

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ СОЦІАЛЬНИХ І ЕКОНОМІЧНИХ
ПРОБЛЕМ ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ

НАРИСИ
З ІСТОРІЇ
ПІВНІЧНОЇ
БУКОВИНИ

КИЇВ «НАУКОВА ДУМКА» 1980

На основе изучения архивных материалов и печатных источников в монографии освещается история Северной Буковины с древнейших времен до воссоединения ее с Советской Украиной в 1940 г. Большое внимание уделяется исследованию славянских памятников на территории края, единству исторического процесса в Северной Буковине и других украинских землях в период феодализма и капитализма, борьбе народных масс против иностранного порабощения, за социальное и национальное освобождение, за воссоединение с украинским народом, а после победы Великого Октября — за воссоединение с Советской Украиной.

В предлагаемом читателю исследовании разоблачаются злостные вымыслы разного рода фальсификаторов истории Северной Буковины.

Книга посвящается 40-летию воссоединения Северной Буковины с Украинской ССР.

Для исследователей, преподавателей и студентов вузов, учителей и пропагандистов.

На основі вивчення архівних матеріалів і друкованих джерел у монографії висвітлюється історія Північної Буковини з найдавніших часів до возз'єднання її з Радянською Україною в 1940 р. Велику увагу приділено дослідженню слов'янських пам'яток на території краю, єдності історичного процесу на Північній Буковині та інших українських землях в період феодалізму й капіталізму, боротьбі народних мас проти іноземного поневолення, за соціальне і національне визволення, за возз'єднання з українським народом, а після перемоги Великого Жовтня — за возз'єднання з Радянською Україною.

У пропонованому читачеві дослідженні викриваються злісні вигадки різного роду фальсифікаторів історії Північної Буковини.

Книга присвячена 40-річчю возз'єднання Північної Буковини з Українською РСР.

Для дослідників, викладачів і студентів вузів, учителів та пропагандистів.

АВТОРСЬКИЙ КОЛЕКТИВ

*В. М. Ботушанський, А. М. Глуговський, І. А. Гриценко,
І. І. Компанієць, В. М. Курило, М. М. Кравець, П. В. Михайлина,
Є. С. Приходько, О. Ф. Пастух, О. С. Романець, Б. Й. Сидор,
Б. О. Тимошук, Ф. П. Шевченко*

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

*Ф. П. Шевченко (відповідальний редактор), В. М. Ботушанський,
В. М. Курило, П. В. Михайлина, Є. С. Приходько, О. С. Романець (секретар)*

РЕЦЕНЗЕНТИ

З. О. Голобуцький, М. О. Ліценко

Редакція літератури соціальних проблем
зарубіжних країн, археології і документалістики

Н 10604-396 31-80 0505040000
М221(04)-80

© Видавництво «Наукова думка», 1980

ПЕРЕДМОВА

Завдяки Великому Жовтню український народ отримав можливість возз'єднати усі свої споконвічні землі в єдину соціалістичну державу у складі СРСР. Разом з іншими західноукраїнськими землями з УРСР були возз'єднані північна частина Буковини і Хотинський, Акерманський та Ізмаїльський повіти Бессарабії. Оцінюючи історичне значення акту возз'єднання, член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України В. В. Щербицький підкреслив: «Це був глибокий, революційний поворот у долі населення західноукраїнських земель, поворот від соціального і національного гноблення, безправ'я і відсталості до свободи і всебічного прогресу»¹.

Розв'язання тривалого територіального конфлікту між Радянським Союзом та королівською Румунією 28 червня 1940 р. шляхом мирних переговорів, в результаті чого були визволені Бессарабія і північна частина Буковини, являло собою ще один крок у здійсненні ленінської національної політики Комуністичної партії Радянського Союзу, у справі возз'єднання українських земель в єдиній Українській Радянській державі. Утворенням з північної частини Буковини та Хотинського повіту Бессарабії Чернівецької області була відновлена єдність тієї частини давньоруських земель, які були складовою частиною Київської Русі, Галицького і Галицько-Волинського князівств і на яких аж до середини XIV ст. відбувалися спільні з усіма руськими землями процеси соціально-економічного, політичного й культурного життя. Історична доля цих земель та їх корінного слов'янського населення була дуже складною. З виникненням Молдавського князівства вони опинилися під його владою, потрапивши під жорстокий гніт Османської імперії, у васальній залежності від якої з 30-х років XVI ст. перебувала Молдавія.

Наприкінці XVIII ст. в результаті змови між Австрією і Туреччиною ці землі були розчленовані. Частина буковинських земель увійшла до складу Австрії, інша частина, що утворювала тоді підвладну туркам Хотинську райю, залишалася у складі Молдавії до 1812 р., після цього вона відійшла до Росії як Хотинський повіт новоутвореної Бессарабської області, яку звичайно називали просто Бессарабією. З цього часу для визначення колись цілісної буковинської території відповідно до її міждержавного поділу виникають назви — Австрійська Буковина і Російська Буковина, «Руською Буковиною»

¹ Комуніст України, 1978, № 1, с. 19.

інколи називали навіть прикордонну з Австрією частину колишньої Подільської губернії. Такий поділ Буковини на австрійську й російську проіснував до кінця першої світової війни. У 1918 р. Бессарабія і вся Буковина, всупереч волі українського населення її північної частини та його праву на самовизначення своєї долі, за згодою і підтримкою країн Антанти була окупована королівською Румунією. Жорстокий окупаційний режим проіснував тут понад 20 років.

Така доля Буковини є причиною складності висвітлення її історії, яка спотворювалася реакційною історіографією залежно від класових позицій автора, його прагнення захистити й обґрунтувати «історичне право» тієї або іншої держави на володіння краєм. Потік різномовної буковинознавчої літератури надзвичайно великий. Виданий Еріхом Беком у Мюнхені бібліографічний покажчик (звичайно, неповний) „Bibliographie zur Landeskunde der Bukowina“ (1966) охоплює 7 371 назву. Але переважна частина зареєстрованих у ньому публікацій тенденційно відображає історичний шлях Буковини.

Таким чином, вивчення Буковини має також свою історію, інколи досить складну і запутану. Окремі моменти історії Буковини знайшли висвітлення в молдавських літописах, починаючи від пам'яток, написаних слов'янською мовою², як, наприклад, «Путнянський літопис» (початок XVI ст.), і закінчуючи творами таких відомих представників молдавської хронографії, як Г. Уреке (1590—1647), Мирон Костін (1633—1691), І. Некулче (1672—1746) та ін., що досить широко висвітлюють деякі події з історії цього краю³, визнають автентичність українського населення на Буковині, показують (інколи тенденційно) зв'язки Буковини з Галичиною та Наддніпрянською Україною. Важливим джерелом є також праця відомого молдавського вченого-просвітителя Д. Кантеміра (1673—1723) «Опис Молдавії», написана у 1716 р. латинською мовою і перекладена на інші мови. У зв'язку з висвітленням польсько-молдавських взаємин, головним чином у XV—XVII ст., деякі буковинські події знайшли своє відображення у працях польських істориків, зокрема в „Historia Poloniae“ (т. 3) Яна Длугоша (1415—1480).

Різнобічне вивчення історії Буковини розпочалося аж після окупації краю Австрією. Початковий етап австрійської історіографії краю був пов'язаний з необхідністю обґрунтувати «закономірність» входження Буковини до складу Австрії як частини колишнього Галицько-Волинського князівства, спадкоємицею якого після поділів Польщі і загарбання Галичини проголосувала себе габсбурзька монархія. Вже перші описи краю, зроблені представниками тимчасової військової адміністрації (або за її дорученням) — Сплєні, Енценбергом, Будінським⁴, становлять помітний науковий інтерес.

Поява цих описів німецьких авторів занепокоїла тогочасну феодальну молдавську верхівку на Буковині, яка за допомогою прибулих з Трансільванії

² Михайлина П. Висвітлення історії Північної Буковини XV—XVI ст. на сторінках слов'яно-молдавських літописів.— Архіви України, 1969, № 4, с. 81—84.

³ Михайлина П. В. Відомості з історії Північної Буковини XV — першої половини XVII ст. в молдавських літописах (до 1648).— Минуле і сучасне Північної Буковини, вип. 1. К., 1972, с. 13—18.

⁴ Polek I. General Spleny's Beschreibung der Bukowina. Czernowitz, 1893.

румунських шовіністів забила на сполох. Скільки-небудь серйозних історичних праць з-під їхнього пера не вийшло, але щедро фінансована у 1848—1850 рр. молдавськими латифундистами, зокрема родиною Гормузакі, і редактована імігрантом з Трансільванії А. Пумнулом чернівецька газета „Visoșina“⁵ висунула голослівну концепцію про так званий румунський характер Буковини, про виключну автохтонність молдавського населення в ній і проголосила українців «зайдами». З її сторінок зійшла теорія про те, що все буковинське населення — нащадки римлян. Вона згодом була трансформована, і українське населення Буковини оголошувалося «румунами, що втратили рідну мову».

У другій половині XIX ст. зусиллями німецьких істориків Г. Бідермана, Ф. Вікенгаузера, Й. Полека, Р.-Ф. Кайндля⁶ та інших в обіг було введено значний фактичний і документальний матеріал. Ними зроблено ряд цікавих спостережень, зокрема про те, що територія краю була заселена ще з часів неоліту, що слов'янське населення з'явилося тут раніше, ніж молдавське (волоське),— появу першого вони відносили до часів «великого переселення народів», тоді як появу волохів на території Буковини датували другою половиною XII ст.⁷ Важливим був і висновок про безсумнівне входження території Буковини до складу Галицько-Волинського князівства.

Ввівши в обіг значний фактичний матеріал, австрійські історики надали йому тенденційної спрямованості, підпорядкувавши його доведенню тези про «цивілізаторську місію» Австрії і німців на Буковину, про те, що входження Буковини до складу Австрії нібито було для краю і його населення найвищим благом. У зв'язку з цим австрійська історіографія значно перебільшувала відсталість Буковини в доавстрійський період.

Вироблену австрійською буржуазною історіографією схему історії Буковини та месіанської ролі Австрії в її долі підхопили українські буржуазні і буржуазно-націоналістичні автори — С. Смаль-Стоцький, Л. Когут⁸ та ін. На цих позиціях стоять і новоявлені «буковинознавці» серед реакційних істориків Заходу, а також їх буржуазно-націоналістичні підголоски з США за-проданці Т. Бриндзан, А. Жуковський, Д. Квітковський⁹. Українські націона-

⁵ *Bălan Teodor. Frații Gheoghe și Alexandru Hurmuzachi și ziarul „Bucovina“.* Cernăuți, 1924.

⁶ *Bidermann H. J. Die Bukowina unter österreichischer Verwaltung.* Lemberg, 1876; *Wickenhauser F. A. Bochotin oder Geschichte der Stadt Cernowitz und ihrer Umgebung.* Wien, 1874; *Beiträge zur Geschichte der Moldau und Bukowina.* Czernowitz, 1881, 1885 und 1886; *Polek J. Die Erwerbung der Bukowina durch Österreich.* Czernowitz, 1889; *Ortschaftsverzeichnis der Bukowina a. d. Jahre 1775.* Jahrbuch des Bukowiner Landes—Museums, I, 1893; *Kaindl R. F. Geschichte der Bukowina I. und II.* Czernowitz, 1888, 1895; *Zur Geschichte der Stadt Czernowitz und ihrer Umgebund,* Czernowitz, 1888; *Die Bukowina in den Jahren 1848 und 1849.* Wien, 1900.

⁷ Це положення австрійської історіографії увійшло і в підручники з краєзнавства: *Kozak C., Fischer E. Heimatskunde der Bukowina zum Gebrauche für Schulen und zum Selbstunterricht.* Czernowitz, 1900, S. 93 (Про появу волохів на Буковині тут сказано: «Вони прийшли з Півдня (через Дунай) в наші краї і оселились поряд з вже осілими слов'янськими рутенами (що прийшли раніше з Півночі і пануючими над країною куманами, намагаючись протягом XII і на початку XIII ст. розширити площу поселення в напрямку до верхньої Молдови)»).

⁸ *Шевченко Ф. П. Лук'ян Кобилиця.* К., 1958, с. 5, 6.

⁹ *Курило В. М. У боротьбі за визволення.* 1922—1940. Львів, 1977, с. 8.

лістичні історики розглядали історію краю в дусі «теорій» єдиного потоку М. Грушевського, ігноруючи антифеодальну боротьбу українського селянства — опришківський рух, заворушення під проводом Л. Кобилиці тощо — і зводячи все лише до боротьби українців з «волохами».

Спроби відтворення справжньої історії Буковини належать революціонерів-демократів І. Франку, предметом вивчення якого став антифеодальний рух буковинського селянства. Він написав ґрунтовне дослідження «Лук'ян Кобилиця. Епізод з історії Гудульщини в першій половині XIX ст.»¹⁰ (1902). Вчений критично висловився про неправильні положення німецьких та українських авторів (Р. Ф. Кайндля, О. Колесси та ін.), які досліджували Буковину. Велику увагу приділяв він також вивченню зв'язків Буковини з Галичиною та Наддніпрянською Україною. У цьому ж напрямі здійснили кілька публікацій О. Маковей¹¹, Д. Лукіянович¹² та ін.

На початку XX ст. румунські історики активізували діяльність, щоб «науково» обґрунтувати свої шовіністичні теорії. Стовп румунської буржуазної історіографії Н. Йорга (1871—1940) категорично заперечував присутність українського населення на Буковині, заявляючи, що «від Черемоша до Мольшиці і Дорни, від Кимпулунга (Довгопілля Руського.— Авт.) до Новоселиці не було інших мешканців, крім молдаванів за мовою і румунів за походженням». Він допускав появу «кількох рутенських колоністів» лише поблизу Хотина і то після 1670 р.¹³ Д. Ончул (1856—1923), який визнавав кількісну перевагу українського населення у краї, твердив, що воно тут появилось значно пізніше, після заснування Молдавського князівства і головним чином за рахунок переселень, здійснюваних Стефаном Великим у XV ст. Він вважав, що до заснування Молдавської держави буковинські землі були безлюдними, а гуцули не мають нічого спільного з українським народом, це, мовляв, слов'янізовані кумани¹⁴. Особливо відзначився І. Ністор (1876—1962), який двічі видавав свою книгу «Національна боротьба на Буковині»¹⁵. У цій, а також в інших працях він намагався «обґрунтувати» тезу про те, що українці на Буковині — це «українізовані румуни»¹⁶. Кілька подібних праць належить Т. Белану, упорядникові шеститомного видання „Documente bucovinene“ (1933—1942). Шовіністичні теорії посилено популяризувалися численними пропагандистськими виданнями, які були створені окупаційними властями на Буковині в 30-ті роки (Codrul Cosminului, Țara Șipinețului, Vraja Ceremușului та ін.) для доказу «румунського характеру» краю.

Буржуазно-націоналістичні, шовіністичні й австрофільські праці з історії Буковини продовжують з'являтися і в наші дні. Вони продукуються «вченими» з різних «советологічних центрів» США, ФРН, Англії, Франції. Грубо фальси-

¹⁰ Записки Наукового товариства імені Шевченка, т. 49, кн. 5. Львів, 1902.

¹¹ Матеріали до історії буковинської Русі. Руслан, 1908, 14, 16—18, 19—24 грудня; 1902, 1, 3, 6, 8, 24, 27, 28 січня (за старим стилем).

¹² Федькович заступником і оборонцем громад довгопільського околу в сервітутовім процесі 1864 р. Львів, 1910 (окрема відбитка) та ін.

¹³ Iorga N. Românismul în Bucovina. București 1903; Neamul românesc în Bucovina. București, 1905; Românismul în trecutul Bucovinei. București, 1938.

¹⁴ Onciul D. Din trecutul Bucovinei. București, 1915.

¹⁵ Nistor I. Die nationale Kampf in der Bukowina. Bucarest, 1913; 1916.

¹⁶ Nistor I. Românii și rutenii în Bucovina. București, 1915; Zece ani de la unirea, Bucovinei Cernăuți, 1928; Problema ucraineană în lumina istoriei. Cernăuți, 1934.

фікується історичне минуле як Молдавії в цілому, так і Північної Буковини та Бессарабії румунськими буржуазними істориками-емігрантами, зокрема в їх книзі «Аспекти російсько-румунських відносин. Ретроспекції та орієнтації» (Париж, 1967) ¹⁷.

За таких обставин наукова розробка історії Північної Буковини конче необхідна. Перші спроби марксистського висвітлення окремих періодів в історії краю належать Г. Піддубному ¹⁸ та С. Канюку ¹⁹. Праці С. Канюка позначені намаганням об'єктивно проаналізувати післявоєнну історію краю, показати прагнення трудящих до возз'єднання з Радянською Україною. Їм властива певна публіцистичність, зумовлена як їх призначенням — ознайомленням масового читача Радянської України з становищем поневоленого боярською Румунією населення Північної Буковини, так і незначним їх обсягом. Праця Г. Піддубного спрямована на викриття фальсифікації румунськими шовіністами історичного минулого Буковини. В ній на широкому статистичному матеріалі, і насамперед на матеріалах урядових переписів, спростовується фальшивка про нібито «румунський характер» північної частини Буковини, викриваються масштаби і методи румунізації.

Проте широка розробка історії Північної Буковини на основі марксистсько-ленінської методології розгорнулася лише після Великої Вітчизняної війни. Велика увага була приділена насамперед виявленню і виданню документів. У 1949 р. здійснена публікація документів, пов'язаних з селянським повстанням під проводом Л. Кобилиці ²⁰, хронологічно продовжує це видання збірка документів про боротьбу трудящих краю протягом 1851—1917 рр. ²¹ В 1958 р. видано збірник документів про боротьбу трудящих Північної Буковини проти соціального і національного гніту, за возз'єднання з Радянською Україною в період окупації краю королівською Румунією ²². До цього збірника тематично близькі видання документів, здійснені істориками Молдавської РСР, в яких широко відображені події, що відбувалися на Хотинщині ²³, а також археографічні видання румунських істориків ²⁴. Вони створили

¹⁷ Против буржуазных фальсификаторов истории и культуры молдавского народа. Кишинев, 1972.

¹⁸ Піддубний Г. Буковина. Її минуле й сучасне. Харків, 1928.

¹⁹ Канюк С. Буковина в румунській неволі. Харків, 1930; Канюк С. Під чоботом румунських бояр. Харків, 1930.

²⁰ Селянський рух на Буковині в 40-х роках XIX ст., К., 1949.

²¹ Боротьба трудящих Північної Буковини проти соціального і національного гноблення в другій половині XIX — і на початку XX ст. (1851—1917). Ужгород, 1979.

²² Боротьба трудящих Буковини за соціальне й національне визволення і возз'єднання з Українською РСР. 1917—1941. Документи і матеріали. Чернівці, 1958.

²³ Борьба трудящихся Молдавии против интервентов и внутренней контрреволюции (1917—1920 гг.). Кишинев, 1967; Международная поддержка борьбы трудящихся Бессарабии за воссоединение с Советской Родиной (1918—1940). Кишинев, 1970; Хотинское восстание. Кишинев, 1976.

²⁴ Documente din istoria Partidului Comunist din România. București, 1953; Documente din istoria Partidului Comunist din România, 1917—1922. București, 1956; Documente din istoria Partidului Comunist din România. 1923—1928. București, 1953; Documente din istoria Partidului Comunist din România. 1929—1933. București, 1955; Documente din istoria Partidului Comunist din România. 1934—1937. București, 1957; Marea Revoluție Socialistă din Octombrie și mișcarea revoluționară și democratică din România. Documente și amintiri. București, 1967.

широку джерельну базу для висвітлення революційної боротьби трудящих Північної Буковини за возз'єднання з Українською РСР.

Це саме слід сказати і про багатотомні видання документів доби феодалізму, часів, коли буковинські землі входили до складу Молдавської держави, Інституту історії АН МРСР «Молдова ын епока феудализмулуй» і Інституту історії та археології ім. А. Ксенопола в Яссах Академії соціальних і політичних наук СР Румунії „Documenta romaniae historica. A. Moldova”. Важливим джерелом для цього періоду є також видані українськими мовознавцями молдавські грамоти XIV—XV ст.²⁵, а також новіші видання слов'яно-молдавських літописів²⁶.

Особливо багато зроблено для вивчення таких незаперечних джерел для висвітлення історичного розвитку буковинських земель, як археологічні пам'ятки. За післявоєнний період експедиціями Інституту археології АН СРСР, Інституту археології АН УРСР, Інституту суспільних наук АН УРСР (Львів), Чернівецького відділу Інституту соціальних і економічних проблем зарубіжних країн Академії наук УРСР, Чернівецького державного університету та Чернівецького обласного краєзнавчого музею на території Чернівецької області виявлено близько 1,5 тис. пам'яток, що вкладаються в хронологічні рамки від найдавніших часів до XIV ст. Розкопки палеолітичних стоянок дали можливість простежити шляхи заселення цієї території, відкрити найдавніші житлові споруди, розв'язати ряд питань історії населення того часу²⁷, встановити високий рівень культури стародавніх землеробів у Подністров'ї²⁸. Пам'ятки ранньозалізного віку допомогли висвітлити питання господарства, соціального ладу та етнічної приналежності племінних груп на буковинській території цього часу²⁹. Важливе значення для вирішення проблеми етногенезу слов'ян мають археологічні пам'ятки кінця I тисячоліття до н. е. та першої половини I тисячоліття н. е. Виявлені рештки городищ і селищ V—IX ст. свідчать, що в цей час слов'яни були постійними жителями Буковинського Прикарпаття і Середнього Подністров'я, а їх культура була такою самою, як і інших слов'янських племен правобережжя Дніпра³⁰. Виявлені археологічні пам'ятки X — першої половини XIV ст. не лише повністю підтверджують приналежність буковинської території до Київської Русі і Галицько-Волинського князівства, а й свідчать про високий розвиток на ній типової давньоруської культури³¹.

²⁵ Грамоти XIV ст. К., 1974; Українські грамоти XV ст. К., 1965.

²⁶ Славяно-молдавские летописи XV—XVI вв. М., 1976.

²⁷ Черныш А. П. Поздний палеолит Среднего Поднестровья.— Труды Комиссии по изучению четвертичного периода АН СССР (далі — КИЧПЕ), вип. 15. М., 1969; Черныш О. П. Палеолітична стоянка Молдове V. К., 1961.

²⁸ Пассек Т. С. Раннеземледельческие (трипольские) племена Поднестровья.— Материалы и исследования по археологии СССР (далі — МИА), 84. М., 1961.

²⁹ Смирнова Г. И. Поселения Магала — памятник древнефракийской культуры в Прикарпатье.— Древние фракийцы в Северном Причерноморье. М., 1966; Мелюкова А. И. Памятники скифского времени лесостепного Среднего Поднестровья.— МИА, 64, М., 1958.

³⁰ Тимощук Б. О. Слов'яни Північної Буковини V—IX ст. К., 1976.

³¹ Тимощук Б. О. Північна Буковина — земля слов'янська. Ужгород, 1969.

Опубліковані документи, виявлення нових в архівах країни дали можливість створити багато ґрунтовних монографічних досліджень з різних питань історії краю, зокрема про становище і класову боротьбу трудящих за часів австрійської окупації³², про новий етап боротьби під впливом ідей Великого Жовтня проти окупації королівської Румунії за возз'єднання північної частини Буковини з Українською РСР³³. Серед цих монографій багатством використання джерел відзначаються книги В. М. Курила³⁴. Моменти спільної боротьби буковинських трудящих з трудящими Бессарабії та Румунії проти королівського гніту знайшли своє відображення також у монографіях молдавських³⁵ та румунських авторів³⁶.

Чимало дослідницьких статей надруковано в різних збірниках, зокрема в «Минулому і сучасному Північної Буковини» (вип. 1. К., 1972; вип. 2. К., 1973).

Значним внеском радянських істориків стала узагальнююча колективна монографія «Торжество історичної справедливості»³⁷, в якій з марксистсько-ленінських позицій широко висвітлюється історія західноукраїнських земель (Галичини, Буковини, Волині та Закарпаття) з найдавніших часів до наших днів, відтворено картину єдності західноукраїнських земель з іншими українськими землями та Росією на різних історичних етапах, піддано аргументованій критиці буржуазні концепції.

Спеціально історії Північної Буковини присвячено один з томів фундаментального енциклопедичного видання «Історії міст і сіл Української РСР»³⁸, а також праця колективу авторів «Північна Буковина, її минуле і сучасне»³⁹.

³² Шевченко Ф. П. Лук'ян Кобилиця. К., 1958; Кравець М. Селянство Східної Галичини і Північної Буковини в другій половині XIX ст. Львів, 1964; Лысенко И. П. Аграрное и национально-освободительное движение на Буковине в первой четверти XX века. М., 1958; Компанієць І. І. Становище і боротьба трудящих мас Галичини, Буковини та Закарпаття на початку XX ст. (1900—1919). К., 1960; Ботушанський В. М. Становище і класова боротьба селянства Північної Буковини в період імперіалізму. К., 1975.

³³ Компанієць І. І. Революційний рух в Галичині, Буковині та Закарпатській Україні під впливом ідей Великого Жовтня (1917—1920). К., 1957; Ципко К. Г. Велика Жовтнева соціалістична революція і боротьба трудящих Буковини за владу Рад і возз'єднання з Радянською Україною. Чернівці, 1958.

³⁴ Курило В. М. Вплив Великої Жовтневої соціалістичної революції на розвиток революційного руху на Буковині. Чернівці, 1973; Курило В. М. У боротьбі за визволення. 1922—1940. Львів, 1977.

³⁵ Лазарев А. М. Молдавская советская государственность и бессарабский вопрос. Кишинев, 1974; Копанский Я. М. Интернациональная солидарность с борьбой трудящихся Бессарабии за воссоединение с Советской Родиной (1918—1940). Кишинев, 1975.

³⁶ Cusnir-Mihailovici C. Mișcarea muncitorească din România între anii 1917—1921. București, 1960; Liveanu V. 1918. Din istoria luptelor revoluționare în România. București, 1960.

³⁷ Торжество історичної справедливості. Закономірність возз'єднання західноукраїнських земель в єдиній Українській Радянській державі. Львів, 1968.

³⁸ Історія міст і сіл Української РСР. Чернівецька область. К., 1969.

³⁹ Курило В., Ліщенко М., Романець О. та ін. Північна Буковина, її минуле і сучасне. Ужгород, 1969.

Деякі питання, пов'язані з історією північної частини Буковини і Хотинщини, висвітлені у монографіях про Східну Галичину⁴⁰, а також про Бессарабію⁴¹.

Для вивчення культурного розвитку краю велике значення мали здійснені за повоєнний час ґрунтовні видання творів буковинських письменників Ю. Федьковича, О. Кобилянської, Є. Ярошинської, Сидора і Григорія Воробкевичів, І. Синюка, Д. Харов'юка, Івана Діброви, Д. Макогона, М. Марфієвича, В. Кобилянського, Д. Загула, важливих збірок документів і матеріалів⁴², досліджень різних аспектів творчості Ю. Федьковича та О. Кобилянської⁴³, оглядів літературного⁴⁴ і мистецького⁴⁵ життя, публікація старих і нових записів давнього буковинського фольклору⁴⁶, а також численних статей і матеріалів з питань культурного минулого краю у різних збірниках.

Опубліковані на Україні, а також у Молдавії та Румунії документи з історичного минулого буковинських земель, численні дисертаційні праці і дослідження з різних аспектів їх життя, як і виявлення нових матеріалів в архівних сховищах країни, послужили основою для створення цієї підсумкової праці. Значну допомогу авторам при виконанні роботи дали відповідні розділи багатотомних видань Інституту історії АН СРСР «История СССР с древнейших времен до наших дней» (т. I—VI) та Інституту історії АН УРСР «Історія Української РСР» (т. I—VI).

В книзі в історичному аспекті простежено соціально-економічний, політичний та культурний розвиток тих українських земель, які нині становлять територію орденоносної Чернівецької області Української РСР. Оскільки ця територія в різні періоди була поділена між різними державами починаючи

⁴⁰ *Грабовецький В. В.* Антифеодальна боротьба карпатського опришківства у XVI—XIX ст. Львів, 1966; *Грабовецький В. В.* Селянське повстання на Прикарпатті під проводом Мухи 1490—1492 років. Львів, 1979; *Свежинський П. В.* Аграрні відносини в Західній Україні в кінці XIX — на початку XX ст. Львів, 1966.

⁴¹ *Мохов Н. А.* Молдавия эпохи феодализма. Кишинев, 1964; *Советов П. В.* Исследования по истории феодализма в Молдавии, т. 1, 2. Кишинев, 1972; *Драгнев Д. М.* Гайдуки — народные мстители. Кишинев, 1962; *Руссов Е. М.* Кронорафия молдовеняскэ дин вякуриле XV—XVIII. Кишинэу, 1977; *Семенова И. В.* Россия и освободительная борьба молдавского народа против оттоманского ига в конце XVIII в. Кишинев, 1976; *Гросул Я. С.* Крестьяне Бессарабии (1812—1861 гг.). Кишинев, 1956; *Гросул Я. С., Будак И. Г.* Очерки истории народного хозяйства Бессарабии (1812—1861). Кишинев, 1967; *Будак И. Г.* Развитие капитализма в сельском хозяйстве Бессарабии в пореформенный период. Кишинев, 1959; *История Молдавской ССР*, т. 1. Кишинев, 1965.

⁴² Юрій Федькович в розвідках і матеріалах. К., 1958; Ольга Кобилянська в критичі і спогадах. К., 1963.

⁴³ *Федькович Юрій.* Статті і матеріали. Чернівці, 1959; *Нечиталюк М.* Буковинський кобзар. Львів, 1963; *Пазяк М. М.* Юрій Федькович і народна творчість. К., 1974; *Ольга Кобилянська.* Статті і матеріали. Чернівці, 1958; Ольга Кобилянська. Вінниця, 1963; *Томашук Н. О.* Ольга Кобилянська. К., 1969.

⁴⁴ *Губар О., Дігтяр С., Романець О., Чернець Л.* Літературна Буковина. К., 1966.

⁴⁵ *Демочко К.* Мистецька Буковина. К., 1968.

⁴⁶ Народні пісні Буковини в записях Юрія Федьковича. К., 1968; Народні пісні з-над Дністра в записях Євгенії Ярошинської. К., 1972; Буковина в піснях. Чернівці, 1957.

з останньої чверті XVIII ст., події на Хотинщині розглядаються в окремих параграфах. Залучений у праці документальний матеріал переконливо свідчить, що до складу якої держави не входили б ці землі, вони ніколи не втрачали свого генетичного, економічного і культурного зв'язку зі всіма українськими землями, зі своїми єдинокровними братами на Сході. Уся багатвікова історія цих земель пронизана прагненням їх населення до єдності з усім українським народом, яке живилося усвідомленням спільності історичного походження, мови та духовної культури і виявлялося в постійних, незважаючи на міждержавні кордони, стосунках побутового, господарського і культурного характеру. Це прагнення не було пасивним. Воно знаходило свій вияв у народних заворушеннях, боротьбі проти іноземної окупації. Боротьба ця на останньому її етапі була очолена Комуністичною партією і за допомогою радянського народу завершилася возз'єднанням у 1940 р. північної частини Буковини і Бессарабії з Країною Рад.

40-річчю возз'єднання Північної Буковини з Українською РСР у складі Радянської Вітчизни присвячується ця книга. Основне ядро колективу її становлять співробітники Чернівецького відділу Інституту соціальних і економічних проблем зарубіжних країн АН УРСР (раніше входив до складу Інституту історії АН УРСР) та Чернівецького державного університету. Окремі розділи і параграфи написали: Є. С. Приходько (вступ, розд. V, § 1—4, 6; розд. VI, § 1—4, 6), О. С. Романець (вступ, розд. III, § 4; розд. IV, § 5; розд. V, § 8; розд. VI, § 8; розд. VII, § 7), Б. О. Тимошук (вступ, розд. I—II, розд. III, § 1—3; розд. IV, § 1—4), П. В. Михайлина (розд. IV, § 1—4), І. А. Гриценко (розд. V, § 7; розд. VI, § 5), О. Ф. Пастух (розд. V, § 5), Б. Й. Сидор (розд. V, § 1—4, 6), Ф. П. Шевченко (розд. V, § 1—6), Г. І. Компанієць (розд. VI, § 7; розд. VII, § 1); В. М. Ботушанський (розд. VI, § 1, 3, 7; розд. VII, § 1—3), А. М. Глуговський (розд. VI, § 7; розд. VII, § 1—3), М. М. Кравець (розд. VI, § 1, 3), В. М. Курило (розд. VII, § 4—6). Іменний та географічний покажчики склали Г. Г. Буркут та С. Д. Терентьева. У підготовці матеріалів до друку брали участь Т. Г. Рендюк та О. В. Хабенюк.

Розділ I

ПЕРВІСНООБЩИННИЙ ЛАД НА ТЕРИТОРІЇ ПІВНІЧНОЇ БУКОВИНИ

1. СТАРОДАВНІ МИСЛИВЦІ

Землі Середнього Подністров'я та Верхнього Попруття були освоєні людьми ще на початку кам'яної доби, в ранньому палеоліті. Виявлені на Дністрі найдавніші сліди людської культури (с. Бабин Кельменецького району Чернівецької області, с. Лука Врублівецька Хмельницької області, с. Вихватинці Рибницького району Молдавської РСР та ін.) належать до так званої ашельської епохи (приблизно 300—100 тис. років) — часу великого розселення людей в Європі.

Первісні мисливці поселились на берегах Дністра і Пругу, що були багатими на мисливські угіддя та кремій — основний матеріал для виготовлення знарядь праці у палеоліті, коли тут панував теплий благодатний клімат. Вони залишились тут і в період великого похолодання в Європі, коли її північну частину вкрили величезні льодовики, а в Середньому Подністров'ї панував холод¹.

Відомими пам'ятками льодовикового періоду є стоянки мисливців на мамонта у с. Молодове Сокирянського району. На них розкопані найдавніші в нашій країні житла, збудовані понад 40 тис. років тому. Це були овальні за планом будівлі, каркасом яким служили дерев'яні жердини, похило вкопані в землю по краю підлоги житла і зведені до купи над його серединою. Їх вкривали шкурами тварин, а внизу привалювали великими кістками мамонта. На долівці жител виявлені рештки вогнищ, якими обігрівали приміщення².

Одне з розкопаних в Молодовому жител складалося з двох камер, що призначалися окремо для жінок і чоловіків³. Це характерно для родового ладу, коли шлюб між кровними родичами заборонявся і чоловіки були відділені від жінок. Таким чином, матеріали Молодовської стоянки свідчать про поступовий

¹ Черныш А. П. Ранний и средний палеолит Поднестровья. М., 1965, с. 20.

² Черныш О. П. Палеолитична стоянка Молодове. К., 1961, с. 15—26.

³ Черныш А. П. Ранний и средний палеолит Поднестровья, с. 124.

перехід від родового суспільства, коли люди жили, за визначенням В. І. Леніна, первісним людським стадом⁴, до родового матріархального ладу, розвиток якого припадає на пізній палеоліт. Родова община об'єднувала кровних родичів і була порівняно з первісним людським стадом більш згуртованим виробничим колективом.

У пізньому палеоліті (приблизно 40—10 тис. років тому) щільність заселення території значно зростає. Мисливці вели напівосілий спосіб життя. На їх стоянках, розкопаних у Бабині, Вороновиці, Оселівці, Атаках, Кормані та Молодовому (вони розташовувалися на правому березі Дністра в межах Кельменецького і Сокирянського районів), виявлені залишки постійних (зимових), трохи заглиблених в землю та недовготривалих (літніх) курінеподібних жител типу переносних чумів⁵. У них знайдено багато крем'яних та кістяних знарядь праці і кісток тварин, на яких полювали в пізньому палеоліті. Підраховано, що мисливці Подністров'я тоді полювали не менш як на 25 видів диких тварин (мамонтів, північних оленів, диких коней та ін.) і в господарстві застосовували понад 100 типів знарядь з кременя (спири, дротики, скребачки, ножі та ін.) та кісток (гарпуни, кайла, молотки, голки-дротики) та ін.

Колективне полювання здійснювалося головним чином заради м'яса, яке було основною їжею людей палеоліту. З шкір тварин виготовлявся хутряний одяг, з кісток і рогів — знаряддя праці та побутові вироби, а багаті на жир кістки служили паливом. Певну роль у господарстві відігравало і збирання рослинної їжі. Наприкінці пізнього палеоліту почало розвиватись рибальство.

Зразки первісного мистецтва населення пізнього палеоліту представлені знахідкою у Молодовому кам'яної фігурки жінки-матері, символ якої пов'язаний з ідеологією матріархально-родового ладу, з усвідомленням людьми їх кровних зв'язків. Значний інтерес являють собою знайдені в Молодовому і Атаках інструменти типу флейт з рога північного оленя. Це найдавніші музичні інструменти, виявлені на території СРСР.

З закінченням льодовикового періоду настала нова епоха господарського та суспільного розвитку — мезоліт (приблизно VIII—VII тисячоліття до н. е.). Основним об'єктом полювання в цю епоху стають північні олені. Полуючи на них, мисливці часто змінювали місця своїх стоянок. Тому довготривалі стійбища пізньопалеолітичних мисливців зникають, і їх місце заступають короткотривалі стоянки з жител легкого типу (курівнів). Вони, наприклад, виявлені в Молодовому, Атаках і Оселівці⁶.

⁴ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 35, с. 93.

⁵ Черныш А. П. Поздний палеолит Среднего Поднестровья. М., 1969, с. 16—39.

⁶ Стародавнє населення Прикарпаття і Волині. К., 1974, с. 75—88.

За мезоліту далі зростала густина населення, кількість диких звірів зменшувалась, тому в господарстві більшу роль почали відігравати збиральництво та рибальство. Але й вони не змогли задовольнити всіх потреб в їжі. Це примусило стародавніх мисливців перейти від привласнювальних форм господарства (полювання, збиральництва і рибальства) до відтворювальних (землеробства і скотарства). Започаткувалося штучне розведення тварин. Але розвиток нових форм господарства припадає на наступну історичну епоху — неолітичну (VI—IV тисячоліття до н. е.).

2. РАННЬОЗЕМЛЕРОБСЬКІ ПЛЕМЕНА

Першими землеробами на території України були племена буго-дністровської неолітичної культури. Пам'ятки цієї культури виявлені і на правому березі Середнього Дністра (Перебиківці, Гордівці, Ломачинці). Помітніші сліди на території Північної Буковини залишили ранньоземлеробські неолітичні племена культури лінійно-стрічкової кераміки. Залишки їх поселень знайдені у селах Звинячині і Василеві на Дністрі та Новосілці і Коростуватій на Пруті.

Основним заняттям населення культури лінійно-стрічкової кераміки було напівкочове мотижне землеробство. Первісні землероби жили на одному місці доти, поки земля, якою вони користувалися, давала врожай, а в навколишніх лісах було досить диких тварин для полювання. Згодом вони переселялися на нове місце. Стародавні землероби вирощували пшеницю, ячмінь, просо, розводили корів, кіз, овець і свиней⁷.

Місце племен культури лінійно-стрічкової кераміки у IV тисячолітті до н. е. на Буковині заступили землеробські племена відомої трипільської культури, яка охоплювала великі простори від Дніпра до Сірету і від Полісся до узбережжя Чорного моря.

На ранньому етапі розвитку трипільської культури появилися перші вироби з міді. Їх застосування дало початок новому історичному періодові, який дістав назву енеоліту або міднокам'яного віку. Найдавніші на території сучасної Чернівецької області мідні вироби виявлені на поселенні ранньотрипільської культури в урочищі Лука поблизу с. Бернове Кельменецького району. В розкопаних тут житлах-землянках разом з кам'яними і кістяними виробами знайдені мідні шила і намистини⁸.

Розкопки ранньотрипільського поселення у Ленківцях Кельменецького району показали, що землю тоді обробляли кам'яними і кістяними мотиками, врожай збирали кістяними та дере-

⁷ Пассек Т. С., Черныш Е. К. Памятники культуры линейно-ленточной керамики на территории СССР. М., 1963, с. 20—21.

⁸ Пассек Т. С. Раннеземледельческие (трипольские) племена Поднестровья.— Материалы и исследования по археологии СССР, 84, с. 86—98.

в'яними серпами з крем'яними вкладишами, зерно молотили вручну на кам'яних зернотерках. Ранні трипільці культивували основні злакові рослини (пшеницю, ячмінь, просо, бобові культури), застосовували озимі та ярові посіви. Їхні стада складалися з великої і дрібної рогатої худоби, свиней. На етапі раннього трипільля були приручені майже всі сучасні види домашніх тварин.

Розквіт трипільської культури припадає на середній етап її розвитку (перша половина III тисячоліття до н. е.). Трипільці вперше почали застосовувати орні знаряддя праці (рало), використовуючи для цього тяглову силу тварин (биків і було приручено коня). Вони освоїли техніку лиття міді, добилися високої майстерності при спорудженні жител та в гончарстві. Трипільці будували великі глинобитні житла, що склалися з кількох приміщень, призначених для окремих сімей. Сім'ї, що жили в одному великому будинку, вели спільне господарство.

Відомою пам'яткою середнього трипільля є поселення Поливанів Яр поблизу с. Молодове Сокирянського району⁹. Воно розміщене на зручному щодо оборони мису, який з боку поля був укріплений оборонним ровом. Відкритий в Поливановому Яру рів є однією з найдавніших оборонних споруд на Україні. На поселенні Поливанів Яр вперше відкриті спеціалізовані майстерні по виробництву кам'яних знарядь. Влітку вони розташовувались під відкритим небом, а взимку — в напівземлянках, що стояли в центрі поселення. В них з кременю виготовляли сокири, долота, тесла, наконечники стріл і списів, ножі, пилочки, свердла тощо. Відкриттям цього спеціалізованого виробничого осередку засвідчено виділення общинного ремесла у трипільців. Але це ремесло ще не було товарним, хоч частина його виробів і призначалася для обміну. Вироби общинних ремісників надходили у громадське користування, а майстри за свою працю одержували продукти харчування з громадського запасу.

За рівнем економічного розвитку трипільці займали перше місце серед енеолітичних племен Східної Європи. Досить високого рівня досягли вони і в розвитку культури. Стіни жител і глиняний посуд трипільці розписували кольоровими візерунками. Багата колекція художньої кераміки знайдена на трипільському поселенні в с. Шипицях Кіцманського району. Цікавими є зображення фантастичних тварин. На одній з посудин намальовані літаючі собаки, нижче від них схематично показані виоране поле і деревця.

У Берновому, Поливановому Яру, Магалі поблизу Чернівців та на інших трипільських поселеннях знайдено багато глиняних жіночих статуєток, часто прикрашених заглибленими лініями та ямками. При виготовленні цих фігурок у глину домішувало-

⁹ Пассек Т. С. Раннеземледельческие (трипольские) племена., с. 62 і наст.

ся борошно і зерна пшениці. Цим підтверджується теза про те, що жіночі статуетки зображали божество родючості. Вони супроводжували обряди, пов'язані з культом врожаю, використовувались під час заклинань, спрямованих на відвернення посухи. Знайдені також глиняні фігурки з зображенням домашніх і диких тварин. За уявленнями стародавніх землеробів, вони також мали магічну силу і сприяли збільшенню стад.

На пізньому етапі розвитку трипільської культури (друга половина III тисячоліття до н. е.) посилюється роль скотарства, відбувається поступовий перехід від великих глинобитних жител до невеликих напівземлянок, розмальований посуд поступово зникає, і його місце заступає посуд, прикрашений відбитками шнура. Пам'ятки пізнього трипільля виявлені на Дністрі (Звеничин, Митків, Товтри) та в басейні Пруту (Костинці, Волюка, Цецин).

В цей час вперше почали насипати кургани — монументальні споруди на могилах родоплемінних вождів. Найдавніші в Чернівецькій області кургани розкопано в Круглику, Ставчанах і Керстенцях Хотинського району та в Заставні. Вони були насипані в III тисячолітті до н. е. Поглиблюється майнове розшарування населення, виділяються багаті роди і племена. Свідченням накопичення багатств може бути, наприклад, скарб мідних сокир, знайдений у с. Рингач Новоселицького району. Енеоліт започаткував епоху розкладу первіснообщинного ладу. На зміну матріархату приходять патріархально-родовий устрій.

3. ПЛЕМЕНА БРОНЗОВОГО ВІКУ

Корінні зміни в житті населення викликала бронзова епоха (II — початок I тисячоліття до н. е.). Запровадження виробів з бронзи — першого штучного сплаву металів та розвиток скотарства, яке стає основним заняттям населення, істотно вплинули на розвиток господарства. Далі розвивається землеробство, появляються садівництво і городництво. Населення виробляє значно більше продуктів, ніж було потрібно для задоволення власних потреб. Частину надлишкових продуктів племена Подністров'я і Прикарпаття реалізували, обмінюючи їх на бронзові вироби в основному в племен Закарпаття, де у бронзовому віці утворився один з найбільших бронзоліварних центрів Середньої Європи. Решту надлишкових продуктів привласнювали племена верхівка і багаті сім'ї.

Процес накопичення цінностей окремими сім'ями характеризують скарби, знайдені у селах Просіка Глибоцького, Прилипче Заставнівського, Бурдей і Новосілка Кіцманського районів. До їх складу входили такі коштовні на той час речі, як бронзові сокири-кельти, браслети, списи. Бронзовий вік характеризувався далшим поглибленням майнової нерівності. Розвивається далі патріархально-родовий лад.

Розвиток обміну на великих відстанях посилював економічні зв'язки між окремими племенами. Вони стають постійними і приводять до виникнення великих об'єднань — племенних союзів. У ранньобронзовому віці (перша половина II тисячоліття до н. е.) на широких просторах Середньої і Східної Європи сформувався великий союз племен, відомий, за археологічними даними, як культура шнурової кераміки або культура бойових сокир. Існує думка, що племена культури шнурової кераміки були спільним предком, з якого пізніше вийшли слов'яни, германці й балти¹⁰. Цей союз займав велику територію: від Ельби на заході і до Дніпра на сході, від Балтійського моря на півночі та до Дунаю на півдні. До нього належали й землі Північної Буковини, на території якої також виявлені пам'ятки культури шнурової кераміки (наприклад, поховання на околиці Чернівців та в с. Кисилів Кіцманського району).

У середньобронзовому віці (XV—XII ст. до н. е.) на території Прикарпаття і Середнього Подністров'я жили землеробсько-скотарські племена, які залишили пам'ятки так званої комарівської культури*. Пам'ятки цієї культури на території Чернівецької області виявлені в Кельменецькому (Бабин, Бернове, Бурдюг, Оселівка, Новоселиця), Хотинському (Санківці, Клішківці, Каплівка, Чепони), Заставнівському (Василів, Онут, Прилипче) та Кіцманському (Суховерхів, Коростувата) районах.

На основі топоніміки й археології стверджується, що племена комарівської культури та спорідненої з нею тшинецької культури були нащадками племен шнурової кераміки, а згодом стали тим середовищем, в якому сформувалися праслов'янські племена¹¹.

У пізньобронзовому віці (остання чверть II тисячоліття до н. е.) на територію Прикарпаття і Середнього Подністров'я проникли групи північнофракійських племен, які разом з місцевими племенами сформували культуру ноа**. Відомою пам'яткою цієї культури на Буковині є поселення Магала на Пруті поблизу Чернівців¹². Тут знайдені кам'яні зернотерки, роги наконечники мотик, бронзові серпи, обгорілі зерна ячменю, жита, пшениці та інші речі, характерні для землеробства і скотарства — основних занять населення. Глиняні лячки-тигельки, ка-

¹⁰ *Третьяков П. Н.* Финно-угры, балты и славяне на Днепре и Волге. М., 1966, с. 66.

* Назва походить від с. Комарів Івано-Франківської області, де вперше виявлено пам'ятки цієї культури.

¹¹ Стародавнє населення Прикарпаття і Волині, с. 194—195.

** Назва походить від передмістя Брашова в Румунії — Ноа, де вперше виявлено пам'ятки цього типу.

¹² *Смирнова Г. И.* Поселение Магала — памятник древнефракийской культуры в Прикарпатье.— Древние фракийцы в Северном Причерноморье. М., 1969, с. 7—34.

м'яні ливарні форми і злитки міді свідчать про місцеве виробництво бронзових знарядь праці та прикрас.

Широке впровадження металевих виробів у життя вимагало все більше і більше бронзи, але наявні поклади мідної руди були обмеженими. Це примусило населення шукати нові, більш поширені в природі метали. Поступово люди навчилися добувати залізо. Починаючи з кінця II тисячоліття до н. е. племена причорноморських степів роблять перші спроби замінити бронзу залізом.

4. ПЛЕМЕНА РАННЬОЗАЛІЗНОГО ВІКУ

Нова епоха розвитку людського суспільства — ранньозалізний вік, на території Верхнього Попруття і Середнього Подністров'я почався не пізніше VIII ст. до н. е. Це підтверджується знахідками решток залізодобувного ремесла на поселеннях цього часу. Залізні шлаки — відходи залізодобувного ремесла, наприклад, знайдені на городищі Нова Жучка в Чернівцях, яке датується IX—VIII ст. до н. е.

Застосування заліза створило в історії людства цілу епоху, яку Ф. Енгельс назвав епохою залізного меча, а разом з тим залізного плуга і сокири¹³. Залізний наконечник, насаджений на робочу частину дерев'яного рала, різко підвищив продуктивність праці. Це епоха розвитку ремесла, насамперед, залізодобувного й ковальського. Поряд із землеробством, скотарством, садівництвом і городництвом населення почало займатися ще й птахівництвом, що є показником високого розвитку сільськогосподарського виробництва.

Зростання продуктивних сил у ранньозалізну епоху викликало зміни в суспільних відносинах: закріплюється приватна власність і виявляються перші, досить примітивні форми експлуатації людини людиною. Більш войовничі племена (переважно кочові) завойовували і підкоряли собі інші племена (переважно землеробські) і експлуатували їх, стягуючи з них данину.

Ще наприкінці бронзового віку (приблизно в X ст.) на територію Середнього Подністров'я і Верхнього Попруття поширили свою владу північнофракійські племена, які, очевидно, згадуються Геродотом як агафірси. Про життя цих племен довідуємося з археологічних пам'яток, що належать до культури фракійського гальштату (X—VII ст. до н. е.).

Пам'ятки фракійського гальштату відкриті в багатьох місцях Чернівецької області. В селах Широка Поляна та Волока Глибоцького району і Коростувата Кіцманського збереглися великі земляні укріплення — городища цієї культури. В с. Магалі Новоселицького району досліджувалось селище фракійського

¹³ Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 21, с. 157.

гальштату, в селах Круглик і Ставчани Хотинського району виявлені пей-крематорії, в яких фракійці спалювали своїх померлих¹⁴, а поблизу с. Остриця Новоселицького району розкопані захоронення решток кремації покійників цього самого періоду¹⁵.

Під час воєн з скіфами могутність фракійців була підірвана, і на територію Середнього Подністров'я та Верхнього Попруття стали поширювати свою владу скіфи. Встановивши своє панування в степах Північного Причорномор'я, скіфи здійснювали військові походи з метою пограбування і збору данини з підкорених народів. З середини VII ст. археологічні пам'ятки Фракійського гальштату на території Чернівецької області зникають. Їх замінюють пам'ятки скіфської культури. Подібні до пам'яток цього ж періоду з лісостепового Правобережжя України, вони разом з тим мають і деякі локальні особливості, на підставі чого їх виділено в окрему групу — західноподільську скіфську культуру.

Найважливішими пам'ятками західноподільської скіфської культури (VII—III ст. до н. е.) є городища. Масове будівництво укріплених місцевими землеробськими племенами було викликано загрозою з боку кочових скіфів. Це й примусило землеробів будувати грандіозні земляні укріплення, в яких вони могли б заховатись з своїми пожитками під час військового нападу.

На території Чернівецької області вони виявлені в Рухотині, Дарабанах і Каплівці Хотинського, Нижніх Станівцях і Білій Кіцманського, Весилеві Заставнівського та Ленківцях і Нагор'янах Кельменецького районів. Городища та розкопані в Круглику й Перебиківцях Хотинського та Ленківцях Кельменецького районів¹⁶ багаті кургани скіфського періоду, які належали військовим вождям, свідчать про те, що племена західноподільської культури мали свою власну військову організацію, яка давала можливість оборонятись від нападів кочівників. Все ж згадані племена, очевидно, сплачували кочовим скіфам більшменш регулярну данину. Саме цим можна пояснити те, чому Геродот називає землеробське населення правобережного Лісостепу України скіфами-орачами. Ці племена перебували в певній залежності від Скіфії, а головним їх заняттям було орне землеробство, що й позначилося на їх назві. Вирощений хліб скіфи-орачі обмінювали на ремісничі вироби, вино та інші продукти південного походження.

¹⁴ Смирнова Г. И. Голиградский комплекс Магалы.— Краткие сообщения Института истории материальной культуры (далі — КСИИМК), вып. 105. М., 1965, с. 109—118.

¹⁵ Смирнова Г. И. Позднеголиградский могильник у с. Острица (Магальянская) на Буковине.— Археологический сборник Государственного Эрмитажа, вып. 15. Л., 1973, с. 7—11.

¹⁶ Смирнова Г. И. Раскопки курганов у сел Кругляк и Долиняны на Буковине.— Археологический сборник Государственного Эрмитажа, вып. 10. Л., 1968, с. 23.

Наприкінці III ст. до н. е. Скіфія розпалась, і в Північному Причорномор'ї утворюються нові політичні об'єднання, які в писаних джерелах фігурують під назвами сармати, бастарни та ін. Землеробське населення Північної Буковини в II—I ст. до н. е. входило, очевидно, до військового союзу племен, на чолі якого стояли бастарни — племена германського походження¹⁷. В межах цього політичного об'єднання сформувалася культура, яка одержала назву лукашівської*. На території Північної Буковини поселення типу Лукашівки виявлені в багатьох місцях. Наприклад, у с. Круглик Хотинського району розкопано селище, а в с. Горішні Шерівці Заставнівського району досліджувалось городище¹⁸.

Таким чином, у ранньозалізному віці політична ситуація в цьому регіоні часто змінювалась. Звичайно, зміна політичної ситуації не завжди вела за собою корінну зміну населення. Протягом віків тут залишалось одне й те саме землеробське населення, етнічну приналежність якого не завжди вдається з'ясувати.

5. РАННЬОСЛОВ'ЯНСЬКІ ПЛЕМЕНА

Перші писемні повідомлення про слов'ян дійшли до нас у творах античних авторів рубежу н. е. У цих джерелах їх називають венедами. Грецький географ Клавдій Птоломеї (II ст. н. е.) свідчить, що слов'яни-венеди жили в басейні Вісли та на узбережжі Балтійського моря. В інших джерелах розселення цих племен ширше окреслюється. Так, на Певтінгерових таблицях — карті шляхів Римської імперії, складеної у III—IV ст. н. е., на території між Дністром і Дунаєм, поряд з даками і гетами показані й венеди. До того ж на цих таблицях назва «венеди» виступає двічі, що свідчить про велику протяжність заселеної ними території. Венеди-слов'яни займали великі простори Центральної та Південно-Східної Європи¹⁹. Не виключено, що в територію їх розселення входила й Північна Буковина.

Історія слов'ян-венедів належить до насиченого бурхливими подіями періоду. Це був період, коли рабовласницький Рим намагався розширити свої володіння за рахунок сусідніх племен і народів. Ведучи боротьбу з Римом, останні в свою чергу створювали великі військові організації — союзи племен, до складу яких входили різні щодо свого етнічного походження племена.

¹⁷ Федоров Г. Б. Население Прутско-Днестровского междуречья в I тысячелетии н. э. — МИА, 89, М., 1960, с. 53, 54.

* Від назви села Лукашівки Молдавської РСР, де вперше виявлено могильник цієї культури.

¹⁸ Пачкова С. П. Раскопки у с. Круглик на Буковине. — Археологические открытия 1973 г. М., 1974, с. 325.

¹⁹ Нидерле Л. Славянские древности. М., 1956, с. 38—40.

На Карпато-Дністровських землях у першій половині I тисячоліття н. е., як свідчать античні автори, існували такі об'єднання племен, як костобоки, даки, гети, сармати, карпи, готи. Вони мали переважно етнічнозмішаний характер. До деяких з них, очевидно, входили і слов'яни-венеди, які в цей час ще не становили окремої етнічно-політичної спільності. Але археологічні пам'ятки слов'ян-венедів досі не визначені, бо в межах кожного довготривалого політичного етнозмішаного об'єднання формувалась єдина матеріальна культура, а специфічні риси матеріальної культури етнографічних груп відходили на другий план. До того ж у результаті значних пересувань племен етнічний склад населення на тій чи іншій території був досить строкатим. Часто навіть на одному й тому самому поселенні жили різні щодо етнічного складу групи населення. Наприклад, у Кисилеві Кіцманського району та Ленківцях Кельменецького району розкопані могильники осілих на землю сарматів I—II ст. н. е.²⁰, а основні пам'ятки згаданого періоду на цій же території належать до липецької культури, залишеної, як вважається, костобокими²¹.

В III—IV ст. н. е. населення Північної Буковини, очевидно, входило одночасно до складу двох різних політичних об'єднань, розмежованих Прутом. Саме цим можна пояснити те, що на цій території виступають дві археологічні культури III—IV ст.: черняхівська, поширена на схід від Пруту, та культура карпатських курганів, поширена від Пруту на захід.

Черняхівська культура виступає майже на всій території України за винятком північних лісових областей, Молдавії та південно-східної Румунії. Її пам'ятки (поселення і могильники) на території Чернівецької області виявлені в 230 пунктах. Під час розкопок селищ у Звенячині Заставнівського, Кисилеві Кіцманського, Оселівці, Комарові і Макарівці Кельменецького районів відкрито рештки житлових та господарських будівель і знайдено багато речей, які дозволяють більш-менш повно охарактеризувати заняття населення цього часу²².

Основою господарства черняхівців було орне землеробство. У них розвивались також скотарство, городництво, промисли (мисливство, рибальство, збиральництво), різні ремесла (виготовлення і обробка заліза, гончарство, ювелірна справа та ін.). На селищі черняхівської культури в Комарові Кельменецького району розкопані рештки майстерні скляного посуду і листового

²⁰ *Винокур И. С., Вакуленко Л. В.* Кисилевский могильник I—II вв. н. э.—Краткие сообщения Института археологии АН СССР (далі — КСИА), вип. 112. М., 1967, с. 126—136.

²¹ *Циглик В. М.* Населення Верхнього Подністров'я перших століть н. е. К., 1975, с. 143—164.

²² *Баран В. Д.* Поселення черняхівської культури поблизу Звенячина і Макарівки Чернівецької області.—Археологічні дослідження на Україні (далі — АДУ), 1969, вип. 5. К., 1972, с. 220—224.

скла²³. Склоробна майстерня датується III—IV ст. н. е., і вона є поки що єдиною серед старожитностей черняхівської культури.

Відокремлення ремесла від землеробства зумовило виникнення постійної внутрішньої торгівлі. Засобом грошового обміну на внутрішньому ринку були римські срібні (рідше мідні та золоті) монети, що потрапляли до черняхівців з римських провінцій у результаті обміну на хліб, худобу та інші товари. Римські монети виявлені на багатьох черняхівських поселеннях Чернівецької області. У Плоскій Путильського, Банилові Вижницького та Шипинцях Кіцманського районів знайдені скарби, в яких налічувалось по кілька сот срібних римських монет²⁴. Частими знахідками на черняхівських селищах є уламки глиняних амфор, червонолакових посудин та інших предметів римського походження.

Черняхівська культура, як і інші археологічні культури цього часу, що сформувались на території поблизу кордонів Римської імперії, залишена етнічно неоднорідним населенням. В її формуванні поряд з іншими племенами брали участь і ранні слов'яни. Це підтверджується наявністю певних генетичних зв'язків між черняхівськими та типовими слов'янськими пам'ятками другої половини V—VII ст. Наприклад, на селищах Рогізна в Чернівцях та Рашків Хотинського району розкопані напівземлянкові житла, в яких поєднуються риси, характерні для черняхівської і слов'янської культур.

Під час гуннської навали наприкінці IV ст. почався занепад черняхівської культури. Занепадають ремесла, скорочуються торгово-грошові відносини, посилюється натуралізація господарства, припиняється ввіз товарів з античних міст. Відбуваються зміни у будівлі жител. Поступово зникають наземні глинобитні житла.

Основним типом житла стає напівземлянка з піччю-кам'яною. До середини V ст. основні риси черняхівської культури втрачаються, і на її місці формується нова культура — слов'янська.

Синхронними з черняхівськими є пам'ятки культури карпатських курганів, що виступають в передгірських районах Чернівецької (у Глибоцькому, Сторожинецькому та Вижницькому районах), Івано-Франківської та Закарпатської областей, а також у північно-східних районах Румунії, підгірських районах Польщі та в Словаччині.

Селища культури карпатських курганів (на території Чернівецької області вони виявлені в 115 пунктах) подібні до черня-

²³ *Смішко М. Ю.* Поселення III—IV ст. біля с. Комарів Чернівецької обл.— Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині, вип. 3. К., 1964, с. 67—80.

²⁴ *Кропоткин В. В.* Клады римских монет на территории СССР. М., 1965, с. 32.

хівських. Вони також складалися з наземних глинобитних та напівземлянкових жител, поряд з якими розташовувалися ями-погреби. Селища належали осілому землеробському населенню з добре розвинутим скотарством²⁵.

Карпатські ремісники вміли плавити залізну руду, виготовляли високоякісний глиняний посуд, займалися ткацтвом. Майже на кожному поселенні знайдені уламки керамічних амфор. Розвиток господарства племен культури карпатських курганів відбувався в умовах тісних контактів з римськими провінціями.

При значній подібності культури карпатських курганів і черняхівської між ними є і певні відмінності. Насамперед це різний обряд поховань. Для черняхівців характерні безкурганні могильники, на яких виступають тілопокладення і тілоспалення. Карпатські могильники складаються з невисоких курганів із захороненням на давньому горизонті решток кремації покійників, спалених на місці.

Проблема етнічного складу населення, яке залишило культуру карпатських курганів, поки що не з'ясована. Все ж є підстави вважати, що серед носіїв згаданої культури були і ранньослов'янські племена. Це підтверджується тим, що ряд елементів матеріальної культури, що з'явилися в культурі карпатських курганів, згодом продовжили свій розвиток у слов'янській культурі. До них, наприклад, належать напівземлянкові житла з печами-кам'янками, які є досить характерною рисою слов'янської культури. Генетичні зв'язки культури карпатських курганів з слов'янською культурою V—VII ст. простежуються і в деяких формах кераміки. Наприклад, ліпні опуклобокi горщики, що були однією з основних форм керамічних комплексів культури карпатських курганів, зберігаються як пережиткова форма і в слов'янській культурі V—VII ст. Важливим свідченням генетичних зв'язків культури карпатських курганів з слов'янською V—VII ст. є пам'ятки перехідного типу (вони виявлені на поселеннях Кодин Глибоцького району і Гореча в Чернівцях), в яких поєднуються риси, характерні для обох культур.

У формуванні культури карпатських курганів, крім ранніх слов'ян, брали участь і гето-дакійські племена. Це підтверджується тим, що у керамічних комплексах культури є багато глиняного посуду, який за своїми формами і орнаментом подібний до кераміки гето-даків.

У матеріалах культури карпатських курганів, таким чином, знайшло своє відображення спілкування ранньослов'янських, гето-дакійських та інших племен, що об'єдналися для спільної боротьби з рабовласницьким Римом.

²⁵ Вакуленко Л. В. Поселення культури карпатських курганів.— Дослідження з слов'яно-руської археології. К., 1976, с. 73—94.

Археологічні пам'ятки Північної Буковини дають уяву про складність історичних процесів у цьому регіоні за часів первіснообщинного ладу. Історичний розвиток тут проходив в умовах зіткнення різних етнокультурних угруповань. На цю територію в окремі періоди проникали племена з своєю культурою з інших територій, зокрема з-за Карпат та Подунав'я. Та, незважаючи на це, корінне населення цієї землі не втрачало зв'язків з спорідненими племенами Правобережжя України. Закономірності історичного розвитку привели до утвердження на території Північної Буковини слов'янської культури.

Розділ II

ФОРМУВАННЯ І РОЗВИТОК ФЕОДАЛЬНИХ ВІДНОСИН (VI — СЕРЕДИНА XIV ст.)

1. СЛОВ'ЯНСЬКЕ НАСЕЛЕННЯ В VI—IX ст.

Слов'яни як окрема етнічна одиниця з своїм власним іменем (склавіни) вперше згадуються на сторінках писемних джерел в середині VI ст. Історик готів Йордан у творі «Гетика» (закінченому в 551 р.) писав: «Від витоку річки Вісли на безмежних просторах оселилось багатолюдне плем'я венедів. Хоч назви їх змінюються, в залежності від різних племен і місцевостей, проте, головним чином, вони називаються склавінами і антами. Склавіни живуть від міста Новіентуна і озера, яке називається Мурсіанським (місто і озеро локалізуються в Подунав'ї.— Авт.), до Дністра, а на півночі — до Вісли. Свої поселення вони влаштовують в болотах і лісах. Анти ж, хоробріші з них, живуть на вигині Понту і поширені від Дністра до Дніпра»¹. Отже, у VI ст. слов'ян знали під іменами венедів, антів, склавівнів, останні з яких були найчисленнішими. Їх поселення займали великі простори між Дунаєм, верхів'ям річок Вісли і Дністром.

На території, відведеній Йорданом слов'янам, знайдено багато археологічних пам'яток (поселень і могильників) VI—VII ст. Головними рисами матеріальної культури вони схожі між собою, і це дає підстави зарахувати їх до однієї археологічної культури, яку назвали слов'янською культурою празького типу*.

Пам'ятки празького типу на території Північної Буковини виявлені більш як у 40 пунктах. На поселеннях Кодин поблизу с. Остриця, Коровія II, Кам'янка і Глибока Глибоцького, Задубрівка Заставнівського та Рашків II Хотинського районів відкрито типові для цієї культури напівземлянкові житла (дерев'яні будівлі, нижня частина яких вкопана в землю) з прямокутною піччю-кам'янкою в одному з кутів. Житла були невеликими: їх площа в середньому становить 8—16 м². На селищах

¹ Йордан. О происхождении и деяниях гетов. М., 1960, с. 71.

* Назва походить від м. Прага, в околицях якої вперше виявлені пам'ятки цього типу.

також виявлені майстерні общинних ремісників, приміщення для зберігання продуктів, ями-погреби².

Найцікавішою пам'яткою культури пражського типу є поселення Кодин I, на якому вперше одержано достовірні наукові дані про початок розвитку культури цього типу. З 30 розкопаних тут будівель найдавнішою виявилася напівземлянка 10. На її глиняній долівці знайдені уламки досить архаїчних для цієї культури ліпних глиняних горщиків та небагато уламків кружальних посудин провінціально-римського типу, що збереглися в цій культурі як пережиток від культури карпатських курганів. У комплексі житла є залізна фібула (застіжка для одягу) пізньоримського типу, яка датується не пізніше другої половини V ст. На цьому самому поселенні знайдена ще одна фібула такого ж типу, чим підтверджено тезу, що слов'янська культура пражського типу на Північній Буковині почала розвиватись не пізніше другої половини V ст. Найпізніші пам'ятки культури пражського типу датуються VII ст. включно.

Археологічні пам'ятки другої половини V—VII ст. свідчать, що слов'яни в цей час жили ще родовим ладом. Основним осередком їх життя була родова сімейна община, що базувалася на підсічно-перелоговій системі сьробітку землі. У слов'ян існували військові союзи племен, які успішно відбивали напади кочівників південних степів і самі здійснювали військові походи на Візантійську імперію.

Слов'янські племена, що залишили культуру пражського типу, були осілими землеробами. Їх поселення розміщуються на невисоких терасах річок, в оточенні придатних для обробітку чорноземних ґрунтів. Знахідки обвуглених зерен культурних злаків та їх відбитки на глиняних посудинах свідчать про те, що слов'яни сіяли пшеницю, просо, ячмінь та інші культури. Вони займалися і скотарством, що підтверджується й писемними джерелами. Візантійський автор VI ст. Маврикій Стратег писав, що слов'яни володіли «великим числом різної худоби і земних плодів, зсіпаних у купи, особливо проса і пшениці»³.

Слов'яни другої половини V—VII ст. вели натуральне господарство. Кожна община власними силами задовольняла свої основні потреби в одяжі, предметах побуту, знаряддях праці. Але і за умов ведення натурального господарства населення не могло обмежитись лише домашнім виробництвом. Виплавка і дальша обробка заліза, наприклад, становили дуже велике технічне завдання, яке вимагало певних навичок та складного устаткування. Це примушувало общину мати свого майстра-

² Русанова И. П. Славянские древности VI—VII вв. Культура пражского типа М., 1976, с. 15—45; Тимошук Б. О. Слов'яни Північної Буковини V—IX ст. К., 1976, с. 11—21, 103—105, 135—136.

³ Мишулин А. В. Древние славяне в отрывках греко-римских и византийских писателей по VII в. н. э.—Вестник древней истории, № 1. М., 1941, с. 253.

ковалю, який забезпечував себе сировиною (виплавляв залізо з болотних руд) і виготовляв на замовлення необхідні для общини речі. Майстерні общинних ремісників розкопані, наприклад, на поселенні Кодин.

Пам'ятки слов'янської культури другої половини V—VII ст. схожі між собою на великій території їх поширення. В цей час слов'янська культура празького типу була приблизно однаковою як на території східних, так і західних та південних слов'ян, мала загальнослов'янський характер, що є результатом єдності слов'янського світу.

Слов'янські культури празького та інших типів (наприклад, пеньківського), що існували в VI—VII ст., поступово втрачали свої основні риси, і на їх місці, починаючи з кінця VII — початку VIII ст., формуються слов'янські культури нових типів, з характерними рисами окремо для східних і південних слов'ян. Відкриті на території Північної Буковини пам'ятки VIII—IX ст. належать до східнослов'янської культури типу Луки Райковецької*. Ця культура охоплює територію: від Прип'яті на півночі і до Нижнього Дунаю на півдні, від Дніпра на сході і до Карпат на заході. На території Північної Буковини її пам'ятки виявлені більш як у 150 пунктах. Розкопки, проведені на городищах у Добринівцях Заставнівського, Ревному Кіцманського, Грозинцях Хотинського та Ломачинцях Сокирянського районів та на селищах Клокучка II у Чернівцях, у Перебиківцях Хотинського, Біла Кіцманського та Широка Поляна Глибоцького районів, дають можливість охарактеризувати життя слов'янського населення цих земель напередодні утворення Давньоруської держави.

Єдність матеріальної культури східних слов'ян, що фіксується археологічною культурою типу Луки Райковецької, свідчить про соціально-економічну і територіально-політичну спільність східнослов'янських племен, про наявність економічного, культурного й політичного зближення цих племен.

Як свідчать літописи, на території поширення культури типу Луки Райковецької у VII—IX ст. жили поляни, древляни, угличі, дуліби, тиверці й хорвати. Під цими назвами ховаються не лише етнічні групи східних слов'ян, а й певні політичні об'єднання. Останній літописець називає «княжіннями». Вважається, що під цією назвою виступають племінні князівства — політичні організми напівдержавного типу, які прийшли на зміну давнішим племенним союзам⁴. Однотипність матеріальної культури племінних княжінь, що розміщувалися між Дніпром і Карпатами, можна пояснити лише тим, що вони перебували в тісних зв'язках між собою. Не виключено, що вони становили конфедерацію, яку очолювали поляни.

* Назва походить від поселення Лука Райковецька поблизу м. Бердичева Житомирської області, де вперше виявлено житла цього типу.

⁴ Третяков П. Н. Восточнославянские племена. М., 1953, с. 228.

Починаючи з першої чверті IX ст., візантійським та арабським авторам добре було відоме велике об'єднання східних слов'ян під назвою «Русь», на чолі якого стояли поляни («поляне, яке нині зовомая Русь») ⁵. На початку IX ст. Русь здійснювала походи на узбережжя Кримського п-ова між Корсунем і Керчу, яке належало Візантії. У 839 р. вона посилала послів до Константинополя, а в 860 р. 200 кораблів Русі загрожували візантійській столиці з моря, цілий тиждень тримаючи її в страху. Зрозуміло, що Русь IX ст., з якою вимушені були рахуватися в Константинополі, об'єднувала обширні землі, включаючи й Подністров'я, а її вплив сягав Нижнього Дунаю. Адже не випадково руський літописець помітив, що київські князі прагнули закріпитись на Дунаї і будували там свої міста («градь») ⁶.

Східнослов'янська культура типу Луки Райковецької, з одного боку, характеризує політичну й культурну єдність східних слов'ян на великій території, включаючи і територію Буковини, а з другого — наступний, вищий етап соціально-економічного розвитку населення. В VIII—IX ст. почався перехід до нової системи землеробства (двопілля), з'являється нова техніка (знаряддя плужного типу), активно проходить процес переростання общинного ремесла в товарне, процес відокремлення ремесла від землеробства. Яскравим свідченням економічної перебудови слов'янського суспільства є поява ремісничих поселень, які підготували ґрунт для виникнення перших давньоруських міст.

Типове ремісниче поселення IX ст. виявлено в Добринівцях Заставнівського району. Воно розміщувалося на терасі розмірами 160 × 100 м, обмеженій струмками та болотами. Поселення було огорожене дерев'яними стінами, утвореними з горизонтально покладених колод, закріплених за допомогою стовпів, а на окремих ділянках зрубамі-опорами, нижня частина яких заглиблювалася в материк.

На укріпленій території поруч з напівземлянковими житлами розміщувались ремісничі майстерні. Останні не були однотипними. В багатьох майстернях знаходились кам'яні робочі площадки та відкриті вогнища. У деяких з них знайдені залізні шлаки та уламки глиняних тиглів, що свідчить про характер ремесла, пов'язаного з гарячою обробкою металів. Інші майстерні-землянки мали нішоподібні печі виробничого призначення. В одній із землянок знайдені речі, які пов'язуються з обробкою шкір. Різноманітність майстерень свідчить про наявність певної спеціалізації ремісничого виробництва.

Поселення, на території яких концентрувалися ремісники різних спеціальностей, що володіли найпередовішими на той час

⁵ Полное собрание русских летописей (далі — ПСРЛ), т. 2, Спб., 1908, стб. 11.

⁶ Там же, т. 9, стб. 4.

способами виробництва і найкращими технічними навичками, були основними центрами суспільного прогресу в VIII—IX ст.

Розвиток економіки викликав зміни в суспільному житті слов'янського населення. Замість невеликих поселень VI—VII ст., мешканці яких вели спільне господарство і в яких існував колективний розподіл продуктів общинного господарства, у VIII—IX ст. з'являються великі поселення, на території яких виступають індивідуальні господарства. Соціальна структура слов'янського суспільства зазнає значних змін. Родова сімейна община з її первісним колективізмом поступово відживає і у VIII—IX ст. формується нова соціальна організація — територіальна (сусідська) община, в якій індивідуальна власність малої сім'ї на житла, знаряддя праці та продукти виробництва поєднувалась зі спільною власністю на землю.

Незважаючи на значні зміни в розвитку соціально-економічного і політичного життя слов'янського населення, на процеси класоутворення в VIII—IX ст., колективні форми життя значну роль відігравали і далі. Про це переконливо свідчать великі громадські будинки, розкопані на городищах VIII—IX ст. в Добринівцях і Ревному Кіцманського району. В них зберігалися общинні запаси, одержані шляхом внесків домогосподарствами певної частини продуктів, які йшли на покриття різних громадських витрат. У великих будинках відбувалися народні зібрання — віча, влаштовувалися банкет-братчини, здійснювалися чаклунські обряди, а на випадок військової небезпеки тут могли переховуватися діти, хворі, старі та жінки з навколишніх селищ. На городищах, звичайно, все більше й більше скупчувалися привілейовані верстви населення (родоплемінна знать, дружинники, ремісники тощо). Це створювало умови для поступового переростання їх у феодальні центри.

Отже, у слов'янського населення VIII—IX ст. відбувався інтенсивний процес переходу від первіснообщинного ладу до феодальної формації, коли родоплемінна структура суспільства замінювалась структурою територіальною і класовою. Однак пережитки родоплемінного ладу в цей період були ще досить значними.

Східні слов'яни VIII—IX ст. залишалися язичниками. Вони поклонялися силам природи, обладнували спеціальні культові місця, на яких встановлювалися зображення божеств, споруджувалися жертovníки-вівтарі, здійснювалося богослужіння і приносилися жертви богам. Культові місця в літописах згадуються як «храми идольские», «капища», «требища». Найважливіші з них були огорожені.

Рештки укріпленого святилища IX—X ст. виявлені у Ржавинському лісі Заставнівського району. Воно розміщується на високому пагорбі, поруч з великим слов'янським поселенням цього ж часу і складається з двох, вписаних один в одній, круглих валів, які обмежують овальний майдан діаметром до 24 м. Діаметр зовнішнього валу становить 70 м. Обидва вали вклю-

чали в свою конструкцію, як показали розкопки, спеціальні майданчики для культових вогнищ. Один з них розміщувався на вершині внутрішнього валу, на якому горів, очевидно, «вічний небесний вогонь». Другий майданчик для вогнищ розміщувався біля підніжжя зовнішнього валу. Тут, мабуть, горіли жертвні вогні, які запалювали представники окремих родин під час магічних дій. У центрі святилища стояв кам'яний ідол, рештки якого знайдені у рову неподалік внутрішнього валу.

Городище-святилище (капище) розміщувалось у центрі гнізда слов'янських поселень і, отже, являло собою культовий центр великої території. Ржавинське святилище є одним з свідчень того, що язичницький культ IX—X ст. був складнішим і стояв ближче до християнського, ніж культу попередніх етапів розвитку слов'янської культури.

Отже, розвиток слов'янської спільності у VIII—IX ст. йшов шляхом формування нових феодальних відносин. Внаслідок розвитку ремесла й обміну економічними зв'язками між окремими групами населення все більше поширювались. У межах політичних об'єднань проходив безперервний процес економічної, культурної та мовної консолідації слов'янських племен, створювалися передумови для виникнення нової етнічної спільності — давньоруської народності і нового політичного організму — держави.

2. ПІВНІЧНА БУКОВИНА — СКЛАДОВА ЧАСТИНА КИЇВСЬКОЇ РУСИ

Київська держава об'єднувала великі простори Східної Європи: від верхів'їв Північної Двіни на півночі до Нижнього Подунав'я на півдні, від Середнього Поволжя на північному сході й до Карпатських гір на південному заході. Її складовою частиною була й територія Північної Буковини. Це засвідчується насамперед писемними джерелами. Так, у літописі від 996 р. записано, що київський князь Володимир Святославич «бъ живя с князи окольными его миром, с Болеславом Лядским и Стефаном Угорским, и Ондриком Чешьским бѣ межи има любви»⁷. З цього видно, що Русь і Угорщина наприкінці X ст. були «окольними», тобто сусідніми державами. В іншому місці літопису від 1235 р. розповідається, як галицький князь Ростислав «бежа в угры путем, имже идыше на Борьсуков дел и прииде к бани, рекомой Родна и оттуда иде в угры»⁸. «Борьсуков дел» — це гірське пасмо Карпат, на захід від якого розміщувався населений пункт Родна, за яким уже розпочиналися землі Угорського королівства. Отже, і за цим документом виходить, що землі Русі простяглися до Карпатських хребтів.

⁷ ПСРЛ, 2, стб. 111.

⁸ Там же, стб. 778.

Кордон, що проходив Карпатами і розмежував Русь з Угорщиною, був сталим протягом багатьох віків. Автор «Слова о погибели Русские земли» в першій половині XIII ст. писав, що Руська земля простягалась до «угор и ляхов», і підкреслив, що ці кордони були такими самими, як і за Володимира Мономаха (1053—1125)⁹. Картографування літописних населених пунктів X—XIII ст.¹⁰ та міст за «Списком русских городов дальних и ближних», складеним наприкінці XIV ст.¹¹, також підтверджує, що південно-західними кордонами Русі в давньоруський період були Карпати. За цих обставин Буковина могла належати лише до володінь руських князів.

Другим сусідом Русі на південному заході були кочівники південних степів. Їх кочів'я обмежувалися в основному степами, але в XI ст. вони зруйнували багато міст і сіл у Подністров'ї, що примусило руських князів перенести кордони своїх володінь у цьому районі на північ. Кордони Русі в Подністров'ї в XI ст. проходили десь у північних районах сучасної Молдавської РСР, про що свідчить наявність тут давньоруських пам'яток X—XI ст. Однією з них є, наприклад, городище Рудь неподалік м. Атаки, яке виникло як давньоруське укріплення наприкінці IX — на початку X ст. і функціонувало до початку XIII ст.¹²

Археологічні пам'ятки VIII—IX ст. в Прикарпатті належать до східно-слов'янської культури типу Луки Райковецької. Проте вони мають деякі специфічні риси, що дає підстави виділити їх в окрему групу і пов'язати з літописними хорватами¹³. Східні хорвати брали активну участь у політичному житті Русі. Коли в 907 р. київський князь Олег організував похід на Візантію, у ньому взяли участь і хорвати¹⁴. Це свідчить, що вже на початку X ст. східні хорвати перебували в певній залежності від київського князя, виділяли воїнів на випадок війни і, очевидно, сплачували данину руським князям. Однак місцева знать хорватів, яка зростала і міцніла в процесі розвитку феодальних відносин, прагнула вийти з-під влади київських князів. Це примусило Володимира Святославича здійснити у 992 р. військовий похід, щоб приборкати сепаратизм хорватських князів. Після цього хорвати вже не згадуються. Вони стали складовою частиною Давньоруської держави. Ймовіріше, що кордони Хорватії у межах Північної Буковини проходили по Пруту. На лівому березі цієї річки, на території сучасного села Ревне Кіцман-

⁹ Изборник. М., 1969, с. 326.

¹⁰ Рыбаков Б. А. Схематическая карта населенных пунктов домонгольской Руси.— История и культура древней Руси, т. 1. М., 1948 (вклейка).

¹¹ Рыбаков Б. А. Древние русы.— Советская археология, 17. М., 1953, с. 31—32.

¹² Федоров Г. Б. Древнерусское поселение на севере Молдавии.— Археологические исследования в Молдавии. Кишинев, 1972, с. 143—159.

¹³ Тимошук Б. О. Слов'яни Північної Буковини, с. 137—139.

¹⁴ Повесть временных лет, ч. 1. М.—Л., 1950, с. 84.

ського району розміщувалися важливі укріплення хорватів, які були ліквідовані в X ст.

Політична приналежність слов'янського населення правобережжя Середнього Дністра у VIII—IX ст. також не встановлена. Але вважається, що східні райони сучасної Чернівецької області населяла група східних слов'ян, відома з джерел як тиверці. Вони також здавна перебували у сфері діяльності київських князів. У 885 р. київський князь Олег воював з тиверцями¹⁵. 907 р. під час походу на Візантію тиверці входили до складу руського війська як «толковини» (союзники або перекладачі)¹⁶. В поході 944 р. Ігоря на Царгород тиверці також були складовою частиною давньоруського війська¹⁷. Укріплення тиверців, які функціонували ще на початку XII ст. («і суть грады их до сегодня»¹⁸), являли собою важливі форпости Давньоруської держави у боротьбі з кочівниками.

Отже, на ранньому етапі існування Київської Русі землі Північної Буковини входили до складу племінних князівств, зв'язаних з центральною владою обов'язком брати участь у військових походах київських князів та сплачувати їм данину. Поступово автономія племінних князівств була ліквідована, влада на місцях перейшла до намісників київських князів. У зв'язку з цим «племінні» назви втрачаються, і східні слов'яни стали користуватись спільною етнічною назвою «Русь». Спочатку Руссю називали невелике подніпровське князівство полян, а згодом назва поширилася на інші землі, що ввійшли до Київської держави, в тому числі й на територію Буковини. Назва «Русь» закріпилась у свідомості буковинського населення, збереглась у роки іноземного поневолення і дожила до наших днів в імені руський, руснак, русин.

Об'єднані в межах однієї держави, східнослов'янські племена злилися в єдину давньоруську народність, сформувалася єдина для всього слов'янського населення давньоруська мова, на всіх східнослов'янських землях розвивалася єдина давньоруська культура.

Єдність культурного розвитку Північної Буковини в X—XI ст. з іншими землями Київської Русі знайшла своє відображення в археологічних пам'ятках. Вона проявляється в конструкції оборонних споруд і жител, в однотипності керамічних комплексів і жіночих прикрас. Так, основними елементами конструкції укріплених ліній давньоруських фортець, починаючи з рубежу IX—X ст., стають масивні земляні вали та дерев'яні зруби. Вони виявлені і в городищах X—XI ст. на території Північної Буковини, в Горішніх Шерівцях Заставнівського,

¹⁵ Там же, с. 23.

¹⁶ Там же.

¹⁷ Там же, с. 33.

¹⁸ Там же, с. 14.

Ревному Кіцманського, Перебиківцях Хотинського та Ломачинцях Сокирянського районів.

Розкопані на території Чернівецької області (в Ревному, Перебиківцях, Білій та Широкій Полянї) напівземлянкові житла X—XI ст. з стінами зрубної та стовпової конструкції аналогічні таким самим будівлям у Середньому Подніпров'ї (Київ, Чернігів та ін.), в басейні р. Оки (Стара Рязань) та в інших районах Русі. Типовими для Русі є мідні трибусинні сережки, знайдені під час розкопок давньоруського могильника в Миткові Заставнівського району, срібні есовидні скроневі кільця, виявлені в курганному могильнику XI ст. в Горішніх Шерівцях, трирога лунниця, кам'яна форма для відливання якої знайдена під час розкопок городища в Добринівцях. Аналоги керамічним комплексам X—XI ст. з буковинських поселень знаходимо в таких же комплексах з інших земель Київської Русі.

Отже, культура Північної Буковини X—XI ст. має яскраво виражений давньоруський характер. Об'єднання в межах Київської Русі східнослов'янських племен сприяло їх економічному, суспільно-політичному і культурному зближенню.

3. ПІВНІЧНА БУКОВИНА — СКЛАДОВА ЧАСТИНА ГАЛИЦЬКОЇ РУСІ

Розвиток продуктивних сил, зростання великого феодального землеволодіння та ряд інших причин привели до того, що Київська Русь почала дробитись на окремі князівства. Одними з перших від Києва відокремились у другій половині XI ст. землі Прикарпаття та Середнього Подністров'я. Тут утворились Тербовльське, Звенигородське та Перемишльське князівства, в яких осіли правнуки Ярослава Мудрого — князі Ростиславичі. В цей час Буковина входила до Тербовльського князівства. Тербовльський князь Василько Ростиславич, який правив з 1092 до 1124 р., багато зробив для утвердження своєї влади на землях Середнього Подністров'я. Є підстава вважати, що за ініціативою цього князя на Дністрі, напроти впадання р. Серет, збудовано феодальний замок, який завдяки вигідному розміщенню на перехресті торгових шляхів став основою формування давньоруського міста — літописного Василева. В середині XII ст. землі Прикарпаття об'єднались у єдине князівство — Галицьке. Територія Північної Буковини у складі Галицького, а з 1199 р. Галицько-Волинського князівства була крайньою південно-східною його частиною. З тексту Галицько-Волинського літопису під 1229 р. довідуємось, що територія Галицької землі в Подністров'ї на південь простягалася до «реки Ушиця»¹⁹. Тут землі Галицького князівства прикривали прикордонні фортеці Каліус, Бакота, Ушиця та ін.

¹⁹ ПСРЛ, 2, стб. 759.

Прикордонні фортеці Галицької Русі виявлені і на правому березі Дністра в межах Сокирянського району Чернівецької області. Напроти літописного Каліуса, між селами Непоротовим і Ломачинцями, в урочищі Галиця знаходиться давньоруське городище з великим селищем поблизу нього. На підступах до цього поселення розміщуються ще два городища тих же часів²⁰. Не виключено, що давньоруські археологічні пам'ятки Галиці є рештками літописного Кучелміна, який разом з Бакотою, Ушицею, Каліусом та іншими південними містами забезпечували оборону земель Галицької Русі з боку степів.

Свідчення літопису про те, що важливим оборонним рубежем Галицької Русі був Прут, також підтверджується археологічними даними. На лівому «внутрішньому» шодо Галицької землі березі цієї річки розміщувались галицькі укріплення: Ленківецька (колишні Чернівці), Снятинська, Олешківська та Коломийська фортеці.

Найдалі на південь була висунута Ленківецька фортеця. Вона розташовувалася в долині Пруту, на рівній місцевості, хоч поблизу були високі пагорби, зручні для побудови укріплень. Таке розміщення фортеці пояснюється тим, що в XII ст., коли споруджувалася Ленківецька фортеця, Буковинське Попруття було південно-західним прикордонням Галицького князівства, і важливим оборонним рубежем у цьому районі був Прут.

Оборонні споруди Ленківецької фортеці збудовані в один і той же час як єдина житлово-фортифікаційна система. Будівельники врахували й те, що фортеця, розміщуючись у пограниччі, могла в будь-який момент зазнати раптового ворожого нападу. Щоб запобігти цьому і зупинити ворожих вершників на значній відстані від фортеці, були збудовані ще дві оборонні лінії. За 200—300 м від головного валу фортеці проходила укріплена лінія, що складалася з дугоподібного рову, наповненого водою, та частоколу. Третю лінію оборони становили річки Совиця і Хабалівка, з'єднані між собою зовнішніми дугоподібними ровами, наповненими водою. На схід від укріплень розміщувався став, завдяки якому рівень води в оборонних ровах міг бути постійним.

Отже, оборонна смуга Ленківецької фортеці сягала 350 м ширини і складалася з трьох укріплених ліній. Перш ніж наблизитись до стін фортеці, ворог мусив побороти опір двох укріплених ліній. Це дозволяло уникнути раптового нападу і привести фортецю в повну бойову готовність. До того ж, на підступах до фортеці, на протилежному березі Пруту розміщувались сторожеві укріплення — пости. Їх залишками є городища

²⁰ Тимоцюк Б. О. Археологічні дані про приналежність Північної Буковини до Галицької Русі в XII—XIV ст.— Минуле і сучасне Північної Буковини, вип. 1. К., 1972, с. 3—13.

XII — першої половини XIII ст. в селах Спаська, Молодія, Остриця та на горі Цецин. Сторожеві фортеці на високих пагорбах правого берега Пруту приймали на себе перші удари ворога і попереджували Ленківецьку фортецю про небезпеку.

Буковинські землі на південь від Пруту, в Прикарпатті в XII—XIII ст. були рідко заселені. За Карпатами починались володіння Угорського королівства. Отже, прикордонна смуга в цьому районі була досить широкою, а прикордонні укріплення обох сусідніх держав (Русі і Угорщини) розташувались з обох боків Карпат, на рівнині²¹.

Приналежність основної території Північної Буковини в XII—XIII ст. до Галицької Русі підтверджується й іншими археологічними даними, зокрема характером матеріальної культури. Встановлено, наприклад, що глиняний посуд Галицького князівства має свої специфічні риси. Так, гончарні горщики, що переважають у комплексах, мають багатопрофільовані вінчики, різко відігнуті назвні, а їх гранчасто сформований край з внутрішнього боку має гніздо для покришки. Такого типу горщики становлять 80% керамічних комплексів з території Галицької Русі²². В той же час на інших руських землях кераміка подібного типу виступає значно менше. На всіх давньоруських поселеннях Північної Буковини XII — першої половини XIII ст. явно переважають горщики «галицького» типу.

Цікавою групою пам'яток Галицької Русі є і давньоруські поховання в неглибоких (від 0,4 до 0,8 м) ямах, які зверху накривали кам'яними плитами. Картографування підплитових поховань показало, що вони поширені головним чином на території Галицької Русі. Цей обряд поховань зафіксований на 32 досліджених могильниках на буковинській території. Цим також підтверджується приналежність Північної Буковини до Галицької Русі.

В літописному Василеві знайдено декоративні глиняні поливні плитки, на яких рельєфно зображені птахи (орли) з широко розгорнутими і трохи піднятими крилами. Вони датуються XII—XIII ст. Подібного типу плитки знайдені в Галичі. Створюється враження, що василівські плитки виготовлені (тут розкопані печі для їх випалення) за галицькими зразками. Якщо врахувати й те, що зображені на плитках птахи в геральдичній позі приймаються за геральдичні знаки галицьких князів, то маємо ще одне свідчення того, що Північна Буковина була складовою частиною Галицької Русі.

²¹ *Ранпорт П. А.* Военное зодчество западнорусских земель X—XIV вв. Л., 1967, с. 176—177.

²² *Малевская М. В.* К вопросу о керамике Галицкой земли XII—XIII вв.—КСИА, вып. 120, с. 3—14.

4. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ І КУЛЬТУРНИЙ РОЗВИТОК В X—XIII ст.

Коли територія Північної Буковини стала складовою частиною Давньоруської держави, її соціально-економічний і культурний розвиток значно прискорився. Основним заняттям населення, як і раніше, було землеробство. Одночасно розвивались скотарство та різні промисли (мисливство, рибальство, бортництво тощо).

Найвизначнішим показником соціально-економічного і культурного розвитку давньоруського населення є поява й розвиток міського життя. Рештки найдавнішого міста виявлені на правому березі р. Прут, на території сучасного с. Ревне Кіцманського району. Писемних згадок про нього не збереглося. Але вивчення соціально-топографічної структури Ревнянського поселення дає право вважати його рештками давньоруського міста X ст. Як і інші давньоруські міста, воно складалося з трьох основних частин: дитинця (рештки збереглися на високому мисі Городище), на укріпленій території якого зосереджувалась військово-феодална знать; торгово-ремісничого посаду (рештки збереглися на мисі Царина), який також був укріплений і на території якого розкопані ремісничі майстерні, та неукріплених селищ (в урочищах Лищик, Рівняк, Мікулинка, Гевда і Царина).

Ґрунт для виникнення міста в цьому пункті був підготовлений насамперед ремісничим поселенням, яке функціонувало на мисі Царина у VIII—IX ст. В першій половині X ст. на мисі Городище збудували дерев'яно-земляну фортецю, центральне подвір'я якої (його розміри 300 × 160 м) було обведене оборонною смугою, складеною з трьох укріплених ліній. Тоді ж проведено реконструкцію укріплень поселення Царина. Обидва укріплені поселення (в урочищах Городище і Царина) разом з навколишніми селами становили єдине поселення — ранньофеодалне місто.

Отже, передумови для виникнення найдавнішого міста у Верхньому Попрутті почали формуватися на заключному етапі існування первіснообщинного ладу, а міське життя тут з'являється в X ст. В цей самий час сформувалися найдавніші міста й на інших землях Русі²³. Це може бути свідченням майже однакового рівня соціально-економічного розвитку населення всієї Русі, включаючи і територію Північної Буковини.

Найвищого розвитку давньоруські міста набули в XII — першій половині XIII ст. Відомими містами цього часу на території Північної Буковини є давні Чернівці (їх рештками є Ленкі-

²³ Воронин Н. Н., Раппопорт П. А. Археологическое изучение древнерусского города. — КСИА, вып. 96. М., 1963, с. 15.

вещке городище в долині Пруту) та літописний Василів (згадується з 1230 р.)²⁴.

Давні Чернівці почали свій розвиток з дерев'яно-земляної фортеці, збудованої галицькими князями в 60-х роках XII ст. Фортеця розташувалась на перехресті торговельних шляхів, і під її стінами осідали ремісники та торговці, утворивши міський посад. На території останнього розкопані залізоплавильні горни і костерізна майстерня, простежені сліди ювелірного та гончарного ремесла, знайдені інструменти ремісників (ковальські кліщі, долота, струг) та торговців (бронзова вага та металеві гирки). Стародавні Чернівці, подібно до інших міст Русі, склалися з трьох основних частин: дерев'яно-земляної фортеці, в якій жила військово-феодална знать, укріпленого посаду, де зосереджувалась основна маса міського люду, та неукріплених селищ (Старі Ленківці, Совиця), в яких жили селяни, залежні від міської знаті.

З трьох основних частин складався і літописний Василів: дитинця, рештками якого є городище Замчище, міського посаду, де розкопані майстерні гончарів та фундаменти білокам'яного храму, і підгороддя, на території якого виявлені неукріплені селища, городище — феодальний замок та скельний монастир.

Розвиток Василева значною мірою залежав від торгівлі, що йшла по Дністру. Тут під захистом міських укріплень робили зупинки торгові каравани. Товари з кораблів перевантажувались на сухопутний транспорт і навпаки.

У Василеві і давніх Чернівцях знайдено багато археологічних речей, пов'язаних з торгівлею. До них належать привезені в ці краї шиферні пряслиці (важки до веретен) з Волині і Києва, бронзові складані хрести-енколпіони з Києва, золототкана парча і білоглиняний полив'яний посуд з Візантії, браслети і персні, керамічна тара (амфори-корчаги) з південних міст, залізні та бронзові булави, церковне начиння (підсвічники, люстра-хорос) та інші речі, що потрапили на цю територію у результаті торговельних зв'язків.

Встановленню тісних економічних зв'язків північнобуковинських міст з іншими руськими торгово-ремісничими центрами сприяло те, що через територію краю проходили торговельні шляхи загальнооруського значення. Важлива роль тут належала Дністровському водному шляху, який зв'язував Галицьку землю з містами Північного Причорномор'я. Ним перевозили дорогі візантійські тканини (шовк, парчу), перець, вино, угорське скло і мармур, чеське олово, фландрські сукна, коломийську сіль, рибу тощо²⁵.

²⁴ ПСРЛ, 2, стб. 761.

²⁵ Пашуто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси, М., 1950, с. 168—172.

Торгівля йшла також сухопутними дорогами. Літописець зазначив, що вози просувалися до Дністра, навантажені різними товарами²⁶. Територію Галицького князівства вкривала розгалужена сітка сухопутних доріг. Одна з них (так звана Берладська) проходила вздовж долини Пруту, через Коломию, Снятин і давні Чернівці. Вона зв'язувала князівство з містами нижнього Подунав'я.

Завдяки розгалуженій сітці торговельних шляхів міста Буковини перебували у постійних економічних та культурних зв'язках з іншими давньоруськими містами. Свідченням цього є розвиток культури в XII — першій половині XIII ст., яка є типовою для Галицької Русі.

Одним з яскравих показників розвитку культури є поширення грамотності серед населення. У 40 містах давньої Русі, зокрема в давніх Чернівцях, знайдені інструменти для письма — писала. Тут під час розкопок великого будинку на дитинці знайдено 6 бронзових та залізних писал²⁷. Вони свідчать не лише про поширення грамотності серед міського населення, а й про існування певної системи навчання в давніх Чернівцях.

На поширення письменства серед міського населення вказують також написи на предметах побуту, виявлені у давніх Чернівцях. У колекції є шиферні пряслиці, кістяна ложка, глиняні посудини з видряпаними на них давньоруськими літерами. Знайдено уламки глиняних горщиків, на дні яких виступають гончарні клейма у вигляді давньоруських літер. Написи на предметах побуту свідчать про грамотність їх власників або ремісників, що їх виготовляли, а також тих, для кого ці речі призначалися. З цього можна зробити висновок, що чимала частина населення давніх Чернівців була грамотною, вміла читати й писати.

Показником розвитку культури є також пам'ятки архітектури: дерев'яні оборонні споруди, кам'яні та дерев'яні храми. Дерев'яно-оборонне зодчество представлене матеріалами розкопок городищ у Ленківцях (давні Чернівці), Ревному, Ломачинцях, Перебиківцях, Молодії і Горішніх Шерівцях. Розкопані тут рештки оборонних споруд незначні, і вони не дозволяють говорити про їх мистецький рівень. Але загальна схема їх конструкції є типовою для Давньої Русі.

Визначною пам'яткою давньоруської архітектури є кам'яний храм XII ст., фундаменти якого розкопані в літописному Васи́леві²⁸. Це була не дуже велика (загальними розмірами по зовнішньому обводу стін 21,2 × 13,6 м), але висока, струнка, з однією банею, трьома апсидами і перспективним порталом

²⁶ ПСРЛ, 2, стб. 735.

²⁷ Медведев А. Ф. Древнерусские писала X—XV вв.—Советская археология, 1960, № 2, с. 63—88.

²⁸ Логвин Г. Н., Тимощук Б. А. Белокаменный храм XII в. в Василеве.—Памятники культуры, т. 3. М., 1961, с. 37—50.

будівля. Її стіни складались з тесаних кам'яних блоків місцевого вапняку, на тонких шарах вапняного, без домішки цем'янки, розчину. Така техніка спорудження стін характерна для архітектурних пам'яток Галицько-Волинського та Владимиро-Суздальського князівства²⁹.

Стіни храму були декоровані білокам'яними скульптурними деталями (під час розкопок знайдені уламки колонок, напівколонки, капітелей), а підлога викладена різноколірними полив'яними плитками, що добре гармонували з білими стінами. Досконалістю архітектурних форм і оздобленням василівський храм не поступався храмам, що прикрашали столицю князівства — Галич. За планом білокам'яний храм Василева подібний до храмів Середнього Подніпров'я (Києва, Чернігова, Переяслав-Хмельницького). Він також чотиристовпний, з плоскими пілястрами на фасадах³⁰.

У Василеві та на території давньоруського селища Мартинівка (поблизу с. Вікно Заставнівського району) виявлені рештки дерев'яних храмів. Вони мали зрубну конструкцію, а їх підлоги були викладені різноколірними полив'яними плитками. Під час розкопок дерев'яної церкви в Мартинівці знайдені шматки вапняної штукатурки, один бік якої згладжений і має сліди фарб. Очевидно, дерев'яні стіни церкви в середині були оштукатурені і прикрашені фресками.

Отже, в X—XIII ст. на території Північної Буковини розвивалась типова давньоруська культура. Її творцями були східні слов'яни, що також підтверджується археологічними даними. Наприклад, при розкопках городищ у Ленківцях (Чернівці) і Дарабанах, могильника літописного Василева знайдені перснеподібні скроневі кільця із срібного дроту у 1,5 звої. Вони були улюбленими прикрасами східнослов'янського населення і характерні для всієї території Давньої Русі.

У X—XIII ст. тут, як і всюди на Русі, панували феодальні відносини. В період раннього феодалізму, в X—XI ст., коли переважали державні (князівські) форми експлуатації селян (полюддя), основними осередками збирання данини з населення були князівські фортеці, в яких жили в основному дружинники — вірні слуги великих князів. Рештки однієї з таких фортець досліджувались в Горішніх Шерівцях Заставнівського району, де виявлені, крім оборонних, житлово-господарські зруби з великими підвалами. В приміщеннях зрубів мешкали дружинники, а в підвалах, очевидно, зберігались продукти, зібрані як данина з селян-общинників. Поряд з фортецею на високій горі розміщувалося неукріплене селище, де жила челядь, що обслуговувала військово-феодалну знать фортеці.

²⁹ Воронин Н. П., Каргер М. К. Архитектура.— История культуры древней Руси. М.—Л., 1951, с. 265, 300, 307.

³⁰ История українського мистецтва, т. 1. К., 1966, с. 218.

У процесі розвитку феодальних відносин зростала приватна власність на землю. Розвиток приватного боярського землеволодіння знайшов своє відображення в появі і розвитку феодальних замків, рештками яких є невеликі городища, розташовані на високих мисах, в місцевостях з гарними навколишніми краєвидами. Вони, як правило, були обгороджені дерев'яними стінами, а на укріплених площадках розмішувались житла феодала і його сім'ї, військових слуг та челяді, склепи, ремісничі майстерні, церква з кладовищем біля неї.

Масова поява феодальних замків припадає на XII — першу половину XIII ст. На території Північної Буковини феодальні замки виявлені в селах Василів (в урочищі Хом), Дарабани (в урочищі Щовб), Ленківці Кельменецького району, Чорнівка та в інших місцях.

Боярські замки були центрами нещадної експлуатації селян. Феодали відбирали у селян додаткову працю у формі феодальної ренти. За свідченням літописця, населення Бреста та його околиць сплачувало феодалам повинності «от всякого ста... по две лукне меду, а по две овце, а по 15 десятков льну, а по сту хлеба, а по пяти цебров овса, а по пяти цебров ржи, а по 20 кур»³¹. Приблизно такі ж і у таких самих розмірах повинності, очевидно, були накладені на населення Північної Буковини, яке, як і Брест, належало до одного і того ж Галицько-Волинського князівства.

З розвитком феодалізму селяни дедалі більше втрачали особисту свободу. Шукаючи порятунку від непосильного гніту, вони тікали у малозаселені південні степи та Карпатські гори. Багато втікачів з Галицької Русі (вигонців, бродників, берладників) зосередилось в Прутсько-Дністровському межиріччі, на території Берладського князівства. Коли в середині XII ст. там з'явився прогнаний з Галича князь Іван Ростиславович і закликав йти на галицького князя, в його війську зібралось 6 тис. воїнів — велика на той час армія. З Берладі — столиці князівства, військо вирушило на Кучелмін, розташований на Середньому Дністрі. Берладники оточили Ушицю, і смерди з цього міста, як писав літописець, «скачют черес заборола к Иванови, и перебеже их 300»³². Але князь боровся за владу для себе, і менш за все його турбували інтереси селян. Народні маси відійшли від нього. Галицьким князям вдалося придушити цей рух.

Ще більше загострилася боротьба народних мас проти феодального гніту в XIII ст. Велике селянське повстання вибухнуло в Галицькій землі у 1241 р. Воно охопило і землі Середнього Подністров'я (Пониззя), але було придушено військами Данила Галицького³³.

³¹ ПСРЛ, 2 стб. 932.

³² Там же, стб. 336.

³³ Історія Української РСР, т. 1. К., 1967, с. 100—101.

Отже, на території Північної Буковини, як і всієї Давньої Русі, в XII — першій половині XIII ст. відбуваються глибокі зміни соціально-економічного і культурного порядку. В цей час далі розвиваються продуктивні сили, зміцнюється феодальна економіка, посилюється роль місцевих центрів господарського та культурного життя населення. Цей розвиток був порушений монголо-татарською навалою на Руські землі.

5. МОНГОЛО-ТАТАРСЬКА НАВАЛА

Монголо-татарське нашествя в середині XIII ст. було найтрагічнішим за наслідками в історії Русі. Розоривши Київ, війська хана Батия весною 1241 р. «приде к Володимеру, и взя и коньем и изби и не щадя, також же и град Галич, иные грады многи, имже несть числа»³⁴. З Галича загопи монголо-татарів пішли на південь до Пруту і Серету і з боями перейшли Карпати через Роднянський перевал в Угорщину³⁵. Повернувшись з Західної Європи в 1242р., Батий у пониззі Волги засновує свою державу — Золоту Орду, у васальну залежність якої потрапили руські князівства.

Князь Галицько-Волинського князівства Данило Романович, щоб запобігти вторгненню монголо-татарських військ, у 1245 р. відвідав ставку хана, номінально визнав залежність від Золотої Орди, а повернувшись, почав активно готуватись до боротьби з «безбожними татарами». Він вів переговори із Угорщиною про спільний виступ проти поневолювачів, вживав заходів до укріплення існуючих та будівництва нових фортець. На території Буковини була проведена реконструкція фортечних укріплень в Хотині та в Перебиківцях, а в Карпачеві (нині Вижицький район) збудована нова дерев'яна фортеця.

Під час штурму фортець монголо-татари застосували облогові каменеметальні та стінобитні машини («пороки» і «барабани»). Перші з них наносили пошкодження дерев'яним стінам, збиваючи їх верхні частини, а стінобитні машини робили проломи в них перед безпосереднім штурмом фортеці. Це й примушувало руських князів провести реконструкцію існуючих фортець, а тим більше фортець у Хотині на Перебиківцях, яким належала важлива роль у захисті земель Галицько-Волинського князівства від грабіжницьких загонів монголо-татарів. У Хотині замість дерев'яних в 40—50-х роках XIII ст. були збудовані кам'яні стіни. У Перебиківській фортеці, що мала хороший природний захист, збудували нові дерев'яні стіни зрубної конструкції і цим зміцнили її напільний бік. Тут оборонна смуга досягала 135 м завширшки і складалася з трьох укріплених ліній, які

³⁴ ПСРЛ, 2, стб. 786.

³⁵ Каргалов В. В. Внешнеполитические факторы развития феодальной Руси. М., 1967, с. 127.

затримували штурмуючих, заважали швидкому перекиданню стінобитних машин, давали можливість захисникам фортеці вжити необхідних заходів до знищення громіздкої техніки наступачих.

Опираючись на неприступність своїх фортець, Галицько-Волинське князівство успішно відбивало напади монголо-татарських орд. У 1252 р. руське військо на чолі з Данилом Романовичем перейшло в наступ проти татарського воеводи Куремси. Літописець зазначав, що князь «держаше рать з Куремсою и николи же не боявся Куремсы»³⁶. Згодом, у 1259 р., монголо-татарський воевода Бурондай зумів підкорити Південно-Західну Русь, примусив Данила Галицького «розметать» важливі укріплення князівства, за винятком Холма — тодішньої столиці Галицько-Волинської Русі. Очевидно, тоді ж були спалені дерев'яні укріплення давніх Чернівців (Ленківецького городища).

Потрапивши під владу монголо-татарів, Галицько-Волинське князівство змушене було брати участь у військових походах завойовників, а його населення сплачувати тяжку «татарщину» (данину). Монголо-татарське поневолення негативно вплинуло на економічний і культурний розвиток населення Русі. Поступово занепадають давньоруські торговельні шляхи по Дністру і Пруту, припиняють своє існування торгово-ремісничі посади в літописному Василеві та давніх Чернівцях. В археологічних колекціях другої половини XIII—XIV ст. повністю зникають шиферні пряслиці, скляні браслети і персні, амфори-корчаги, глиняні полив'яні плитки та інші речі, що були звичайними для XII — першої половини XIII ст.

Занепад спостерігається і в народному будівництві. Якщо в XII — першій половині XIII ст. основним типом народного житла на буковинській території була наземна дерев'яна будівля зрубної або каркасної конструкції, то в період тяжкої «татарщини» населення почало будувати примітивні житла напівземлянкового типу, які часто обігрівалися звичайними вогнищами, викладеними з каменів. Напівземлянкові житла другої половини XIII—XIV ст. досліджувались при розкопках, наприклад, у Каплівці та Грозинцях Хотинського району.

Рятуючись від грабіжницьких загонів монголо-татарів, люди переселялися в ліси, подалі від великих доріг. Саме в цей час відбулося переміщення Чернівців з низького лівого берега, де проходила сухопутна дорога, на горбастий, вкритий лісом правий берег Пруту.

Могутність Золотої Орди поступово почала занепадати. У 1345 р. вони змушені були залишити прикарпатські землі. Відновити свою владу монголо-татарські хани уже не могли. У 1362 р. їм завдало поразки литовсько-руське військо, а в

³⁶ ПСРЛ, 2, стб. 846.

1380 р. об'єднані руські війська на чолі з великим князем московським Дмитрієм Донським розгромили ворога на Куликовому полі.

Гніт монголо-татарських ханів та феодальна роздробленість ослабили Галицько-Волинське князівство. Після смерті Данила Галицького (1264 р.) сусідні феодальні держави Польща і Угорщина посилили свій натиск на руське князівство. У 1340 р. Польща й Угорщина зробили спробу загарбати землі князівства, але, боячись нападу татарської орди, їх війська відступили із зайнятих територій. У 1349 р. польські війська знову захопили Галичину разом з частиною Волині. Землі Галицько-Волинського князівства були поділені між Польщею та Угорщиною. Територія Північної Буковини тоді опинилась під владою угорських королів. Почався період іноземного поневолення, що тривав понад шість століть.

Розділ III

РОЗВИТОК ФЕОДАЛЬНИХ ВІДНОСИН У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIV — ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVI ст.

1. ШИПИНСЬКА ЗЕМЛЯ

У першій половині XIV ст. на східних схилах Карпат, в долині р. Молдова утворилося залежне від Угорського королівства Молдавське князівство. Одержавши незалежність з 1359 р., молдавські господарі прилучили до складу своєї держави ту територію Буковини, яку історичні документи XIV—XV ст. називають за її політичним центром Шипинцями (тепер село Кіцманського району) Шипинською землею. Вперше вона згадується в 1359 р., востаннє — в 1436 р.¹

Шипинська земля — складова частина Галицької Русі, як і інші галицькі землі, служила, очевидно, своєрідною розмінною монетою між польськими королями і молдавськими господарями. Відомо, наприклад, що польський король Владислав, позичаючи у свого зятя молдавського воеводи Петра 4 тис. крб. фрязького срібла, грамотою від 27 січня 1388 р. обіцяв повернути борг за три роки, а якщо на той час не зробить цього, то віддати у заставу «гродо наш Галичъ ис тою волостию што к нему прислушает»². Можливо, таким шляхом потрапила до складу Молдавського князівства і Шипинська земля, бо син згаданого вище воеводи Петра Івашко, присягаючи на вірність королеві Владиславу і князеві Вітовту у 1400 р., обіцяв при цьому «также хочю отступит нашему гедрю крол Полскому тоъ земли Шепинскоъ и тых город што суть в неи по старую границу» (підкреслення наше.— Авт.)³. Окремо виділяється Шипинська земля і в грамоті польського короля Владислава 1433 р., якою він закріпив право свого васала воеводи Стефана «землю волоскую всю держати, во всѣх своих границах, тако Ако его предкове держали», але Шипинську землю з її городами відокремив від решти молдавської території як такі (города), що «лежать межи (підкр. наше.—

¹ *Dlugosz J. Historiae Polonicae*, t. 3. Kraków, 1874, s. 277; *Costăchescu M. Documentele moldovenești de la Ștefan cel Mare*, vol. 2. Iași, 1932, p. 701.

² Грамоти XIV ст. К., 1974, с. 80.

³ Там же, с. 148.

Авт.) нашою землею рускою (Галичиною.— Авт.) и волоскою»⁴. Таким чином, і молдавською і польською стороною визнавалися власні кордони («старая границя») Шипинської землі, певна її етнічна і політична автономія.

Конкретні кордони Шипинської землі зафіксовані грамотою 1433 р.: «Межи нашим городо(м) (польським.— Авт.) СнАтиньомъ а межи Шепинци, которыиъ Шепинци к волохом прислушаютъ, межи тыхъ рѣка Колочинъ дѣлти, и о(т) рѣки Колочина, прАмо поперекъ полА Болохова, алижь до великой рѣки Днѣстра, выше села Потока, тоже село Пото(к) волоской земли тАгнетъ и о(т) того села на низъ Днѣстром»⁵. Отже, на заході Шипинська земля межувала з володіннями Польщі, її кордоном була р. Колочин, яка й зараз є межею між Чернівецькою та Івано-Франківською областями. На півночі Шипинська земля сягала до Дністра. Грамота 1412 р. свідчить, що на південь володіння Шипинської землі простягалися до р. Серет⁶, на сході, очевидно, до р. Каютин, де ще в період Галицько-Волинського князівства проходив кордон Русі з степом. Таким чином, територія Шипинської землі майже співпадає з територією сучасної Чернівецької області.

Писані пам'ятки XV ст. зберегли деякі відомості про міста і села, а також адміністративний поділ Шипинської землі. Так, грамота 1436 р. визначає «истин(н)оѡ земли Шепинскоѡ, то есть Хотѣнь, Цецунъ и Хмеловъ, и со всѣми волостями, «мѣсты, селы»⁷. Грамота 1433 р. також говорить про «города, Цецунъ а Хмеловъ, со(т)ыми волостми и селы, которыиъ к нимъ прислушаютъ»⁸.

Згадані «грады», тобто укріплені поселення, також згадуються у «Списку русских городов дальних и ближних» з кінця XIV ст.: «А се имена всем градам... Чецунъ, Коломыя, Городок на Черемоши, на Днестре Хотень»⁹.

«Хотень на Днестре» у XIV—XV ст. був містом з кам'яною фортецею, під стінами якої розміщувався торгово-ремісничий посад¹⁰. «Град» Цецин розміщувався на однойменній горі правого берега Пруту в західній околиці сучасних Чернівців. У XIV—XV ст. тут стояла кам'яна вежа діаметром 20 м, яку збудували в XIV ст. на місці давньоруської дерев'яної фортеці. Укріплення фортеці доповнювались земляними валами і широкими ровами, які захищали підступи до твердині з обох доступних боків. В грамоті 1404 р. згадується Хотько ЦАцинь-

⁴ Costăchescu M. Documentele .., vol. 2, p. 660—661.

⁵ Ibid., p. 661.

⁶ Documente privitoare la Istoria Românilor. București, 1890, p. 485.

⁷ Costăchescu M. Documentele .., vol. 2, p. 706.

⁸ Ibid., p. 661.

⁹ ПСРЛ, 7, стб. 240.

¹⁰ Тимощук Б. О. Середньовічний Хотин.— Археологія, 22. К., 1977, с. 29—39.

ски¹¹, очевидно, нащадок роду, що проживав тут ще з часів Галицько-Волинського князівства. У грамоті 1435 р. зазначено «села на имѣ Собранецъ (тепер — Шубранецъ Заставнівського району.— Авт.) оу Цѣцинської держави и Васковци»¹².

Третій «град» Шипинської землі Хмелів, очевидно, розташовувався на одному з пагорбів долини Черемоша, на території нинішнього с. Карапчів Вижницького району. В «Списку русских городов дальних и ближних» він названий «городок на Черемоши». Ця назва збереглася в сучасній топонімії села.

Шипинська земля зберігала політичну автономію ціле століття. Втрачала вона її в міру того, як адміністративні посади на цій території переходили до рук молдавських бояр. До середини XV ст. Шипинська земля як автономна адміністративна одиниця була ліквідована, а її назва зникла з сторінок писемних джерел. Були утворені нові адміністративні одиниці — Чернівецький і Хотинський повіти, до яких належали населені пункти сучасної Чернівецької області. Поступово ці повіти, територія яких була густо вкрита буковими лісами, стали називати Буковиною. Ця назва траплялася й раніше, але тільки у значенні «буковий ліс». Починаючи з другої половини XV ст., в документах слово «Буковина» все частіше зустрічається як назва окремої історико-географічної області. Розповідаючи про розгром польського війська молдавським господарем у 1497 р. в Козьмінському лісі поблизу Чернівців, руські літописи зазначали: «и догони его Стефан на Буковине и поби его»¹³.

2. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК

У грамотах XIV—XV ст. згадується понад сто сіл, розташованих на території сучасної Чернівецької області. При згадці багатьох з них вжито вираз «где из века уживали», тобто існували здавна, очевидно, ще до утворення Молдавського князівства. Археологічні дослідження показали, що більшість з них виникло в період, коли ця територія була складовою частиною Давньої Русі. До таких належать Кіцмань, Малий Кучурів, Шубранець, Рашків, Василівка, Гаврилівці, Замостя,

¹¹ Costăchescu M. Documentele ..., vol. 2, p. 625.

¹² Ibid., p. 420.

¹³ ПСРЛ, т. 6, 1853, стб. 42. Територія, за якою закріпилась назва «Буковина», не була сталою: межі її змінювались. У XVIII—XIX ст. ця назва поширилась на частину Північно-Східної Молдавії, яка разом з Буковиною була окупована Австрією. У XIX ст. цю територію стали називати Австрійською Буковиною, на відміну від Хотинщини, яку називали Російською Буковиною (див.: *Берг Л. С.* Бессарабия. Страна — люди — хозяйство. Петроград, 1918, с. 7—8).

Іванківці, Ленківці (Чернівецькі), Несвоя, Остриця (Новоселицька), Санківці, Топорівці, Хлівище, Чорнівка та ін. Ці поселення відомі за писемними джерелами з XV ст., а за археологічними даними — з XII—XIII ст.

Крім поселень, що існували з давньоруського часу, в XIV—XV ст. тут виникло багато нових сіл. Серед них Лужани, Дубівці, Берегомет на Пруті, Драчинці, Брусниця, Грозинці, Малинці, Зарожани, Глибока, Старий Вовчинець, Петрашівка, Купка, Кам'янка, Великий Кучурів, Костинці, Михальча, Вашківці, Луківці, Коритне, Іжівці та багато інших.

Виникнення нових поселень зумовлювалося в першу чергу збільшенням населення. Природний приріст жителів села постійно зростав, а техніка землеробства залишалася старою, і земля, якою володіла община, уже не могла прогодувати її мешканців. Це примушувало частину селян залишати свої оселі й переселятися на ще не освоєні землі.

Одночасно у XIV—XV ст. проходив процес відродження запустілих внаслідок татаро-монгольської навали і численних феодальних воєн сіл. Господарські грамоти про передачу селищ (як називали територію запустілого села) зобов'язували феодала, котрий придбав нові землі, «таа сели(ш)ча держати и оживати и осадити»¹⁴. Прикладом цього можуть бути Гаврилівці, які у 1445 р. були як селище подаровані логофету Михайлові «да осадити(т) собѣ село»¹⁵. Через рік Гаврилівці уже згадуються як село, що Михайло «сам от пустині осадил»¹⁶.

У XIV—XV ст. багато нових населених пунктів виникло в передгір'ї Карпат, яке в давньоруський час було рідко заселене. Одночасно почалося заселення гірських районів буковинських Карпат. Цьому сприяв розвиток товарно-грошових відносин, який створював сприятливі умови для обміну гірським населенням продуктів скотарства на продукти землеробства. Нові села, як правило, засновувалися українським населенням, певна частина — волохами — предками молдавського і румунського народів, що переселялися із-за Карпат.

Перехід волохів через Карпати на Буковину знайшов своє відображення в народному переказі, зафіксованому молдавськими літописами. В ньому розповідається, як засновник Молдавської держави воевода Драгош під час полювання перейшов Карпати і опинився на малозаселених землях Буковини, де зустрів пасічника Яцька зі Снятина. Волохам сподобалася ця місцевість, і вони заселяли її виходцями з Марамуреша. Яцько, в свою чергу, запросив на пустинні землі русинів з Галичини,

¹⁴ Costăchescu M. Documentele .., vol. 2, p. 422.

¹⁵ Ibid., p. 219.

¹⁶ Уляницький В. А. Матеріали для історії взаємних відносин Росії, Польщі, Молдавії, Валахії і Турції в XIV—XVI вв. М., 1887, с. 68.

які оселилися по долинах річок Сучава і Серет у південній частині Буковини¹⁷.

Процес розселення був мирним, українські села вклинювалися далеко на південь, у масив волоських сіл, а в масиві українських сіл північної частини краю виникли окремі волоські села. Молдавський літописець XVII ст. Мирон Костін писав, що «волості Чернівецька і Хотинська, половина Яської, половина Сучавської є цілком руські»¹⁸ (тобто українські).

Основним заняттям населення XIV—XVI ст. було землеробство: вирощували пшеницю, жито, просо, ячмінь, овес, горох, льон тощо. Поля оброблялись дерев'яними плугами та ралами, урожай збирали косами та серпами, молотили ціпами, зерно мололи ручними жорнами та на водяних млинах. Система землеробства була примітивною: виснажені поля періодично залишали на відпочинок. Вони служили місцем випасу худоби як «толоки». Через 3—4 роки толоки знову ставали полями, а тим часом відпочивали інші поля.

Важливу роль у господарстві відіграло скотарство. Розводили волів, корів, коней, птицю, свиней, у гірських місцевостях займалися вівчарством. Кантемір зазначав, що у Чернівецькому повіті вигодовували найкращих у Молдавії волів, бо тут «пасовиська солені і трава соковита»¹⁹.

Значного розвитку набуло бджільництво: культивоване пасічництво і некультивоване бортництво, при якому мед добували у дуплах дерев у лісі, нищачи при цьому рій. У документах пасіки згадуються досить часто. Між Глибокою і Кучуровом розміщувалася пасіка «Плючкова сина». Згідно з грамотою 1529 р., пасіка «на верх Красной на имя Хрузка» передавалася Радівецькій єпископії²⁰. Поблизу Кучурова було дві пасіки²¹. Пасіки феодалів огорожувались, вони мали темники для збереження бджіл взимку²². Мед і віск були цінними і необхідними продуктами: мед заміняв цукор, а воскові свічки служили засобом освітлення. Продукти бджільництва з Буковини вивозили до інших країн.

На Буковині налічувалось багато мисливських угідь. Полювали на турів, ведмедів, оленів, диких кабанів та інших тварин. В озерах і ріках водилося багато риби. Її розводили і в спеціально викопаних ставках. Риба йшла на задоволення потреб феодального маєтку та монастирів, велася також і торгівля нею.

¹⁷ Славяно-молдавские летописи XV—XVI вв. М., 1976, с. 57—58.

¹⁸ *Costin Miron. Opisanie zemi moldawskiej i multanskiej.*— *Cronicele României sau Letopisfele Moldaviei și Valahiei*, Ed. M. Cogălniceanu, vol. 3. București, 1874, p. 518.

¹⁹ *Кантемир Д.* Дескриєря Молдовой. Кишинэу, 1957, с. 62.

²⁰ *Bălan. T. Documente bucovinene*, vol. 1. Cernăuți, 1933, p. 24.

²¹ *Ibid.*, p. 69.

²² *Быря П. П.* Сельские поселения Молдавии XV—XVIII вв. Кишинев, 1969, с. 167.

Значні осередки торгівлі та ремесла являли собою міста Чернівці і Хотин, які одночасно були й адміністративними (повітовими) центрами.

Розвиток давньоруських Чернівців порушувався вторгненням на Русь монголо-татарських орд. Після зруйнування завоюваннями міських укріплень основна маса його мешканців переселилась на протилежний (правий) берег Пруту і заснувала нове поселення, яке згадується з 1408 р. як Чернівці²³. Центральна частина цього поселення розміщувалася на пагорбі, обмеженому р. Руда і долиною Пруту, але до його складу входили ще й лівобережні селища: Ленківці, де відбувалися ярмарки для торгівлі худобою (торговиці), Денисівка, Жучка.

Спочатку Чернівці підпорядковувалися владі коменданта Цецинської фортеці, а з другої половини XV ст. стають самостійною адміністративною одиницею, центром повіту. Місто очолював староста, який мав судейську владу, відав стягнення податків, підтримував зв'язки з адміністрацією українських земель, що входили до складу Польщі. У Чернівцях жила прикордонна варта — калараші, які охороняли кордон з Польщею²⁴.

Відродження і подальший розвиток міста тісно пов'язаний з міжнародним торговим шляхом, що проходив з колишньої столиці Молдавії Сучави через Чернівці до Львова. Цією дорогою перевозилися найрізноманітніші товари. У грамотах молдавських господарів руським (українським), насамперед львівським, купцям перелічуються товари: сукно, полотно, шапки, ногавиці, «плужное железо» (залізні лемеші й чересла), коси, серпи, ножі, ювелірні вироби тощо²⁵. З Молдавії цим шляхом вивозили худобу і продукти тваринництва.

В Чернівцях була прикордонна митниця по збору мита з товарів, які вивозились або ввозились в Молдавію. Тут кожен купець мав сплатити «черновское мыто», взяти «печатъ» (довідку) від митника і підтвердити, що з ним немає «заповідних» (заборонених до вивозу) товарів. Митниця приносила великі прибутки молдавському господареві. Від неї щорічно в державну скарбницю надходило до 10 тис. флоринів²⁶. Якщо врахувати, що ціна одного бика у 1571 р. становила 7 флоринів, то виходить, що митниця щорічно давала прибуток рівний вартості 1 428 биків.

У середньовічних Чернівцях відбувалась велика ярмарка, на якій торгували худобою. Вона збирала багато купців з різних країн Європи, які тут скуповували худобу. У 1587 р.,

²³ Українські грамоти XV ст. К., 1965, с. 71—72.

²⁴ Історія міст і сіл Української РСР. Чернівецька область. К., 1969, с. 64—65.

²⁵ Котляр М. Ф. Галицька Русь у другій половині XIV — першій половині XV ст. К., 1968, с. 38, 118.

²⁶ Подградская Е. М. Торговые связи Молдавии со Львовом в XVI—XVII вв. Рукопись кандидатской диссертации. Кишинев, 1965, с. 163.

наприклад, на чернівецькому ярмарку було продано понад 30 тис. голів великої рогатої худоби²⁷.

Ремесла в місті розвивались порівняно слабо. В Чернівцях працювали шевці, кравці, бондарі, теслярі, слюсарі, ковалі та гончарі, які задовольняли потреби замовників, збували свою продукцію на місцевих ринках. Більшість мешканців міста займалася сільським господарством. В околицях Чернівців було багато пасовиськ, які створювали основу для тваринництва. Худобу влітку утримували в громадських кошарах, а на зиму продавали. Чернівчани займалися також садівництвом, городництвом, пасічництвом, рибальством, полюванням тощо.

Основним населенням середньовічних Чернівців були українці. Це засвідчено щоденником придворного секретаря трансільванського князя Лестара Дьюлафі, який відвідав місто у 1577 р.²⁸ Молдавський літописець Мирон Костін, котрий у 1660—1664 рр. був пиркалабом (комендантом) Хотина, також стверджує, що Чернівці і Хотин були заселені українцями²⁹.

Середньовічний Хотин розміщувався біля зручної і важливої переправи на Дністрі, на торговому шляху з Кам'янець-Подільського до міст Молдавії. Місто славилось своєю могутньою кам'яною фортецею. Під час її реконструкції у другій половині XV ст. стіни розширили майже в 3 рази, надмурували їх до висоти 40 м. У північній частині фортеці, відгородженій кам'яним муром від решти її території, знаходився палац коменданта та житла військово-феодальної знаті. В північній частині жили воїни та челядь, що обслуговувала військово-феодальну знать. Поряд з фортецею, на високих пагорбах Дністра розміщувалися міські посади, де жили ремісники, торговці та інші верстви міського населення.

У Хотині відбувалися найбільші в молдавському князівстві ярмарки, на які приїжджали купці з різних країн Східної та Західної Європи. Вони збували тут ремісничі вироби і купували худобу, продукти тваринництва, мед та інші сільськогосподарські товари. Секретар папського нунція в Польщі, італієць А. Н. Граціані в XV ст. писав про Хотинський ярмарок: «Звідси, із Молдавії, вивозиться багато биків, м'ясом яких значною мірою харчується не лише населення Угорщини і Русі, а й поляки, німці, навіть Італія, головним чином, місто Венеція»³⁰. У другій половині XVI ст. від Хотинського ярмарку у молдавську казну надходила величезна сума грошей — 10 тис. золотих на рік³¹.

²⁷ Мירוнова Є. М. Короткий нарис історії м. Чернівців.— Вісті Чернівецького відділу Географічного товариства СРСР, вип. 1. Чернівці, 1958, с. 118.

²⁸ Торжество історичної справедливості, с. 67.

²⁹ Costin M. Opere. București, 1958, p. 233.

³⁰ Цит. за рукописом кандидатської дисертації Подградської Е. М. «Торговіє связи Молдавии со Львовом в XVI—XVII вв.» (1965 г.), с. 164.

³¹ История Молдавской ССР, т. 1. Кишинев, 1965, с. 181.

Міста Буковини знаходились у постійних економічних зв'язках з містами Галичини, Поділля та інших українських земель. Грамотою господаря Молдавії від 8 жовтня 1408 р. львівським купцям надавалися значні привілеї щодо торгівлі в Молдавській державі. Їм дозволяли мати у Сучаві свій будинок, який не обкладався податком при умові, щоб вони там «корчму не держати, ни пива варити на мед, ни месніи клѣтки держати, ни хлѣба продавати»³². Грамота давала право купцям із Львова у Молдавії вільно «продавати и куповати»³³. Привілеї львівським купцям неодноразово підтверджувались грамотами.

До північнобуковинських міст купці зі Львова привозили на продаж насамперед вироби львівських ремісників. У 1559 р. львівський купець Михайло Хапел закупив у Львові 12 підвід залізних виробів, які перепродавав у Хотині³⁴. В свою чергу буковинські купці часто відвідували Львів. Наприклад, у 1472 р. купець з Буковини продав у Львові 21 віз риби, інший купець прогнав через кордон, не сплативши мита, кілька тисяч волів³⁵.

Важлива роль у зміцненні економічних зв'язків між роз'єднаними землями України належала ярмаркам. У північній частині Буковини у XIV—XVI ст. великі ярмарки збиралися в Чернівцях, Хотині та Шипинцях. На них з'їжджалися купці з міст усїєї України. Завдяки ярмарковій торгівлі, торговим шляхам та іншим чинникам економічні взаємовідносини між роз'єднаними українськими землями неухильно посилювалися.

3. ПОСИЛЕННЯ ФЕОДАЛЬНОГО ГНІТУ

Велике феодальне землеволодіння, що склалося за часів Давньоруської держави, збереглося і після того, як територія Буковини потрапила до складу Молдавського князівства. Великими феодалами залишалися нащадки галицьких бояр. Грамоти XIV—XV ст. рясніють прізвищами та іменами землевласників слов'янського походження: Хотько Цецинський, Іван Купчич, Немирка і Андрій Чорторійський, Костя Андроникович, Ман Глобникович та ін.

Молдавські феодали використали прилучення Буковини для розширення свого землеволодіння. Правитель країни роздаровував землі й маєтки боярам за їх вірну службу, давав дозвіл на володіння існуючими і на заснування нових сіл, таким способом створюючи собі соціальну опору. Так, господар Олександр I грамотою 1412 р. пожалував «за вѣрную службу» Жоурка Драготескоуль два села (Володовци і Вѣшнаа Чер-

³² Українські грамоти XV ст., с. 72.

³³ Там же, с. 104.

³⁴ Подградская Е. М. Ремесленные изделия Львова на Молдавском рынке в XVI—XVII вв.—Известия АН МССР, 1964, № 8, с. 13.

³⁵ Мохов Н. А. Молдавия эпохи феодализма. Кишинев, 1964, с. 131.

навѣка) «со оуѣмъ доходомъ на вѣки вѣчныа и дѣтемъ его и оуноучатомъ его и и братіамъ его, и праоуноучатомъ его и пращюратомъ его»³⁶. В грамоті 1433 р. говориться, що «истинны слуга нашъ Михайлъ Крѣстіанескуль служи(л) намъ правою и верною службою... дали есмы ему су нашей земли половина Крѣстіанещ»³⁷. Більшість феодалів, які одержували землі в північній частині Буковини як дарунок від господаря, були волоського походження: Іонаш Вітяз, Георгій Драготескул, Станул та ін³⁸.

Землеволодіння, що утворилися в результаті дарунків господаря, у грамотах називаються «выслужанием». Господар міг позбавляти феодала права користуватися своїм «выслужанием». Наприклад, господар Ілля грамотою 1435 р. передає боярину Стану Бабичу «Мишино село, аже Мишѣ загубиль свое імѣніе оу хитлѣнстви *», и Боудинци Михайла Кошчѣевича, аже и онѣ загубиль оу хитлѣнстви»³⁹.

Ті ж феодальні землеволодіння, що склалися ще до утворення Молдавського князівства, у грамотах названі «отнина», «отчина», «отчизна». Такими, наприклад, були Великий Боян «с усими прикутками» хотинського пиркалаба Івана Стирча⁴⁰, «двѣ селѣ на има Лукавецъ и Панковци и с оусими полѣнами и сѣ лѣсы и сѣ потоки и Серетомъ горѣ и Михидрею що к нимъ тагло их хотарь ** издавна» Стана Луковецького⁴¹ та ін.

Власники таких володінь могли дарувати, продавати або передавати свої маєтності. «Три села Юріи Купчик покоинникъ по своєи сѣмрѣти вѣ задушїе себѣ дал... Пугенскому монастиру»⁴². Михайло логофет купив село Рашковцы «за свои това(р) правы»⁴³. Пан Ман Глобникович з своїми синами Лукою, Юрієм і Лазарем продали за 120 турецьких золотих логофету *** Михайлу «селищча своа пу(с)таа, що су(т) на граници, а на има Ива(п)ковци и Погорило(в)ци и Ха(т)чинци». Після затвердження цього акту господарем Михайло «имае(т) таа сели (ш)ча держати и оживати и осадити и млины и ставы себѣ чинити, ка(к) у свое(м) правы(м) отчизны и у свое(м) імѣни»⁴⁴.

³⁶ Costăchescu M. Documentele ..., vol. 1, p. 98.

³⁷ Ibid., p. 364.

³⁸ Шевченко Ф. П. Документи з історії Північної Буковини XIV—XV ст. в сучасному румунському археографічному виданні. Укр. іст. журн., 1958, № 2, с. 128.

³⁹ Віроломність, підступність; штучне утворення від молдавського ви-клян — віроломний, підступний.

⁴⁰ Costăchescu M. Documentele ..., vol. 1, p. 420.

⁴¹ Bălan T. Documente..., vol. 1, p. 26.

** Молд.— межа.

⁴² Costăchescu M. Documentele ..., vol. 1, p. 202.

⁴³ Bogdan I. Documentele ..., vol. 2, p. 215.

⁴⁴ Costăchescu M. Documentele ..., vol. 2, p. 472.

*** Молд.— писар, службовець господарської канцелярії.

⁴⁴ Costăchescu M. Documentele ..., vol. 2, p. 422.

Документи свідчать, що в XV—XVI ст. на північнобуковинських землях проходив інтенсивний процес зростання великого феодального землеволодіння за рахунок дарунків господаря, купівлі та захоплення феодалами общинних земель. Тут розбагатів один з найбільших феодалів Молдавії Іван Купчик. Його отчиною було село Купка, але вже у 1431 р. господар підтвердив грамотою його право на володіння більш як 20 навколишніми селами. Частину з них він одержав як «выслужение» від господаря, як його дворецький, частину «от пустыни осадил», інші купив у сусідів-феодалів⁴⁵.

Великі земельні володіння зосереджував у своїх руках боярин Михайло Дорогунський. У грамоті від 20 грудня 1437 р. як його власність згадується 52 села. На території північної частини Буковини йому належали Котелеве, Малинівці, Довжок, Вишнівці, Рокитна, Кулішівці, Розкопинці та інші села⁴⁶.

Поряд з світськими зростали й духовні феодалі. В передгір'ї Карпат виникає багато монастирів, землеволодіння яких безперервно зростали. Вони володіли великими грошима, користувалися підтримкою влади господаря, мали релігійно-політичний вплив на нього і завдяки цьому збільшували свої земельні володіння не лише за рахунок селянських, а й земель великих феодалів.

Найбільші володіння на Буковині мав монастир Путна. Йому зокрема належали Козмин (нині Валя Кузьмин), Кличківці (нині Остриця Глибоцького району), Чорнівка, Кам'янка, Строїнці, Селятин та інші буковинські села. Монахи в цих селах захопили пасовиська, стави та інші угіддя, і «никто без егуменову волю да не смѣт у тоту бранищу, ни рибу ловити, ни товар пасті; ни иное ни жадное дило робити»⁴⁷.

Монастирі були повними господарями підвласних їм сіл. Монахам надавались права «соудити свои лю(д)»⁴⁸. Селяни ж зобов'язані були виконувати всі феодальні повинності на користь монастирів: давати підводи, працювати в садах і на млинах монастирських, возити вино, давати десятину від пчіл і свиней, «ганяти слід злодійський», тобто сторожити монастирське майно⁴⁹.

Із збільшенням великого землеволодіння зростала й праця залежних селян у маєтках феодалів. У XV—XVI ст. більшість селян уже втратила право власності на землю і перетворилася у феодально-залежних людей. Вони сплачували феодалам ренту продуктами (десятину від худоби і хліба), працювали в їх маєтках (збирали сіно, виконували роботу на панському

⁴⁵ Costăchescu M. Documentele .., vol. 1, p. 317.

⁴⁶ Ibid., vol. 1, p. 541.

⁴⁷ Bogdan I. Documentele .., vol. 1, p. 421.

⁴⁸ Costăchescu M. Documentele .., vol. 2, p. 288.

⁴⁹ Молдавия в эпоху феодализма. Документы и материалы, т. 1. Кишинев, 1962, с. 121.

млинні і на пасіці), відробляли панщину (працювали кілька днів безплатно на панському полі).

Крім роботи на користь феодалів-землевласників, селяни виконували повинності і сплачували податки державі. На початку XVI ст. налічувалося до 20 державних податків і повинностей: данина, десятина від бджіл, свиней, свіжої риби, капусти, від худоби та ін. Селяни зобов'язані були брати участь у військових походах⁵⁰.

Багато лиха приносили народним масам феодальні війни. Населені пункти Буковини як прикордонної землі під час воєн зазнавали великих спустошень. Часто сюди вторгалися польські війська. У 1497 р. вони, перейшовши кордон, «начали пленити, и жеши, и сеши, и грабити»⁵¹ буковинські міста й села. Війська короля Яна Ольбрехта були розгромлені господарем Стефаном у Козьминському лісі між Глибокою і Чернівцями. У цій битві, як свідчив молдавський літописець Гр. Уреке, багато жовнівнів загинуло «від рук селян, які їх оточили»⁵².

У 1509 р. польські війська знову пограбували Чернівці та навколишні села⁵³. Скориставшись з феодальних міжусобиць, польські війська у 1538 р. зробили ще одну спробу загарбати буковинські землі. Вони, за свідченням літописця, «пограбували і спалили Чернівці та інші села аж до Ботошан»⁵⁴.

Мало не щороку нападали на буковинські землі загопи кримських татар. У 1514 р. вони «попліша множество пліна без числа, чоловік же скот от Нистра и до Прута... до Хотина»⁵⁵. Страшні спустошення вчинили турецькі війська у 1476 р., коли обложили Хотин і Сучаву⁵⁶.

Феодальні побори, війни та грабіжницькі набіги вели до розорення селянських господарств, завдавали великої шкоди ремісникам.

4. АНТИФЕОДАЛЬНА БОРОТЬБА

Опір народних мас феодальному гнобленню проявлявся в різних формах. Селяни відмовлялися виконувати непосильні повинності, працювати в маетках і на полях феодалів. Вони втікали від «своїх» феодалів в інші села, в Карпатські гори, в українські степи до запорізьких козаків. Втечі селян від феодалів були хоч і пасивною, але найпоширенішою формою антифеодальної боротьби.

⁵⁰ Мохов Н. А. Молдавия эпохи феодализма, с. 144.

⁵¹ ПСРЛ, т. 6, 1853, стб. 42.

⁵² Уреке Гр. Летописецул Цэрий Молдовой. Кишинэу, 1971, с. 108.

⁵³ Там же, с. 133.

⁵⁴ Там же, с. 144.

⁵⁵ Cronicele slavo — romîne din sec. XV—XVI publicote de Bogdan Ed. P. Panaitescu. București, 1959, p. 174.

⁵⁶ *Świecki Tomacz*. Opis starożytniej Polski, t. 2. Warszawa, 1816, s. 287.

Більш активними формами антифеодальної боротьби були «тягьба» і «розбой», як панівні класи називали збройні напади селян на маєтки феодалів з метою знищення документів про їх привілеї. В Молдавському князівстві «розбоєм» найбільше були охоплені села Хотинського та Чернівецького повітів, в яких процес закріпачення селян проходив інтенсивніше.

У 1457 р. тут діяв озброєний загін селян, на чолі якого стояв ватажок Лев. Місцеві феодалі неспроможні були ліквідувати цей загін, і господар вислав їм на допомогу своє військо. Феодалі просили польських панів, щоб повстанців з дружини Льва «показнити», а тих, що тікатимуть у Польщу, «вишали»⁵⁷.

Перше масове селянське повстання, очолене селянином Мухою, що спалахнуло на Буковині й перекинулося на Галичину, відбулося у 1490—1492 рр. Воно було спрямоване проти посилення закріпачення феодалами селянських мас. «Якийсь Муха з Волощини,— писав літописець,— в короткий час зібрав натовп війська близько 9 тисяч чоловік з селян. Він напав на ту частину Русі, де лежить Снятин, взяв його і зруйнував. Потім Муха захопив багато міст і сіл аж до Галича і підкорив собі»⁵⁸.

Повстання охопило велику територію. До буковинських селян приєдналося населення Галичини і Поділля. Повстанці, знищуючи маєтки феодалів, рухались на Львів. Проти них польський король Казимір IV кинув шляхту і покликав на допомогу рицарів Тевтонського ордену, які напали на головні сили повстанців поблизу Рогатина в Галичині. «Майже всі повстанці були перебиті, решта потонула у Дністрі. Сам Муха ледве врятувався»,— писав очевидець⁵⁹. Погано озброєні й недостатньо організовані селяни не вистояли перед регулярними військами. Муха з невеликим кінним загоном втік у Молдавію, де його спіймали бояри і посадили у в'язницю сучавської фортеці.

Та селяни не склали зброї. Весною 1491 р. у буковинських лісах знову створюються повстанські загони. На цей раз їх очолив Андрій Боруля. Загони знову вирушили на територію Галичини. Під Коломнею їх розгромили. Борулю схопили і стратили в Хотинській фортеці⁶⁰.

Повстанці продовжували діяти і в 1492 р. Той самий Муха знову вирушив зі своїми загонами на Галич. «Захопивши замки, вони перебили всіх, кого там знайшли, а деяких обезгла-

⁵⁷ Costăchescu M. Documentele ..., vol. 2, p. 809—810.

⁵⁸ Rocznik Jana z Torgowiska.— Monumenta Polonica historica, t. 3. Lwów, 1878, s. 239.

⁵⁹ Ibid., s. 240.

⁶⁰ Мохов Н. А. Восстание украинских и молдавских крестьян под руководством Мухи в 1490—1492 гг.— Известия Молдавского филиала АН СССР, 1953, № 3/4, с. 17—39.

вили», — свідчить хроніст⁶¹. Відвідавши Галичину і Буковину в ті роки, секретар гросмейстер Тевтонського ордену Л. Наккер писав: «Країна була так спустошена, що великі пани, ті, які залишилися живими і не були вбитими, втратили все майно і, нічого не маючи, змушені були жебракувати»⁶².

Повстанці діяли розпорошено, окремими загонами, і з цього скористалися феодалі. Восени 1492 р. повстання було придушене. Муху схопили і відправили до краківської тюрми, де він помер від жорстоких катувань.

Антифеодальний рух не стихав. Для боротьби із озброєними загонами у 1509 р. молдавські й польські феодалі створили змішану комісію (трибунал), до складу якої входив і чернівецький староста⁶³.

Боротьба проти феодального гніту, яку вели народні маси Буковини, була складовою частиною спільного антифеодального руху трудящих мас Молдавії і роз'єднаних земель України.

5. КУЛЬТУРА

І після того, як Буковина потрапила до складу Молдавського князівства, її культура розвивалася в найтісніших зв'язках з Львовом, Галичем, Києвом. Більше того — й сама молдавська культура в період її зародження зазнала благотворного впливу української культури.

Велику роль у цьому відіграв той факт, що діловою мовою господарських канцелярій XIV—XV ст. стала староукраїнська мова. Характеризуючи мову молдавських документів цього періоду, відомий палеограф-славист, добрий знавець пам'яток письменства Буковини Ом. Калужияцький зазначав, що в них переважала «каліграфічна практика, що панувала в західноукраїнських канцеляріях другої половини XIV-го віку»⁶⁴. Разом з цією практикою у молдавські грамоти проникали й елементи живої розмовної мови Буковини. Наприклад, у відомій грамоті господаря Олександра від 14 квітня 1411 р. використовуються й деякі гуцульські слова (терх — вантаж, ногавиці — штани та ін.)⁶⁵. Крім мови, в багатьох документах відображено ряд моментів суспільного життя і побуту українського населення Буковини. Цими рисами характеризується і така

⁶¹ Rocznik Jana z Torgowiska, t. 3, s. 240.

⁶² *Nacens Liborius*. Tagebuch über den Krenzug des Hochmeisters Johann von Tiefen gegen die Türken in Jahre 1497.— *Seztores rerum prussicarum*. 5. Leipzig, 1874, S. 307.

⁶³ *Zukowski O. M.* Bukowina pod względem topograficznym, statystycznym i historycznym ze szczególnem uwzględnieniem Żywiolu Polskiego. Czerniowce — Lwów, 1914, s. 14.

⁶⁴ *Калужияцький Е.* Кирилловское письмо у румын.— *Энциклопедия славянской филологии*, вып. 4. Петроград, 1915, с. 8.

⁶⁵ *Исторические связи народов СССР и Румынии в XV — начале XVIII в.* Документы и материалы, т. 1, 1408—1632. М., 1965, с. 40—43.

важлива пам'ятка письменства кінця XV — початку XVI ст., як «Путнянський літопис», в якому зафіксовано грабіжницький напад на Буковину турків у 1485 р., розгром польських військ «в край Козминської Буковини» у 1497 р. тощо⁶⁶. Значна частина молдавських писемних пам'яток XIV—XV ст. одночасно є і пам'ятками української мови взагалі⁶⁷, і буковинської говірки зокрема.

В культову літературу жива розмовна мова проникала значно менше. Але оскільки переписувачами книг були й сільські буковинські попи, як, наприклад, священик Ігнатій з Кіцманя, який у 1504 р. за наказом радовецького єпископа майстерно переписав євангеліє, то жива мова проникала і в церковні книги. Це довів той же Ом. Калужияцький, проаналізувавши мову переписаного монахом Спиридоном «Путнянського євангелія», яке він відкрив і опублікував.

Духовна культура українського населення Буковини проявилася в його поетичній творчості, про рівень якої можна судити із загальновідомого запису найдавнішої української пісні «Дунаю, Дунаю, чому смутен течеш...» («Пісня про Стефана-воеводу»). Її зміст і форма, на думку знавців, свідчать про те, що вона «мусила повстати десь на сході, на Молдавщині, до котрої належала і Буковина, а навіть частина Покуття»⁶⁸. Очевидно, тут же виникла і згадувана польським літописцем XVI ст. С. Сарницьким дума про братів Струсів, які полягли в бою з загоном Стефанового сина — молдавського господаря Богдана.

Збереженими до наших днів пам'ятками засвідчується також високий рівень ужиткового мистецтва, архітектури та малярства цього періоду на Буковині, їх тісного зв'язку з Галичиною та Наддніпрянською Україною. Так, наприклад, побудована у XV ст. при Стефані Великому Успенська церква в с. Лужанах Кіцманського району своїм архаїчним планом («бабинець» однакової широти з нефом) цілком тотожна з Іллінською церквою у Чернігові, спорудженою у XII ст.⁶⁹ Коли йдеться про «збудовані у перше сторіччя існування Молдавії» церкви на її території, то вони визнані «працею галицьких майстрів»⁷⁰. В архітектурі Хотинської фортеці, яка перебудовувалася протягом XIII—XVIII ст. кілька разів, поруч з елементами готики наявні, наприклад, і орнаментальні мотиви українського народного мистецтва, а відсутність бійниць у середньому і ниж-

⁶⁶ Cronicele slavo-române din sec. XV—XVI, p. 43—47, 55—60.

⁶⁷ Грамоти XIV ст., с. 81, 104—105, 109, 120, 125—128, 147, 148; Українські грамоти XV ст., с. 69—130.

⁶⁸ *Linguistica Slovaca*. 4—6, 1946—1948, s. 366.

⁶⁹ Історія українського мистецтва, т. 2, Мистецтво XIV — першої половини XVI ст. К., 1967, с. 50.

⁷⁰ *Constantinescu-Iași P. Relațiile culturale româno-ruse în trecut*. Bucu-rești, 1954, p. 90.

ньому ярусах вказує на збереження давніх місцевих традицій⁷¹.

Згадані пам'ятки зодчества зберегли також і зразки буковинського малярства. Це насамперед високомистецькі фрески в Успенській церкві з Лужан, виконані у стильовій близькості до загального напряму українського тогочасного живопису. Крім постатей святих, тут змальовано виразний портрет ктитора цієї церкви Федора Вительда у червоній киреї на білому коні, побутову сцену «Убогий на гноєвищі». В лужанській фресці паралельно застосовані живописні і графічні прийоми. Фрески першої половини XVI ст. збереглися на стінах замкової каплиці Хотинської фортеці. Вони складаються з різних комбінацій кіл, що своєю кольоровою гамою і схемою побудови нагадують орнаменти подільських писанок.

Таким чином, українське населення краю в XIV—XV ст. не лише зберігало, а й певною мірою розвивало попередні мистецькі традиції, спільні для усіх українських земель.

⁷¹ Історія українського мистецтва, т. 2, с. 31—32.

Розділ IV

ПОСИЛЕННЯ ФЕОДАЛЬНО-КРІПОСНИЦЬКИХ ВІДНОСИН ТА ГНІТУ ІНОЗЕМНИХ ЗАГАРБНИКІВ. БОРОТЬБА НАРОДНИХ МАС ПРОТИ СОЦІАЛЬНОГО Й НАЦІОНАЛЬНОГО ГНОБЛЕННЯ (ДРУГА ПОЛОВИНА XVI — ТРЕТЯ ЧВЕРТЬ XVIII ст.)

1. СТАНОВИЩЕ КРАЮ

Від середини XVI — до третьої чверті XVIII ст. Буковина разом з Молдавією була під владою Османської імперії. Селяни й ремісники зазнавали жорстокої експлуатації з боку молдавських бояр і одночасно виконували численні і дедалі зростаючі вимоги завойовників: сплачували грошову данину і поставляли Порті сільськогосподарську продукцію, виконували повинності по забезпеченню турецько-татарської армії кінями й волами, транспортом, фуражем, корабельним лісом, по ремонту фортець¹. Якщо у першій половині XVI ст. для сплати прямих податків селянинові треба було продати п'ять овець, то на кінець століття — 21 вівцю. Загальна сума податків за цей час збільшилась майже в 5 разів².

Хотинська фортеця стала підвладною безпосередньо Туреччині і з 1713 р. перетворилася на центр Хотинської райі, до складу якої входили села нинішніх Хотинського, Новоселицького та Кельменецького районів. Молдавське повітове управління, що існувало до цього, було скасоване, натомість запроваджено військово-феодальні порядки Турецької імперії. Вся влада зосереджувалась у руках турецького паші, який підпорядковувався сілістрійському пашалику в Добруджі.

Ні власність, ні майно, ні саме життя місцевого населення не гарантувалося ніяким законодавством. Турецькі чиновники роз'їжджали по селах і насильно забирали від населення продукти за 1/4 або 1/3 ціни, а то й зовсім не платили³. Всі чоловіки віком від 12 років були обкладені подушним податком. Населення змушували безплатно працювати на ремонті фортеці, на спорудженні військових шляхів, відробляти панцину, забезпечувати турецько-татарські війська транспортом,

¹ Редько Ф. А. З історії боротьби за визволення Буковини від турецьких загарбників у XVI—XVII ст. — Наукові записки ЧДУ, т. 54. Чернівці, 1961, с. 27.

² Мохов Н. А. Молдавія епохи феодалізму, с. 211.

³ Василенко Г. А. Хотинська війна. К., 1960, с. 44—46.

сплачувати велике число податків. Лише постійних податків населення райї було 15⁴. Ф. Енгельс писав, що пригноблені турками народи «особливо терплять від гніту військових окупантів-мусульман, яких вони повинні утримувати. Цей клас військових окупантів об'єднує в своїх руках усі державні функції: військові, цивільні і судові»⁵.

Населення Чернівецького повіту підпорядковувалося повітовому старосту, яке виконувало поліцейські, судові та фіскальні функції. Світські феодали підлягали судові господарської Ради — дивану в Яссах, а духовенство — єпископії у Радівцях.

Багато лиха зазнавало населення від нападу татарських орд. Літописець свідчить, що територія між Дністром і Прутом наприкінці XVI ст. перетерпіла «таке спустошення, якого ще не зазнавала ця земля»⁶. Татари грабували міста і села, знущалися з населення. Про їх напади молдавський літописець І. Некулче писав: «Татари напали на країну як вовки на стадо овець... Вони грабували, забирали в полон, били і мучили селян... Татари поїли все, і хліб і тварин, і все пограбували до нитки. Багатьох взяли в полон — жінок, дівчат, дітей»⁷. Великих спустошень завдали татари Кантемір-бея у 1621 р., коли йшли до Хотина через Чернівці—Топорівці⁸.

Польська шляхта намагалася тримати Молдавію у сфері свого впливу і при першій нагоді направляла в країну свої війська, які грабували і спустошували насамперед прикордонні Чернівецький і Хотинський повіти. У 1620—1621 рр. польські війська пограбували Молдавію «аж до Ясс», дуже розорили Хотин. «Не знаю, яка вина впала на бідних торговців Хотина, над якими знущалися так немилосердно», — писав М. Костін⁹. Загинуло і багато буковинських селян. Оскільки султан під стінами Хотина обіцяв платити за голову кожного козака, турки і татари ловили селян, відтинали їм голови і здавали їх за козацькі. Той самий М. Костін з цього приводу говорить, що «перед наметом султана лежали гори селянських голів, названих козацькими»¹⁰.

У 1653 р. під час битви з козаками під Жванцем польські жовніри часто переходили через Дністер на Буковину «за сіном, хлібом, нищили людей». Буковинці чинили опір

⁴ Свиньин П. Описание Бессарабской области 1816 г. — Записки Одесского общества истории и древностей, т. 6. Одесса, 1867, с. 276—278.

⁵ Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 9, с. 34.

⁶ Уреке Гр. Летописецул Цэрий Молдовой, с. 196—197.

⁷ Некулче И. Летописецул Цэрий Молдовой. Кишинэу, 1974, с. 101.

⁸ Костин М. Летописецул Цэрий Молдовой дела Арон-Водэ ынкаоче. Кишинэу, 1972, с. 130.

⁹ Там же, с. 101.

¹⁰ Там же, с. 119.

шляхетським військам. На Буковині «багато ляхів заплатили своїми головами»¹¹, свідчить про цей час відомий молдавський літописець.

Хижацька експлуатація з боку турецьких загарбників, численні війни, безперервні грабежі й насильства з боку завойовників, непосильні феодальні податки і повинності призвели до економічного занепаду краю. До того ж за останні десятиріччя XVII ст. частими були неврожаї, епідемії і голод. Про 80-ті роки XVII ст. літописець писав, що тоді «був великий голод, вся країна розбрелась, люди не могли обробляти землю, не вирощували хліба. На дорогах і вулицях лежали обезсилені і померлі, і було людоїдство... худоба була дорога, мед був дорогий, у країні було випущено багато грошей, а харчів не було»¹². Внаслідок голоду і епідемій наприкінці XVII — на початку XVIII ст. багато населених пунктів обезлюдніло. Економічний занепад тривав до середини XVIII ст.¹³ Молдавські господарі були змушені вживати заходів до збільшення населення. Нових поселенців звільняли від податків і данини не менш як на 8 місяців, а потім вони мали платити «скільки зможуть»¹⁴. Грамотою 1727 р. на володіння Топорівцями господар Молдавії, наприклад, зобов'язував жителів, «щоб ви-кликали людей із землі ляцької і з інших країн для поселення в селі»¹⁵.

У другій половині XVIII ст. на території Північної Буковини появились села, утворені переселенцями з Валахії, Молдавії та Галичини. Тоді ж виникли на Буковині російські села Біла Криниця, Грубно та ін.

2. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК. ЕКОНОМІЧНІ ЗВ'ЯЗКИ З ІНШИМИ УКРАЇНСЬКИМИ ЗЕМЛЯМИ ТА РОСІЄЮ

Іноземне поневолення гальмувало економічний розвиток краю. Буковинський селянин не був зацікавлений у розвитку свого господарства. Він дбав лише про те, щоб виробити вкрай необхідну кількість продуктів, аби не вмерти з голоду, бо добре розумів, що лишок завжди відберуть завойовники і місцеві феодали. Мандрівник з Німеччини у 1760 р. писав про Молдавію, у тому числі й Буковину: «...села напівзруйновані, поля запущені, необроблені, населення всюди дуже бідне, і як же йому бути багатим, коли воно живе в постійному страхі —

¹¹ Костин М. Вказ. праця, с. 101.

¹² Некулче И. Летописецул Цэрий Молдовой, с. 125.

¹³ Советов П. В. Бранищное хозяйство и землепользование Молдавской вотчины в середине века.— Вопросы экономической истории Молдавии эпохи феодализма и капитализма. Кишинев, 1972, с. 82.

¹⁴ Bălan T. Documente bucovinene, vol. 4 (1720—1745). Cernăuți, 1938, p. 161.

¹⁵ Ibid.

не сьогодні, то завтра бути пограбованим. Грабують при першій можливості турки, його грабують і власні молдавські князі»¹⁶.

Незацікавленість селянина в піднесенні господарства призводила до того, що система землеробства і далі залишалась примітивною: поле попеременно використовувалося то для оранки, то для пасовиська. В кращому випадку застосовувалася трипільна система.

Техніка землеробства також не розвивалася — землю обробляли дерев'яним плугом, а зі зменшенням у селянському господарстві тягла мотика стала основним знаряддям багатьох селянських господарств. Про це пише літописець XVII ст.: «Оскільки у людей зменшилася кількість волів, то бідняки засівали поля, користуючись лише мотикою»¹⁷.

Важливу роль у господарстві продовжувало відігравати тваринництво, а в гірській частині краю воно було основним заняттям населення. Розводили биків, коней, овець, свиней. Биків і коней вирощували для продажу за кордон¹⁸. Населення займалося також бджільництвом, рибальством і полюванням.

У складних умовах розвивалися і буковинські міста. У XVII ст. занепадають Чернівці. Через спустошення в роки безперервних феодальних воєн місто являло собою невеликий населений пункт. Відвідавши Чернівці у 1762 р., єзуїт Йосип Боскович писав, що в ньому налічувалось менше 200 дерев'яних будинків, вкритих соломомою та очеретом. У 1618 р. в місті було всього 5 ремісників¹⁹.

Більш важливу роль в економіці міста відігравала торгівля. На Чернівецький ярмарок приїздили купці з інших країн, в першу чергу з Галичини, закуповували худобу та сільськогосподарські продукти, продаючи тут вироби львівських ремісників. Двірський секретар трансільванського князя Лестар Дьюлафі, який відвідав Чернівці в 1577 р., писав у своєму щоденнику, що хоч основним населенням міста були українці, торгівля зосереджувалася в руках турків, вірмен та євреїв²⁰.

Незважаючи на те, що Хотин у XVII ст. часто переходив з рук в руки (ним володіли то Польща, то Туреччина, то Молдавія), тут збиралися найбільші в Молдавії ярмарки. На них з'їжджалися купці з Молдавії, Польщі, України, Росії та інших країн Європи. Тут вони закуповували великі гурти худоби,

¹⁶ Трачевский А. Путешествие и деятельность барона Тотта в качестве консула в Крыму.— Университетские известия (Киев), 1873, № 10, с. 4—5.

¹⁷ Cronicele Românei seu Letopisetetele Moldovei și Valahiei, Ed. M. Cogălniceanu, vol. 2. București, 1872, p. 40.

¹⁸ Мохов Н. А. Молдавия эпохи феодализма, с. 226.

¹⁹ Миронова Е. В. Короткий нарис історії м. Чернівці.— Вісті Чернівецького відділу географічного товариства СРСР, вип. 1. Чернівці, 1958, с. 118.

²⁰ Dyulafi Lestar, Fojjegyzossi 1565—1605; Monumente Hungarise historica, vol 3. Budapest, 1881, с. 20.

переганяли її через Дністер, а звідти до багатьох міст Європи, де продавали в кілька разів дорожче. Завдяки фортеці і ярмаркам Хотин у XVI—XVIII ст. був великим містом. Крім торговців і військово-феодальної знаті, тут жили ремісники: ковалі, шевці, гончарі, каменярі, муляри, цегельники, столярі.

Економічні зв'язки між українськими містами Буковини, Галичини і Поділля, які існували в XVI—XVII ст., не припинилися і в період турецького панування. Купці зі Львова та інших західноукраїнських міст одержували грамоти про те, що їм «вольно... ездить в нашу (молдавську.— Авт.) землю со всякими покупками и товарами по таким дорогам, как черновицкая, хотинская и сорокская»²¹. Згідно з грамотами львівських купців з них заборонялось брати мито більше встановленого розміру, їх звільняли від оподаткування, дозволяли брати сіно для худоби «скільки їм потрібно», за яке вони сплачували власникам за місцевими цінами²². Так, наприклад, Григорій Гіка в 1737 р. звернувся до Чернівецького старости і капітана Кіцманя, щоб не турбувати купців з ляцького краю (Галичини), давати їм спокій на митниці і не брати від них за коней, а за коней, які вони вивозять з Молдавії, брати звичайне мито²³.

Хотинською і чернівецькою дорогами до Львова та Кам'янця-Подільського проходили навантажені різними товарами вози. Цими шляхами проганяли тисячі голів великої рогатої худоби, яка була основним предметом торгівлі Молдавії з містами України. Наприклад, у 1594 р. через Снятин на Львів переправлено 13 тис. биків²⁴.

Із Молдавії до Львова і Кам'янця-Подільського вивозили також шкіри, хутра, рибу, вино, мед, віск, сукно, горіхи, тютюн, поташ, грубошерсте сукно. Зі Львова в Молдавію привозили метал (свинець, мідь, бляху, залізо, золото, срібло), металеві вироби (коси, ножі, серпи, лемеші, цвяхи), зброю, суконні, шовкові і полотняні тканини, головні убори, скляні, порцелянові та ювелірні вироби. Торговельні зв'язки буковинських міст зі Львовом і Кам'янцем-Подільським були постійними.

Після возз'єднання України з Росією у 1654 р. встановилися регулярні торговельні зв'язки молдавських та буковинських міст з Росією. У 1656 р. князь Олексій Михайлович видав грамоту на торгівлю молдавським купцям у Росії²⁵. З Молдавії в Росію вивозили коней, які відзначалися витривалістю і силою, а також биків кращих порід, фрукти, фруктові саджанці,

²¹ Исторические связи народов СССР и Румынии, т. 1, с. 264—265.

²² Bălan T. Documente ..., vol. 4, p. 153—155.

²³ Ibid., p. 129—130.

²⁴ Подградская Е. М. Торговые связи Молдавии со Львовом в XVI—XVII веках. Кишинев, 1968, с. 100.

²⁵ Исторические связи народов СССР и Румынии, т. 1, с. 7—8.

горіхову олію, тютюн, віск, насіння овочів тощо²⁶. Великим попитом користувалося молдавське вино. За свідченням Д. Кантеміра, «...дешева ціна на вино приваблювала сюди купців російських, польських, козацьких (українських.— Авт.), семиградських і навіть угорських²⁷. Частина молдавських товарів переправлялася через Буковину.

Купці привозили з Росії в Молдавію хутра, юхт, шовкові тканини. Російські хутра купували господарі та бояри для подарунків султанові і турецьким чиновникам. З України в Молдавію також привозили для господарів і бояр карети й ридвани, а на Україну відправляли вози з рибою і сіллю²⁸.

Незважаючи на різні перешкоди (турецьке поневолення, часті військові дії, визиск феодалів), торговельні зв'язки між різними частинами України, включаючи й Північну Буковину в XVI—XVIII ст., поширювалися і міцніли. У процесі цих взаємозв'язків зростала ярмаркова торгівля, створювалися сприятливі умови для формування всеукраїнського ринку.

3. ПОСИЛЕННЯ ФЕОДАЛЬНОГО ГНІТУ І ПІДНЕСЕННЯ БОРОТЬБИ ПРОТИ СОЦІАЛЬНОГО ТА ІНОЗЕМНОГО ГНІТУ

У XVI—XVIII ст. продовжувався процес концентрації земельних володінь. На території Північної Буковини з'являються нові феодальні родини, переважно молдавського походження. Багатьма селами тут володів боярин Георгіє Урсаке, якому належали села Борівці, Жучка, Денисівка, Кіцмань, Ленківці, Рогізна — всього 102 села. Хотинський пиркалаб Мирон Костін (1660—1664 рр.) мав 89 сіл або окремі їх частини²⁹. Боярин Іордаке Контакузіно в XVII ст. зосередив у своїх руках 60 сіл і мав володіння ще в 16 селах. Сім'ї Ончулів у 1643 р. належали села Строешть (Строєнці), Неполоківці, Малинці та ін. Вотчина великого логофета Гянги в XVII ст. складалася з 42 сіл і долей, серед них буковинські села Котелево, Санківці, Маршинці, Шишківці, Задубрівка, половина Ленківців, Щербинці, 3/4 Добринівців, 1/2 Онуга, однієї долі в Боянах³⁰.

Розширювали свої володіння і духовні феодали. На Буковині налічувалось до 30 монастирів: у Мамаївцях (Новосілка), Волоці (поблизу Вашківців), Бабині, Ревні, Жадові, Замості,

²⁶ Подградская Е. М. Новые данные о вывозе молдавских товаров в Россию в XVII в.— Известия АН МССР. Серия общественных наук, 1970, № 2, с. 19.

²⁷ Кантемир Д. Дескрипция Молдовой. Кишинэу, 1957, п. 59.

²⁸ Исторические связи народов СССР и Румынии, т. 1, с. 7—8.

²⁹ Советов П. В. Исследования по истории феодализма в Молдавии, т. 1. Кишинев, 1972, с. 377.

³⁰ Мордвинов В. Православная церковь на Буковине. Спб., 1874, с. 4.

Звенячині (Хрещатик), Вілавчому (Коритне), Петрівцях, Бросківцях, Луці, Горечі та інших селах. Монастир Гореча в Чернівцях був заснований у 1712 р. і володів 14 маєтностями. Монастир Пугна володів 109 селами, більшість яких розташовувалась на півночі Буковини³¹.

Села переходили шляхом купівлі-продажу від одного феодала до іншого. Наприклад, у 1728 р. частина села Барбівці з хатами, млинами, полями, лісами і сіножатями була продана за 2 воли і 4 талери³². В результаті продажу сіл частинами одним селом часто володіло кілька осіб. Старовинні боярські роди, що не зуміли пристосуватись до нових умов, розорилися, появлялось «нове боярство», переважно із служилих людей³³.

Із зростанням великого феодалного землеволодіння дрібні селянські господарства втрачали свої землі і права на них. Розорені війнами і численними податками та поборами, селяни примушені були продавати або віддавати свої земельні ділянки за борги. Розоренням селянських господарств користалися в першу чергу бояри та монастирі. Вони часто силою захоплювали селянські землі. Так, грамота 1580 р. свідчить про те, що мешканці с. Котелеве багато років прагнули повернути частину володінь, які від них силою відібрали місцеві феодала, але суд господаря став на боці багатих і залишив землю за боярами³⁴.

У XVI—XVII ст. основна маса буковинських селян втратила право власності на землю і перетворилась у феодално залежних людей, які відробляли панщину, сплачували численні податки і виконували інші повинності. «Всі вони (селяни.— *Авт.*),— писав Д. Кантемір,— незалежно від походження, зобов'язані сумлінно працювати на пана, наперед не визначався обсяг робіт, а від волі пана залежало скільки днів їм працювати»³⁵. У грамоті 1721 р. говориться, що жителі Сторожинця сплачували десятину з урожаю на полі, з сіножаті, пасік, плодів дерев та іншого врожаю³⁶. Селяни-кріпаки могли бути проданими, подарованими або переселеними без їх згоди, вони не мали права переходити від одного землевласника до іншого. Д. Кантемір писав, що «пан міг бити селянина до тих пір, поки той добровільно віддасть все, що він хоче»³⁷.

У XVI—XVIII ст. безперервно зростали податки на користь держави. Якщо на початку XVI ст. було 20 різних податків, то до початку XVIII ст. ще додалося 50 нових³⁸. Зростання

³¹ Там же, с. 4—13.

³² *Bălan T. Documente ..*, vol. 4, p. 80—81.

³³ История Молдавской ССР, т. 1, с. 198.

³⁴ Молдавия в эпоху феодализма. Документы, т. 1, с. 115—116.

³⁵ *Кантемир Д.* Дескриеря Молдовой, с. 171.

³⁶ *Bălan T. Documente ..*, vol. 4, p. 14.

³⁷ *Кантемир Д.* Дескриеря Молдовой, с. 171.

³⁸ История Молдавской ССР, т. 1, с. 200.

селянських повинностей на користь держави пояснюється тим, що молдавські господарі сплачували велику грошову данину, давали великі поставки худоби і зернового хліба Туреччині. У другій половині XVII ст. державні податки на користь молдавського господаря та турецького султана у 4—8 разів перевищували податки, які сплачував селянин «своєму» феодалові. Державні податки та повинності були централізованим способом присвоєння додаткового продукту, який досяг найвищого рівня у XVIII ст.³⁹

У XVII ст. було видано ряд законів, які забороняли селянам-кріпакам переходити від одного феодала до іншого. В одному з них, виданому в 1646 р. («Уложения Василя Лупу»), говориться: «Коли втече селянин з свого місця і від свого пана, ніхто його не прийме, якщо хто-небудь прийме його... і не поверне, той сплачує 12 літрів срібла господарю і 24 літра бояринові, якого був селянин»⁴⁰. Цими законами юридично було оформлено закріпачення селян.

Крім селян-кріпаків були й інші групи селян (резеші, холопи), які становили значно меншу частину селянства. У буковинських селах (Іспас, Банилів, Вілавче, Костинці, П'ядиківці, Іванківці, Южинець, Кулівці, Репужинці та ін.) часто згадуються резеші. Вони мали свою землю і порівняно з вечинами (кріпаками) були у меншій феодалній залежності. Але ця категорія селян постійно зменшувалась. Вона втрачала землю і перетворювалася на кріпаків. Незначну категорію селян становили холопи (переважно цигани), які працювали в господарствах монастирів Буковини, були їх власністю.

Отже, в XVI—XVIII ст. у зв'язку з подальшим розвитком феодалних відносин основна маса селян була повністю покріпачена, жорстоко експлуатувалася феодалами.

Із зростанням феодалного гніту наростала класова боротьба, яка тісно перепліталася з рухом, спрямованим проти іноземних поневолювачів. Селяни писали скарги на бояр, відмовлялися від виконання панщини, самовільно захоплювали панські землі. Щоб уникнути податкового гніту, селяни тікали в Карпатські гори, на Наддніпрянську Україну та в інші краї. Грамота господаря Костянтина Кантеміра (80-ті роки XVII ст.) свідчить, що населення сіл Городиштя і Маркауци Хотинського повіту «не пожелали тянуть государственных податей.., а сбежали на Украину, в страну казаков»⁴¹.

Феодали домагалися повернення селян. У 1598 р. між Польщею і Молдавією була укладена угода про взаємну видачу

³⁹ *Советов П. В.* Роль централизованного пути присвоения прибавочного продукта с крестьян феодалной Молдавии XV—XVIII вв.— Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы, 1963. Вильнюс, 1964, с. 268—282.

⁴⁰ *Мохов Н. А.* Молдавия эпохи феодализма, с. 264.

⁴¹ *История Молдавской ССР*, т. 1, с. 220.

збіглих селян. У 1649 р. молдавський господар вів переговори з феодалами Галичини про видачу «біглих холопів і буковинських бунтовщиків»⁴². У 1684 р. молдавські бояри звернулися з петицією до польського короля Яна Собеського, в якій вимагали повернення селян-втікачів з Чернівецького і Хотинського повітів⁴³.

Час від часу селяни вдавалися і до збройних форм боротьби. У 1563 р., коли молдавський господар Гераклід Деспот прибув до Хотина, його оточила велика група озброєних селян і вимагала від нього «скасувати податок по габлену»*. Розпочате в Хотинському повіті селянське повстання охопило більшу частину Молдавії⁴⁴. У цьому виступі взяло участь до 20 тис. озброєних косами й ціпами селян. Вони нападали на садиби бояр, знищували охорону⁴⁵.

Боротьба проти соціального й національного гніту підноситься на вищу ступінь у роки визвольної війни українського народу проти польської шляхти (1648—1654 рр.). Блискучі перемоги селянсько-козацьких збройних сил під керівництвом гетьмана Богдана Хмельницького над польсько-шляхетськими військами на Правобережній Україні в 1648 р. сприяли розгортанню визвольного руху на всіх українських землях, зокрема на території північної частини Буковини. У вересні—жовтні великого розмаху набрав селянський рух на Покутті, очолений народним героєм Семеном Височаном. До його 15-тисячного повстанського загону входили і втікачі з Буковини. У червні 1648 р. галицький магнат Ян Потоцький, переляканий наростанням народного руху в Галичині, писав, що «по деяких... селах і містечках почалися бунти підданих, також гультейські (так панівні класи називали повстанців.— Авт.) групи приходять з-за Дністра і Волощини»⁴⁶. Велика група повстанців з Покуття, рятуючись від розправи шляхти, у 1648 р. втекла на Буковину. Шляхта Галицької і Тереховлянської землі звернулася тоді до молдавського господаря з вимогою «віддати... селян, покутських бунтівників» і поставити на кордоні застави, щоб протидіяти спільним виступам буковинських і галицьких повстанців⁴⁷. Вжиті заходи не могли припинити зростаючої боротьби. У січні 1652 р. галицька шляхта повідомляла сейм, що на кордоні з Молдавією знову неспокойно, відбуваються спільні виступи селян Покуття і Буковини. У березні 1653 р.

⁴² Архив Юго-Западной России, т. 1, ч. 3. Киев, 1894, с. 472.

⁴³ История Молдавской ССР, т. 1, с. 220.

* Новозапроваджений податок з двору.

⁴⁴ *Crestomație pentru studiul istoriei statului și dreptului RPR. București, 1958, p. 200—201.*

⁴⁵ *Мохов Н. А. Молдавия эпохи феодализма, с. 267.*

⁴⁶ *Akta grodzkie i ziemskie, t. 24, s. 81/23; Жерела до історії України-Руси, т. 4, с. 63.*

⁴⁷ Там же, с. 99/11.

шляхетські послі від Галицької землі доповідали сеймові, що «всюди шириться сваволя, особливо в наших краях, на молдавському пограниччі, бо там керівники заколоту»⁴⁸. Таким чином, під час визвольної війни 1648—1654 рр. антифеодальний визвольний рух на Буковині набирав широкого, масового характеру.

Майже протягом трьох століть (з середини XVI до середини XIX ст.) у Карпатських горах діяли озброєні загопи опришків. Використовуючи зону польсько-молдавсько-угорського прикордоння, вони у скрутних ситуаціях переходили то на Закарпаття, то на Покуття, то на Буковину. Діяли опришки невеликими загонами, поступово залучаючи до класової боротьби ширші маси населення.

Боротьба буковинських опришків набрала особливо гострих форм у першій половині XVII ст. Тоді прославилися опришки Петра Гречина. На прохання галицьких селян П. Гречин у 1621 р. виряджає загін буковинського ватажка Гриня Кардаша на Покуття, де вони разом з місцевими опришками оволоділи досить сильною фортецею Пнів⁴⁹.

У 1622 р. буковинські опришки напали на Путнянський монастир і, як згадується в документах, забрали «все, что было подарено старыми господами и... 33 лошади и деньги и ковры». Протягом 1628 р. озброєний загін у складі 60 селян з п'яти буковинських сіл нападав на садиби феодалів, монастирі, на багатих купців. Коли проти опришків були послані війська господаря, вони втекли в Карпатські гори⁵⁰.

В облозі Кам'янецької фортеці козацькими військами Максима Кривоноса у 1648 р. брали участь опришківські загопи Гирі і Вовка. Взяті в полон шляхтою, опришки казали, що вони «услышав об украинском восстании по ненависти к рабству, собрались и пошли бить ляхов»⁵¹. У середині XVII ст. загонами покутських та буковинських повстанців керував Григорій Угерницький. Він не раз виводив повстанців з Буковини на територію Галичини⁵².

У 50-х роках XVII ст. на Буковині діяв загін опришків під керівництвом Дитинки. Молдавський літописець Мирон Костін писав, що Дитинка «на виду всіх явно без перешкоди ходив по Хотинському і Чернівецькому повітах і управляв селянами. Воевода Стефан послав (проти нього) стольника Бучока з багатьма служилими людьми, які розгромили його (Дитинку)

⁴⁸ Жерела до історії України-Руси, т. 4, с. 99/11.

⁴⁹ Грабовецький В. В. Антифеодальна боротьба карпатського опришківства XVI—XIX ст. Львів, 1966, с. 39.

⁵⁰ Драгнев Д. М. Гайдуки — народные мстители. Кишинев, 1962, с. 9—11.

⁵¹ Сецинский Е. Город Каменец-Подольский. Историческое описание. К., 1895, с. 28.

⁵² Жерела до історії України-Руси, т. 5, с. 25.

і всіх його людей розсіяли»⁵³. Як бачимо, рух опришків набрав таких великих розмірів, що примусив молдавського господаря посилати на його придушення регулярне військо.

Незважаючи на державні кордони, буковинські опришки часто діяли спільно з галицькими. Так, загін Бордюка на прохання галицьких селян помститися за їх кривди у 1673 р. пішов у Заболотів і вчинив розправу над ксьондзом Станіславом Конопкою. Спаливши домашнє і костьольнє майно, Бордюк самого Конопку «попровадив у найгустіші ліси і неприступні скелі через ріки у Молдавію»⁵⁴.

У другій половині XVII ст. рух опришків набрав таких великих розмірів, що молдавські господарі змушені були вести проти них великі каральні експедиції. Спійманих опришків спалювали живими, четвертували, садовили на палі. Літописець І. Некулче, наприклад, свідчить, що господар Костянтин Кантемір створив спеціальні загони з найманців для боротьби з опришками (гайдуками), спіймані опришки «були порубані, кожний на чотири частини, і виставлені на перехресті доріг», щоб наводити страх на населення⁵⁵. Особливою жорстокістю відзначився господар Михайло Раковіце. Він «велів поставити біля воріт... чотири стовпи», на яких «майже щоденно вішав під пахви або за ноги головою вниз голих розбійників» (опришків.— *Авт.*)⁵⁶. Проте, які не вигадливі на тортури були феодали, вони не могли паралізувати опришківського руху. М. Костін, наприклад, говорив, що путнянський староста, «ловлячи їх (опришків.— *Авт.*), майстерно садовив на кіл, вішав і четвертував... і все одно не міг їх знищити»⁵⁷. Але «чим більше їх вбивали, тим більше зростала їх кількість»⁵⁸. Найбільшого розмаху рух опришків набрав у 30—40-х роках XVIII ст., коли на чолі одного з його загонів став Олекса Довбуш. Він підтримував тісні контакти з селянами гірських сіл Буковини, часто діяв спільно з загонами буковинських опришків. У найбільш скрутні моменти, переслідуваний польською шляхтою і військовими загонами, він переховувався в горах Буковини, завжди мав підтримку місцевих селян. На Буковині й понині деякі пам'ятні місця зберегли назву Довбушевих.

У грудні 1741 р. генеральний комісар покутських маєтків Потоцького доповідав молдавському господарю, що за його точними даними Довбуш «подався... на зиму на молдавський бік, щоб там заховатися». І справді, взимку з 1741/42 р. він переховувався у гірських буковинських селах Розтоки і Довгопілля. В зв'язку з цим молдавський господар наказав черні-

⁵³ Костин М. Вказ. праця, с. 216.

⁵⁴ Грабовецький В. В. Антифеодална боротьба .., с. 68.

⁵⁵ Некулче І. Вказ. праця, с. 138.

⁵⁶ Там же, с. 314.

⁵⁷ Там же, с. 138.

⁵⁸ Там же.

велькому старості спіймати учасників загону Довбуша, забрати їх майно, а також заарештувати тих жителів Розток, які перешовували опришків⁵⁹.

Відібране у панів майно Довбуш роздавав бідним людям. Під час нападу на багатого шляхтича у Вілавчому (нині с. Коритне Вижницького району) він сказав панському слугі: «Нічого більше не хочу, лише маю помститися на дідичу, а всі маєтки розділю між вас»⁶⁰.

У 1745 р. Олексу Довбуша підступно вбили. Тіло його возили по селах і містах, а потім четвертували, розвішавши на палях в 11 селах Прикарпаття на пострах селянам. Та антифеодальні виступи не припинялися. На чолі опришків став Василь Баюрак, під керівництвом якого продовжувались успішні напади на маєтки феодалів. Серед опришків були і буковинці. Загін Баюрака часто зупинявся на зимівлю у буковинських гірських селах, зокрема в Довгопіллі. Довідавшись про це, польська шляхта у 1751 р. перейшла кордон Молдавії і напала на Довгопілля, де в той час перебував загін Баюрака. Більшість опришків встигла втекти. Розлючені пани захопили 40 селян і під конвоем привели у м. Кути. Однак шляхті не вдалося довідатися від них про місце перебування опришків та їх зв'язки з іншими загонами тощо⁶¹.

Опришки не припиняли боротьби і в другій половині XVIII ст. На чолі одного буковинського загону стояв Василь Шешеровський. Його загін був знищений військом молдавських бояр поблизу с. Довгопілля. Проте загони Івана Бойчука, Івана Бошука та інших ватажків селянських мас продовжували діяти, громили маєтки феодалів⁶².

Рух опришків на Буковині і Галичині, що набрав широкого розмаху у XVI—XVIII ст., є яскравим свідченням спільної боротьби трудящих мас розрізнених українських земель проти нестерпного феодально-кріпосницького гніту. Своєрідною рисою діяльності буковинських опришків було те, що вони часто виступали спільними силами з молдавськими гайдуками. Крім цього, в опришківських загонах знаходились і молдавани, а в гайдуцьких — українці.

Активною формою збройної боротьби проти феодальної системи були селянські повстання. Велике селянське повстання відбулося в Молдавії у 1671—1672 рр. Поштовхом до нього став виступ молдавських бояр проти господаря Георгія Дуки і привезених ним з Константинополя бояр-греків. Незабаром до повстання приєдналися народні маси. Загін повстанців у кілька тисяч чоловік розгромив військо господаря і вступив у Ясси. Селяни Хотинського і Чернівецького повітів також

⁵⁹ *Грабовацький В. В.* Антифеодальна боротьба ..., с. 94.

⁶⁰ Там же, с. 97.

⁶¹ Там же, с. 149—157.

⁶² Там же, с. 157—160.

брали активну участь у повстанні, знищили маєтки феодалів. Бояри, за свідченням літописця, «втікали хто куди міг»⁶³.

Для боротьби з повстанцями молдавський господар запросив на допомогу турецькі й татарські війська. Зимом 1672 р. основні сили повстанців були розгромлені. Почалася кривава розправа над учасниками повстання. Особливо потерпіло населення Прутсько-Дністровського межиріччя. Як свідчить І. Некулче, багато повсталих було «забрано в рабство», повішано, посаджено на палі»⁶⁴. Інший літопис свідчить, що багато повсталих загинуло в бою, інші попали в полон, чимало позамерзало, бо зима була морозна і люта⁶⁵.

У XVIII ст. на Україні розгортається гайдамацький рух проти феодално-кріпосницького ладу і національно-релігійного гніту польської шляхти. Відгомін гайдамацького руху докотився і до Буковини. Селяни втікали на Правобережну Україну і спільно з гайдамаками боролися з шляхтою. У 1703 р. представники польської шляхти писали коронному гетьманові Польщі: «Проти нашого воеводства йде натиск не лише з боку селян-бунтівників, але й людей молдавської сторони, а також із-за Дністра»⁶⁶. В судових актах часто фігурують гайдамаки — вихідці з Молдавії, у тому числі з Буковини. Є відомості про те, що гайдамаки, рятуючись від переслідування польської шляхти, знаходили собі притулок у селян Молдавії і насамперед у трударів північної частини Буковини⁶⁷.

У важкій боротьбі з поневолювачами протягом віків міцніла співдружність та взаємодопомога трудящих мас Молдавії і України.

4. УЧАСТЬ БУКОВИНЦІВ В АНТИТУРЕЦЬКИХ ВІЙНАХ ЗАПОРОЖЦІВ І РОСІЙСЬКОГО ВІЙСЬКА

На початку XVII ст. Туреччина розгорнула широку експансію у Південно-Східній Європі, в тому числі й на Україну, яка перебувала тоді під зверхністю Польщі. Зіткнення інтересів Польщі та Туреччини стало приводом до кількох польсько-турецьких воєн, дії яких проходили інколи і на території Північної Буковини. У цих війнах брали участь також запорізькі козаки, що мали чималий досвід антитурецької боротьби на суходолі та на морі.

Найзначніші військові баталії відбулися протягом 1620—1621 рр. Після поразки польської армії на полях Цецори в Молдавії у 1620 р. воєнні дії у вересні—жовтні 1621 р. продовжувалися під стінами Хотина.

⁶³ Некулче І. Вказ. праця, с. 86.

⁶⁴ Там же, с. 87.

⁶⁵ Cronicele României seu Letopisețele Moldaviei și Valahiei, vol. 2, p. 7.

⁶⁶ Архив ЮЗР, т. 2, ч. 3, с. 136—138.

⁶⁷ Архив ЮЗР, ч. 3, т. 3. К., 1876, с. 70, 104.

Першими до Хотина прибули польські війська і збудували свій укріплений табір на південь від Хотинської фортеці. Наприкінці серпня сюди підійшло запорізьке військо у кількості 40 тис. на чолі з гетьманом Петром Сагайдачним. Вони отаборилися поруч з польським — на правому високому березі над Дністром. Табір турецьких військ розташувався також на правому березі Дністра, за 7 км від Хотинської фортеці. Турецько-татарська армія за кількістю вдвічі переважала польсько-українське військо⁶⁸.

У запеклих боях, що розпочались 2 вересня і тривали близько 40 днів, українські козаки своїм безприкладним героїзмом і мужністю врятували польське військо від розгрому і відвернули небезпеку поневолення українського й польського народів. Це було визнано і польською стороною. Сучасник битви Ян Собеський писав, що «справжніми переможцями під Хотином і рятівниками Польщі були козаки»⁶⁹.

Восени 1621 р. у Хотині був укладений мирний договір між Польщею і Туреччиною, згідно з яким польські війська залишили окуповану ними раніше територію Буковини. Туреччина та Кримське ханство дали обіцянку не робити більше грабіжницьких нападів на Україну і Польщу⁷⁰.

За своїми масштабами, чисельністю війська і за результатами Хотинська битва була небаченою до тих пір в історії Османської імперії. Хотинська епопея мала міжнародне значення. Вона вказала шлях до боротьби за свободу болгарам, сербам, молдаванам та іншим народам, що перебували під гнітом турецьких загарбників.

Походи українських козаків у Молдавію і на Буковину 1650 та 1653 рр. здійснювалися з метою відірвати Молдавію від Польщі і залучити її у війні проти польської шляхти на сторону України. Перейшовши Дністер поблизу м. Сороки восени 1650 р., армія Богдана Хмельницького розділилась на дві групи. Одна рушила на Ясси, друга — на Сучаву. Сучавська група війська зайняла Хотин і Чернівці. Народні маси Буковини з радістю зустрічали козацьке військо, бачили в ньому визволителя від чужоземного гніту. Загони народних месників посилили свої напади на маєтки феодалів, багато буковинців вступало до козацького війська. Козаки спільно з місцевим населенням розправлялися з боярами. Як згадує літописець, у Чернівцях вони розорили двори багатіїв Миколи Чоголі та Степана Моргульця, а їх вбили⁷¹.

В результаті успішного походу козацьких військ молдавський господар В. Лупу змушений був погодитися з вимогою Б. Хмельницького відмовитись від союзу з Польщею, а між

⁶⁸ Василенко Г. А. Вказ. праця, с. 73—74.

⁶⁹ Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси, вып. 2, с. 64.

⁷⁰ Алекберли А. М. Хотинская война (1621 г.). Чернівці, 1957, 196—210.

⁷¹ Костин М. Вказ. праця, с. 176.

Молдавією і Україною був укладений мир. Господар Молдавії зобов'язався «быть с ним (Б. Хмельницьким.— Авт.) в вечной дружбе и любви, и против всякого неприятеля стоять с ним, гетманом, заодно и друг другу помогать, а с ляхами ему, Волоскому господарю, не складыватца, и дурна никакова на Войско Запорожское не мыслить. И на том де на всем при послех гетмана Богдана Хмельнитцкого волоской господарь присягал»⁷². Союз двох держав було вирішено скріпити одруженням сина Б. Хмельницького Тимоша з дочкою В. Лупу — Розандою.

Після битви під Берестечком (червень 1651 р.) В. Лупу знову пішов на зближення з шляхетською Польщею. Тому Б. Хмельницький вирішив примусити його виконувати умови договору і весною 1653 р. послав збройні сили до кордонів Молдавії. Здобувши перемогу під Батогом, гетьман поставив перед господарем ультиматум: або негайний союз, або, як згадує літописець, «сто тысяч войска к нему придет в гостину»⁷³.

Між Молдавією і Україною був укладений новий союз. Незадоволені цим молдавські бояри запрошують у країну війська Валахії і Трансільванії. Для боротьби з ворогом Богдан Хмельницький спорядив армію чисельністю у 20 тис. воїнів на чолі з Тимошем. Українські козаки при підтримці молдавського, в тому числі й буковинського, населення прогнали валаські та трансільванські війська. У статежному списку російського посольства до Польщі в 1653 р. зазначалося, що Тиміш Хмельницький і молдавський господар «на Ракоцу (трансільванського воеводу.— Авт.) й на мутьянського владетеля ходили и Ракоцу и мутьян побили и из волоской земли их выгнали и учинили да Тимошка Хмельнитцкой тестя своего Василия воеводу на волоском владенье по прежнему»⁷⁴. Про це йдеться і в листі путивльських воевод до Посольського приказу від 11 червня 1653 р.⁷⁵

У Валахії козацьке військо зазнало поразки і змушене було перейти до оборони. Тиміш Хмельницький з військом закріпився в Сучаві і там протягом двох місяців героїчно захищався від наступу волосько-угорських військ, яким на допомогу прийшли ще й трансільванські та польські, а також наймані німецькі загони. Путивльський воевода С. Пушкін з приводу цього доповідав (вересень 1653 р.), що «Тимофей ныне в Волоской земле в Сочаве сидит в осаде., а осадили де его Тимо-

⁷² Воссоединение Украины с Россией. Сборник документов, т. 2. М., 1954, док. 189, с. 460—461.

⁷³ Грабянка Г. Действия презельной и от начала поляков небывалой кровавой брани Б. Хмельницкого. К., 1853, с. 112.

⁷⁴ ЦДАДА, ф. Посольский приказ. Сношения России с Польшей, кн. 84, арк. 62 зв.

⁷⁵ Там же, ф. Посольский приказ. Сношения России с Польшей, 1653, арк. 285.

фея венгерские и мутьянские люди»⁷⁶. Незважаючи на значну перевагу сил ворога, козаки відбивали всі його атаки. Ні голод, ні нестача води не могли зломити їх. З презирством вони відкинули пропозицію уповноваженого польського короля Маховського здати фортецю і мужньо захищалися. Багато козаків полягло під Сучавою. Надзвичайну мужність, хоробрість при обороні Сучави проявив і Тиміш Хмельницький. «Никто не имел силы противостоятъ ему по причине его великой храбрости» — писав Павло Алепський про Тимоша⁷⁷. Під час облоги Тиміш був смертельно поранений. Піддячий Іван Воніфотієв, що перебував у цей час на Україні і стежив за подіями в Молдавії, доповідав російському урядові про облогу Сучави, зокрема і про те, що «Хмельницкого сына Тимошку убили на пушки в ногу и жив был тот Тимошка три дни и умер»⁷⁸. Решта героїчних захисників Сучави відступили на Україну через Серет, Чернівці, Хотин. Буковинці з великою скорботою проводжали тіло Тимоша, а багато з них перейшли з козаками за Дністер.

Б. Хмельницький поспішав з військом на допомогу обложеному в Сучаві. Щоб не допустити українське військо в Молдавію, польська шляхта зосередила свої сили на Дністрі. У вересні 1653 р. поблизу Жванця відбулася битва між двома арміями. Тут же Б. Хмельницький зустрів козаків, що відступали з-під Сучави, везучи з собою тіло Тимоша. Гетьман повернувся в Суботів і поховав свого сина. Невдовзі він відправився у Переяслав на Раду, яка проголосила історичний акт возз'єднання України з Росією.

На Буковині з великою радістю зустріли звістку про возз'єднання України з Росією. Російський старець Арсеній Суханов, який у 1654 р. перебував у Молдавії, писав цареві: «А тому, государь, гораздо рады все с великой радостью не токмо воевода и бояре его, но и поселяне все, что казаки поклонились под твою высокую царскую руку»⁷⁹. Українські землі у складі Росії стали притягальною силою для тих українських територій, що перебували під іноземним гнітом.

Ф. Енгельс у статті «Німеччина і панславизм» писав: «Так, австрійські поляки тяжіють до російської Польщі, як до свого природного центру, русини — до інших малоросійських областей, що об'єдналися з Росією...»⁸⁰.

Після поразки турецької армії під Віднем у 1683 р. антиоттоманська боротьба в Молдавському князівстві активізувалася.

⁷⁶ ЦДАДА, ф. Разрядный приказ. Севский стол, стовп. 149, арк. 52—53.

⁷⁷ Алепский П. Путешествие Антиохийского патриарха Макария в России в половине XVII века, вып. 1, М., 1849, с. 107.

⁷⁸ ЦДАДА, ф. Посольский приказ. Сношения России с Польшей, 1653, спр. 7, арк. 71.

⁷⁹ Белокуров С. Арсеній Суханов, т. 2, М., 1849, с. 107.

⁸⁰ Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 11, с. 202.

І на цей раз на допомогу молдавському народові прийшли запорізькі козаки на чолі з Куницьким. Одночасно на територію Буковини вступили польські загони і здобули перемогу над турецькими військами поблизу с. Бояни (нині Новоселицького району). Турецько-татарські війська, що повернулися з-під Відня, відтиснули козаків за Дністер.

Після Переяславської Ради 1654 р. запорізькі козаки влилися в російську армію і в її складі брали участь в антитурецькій боротьбі.

Росія у XVIII ст. провела ряд успішних воєн з султанською Туреччиною. Влітку 1711 р. російські війська здійснили відомий Прутський похід проти турків. З вступом російських військ у Молдавію почалися масові виступи проти турецьких поневолювачів. Коли українці і молдавани, зазначив літописець, «побачили росіян... вони почали нападати і вбивати турків». Населення відгукнулось на заклик російського командування піднятися на боротьбу проти турків, вступити в його загони. «Почали тоді приходити з усіх боків служителі... і шевці, кравці, хутровики, крамарі. Дворові залишали своїх панів і йшли записуватися у військові загони»⁸¹. З добровільців формувалося 17 полків для виступу на стороні російської армії⁸².

Перший воєнний виступ Росії проти турків був невдалим, але він поклав початок серії війн, під час яких російське військо за допомогою місцевого населення наносило відчутні удари турецькій армії. В ході цієї боротьби кріпля і міцніла дружба російського, українського та молдавського народів.

Після переходу молдавського господаря Дмитрія Кантеміра на сторону Росії турецький уряд вжив ряд заходів, спрямованих на повне підкорення загарбаних земель. Для посилення свого впливу в Молдавії Порта призначала господарями Молдавії на короткий, переважно трирічний, строк своїх ставлеників — греків з константинопольського передмістя Фанар. Господарі-фанаріоти вірою і правдою служили туркам. Вони придушували найменший протест народних мас, викачували з населення все, що можна було, грабували державну казну. Турецько-фанаріотський режим у Молдавії був найважчою формою залежності.

Турецькі феодали включили Хотин у свої безпосередні володіння, утворивши Хотинську райю. У 1718 р. під керівництвом французьких інженерів вони перебудовують фортецю.

Новозбудована фортеця у плані мала форму прямокутника розміром 1200 × 250 м. Основними її оборонними спорудами були обшитий кам'яними стінами високий земляний вал, сім бастионів, що розташувались у найважливіших пунктах укріплення, та лібокві, викладені каменем рови. На бойових майданчиках оборонного валу і бастионів розміщувалося близько

⁸¹ Некулче І. Вказ. праця, с. 246.

⁸² Мохов Н. А. Молдавія епохи феодалізму, с. 355.

200 дальнобійних гармат, у фортеці — майже 20-тисячний гарнізон. На території нової фортеці були збудовані великі військові казарми, комендантський палац, мечеть з мінаретом, майстерні, стайні, склади, лазні та інші приміщення військового, господарського та побутового призначення.

Хотинська фортеця була важливим форпостом турецьких загарбників у Східній Європі. Тому військові походи російської армії в Молдавію були спрямовані на взяття Хотинських укріплень. Російські війська визволяли Хотин 4 рази — у 1739, 1769, 1787 і 1806 рр.

Важливим етапом боротьби за визволення Молдавії від турецького поневолення була війна 1736—1739 рр. Головною кампанією цієї війни став похід російської армії на Хотин у 1739 р. Влітку армія під командуванням генерал-фельдмаршала Мініха форсувала р. Дністер неподалік с. Брідок (нині Заставнівського району) і стала табором поблизу Дорошівців. Протягом двох тижнів росіяни відбивали атаки турецько-татарських військ. Буковинське населення сприяло і всіляко допомагало визволителям. Російські розвідники доповідали, що чернівецький староста Василакі Русет, довідавшись про похід російського війська, заявив: «Ежеле де оное воспоследствует, то де и я с целым сим уездом, который под моею командою состоит, могу услугу мою оказати во всяком требовании»⁸³.

Коли на Буковині довідалися, що в Снятині для боротьби з турецькими загарбниками формується Молдавський корпус з добровільців під командуванням Костянтина Кантеміра — племянника Молдавського господаря Дмитрія Кантеміра, туди втекло багато буковинців і вступило до молдавського корпусу. Він налічував 800 бійців, які брали участь у боях з турецькими військами⁸⁴.

Населення зустрічало росіян як братів, вбачаючи в них своїх визволителів, допомагало продуктами харчування, достовірною інформацією про сили противника. Завдяки активній підтримці місцевого населення, російські війська у складних умовах далеко від своїх баз одержували одну перемогу за другою.

На початку серпня російська армія, відбиваючи численні атаки ворога, рушила через Чернівецький повіт на Хотин. На шляху слідування росіян турецькі й татарські загони були розбиті поблизу Заставни і Шубранця⁸⁵. Далі російська армія просувалася через Жучку, «лісом біля Садгори, трохи вище села Бояни і далше... до Раранчі (Рідківці). Тут відбувалася битва, в якій турки знову зазнали поразки. Звідси шлях слідування російської армії проходив лісом до села Грозинці і далі на

⁸³ Шульман Е. Русско-молдавское боевое содружество (1735—1739). Кишинев, 1962, с. 21.

⁸⁴ Там же, с. 14.

⁸⁵ Некулче И. Вказ. праця, с. 374.

Ставчани»⁸⁶. Намагаючись будь-що стримати наступ російської армії, турецьке командування вибрало вигідні позиції між селами Недобойці та Ставчани і створило укріплений табір, в якому розмістило 90-тисячну армію. Три лінії оборони з великою кількістю гармат, непрохідні болота, здавалось, зробили табір неприступним.

На світанку 17 серпня 1739 р. 78-тисячна армія Мініха почала штурмувати турецькі укріплення. Під градом гарматних ядер російські воїни перекинули через болотисту річку Жуланець 27 мостів і пішли в наступ. У бою під Ставчанами хоробро бились з ворогами росіяни, українці, калмики, грузини, молдавани. Пліч-о-пліч з російськими солдатами у складі Молдавського корпусу і Малоросійського козачого полку воювали добровільці з Буковини. З тис. яничарів відбірної гвардії султана кинулись з оголеними шаблями в контратаку, але були знищені. Турецькі війська зазнали поразки. Вони залишили на полі бою 48 гармат, до тисячі вбитих, багато військового спорядження. Герої Ставчанської битви переможно вступили в Хотин. Ім дісталися великі трофеї: 179 гармат, 3 бунчуки, 13 булав, 27 знамен, велика кількість бомб, гранат, пороху тощо⁸⁷.

У зв'язку з успішним походом на Буковину і в столицю Молдавії Ясси, на відзнаку дружнього ставлення місцевого населення до російської армії командування видало наказ: «Здешней земли подданым... никаких обид не чинить... кто сие учинит, без пощады казненъ будут смертию»⁸⁸. Населення Буковини й Молдавії вітало перемогу російських військ. Командуючий російською армією повідомляв у Петербург: «Люди сей земли, видя освобождение от варварских рук, приняли высочайшую протекцию со слезною радостью»⁸⁹.

Коли російські солдати за підтримкою місцевого населення штурмували ворожі фортеці, представники Австрії, яка в цій війні була союзницею Росії, вели переговори з Туреччиною про сепаратний мир. Після вступу російської армії в Ясси Австрія підписала мирний договір з Портою і вийшла з війни. Це примусило Росію піти на заключення Белградського мирного договору 1739 р. Росія дістала територію по обидві сторони Дніпра (без виходу до Чорного моря) і Азов (без права будувати там укріплення). В Молдавію і на Буковину повернулися турецькі й татарські війська, які ще більше грабували населення.

Через 30 років Буковина знову стала ареною воєнних дій. У 1768 р. Туреччина оголосила війну Росії. Однією з важливих

⁸⁶ Там же, с. 375.

⁸⁷ Масловский Д. Ф. Материалы к истории военного искусства в России, вып. 2. М., 1890, с. 80, Кочубинский А. Граф. В. И. Остерман и раздел Турции (1735—1739).— Записки Новороссийского университета, 1899, т. 74, с. 476.

⁸⁸ Мохов Н. А. Молдавия эпохи феодализма, с. 367.

⁸⁹ Батурлин А. Картина войн России с Турцией. Спб., 1829, с. 24.

кампаній цієї війни був похід російської армії на Буковину і взяття Хотинської фортеці. Весною 1769 р. 1-ша російська армія під командуванням генерала Голіцина переправилася через Дністер поблизу с. Непоротове (нині Сокирянського району) і вирушила через Новоселицю на Хотин. Населення постачало російській армії провіант і фураж, транспортні засоби, працювало на ремонті доріг і мостів, забезпечувало війська квартирами.

У перших боях за Хотинську фортецю росіяни здобули ряд перемог. Але не маючи переваги в артилерії, російське командування не наважилося зразу на її штурм, російські війська блокували фортецю, «чтобы неприятеля теснотою, духотою и самым неминуемым голодом к сдаче принудить»⁹⁰. Турки зробили ряд спроб прорвати кільце оточення, але зазнали невдачі, втратили багато війська. У Хотинській фортеці, де згрупувалось до 80 тис. турків, почався голод і епідемії. Не вистачало води. Від безперервного обстрілювання з гармат у фортеці виникали пожежі. Турецькі війська, які йшли на допомогу обложеним у фортеці, по дорозі до Хотина були розгромлені. Облога фортеці при безперервних контратаках продовжувалась більше чотирьох місяців. Вміло маневруючи, росіяни зуміли зберегти основні сили.

Не останню роль в цьому відіграла активна допомога місцевого населення. З приходом російської армії до Хотина активізувалися антитурецькі виступи. У Хотинському і Чернівецькому повітах з добровольців було створено кілька озброєних загонів, що нападали на турецькі війська, розташовані по селах, не давали їм можливості забирати від населення продукти. У Хотинських лісах активно діяв селянський загін під проводом Андронакі Руді. Капітан російської армії Олександр Чорний між Кельменцями і Липканами «по самоохотному... желанию... на-вербовал таковых же охотных людей» і створив кілька озброєних загонів⁹¹. Активні дії озброєних загонів примусили турецьке командування протягом короткого часу вивести з буковинських сіл свої гарнізони, зосередивши їх у Хотинській фортеці.

В ніч з 8 на 9 вересня 1769 р. російська армія оволоділа Хотинською фортецею. У відповідь на дружнє ставлення хотинців до російської армії і всіляку допомогу фельдмаршал П. О. Румянцев видав охоронний лист мешканцям Хотина, в якому говорилося: «Не дать тамошним обывателям наглости, обиды, розорения и не брать чего-либо безденежно и без согласия под наказанием, в артикулах военных изображенным»⁹².

⁹⁰ Орда А. Очерки действий русских войск против турецких крепостей.— Инженерный журнал, 1877, № 6, с. 186.

⁹¹ Котенко И. А. Из истории освободительного движения в Молдавии в период русско-турецкой войны 1768—1774 гг.— Ученые записки Тираспольского пединститута им. Т. Г. Шевченко, вып. 3, 1957, с. 25.

⁹² Румянцева П. А. Документы. М., 1958, с. 136.

У 1770 р. в Молдавії і на Буковині було встановлене російське управління. Заходами російської адміністрації в околиці Садгори була збудована монетарня, в якій з трофейних гармат карбували мідні гроші для Молдавії і Валахії, відливали дзвони⁹³.

Молдавія неодноразово зверталася з проханням про російське підданство. Але за Кючук-Кайнарджійським мирним договором (липень 1774 р.) вона була повернута Туреччині. Після евакуації російських військ з Буковини в серпні 1774 р. її окупували австрійські війська.

5. КУЛЬТУРА

У другій половині XVI — третій чверті XVIII ст. для культури Буковини характерні ті самі риси, що і в попередній період. До середини XVII ст. в Молдавії продовжується така ж практика ділової мови. Серед писарів господарської канцелярії натрапляємо на імена Грицька, Бузинка, Юсипа, Юрашка, Біляви тощо. А «Іванку, ляському писарю», тобто виходцеві з Галичини, за вірну службу господар Петря Шкьопу грамотою від 8 липня 1588 р. подарував село Грозинці на Хотинщині⁹⁴. На початку XVII ст. славився писар Арсеній Небожатко, характерний почерк та звороти мови якого і понині служать дослідникам підставою для визначення автентичності деяких грамот цього періоду.

Тривала і традиція переписування книг. Одна з таких пам'яток була розшукана І. Франком у с. Іспас Вижницького району і опублікована в його виданні «Карпато-руське письменство XVII—XVIII віків» (1900). Вчений зазначив, що в зміст іспаської книги проникли й елементи апокрифічного й легендарного характеру, як, наприклад, оповідання про Соломона і чортів у бочці.

З виникненням друкарства справа переписування книг занепадає. Потреба у книгах задовольнялася надрукованими у Львові, Острозі, Стрятині, Угерцях, Києві, Чернігові виданнями, які були поширені по всій Молдавії і Буковині. Вважають, що відомі українські друкарі Степан і Памво Беринди, які працювали у друкарнях Стрятина, Львова і головним чином Києва, родом були з Буковини. П. Беринда славився також як педагог, письменник, автор першого українського друкованого словника. Після окупації Австрією у 45 селах Буковини було виявлено 115 книг кириличного друку XVI—XVIII ст., з яких 40 надруковано у Львові, 30 — Києві, 17 — Почаєві, 16 — Москві в другій половині XVIII ст., вісім — Валахії у XVIII ст., дві — Стря-

⁹³ Спасский И. Г. Русская монетная система. М., 1957, с. 107—108.

⁹⁴ Documente privind istoria României. Veacul XVI. A. Moldova, vol. 3 (1571—1590). București, 1951, p. 391.

тині, одна — Чернігові та одна — у Відні в 1793 р.⁹⁵ Ще і в 30-ті роки ХХ ст. у 25 гірських селах Північної Буковини зберігалося 83 українські книги XVII—XVIII ст. Наприклад, серед семи стародруків Путилова один походив з Стратина, три — зі Львова, два — Києва, один — з Почаєва, серед семи стародруків Дихтинця зі Львова походили 3, Почаєва — 1. Львівські, київські і почаївські друки були в Підзахаричах (5), Виженці (5), Усть-Путилі (5) та інших селах⁹⁶.

Вихідці з Буковини, як і зі всього Молдавського князівства, здобували освіту звичайно у школі Львівського ставропігійського братства. Воно отримувало значну підтримку від молдавського господаря та бояр⁹⁷. Останні часто записувалися в його члени, а чернівецький староста обирався сеньйором братства.

Зі збережених до наших днів зразків народнопісенної творчості буковинців видно, що пам'ять народу фіксувала найвизначніші події часу. Майже всі пісні цих часів відображають ненависть і боротьбу українського народу проти осоружного турецького поневолення. До них належить популярна і нині пісня-балада «Ходить Роман по риночку», яка оспівує волелюбність і непокірність буковинців:

Та я волю в землі гнити,

Ніж я маю з турком жити! — говорить героїня пісні, яка, щоб не дістатися туркові, кінчає життя самогубством. Подібні за своїм змістом пісні «Трава шумить, трава шумить...», «Ходить турок по риночку та й торгує гуцулочку...»

Унікальною пам'яткою є пісня «Ой Хотине, гроде давній, на всю землю вельми славний...», яка збереглася у рукописному співануку середини XVII ст. під назвою «Пісня про Хотин у Волощині зложена». Вона розповідає про Хотинську війну 1621 р. і досить детально відтворює битву під стінами фортеці, де:

Сім-де неділь для тої слави
О бій людом був бій кривавий.

Очевидно пісня виникла наприкінці 1621 або на початку 1622 р., коли відповідно до умов польсько-турецького миру Хотин був відданий туркам. Про це свідчать слова персоніфікованого у пісні міста:

Були в нас ляхи пани,
Тепер я туркам оддани.

Події під Хотиним за часів російсько-турецької війни 1739 р. відображені у пісні, наведеній Петрушевичем у його «Сводной Галицкой русской летописи 1500—1772 гг» (с. 146).

⁹⁵ Торжество історичної справедливості, с. 164.

⁹⁶ Analele Academiei Române. Memoriile secțiunii istorice, ser. 3, т. 25. București, 1943, р. 510—512.

⁹⁷ Ісаєвич Я. Д. Братства та їх роль в розвитку української культури XVI—XVIII ст., К., 1960, с. 25—26.

Архітектура північних земель Буковини доби феодалізму представлена культовими пам'ятками як дерев'яного, так і кам'яного зодчества. До перших належить церква св. Миколая у Чернівцях, побудована близько 1706 р. Вона складається з трьох зрубів, поставлених на бутовий фундамент. Два з них мають пірамідальне, а третій («бабинець») — звичайне перекрістю — двері з півдня, маленькі віконця, типовий для стародавнього народного житла на Україні високий шатровий дах, вкритий гонтою, з великою стріхою — дуже подібна до звичайної дерев'яної хати, від якої її відрізняють лише три невеликі маківки з хрестами на даху⁹⁸. Це єдиний на Україні дерев'яний храм такого типу.

Зразком кам'яної культової архітектури є Георгіївська церква на Горечі, зведена в 60-ті роки XVIII ст. Цей стрункий і величний двоповерховий тридільний храм, у будові якого збережені певні елементи оборонного призначення (оборонна галерея навколо споруди, вікна-бійниці, товсті до півтора метра стіни), розташований на мальовничому лісистому пагорбі Пруту поблизу Чернівців. Його інтер'єр прикрашають добре збережені фрески. Капітелі та бази з різьбленого місцевого вапняку оздоблені мистецькими візерунками.

І дерев'яним, і кам'яним пам'яткам будівництва північної частини Буковини в архітектурно-просторовому рішенні властиві характерні риси українського зодчества Галичини і Наддніпрянщини. Разом з тим вони увібрали і деякі елементи (високі дахи, просте окреслення стін тощо) молдавської будівельної практики XV—XVI ст.

У названих архітектурних пам'ятках збереглися й деякі твори буковинського образотворчого мистецтва. Імена місцевих художників доби феодалізму не збереглися, але відомо, що тут не тільки творили великі майстри малярства, а існували й окремі школи живописців. Відомий румунський церковний маляр і портретист Пирву Муту (1657—1735) засвідчив, наприклад, що коли в нього добре проявився нахил до малювання, його в 17—18 років віддали в науку «на Буковину до знаменитого русинського майстра». За творами цього художника, яким притаманне введення в культові сюжети постатей з народу, побутових сцен, можна судити і про зміст та стиль робіт його вчителів.

Підтверджується це, зокрема, збереженими іконами «Страшного суду». Серед таких рідкісних зразків настінного малярства є ікона другої половини XVII ст. в «бабинці» церкви

⁹⁸ На думку фахівців, зменшення у церквах Буковини висоти грацийного намету над нефом і монтування його під дахом було викликано загрозою турецьких загарбників будувати високі храми (Історія українського мистецтва, т. 3. К., 1968, с. 35).

св. Миколи в с. Берегомет Вижицького району»⁹⁹. Вона являє собою багатофігурну симетричну композицію, проінняту духом злободенності. Автор розташував на першому плані у пеклі шинкарку, яка символізує найбільше зло — пияцтво, за нею зображені розбійники й клятвопорушники, а далі вже йдуть нечесні ремісники. Берегометський «Страшний суд» багатий і своєю кольоровою гамою.

Твори буковинського настінного живопису характеризуються відсутністю тенденцій до містицизму в інтерпретації релігійних сюжетів, як це маємо, наприклад, у фресках Георгіївської церкви в Горечі поблизу Чернівців. У них помітний зв'язок з традиціями галицьких майстрів. Багато спільностей, наприклад, є у розписах церков у Берегометі і св. Юра в Дрогобичі.

З творів ужиткового народного мистецтва до наших днів дійшли зразки керамічних виробів. На уламках буковинських кахлів переважають рослинні мотиви. Крім дрібних деталей (гілочки, листочки тощо), в їхніх візерунках є й грона винограду, великі троянди. На деяких кахлях з Чернівців, Хотина помітні впливи готики. З посуду міських гончарів XVI ст. зберігся дзбанок з с. Вербівці Заставнівського району, який відзначається довершеністю своїх форм і поливи.

Мистецький хист буковинців проявився також у мальованих скринях, декор яких має багато спільного з мотивами народних розписів, та скрині з плоским різьбленням.

Культура буковинського краю цього періоду характеризується, таким чином, збереженням традиційних зв'язків з рештою українських земель. Вона збагачувалася, ставала різноманітною, чому значно сприяло зародження і розвиток книгодрукування на Україні.

⁹⁹ Історія українського мистецтва, т. 3, с. 166—167.

Розділ V

РОЗКЛАД ФЕОДАЛЬНО-КРІПОСНИЦЬКОЇ СИСТЕМИ І ЗРОСТАННЯ КАПІТАЛІСТИЧНИХ ВІДНОСИН (КІНЕЦЬ XVIII — ПЕРША ПОЛОВИНА XIX ст.)

1. ЗАГАРБАННЯ БУКОВИНИ АВСТРІЄЮ

В останній третині XVIII — на початку XIX ст. в історичній долі тих українських земель, які у складі Молдавського князівства в 1514 р. були загарбані Туреччиною, відбулися істотні зміни, що справили глибокий вплив на їх дальший розвиток. З одного боку, для них кінчилося більш як 250-річне турецьке панування з його азіатським варварством, деспотизмом і кривавим брудом, з другого — їх територіальна єдність була порушена, вони опинились у складі різних держав.

Скориставшись послабленням Туреччини у ході російсько-турецької війни 1768—1774 рр. та намагаючись створити ускладнення для Росії, австрійський уряд через свого посланника в Константинополі Тугута добився підписання 6 липня 1771 р. австро-турецької конвенції, за якою Австрія зобов'язувалась домогтися вигідних для Туреччини умов миру з Росією. За це вона повинна була одержати Малу Валахію. Однак після першого поділу Польщі, за яким до Австрії відійшла Східна Галичина, Австрія замість Малої Валахії зажадала від турків Буковину, мотивуючи тим, що верхів'я Прута тягнуть до Галичини і ці землі раніше входили до Галицького князівства, а один угорський король мав титул «короля Галичини та Людомерії». Насправді ж підвищений інтерес Габсбургів до Буковини зумовлювався вигідним стратегічним розташуванням краю, який внаслідок першого поділу Польщі утворив клин між окупованою Галичиною і Семигородом¹. Для детального вивчення території Буковини, зайнятої тоді росіянами, були створені військові топографічні експедиції². Одночасно Йосиф II дав завдання дослідити історію Буковини, а офіційний австрійський історик Ф. Гормаер підготував історичну довідку-фальшивку, в якій, зокрема, обгрунтовувалося «право» Австрії на цю територію.

¹ *Kaindl R.-F.* Die Erwerbung der Bukowina durch Oesterreich. Czernowitz, 1894, s. 10.

² *Ibid.*, s. 11—12.

Австрійський уряд вирішив окупувати Буковину ще до повної евакуації з її території російських військ³. Одержавши на це згоду російського командування, 8 серпня 1774 р. Йосиф II дав наказ зайняти Буковину і Хотинську райю. Протягом вересня—жовтня була зайнята вся територія Буковини⁴. 7 травня 1775 р. підписано австро-турецьку конвенцію про уступку Портою Буковини (крім Хотинської райї) «на вічні часи» Австрії⁵, а 12 травня 1776 р.— таку саму конвенцію про демаркацію північно-східних кордонів між Чернівецьким цинутом і Хотинською райєю⁶.

За приєднаною територією була збережена назва «Буковина». Її окупацією завершилося загарбання Австрією західно-українських земель.

Різні соціальні верстви населення по-різному виявляли своє ставлення до австрійської окупації. Більшість феодалів, як цього зажадав австрійський уряд, 12 жовтня 1777 р. присягнула на вірність Габсбургам. Дбаючи про власні привілеї, домагаючись прирівнення з австрійськими і галицькими дворянами, феодальна верхівка допомагала окупантам утримувати в покорі населення.

Негативне ставлення до окупації народні маси виявили у відході з Буковини спільно з російськими військами, а згодом — в еміграції, головним чином — у Російську імперію та Молдавію.

З перших днів окупації Австрією Буковина була підпорядкована Придворній військовій раді та Генеральному військовому командуванню Галичини і Володимирії у Львові⁷, іменується «Буковинським дистриктом», «Чернівецьким генералатом», «Галицьким прикордонним генералатом»⁸. З 1779 р. адміністративним центром Буковини визначені Чернівці. Патентом від 18 серпня 1786 р. край включено з 1 листопада 1786 р. до складу Східної Галичини як 19-ту округу (фактично Буковина ввійшла до складу Галицької губернії як цивільна політико-адміністративна округа 1 лютого 1787 р.)⁹. Такий стан підтверджено цісарським патентом від 29 вересня 1790 р. Він тривав до 4 квітня 1849 р.¹⁰.

Буковинська (Чернівецька) округа була поділена на чотири дистрикти, перейменовані з 1 серпня 1794 р. у повіти: Чернівецький, Вижицький, Серетський, Сучавський та окремії Русь-

³ *Kaindl R.-F.* Op. cit., s. 10.

⁴ *Bear A.* Die erste Theilung Polens. Wien, 1873, s. 131.

⁵ *Popescu-Spineni M.* Harta Bucovinei din anul 1774. București, 1943, p. 153.

⁶ *Polek J.* Die Erwerbung der Bukowina durch Oesterreich. Czernowitz, 1889, s. 43, 46—48.

⁷ ЧОДА, ф. 1178, оп. 1, спр. 1, арк. 1—2.

⁸ *Werenka D.* Bukowina's Entstehen und Aufblühen, Maria Theresia's Zeit, t. 1, 1772—1775. 1892, Wien. S. 172.

⁹ *Polek J.* Die Vereinigung der Bukowina mit Galizien im Jahre 1786. Czernowitz, 1900, s. 7.

¹⁰ ЧОДА, ф. 3, оп. 1, спр. 68, арк. 10 зв.

ко-Кимполунзький (Довгопільський) окіл¹¹. Повіт складався з 12 околів по 10 громад кожний. Буковинську округу очолював староста, який мав комісарів-замісників.

У 1817—1848 рр. край повністю підпорядковувався Галицькій губернії¹², у 1832 р. в Чернівцях створено магістрат на чолі з бургомістром¹³.

2. ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ

Буковина стала новим «клаптиком» горезвісної монархії в час остаточного оформлення і розквіту австрійського абсолютизму й початку його низхідної стадії, яка супроводжувалась намаганням консервувати феодальні порядки. Це знаходило свій вираз у підтримці дворянського землеволодіння, збереженні залишків цехових обмежень, державної регламентації тощо. В зовнішньополітичному плані Австрія цього періоду стояла на крайньо правому фланзі контрреволюційного, феодально-абсолютистського табору.

Оцінюючи умови, за яких опинилася Буковина після включення її до складу Австрії, не можна, звичайно, абстрагуватися від того, що в імперії Габсбургів був вищий рівень соціально-економічного розвитку, ніж в Османській імперії. Важливе значення для українського населення Буковини мала також і можливість всебічного спілкування з Східною Галичиною, іншими слов'янськими народами імперії. Ця обставина відіграла неабияку роль у боротьбі проти румунізації та онімечення. При цьому не слід забувати, що Буковині з самого початку окупації була відведена роль аграрно-сировинного додатку, «континентальної колонії» Австрії, що особливо виразно позначилося на економіці краю, зумовило її уповільнення і анемічний розвиток.

Територія новоприєднаного краю становила 10 441 кв. км. Заселена була нерівномірно. Щільність населення була більшою між Дністром і Прутом, слабшою між Прутом і Сіретом та вздовж Черемоша до Вижниці. Населення у краї в 1775 р. налічувалось 75 тис. чоловік, на середину XIX ст. воно зросло до понад 450 тис. чоловік¹⁴.

На час приєднання Буковини до Австрії переважну більшість населення краю становили українці, далі йшли молдавани, румуни та ін. Австрійський офіцер Будінський, надісланий імператором Йосифом II спеціально для вивчення краю і його населення, повідомляв: «А що більша частина тутешніх мешканців складається з «руснаків», то говориться переважно по «русь-

¹¹ Там же, ф. 29, оп. 1, спр. 28, арк. 5, 8.

¹² Die Oesterreichsch-ungarische Monarchie im Wort und Bild. Bukowina. Wien, 1899, S. 139.

¹³ Kaindl R.-F. Geschichte von Czernowitz von den ältesten Zeiten bis zu Gegenwart. Czernowitz, 1908, S. 190.

¹⁴ Fischer E., Zurkowski L. Die Bukowina. Czernowitz, 1899, S. 121, 194.

ки», а тільки приблизно одна чверть говорить по молдавському»¹⁵. Оскільки раніше буковинські землі протягом кількох століть перебували у складі Молдавії, абсолютна більшість населення належала до православної віри, яка тут називалася «волоською», і серед місцевих феодалів переважали молдавани, а урядовою мовою за попередніх часів тут була молдавська, окремі урядовці австрійської військової адміністрації на Буковині населення краю зараховували до «волохів». Все це використовувалось румунськими шовіністами для пізніших фальсифікацій національного складу населення Буковини, для безпідставного зарахування його до «румун», заперечення українського характеру Північної Буковини тощо. Неупереджений румунський буржуазно-ліберальний політичний діяч на Буковині кінця XIX — початку XX ст. Ауре Ончул писав з цього приводу: «...це історична правда, що більшість буковинського населення під час австрійської окупації була української національності. Згідна з цим і традиція»¹⁶.

Збільшення числа населення відбувалося як за рахунок природного приросту, так і за рахунок міграції із сусідніх земель (Східної Галичини, Семиграддя, Німеччини), втікачів із Росії тощо. Наприкінці XVIII ст. почалася німецька (господарська) колонізація Буковини. На середину XIX ст. тут налічувалося 19 німецьких колоній (Прилипче, Черешенька, Валя Кузьмин, Садгора, Чернівці, Молодія, Чудей, Роша, Калічанка та ін.). На Буковині було 5 поселень росіян-старообрядців («липован») — Панка, Мигове, Лукавець, Липовани та Біла Криниця, заснованих у XVIII ст. Абсолютна більшість населення проживала в селах. Міст було мало, а кількість мешканців — незначна. Чернівці наприклад, у 1774 р. зберігали риси села і за населенням, і за своїм виглядом. За переписом 1776 р. тут було 2 тис. чоловік¹⁷, а на середину XIX ст. — до 18 тис. мешканців. У середині XIX ст., крім Чернівців, на півночі Буковини існувало ще два містечка — Садгора (2 871 мешканець) та Вижниця (4 447 мешканців)¹⁸. У Чернівцях було сконцентровано торгово-ремісниче та промислове населення, а також незначна кількість інтелігенції. Населення передмість Чернівців — Роші, Клокучки, Калічанки та Горечі — займалося сільським господарством.

Головним заняттям населення краю залишалось землеробство. Основна частина сільськогосподарських угідь була зосереджена в Прут-Дністровському межиріччі. Тут орні землі становили понад 78% загальних угідь, у Прут-Серетському межиріччі — лише близько 50%. Решту території становили ліси

¹⁵ *Viața Românească*, vol. 31, 1913, N 10, p. 6.

¹⁶ *Ibid.*, p. 7.

¹⁷ *Kaindl R.-F. Geschichte von Czernowitz*, S. 142; *Fischer E., Zurkowski L. Die Bukowina*, S. 121, 194.

¹⁸ ЧОДА, ф. 3, оп. 1, спр. 68, арк. 13—16.

та чагарники¹⁹. У межиріччі Дністра і Пруту земля була родючою. На ній вирощувались пшениця, жито, ячмінь, кукурудза, картопля. Кукурудза була основною харчовою культурою. У передгірній та гірській зонах зернове землеробство займало другорядне місце. Тут сіяли овес та вирощували картоплю.

Наприкінці XVIII ст. на Буковині в землеробстві панувала система перелогу. Агротехніка була ще на досить низькому рівні. З початку XIX ст. обробіток землі дещо поліпшується, з'являється більше вдосконалених землеробських знарядь.

Важливу роль в економіці краю посідало тваринництво. На середину XIX ст. на Буковині поголів'я коней становило 26 тис., великої рогатої худоби — понад 155 тис., овець — понад 189 тис. голів²⁰. У Карпатах переважало відгонне вівчарство.

Поряд з сільським господарством розвивалося ремесло, промисли та мануфактурна промисловість. Ремесла розвинуті були головним чином у містах та містечках (Чернівці, Садгора, Вижниця, Кіцмань та ін.). Серед ремісничих професій найпоширенішими були шевці, кушніри, кравці, ткачі, ковалі, теслярі та ін.²¹ Ремісничі цехи почали створюватися у 1783 р.; в 1803 р. їх було 19²². З початком німецької колонізації краю ключові позиції в ремеслі, промисловості та торгівлі захоплюють колоністи.

Однією з найбільш розвинутих галузей промислового виробництва була харчова промисловість. На початку XIX ст. на Буковині налічувалося 215 млинів²³, 82 гуральні (186 котлів)²⁴, 3 броварні (Чернівці, Рогізна, Кіцмань). У низовинній та передгірній зонах існували дрібні підприємства по виробництву будівельних матеріалів (цегла, вапно, камінь та ін.). Серед промислів найдавніший був деревообробний. Після регулювання течій рік та їх шлюзування («гаті») у верхів'ях по Черемошу і Пруту в 1816 р. пішли перші сплави корабельного лісу з Карпат. На тартаках круглий ліс перероблявся на заготовки і фурнітуру будівельного матеріалу (Купка, Іспас, Вижниця, Чернівці та ін.). Їх кількість зросла з 5 у 1814 р. до 20 у 1834 р.²⁵ В 1801 р. у Чернівцях була відкрита обозна фабрика²⁶, яка виготовляла ресорні брички та вози.

В менш доступних для транспортування лісу масивах Буковинських Карпат відкривалися майдани та буди для виробництва поташу, смоли, дьогтю та випалювання деревного вугілля. У 1789 р. на Буковині налічувалось 90 місць поташеваріння по-

¹⁹ Die Österreichisch-Ungarische Monarchie, S. 460.

²⁰ ЧОДА, ф. 3, оп. 1, спр. 68, арк. 20 зв.

²¹ Там же, ф. 1, оп. 1, спр. 988, арк. 1—20.

²² *Kaindl R.-F.* Geschichte von Czernowitz, S. 191.

²³ Die Österreichisch-Ungarische Monarchie, S. 518.

²⁴ ЧОДА, ф. 1, оп. 1, спр. 1096, арк. 69.

²⁵ Die österreichisch-ungarische Monarchie, S. 492, 493, 496, 520, 522.

²⁶ *Polek J.* Die Bukowina zu Anfang des Jahres 1801 in alphabetischer Darstellung. Czernowitz, 1908, S. 13.

тужністю в 100 котлів²⁷. Інтенсивне виробництво поташу привело до значного винищення лісів, лише з 1837 по 1850 р. на півночі Буковини площа під лісами скоротилася на 200 тис. йох²⁸.

У цей час виникає ряд скляних гут: Стара Гута (1797), Красна (1803), Нова Гута (1815)²⁹, в яких вироблявся скляний посуд в українському, молдавському та турецькому художніх стилях, з позолотою. У зв'язку з конкуренцією галицького скла, а також виробів Чехії та Австрії на середину XIX ст. виробництво скла в краї скоротилося.

В Чернівцях існував також невеликий завод по виробництву дуже недосконалих сільськогосподарських знарядь. Підприємство Карла Граца в Чернівцях спеціалізувалось на виробі бронзи. В 1832 р. у Вашківцях виникла папірня³⁰. У 1815—1848 рр. в промисловому виробництві Буковини завершується мануфактурна стадія його розвитку і починається промисловий переворот. З 30-х років XIX ст. в краї з'являються перші парові машини.

Розвиток внутрішньої та зовнішньої торгівлі Буковини був підпорядкований інтересам австрійської торгової буржуазії щодо перетворення краю в «континентальну колонію» — джерело дешевої сировини та ринок збуту готової промислової продукції метрополії. Певне пожвавлення у внутрішній торгівлі краю помічається з середини 80-х років XVIII ст. Торговельними центрами були Чернівці, Садгора, Вижниця, Довгопілля. З 1786 р. в Чернівцях та Садгорі відбуваються великі Петрівські ярмарки худоби. В окремі роки на садгирському ярмарку продавали до 20 тис. голів³¹. На місцевих ринках торгували збіжжям, шкірою, овчинами, вовною, смушками, медом, воском, фруктами, бринзою, олією, смальцем, вином. Розширенню внутрішньої торгівлі заважали існуючі феодальні регламенти, дорожні мита та свавілля поміщиків.

Торгівля між Буковиною та власне австрійськими землями була регламентована митними бар'єрами «Терезіанського тарифу», згідно з яким з центральних районів Австрії товари вільно, навіть безмитно переміщалися до національних окраїн, а у зворотному напрямку — через штучні високі внутрішні митні бар'єри. На експорт з Буковини йшли традиційні товари — худоба, шкіра, корабельний ліс, зерно тощо. Забійна худоба йшла до Львова, Відня, через Вроцлав та Гдиню до країн Північної Європи, Англії, а також через чорноморські порти — до Константинополя³². Важливою статтею експорту Буковини був по-

²⁷ ЦДА УРСР у Львові, ф. 146, оп. 4, спр. 911, арк. 22.

²⁸ ЧОДА, ф. 3, оп. 1, спр. 68, арк. 19. Йох = 0,57 га.

²⁹ Там же, ф. 1, оп. 1, спр. 1308, арк. 1—105.

³⁰ Там же, ф. 3, оп. 1, спр. 68, арк. 22 і зв.

³¹ ЧОДА, ф. 3, оп. 1, спр. 68, арк. 22—23.

³² Там же, ф. 29, оп. 1, спр. 27, арк. 1—2.

таш, який через Броди йшов до Богемії, Пруссії, через Гдиню — до країн Північної Європи, а через Одесу — на Близький Схід³³. Традиційною була торгівля на експорт буковинським лісом та продукцією деревообробної промисловості. Ліс йшов в 1842—1848 рр. сплавами по Черемошу, Пруту до дунайських та чорноморських портів і далі через Константинополь до країн Близького Сходу³⁴. Через Буковину здійснювалася транзитна торгівля.

Австрійська адміністрація Буковини приділила значну увагу шляховому будівництву військово-стратегічного значення. Упорядкування та будівництва шляхів вимагали також і потреби внутрішньої і зовнішньої торгівлі. У зв'язку з цим були збудовані два трансбуковинські шляхи — Семигородський (1782—1809) та Карпатський (1786—1819), які зв'язали Галичину з Семигородом³⁵. Цими основними магістралями був налагоджений поштовий зв'язок. У 1783 р. в Чернівцях був відкритий поштамт, у 1854 р. — телеграф. В цілому ж економічний розвиток ішов дуже повільно.

3. ПОСИЛЕННЯ ФЕОДАЛЬНО-КРІПОСНИЦЬКОГО ГНІТУ

На Буковині феодальні відносини доби розкладу феодалізму — зародження капіталізму поряд із загальними закономірностями розвитку та характерними рисами мали певні особливості порівняно з іншими землями України. Північна Буковина та північ Бессарабії були єдиними українськими територіями, на яких феодальні відносини регулювалися молдавським законодавством. Проте в Північній Буковині під впливом тих змін, що відбулися в її соціально-економічному розвитку та політичному становищі після окупації Австрією, феодальні відносини зазнали певних змін. Австрійський уряд зберіг чинність молдавської системи феодально-кріпосницьких відносин, в основу яких покладено «хрісов» («Золота грамота») молдавського господаря Григорія (III) Олександра Гіки від 1 січня 1766 р. (підтверджене 13 листопада 1776 р.)³⁶. Рішенням Придворної військової ради від 4 квітня 1780 р. цей «хрісов» визнано основним законодавчим актом регулювання феодальних відносин на Буковині³⁷.

На час окупації Австрією вся земля краю належала державі, церкві та дідичам. На середину XIX ст. на Буковині склалася така структура землеволодіння: домінікальне — 63,5%, ру-

³³ Demian F. A. Statistische Beschreibung von Ost — Galizien. Wien, 1804, S. 112.

³⁴ Schnür — Peplowski S. Galiciana. 1778—1812. Lwow, 1896, S. 78.

³⁵ Szarlowski A. Stanislawów i powiat Stanislawowski. Stanislawów, 1887, s. 313.

³⁶ Peyersfeld A. Das Frohnwesen in der Bukowina unter österreichischer Verwaltung. Czernowitz, 1912, S. 3, 9.

³⁷ ЧОДА, ф. 1, оп. 1, спр. 184, арк. 1—14.

етикальне — 36,5³⁸. Найбільшим землевласником у краї була православна церква. В період просвіченого абсолютизму, за царювання Йосифа II, австрійський уряд провів секуляризацію земель православної церкви та монастирів на Буковині й утворив з цих земель у 1786 р. православний релігійний фонд, який перебував під безпосереднім контролем імператора і управлявся цивільними чиновниками. Кошти ж, одержувані з маєтків фонду, повинні були витрачатися на утримання православної церкви, духовенства та заснування шкіл. Зовні прогресивна реформа приховувала справжні наміри уряду — в будь-який слушний момент використати активи фонду для потреб Габсбургів. Фондові належало майже 55% земельних угідь краю³⁹. В 109 домінікальних маєтках було зосереджено 255 366 га (в тому числі орних земель — 23 154, лісів — 231 371 га). Загальна вартість маєтків фонду у 1837 р. становила 3 468 436 гульденів⁴⁰. Після православного релігійного фонду Буковини великими землевласниками було молдавське боярство та місцеві дідачі (Васильки, Гафенки, Русети, Паладії та ін.). Всього на середину ХІХ ст. клас феодалів на Буковині налічував 1 560 дворян, переважно дрібних⁴¹. Частина земельних угідь належала Галицькому шкільному фонду (Буда, Гореча, Ленківці) та камеральному фонду (Чернівці, Ленківці), решта — дрібним поміщикам. Основною формою феодально-господарської організації був ключ-комплекс з кількох сіл⁴².

Селянство становило основну масу населення. Так, у 1790 р. в краї нараховувалось близько 16 тис. селянських сімей⁴³. У їх постійному користуванні були лише присадибні ділянки. Орні землі — домінікальна власність — виділялися для користування спільною громадою. Земля щорічно розподілялася між селянами двірником (рідко за участю домінії) способом лотереї («числа»). Розмір земельної ділянки селянина залежав від категорії селянського господарства: цілий господар, півгосподаря, чверть господаря⁴⁴, що визначалася наявністю тяглової сили (двохупряжні, чотирихупряжні). Городники, халупники і комірники земельних ділянок не отримували. Після перерозподілу усно чи письмово укладався з поміщиком або з домінією феодальний контракт⁴⁵. Безземельним і малоземельним селянам залиша-

³⁸ Schmedes S. Geographisch — statistische übersicht von Galiziens und der Bukowina. Lemberg, 1869, S. 14.

³⁹ Kaindl R.-F. Kaizer Joseph's II Reisendurch Galizien und der Bukowina. Czernowitz, 1895, S. 14.

⁴⁰ Die österreichisch-ungarische Monarchie, S. 522.

⁴¹ ЧОДА, ф. 3, оп. 1, спр. 68, арк. 13.

⁴² Там же, ф. 29, оп. 1, спр. 42, арк. 13—14.

⁴³ Там же, ф. 1, оп. 1, спр. 184, арк. 1—14.

⁴⁴ Uebersichtliche Darstellung des auf das bestandene Unterhans-Verhältnisses in Galizien. Lemberg, S. 14.

⁴⁵ Ueber den Ursprung und Entwicklung des Unterthansverhältnisses in der Bukowina. Czernowitz, 1848, S. 18.

лись три способи здобування засобів існування: наймитувати в маєтках поміщиків, йти в промислове виробництво робітником або еміграція. Селянство поділялося на три категорії: заможні, середняки та бідняки⁴⁶. Хоча розміри орендованої землі в 1-й—2-й категоріях селянства були певною мірою і значними (до 10 га), проте, якщо врахувати родючість, експозицію, віддаленість земель, рівень агротехніки та агрокультури, прогресивний податок, відробіткову систему, нормативи якої удвічі перевищували нормальну фізичну спроможність людини, то стане ясным, що селянин брав стільки землі, скільки міг обробити, щоб прогнати сім'ю та утримувати худобу.

Розвиток поміщицького господарства стримувався нестачею робочої сили. Тому 16 червня 1786 р. видано новий патент, згідно з яким ремісничі роботи в панських майстернях, що виконувалися селянами, могли бути оплачені без заліку їх у рахунок феодальних повинностей. Тим селянам, яких тримали при виконанні окремих феодальних повинностей понад норму, також призначалася оплата. Новим патентом від 15 січня 1784 р. було введено обов'язкові «помічні дні» зверх 12-денної робочої повинності по «хрису»⁴⁷. В окремих випадках «помічні дні» згідно з феодальними контрактами перевищували відробіткову норму в кілька разів — 50 і навіть 100 днів панщини⁴⁸.

В першій половині XIX ст. продовжується процес заміни натуральних повинностей грошовою рентою. Так, у 1808 р. Вижиницький орендар Голубаш замінив джмму-десятину грошовим чиншом по 7 флоринів від сім'ї. В маєтку православного релігійного фонду Руський Банилів у 1810 р. інвентарні дачі та роботи по феодальному договору були оцінені так: 12 робочих днів — 2 флорини (один день — 10 крейцерів), один віз дров — 15 крейцерів, один міток пряжі — 15 крейцерів, одна курка — 3 крейцери⁴⁹. З часом дідичеві та церковно-феодальні повинності маріяші були також замінені чиншом⁵⁰, що об'єктивно сприяло розкладові феодальної системи.

Після австрійської окупації значно посилилася феодальна експлуатація по лінії поміщик—орендар—селянин. За час оренди поміщицьких маєтків орендарі намагалися розбагатіти, завищуючи норми панщини⁵¹. Поміщики та орендарі часто зазіхали на рустикальні землі. Так, дідичі Васильки (Берегомет), Клинуцький (Барбівці), Айвас і Джурджуван (Вижиця) відзначалися особливою жорстокістю до селян — захоплювали селянські та громадські землі, пасовиська тощо⁵². Часто місцеві

⁴⁶ *Peyersfeld A. V. Das Frohnwesen in der Bukowina, S. 1—3.*

⁴⁷ *Drđacki M. Die Frohnpatente Galiziens. Lemberg, 1842, S. 210.*

⁴⁸ *Grămadă N. Sătenii și stăpânii în Bucovina. Cernăuți, 1929, p. 78—105, 114.*

⁴⁹ ЧОДА, ф. 1026, оп. 1, спр. 22, арк. 1—3.

⁵⁰ Там же, арк. 1—8.

⁵¹ ЧОДА, ф. 1, оп. 1, спр. 306, арк. 3—8.

⁵² Там же, ф. 292, оп. 1, спр. 58, арк. 9—23.

урядовці та феодалі в порушення регламентів приписували селянам і такі повинності, які вже були скасовані.

Через податкову систему здійснювався феодално-кріпосницький гніт і з боку держави. Державі виконувались грошові, натуральні та трудові повинності. Населення краю сплачувало такі види податків: посімейний, від приплоду свиней і збору меду, за споживання солі, чопове, старостне, за випас худоби, на утримання прикордонників, млинове, сінове, домінікальний⁵³. Основні податки доповнювалися дрібними регаліями, дорожньо-митними зборами та ін. На утримання окупаційного корпусу були встановлені спеціальні збори (магазинне, стайннове, офіцерське, квартирне, госпітальне та ін.). Лише на утримання гарнізону Чернівців поставлялося фуражу і провіанту на 70 тис. флоринів на рік⁵⁴. Надзвичайно обтяжливими були трудові і гужова повинності, «національні» поставки під час війн (коли реквізувалися за безцінь худоба, зерно, транспорт) та военні позики (по 200 флоринів на громаду)⁵⁵. На початку XIX ст. середньорічний прибуток австрійської казни від Буковини становив у середньому 1 млн. флоринів⁵⁶.

Рустикалізації домінікальних володінь сприяло видання імператорського декрету від 24 лютого 1787 р., згідно з яким ті домінікальні земельні наділи, що на 1 листопада 1786 р. перебували у селянському користуванні, визнавалися рустикальними, переходили в спадкове селянське користування з відміною щорічного перерозподілу («числа»)⁵⁷. Громадські ж землі (пасовиська, ліси, стави, ріки) переходили у сервітутове користування громадами⁵⁸.

Шляхті на Буковині, як і в Галичині, економічна реформа Йосифа II загрожувала ліквідацією засобів економічного примусу і встановленням певного контролю держави над поміщицькими прибутками, дальшим скороченням її привілеїв, тому вона виступала з протестами⁵⁹. Новий цісар Леопольд II змушений був припинити дію закону про податкове та урбаріальне врегулювання. Аграрна реформа 1787 р. була здійснена лише у 1836 р.

Австрійський уряд видав ряд законів, спрямованих і на певне обмеження особистої кріпосної залежності. Так, патентом від 5 квітня 1782 р. були визначені: право одружуватися без згоди поміщика, але останній мав бути поінформований для видачі

⁵³ *Peyersfeld A. Das Frohnwesen in der Bukowina*, S. 3—9.

⁵⁴ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 146, оп. 4, спр. 147, арк. 109—117.

⁵⁵ Там же, оп. 7, спр. 147, арк. 109—111.

⁵⁶ Там же, спр. 83, арк. 1—2.

⁵⁷ *Continuatio edictorum et mandatorum universalium in Regnis Galicie et Lodomeriae*. Leopoli, 1787, p. 65.

⁵⁸ ЧОДА, ф. 1, оп. 1, спр. 15, арк. 1—24.

⁵⁹ *Kreczunowicz C. V. Betrachtungen über die Behandlungen*. Lemberg, 1851, S. 10—12, 24—25.

письмового дозволу; право віддачі без згоди поміщика дітей до школи та в челядництво для вивчення на ремісника; безплатний відпуск для пошуку заробітку в будь-якій частині країни та ін.⁶⁰ Проте ці заходи провадилися австрійським урядом надто несміло. Законодавчі акти цього часу мали на меті створення стабільного джерела податкових прибутків для державної казни, певне парцелювання через рустикалізацію великих феодальних володінь і надання юридичної свободи селянам, підпорядкування їх державній владі. Розвиткові товарно-грошових відносин і зростанню капіталістичного виробництва наприкінці XVIII — першій половині XIX ст. заважала феодально-кріпосницька система, яка гальмувала розвиток продуктивних сил.

4. КЛАСОВА БОРОТЬБА

Однією з форм боротьби проти окупаційного режиму та феодального гніту була втеча за межі краю. Урядом проводилися заходи, щоб стримати потік втікачів. У 1784 р. прийнято закон, яким еміграція заборонялася під загрозою конфіскації майна, агенти-вербувальники каралися смертною карою⁶¹. Було введено вдвічі легший, ніж у Молдавії, державний податок, чоловіче населення звільнене на 50 років (1780—1830) від рекрутчини. Для заохочення в'їзду було оголошено також свободу вірування. Проте, незважаючи на заходи австрійського уряду, еміграція набрала загрозливих масштабів. Так, лише за 1774—1803 рр. з Буковини емігрувала понад 21 тис. чоловік⁶². Як констатувало Окружне управління Буковини, селяни емігрували через поміщицький гніт, здириства орендарів та невпевненість у безпеці свого майна та засобів до існування⁶³. Часто сезонні промислові та сільськогосподарські робітники зовсім не поверталися додому. Занепокоений таким становищем, австрійський уряд для припинення еміграції видав ряд суворих розпоряджень. Проте тривала таємна еміграція, яка стала одним з основних виявів пасивного протесту проти існуючого режиму, проти феодально-кріпосницького гніту. Другою формою протесту була масова відмова виконувати розпорядження місцевих органів управління, як це, наприклад, було у 1790 р. в Садгорі.

Селянство вдавалося і до збройної боротьби, йдучи в опришки. В неприступних районах Буковинських Карпат озброєні загони з числа буковинських, бессарабських і галицьких втікачів нападали на поміщицькі маєтки та урядовців. Населення підтримувало опришків. Наприкінці XVIII — на початку XIX ст. карпатські опришки проявляли найбільшу активність на Буковині. Одним з ватажків опришків був Онуфрій Бодурак з Довго-

⁶⁰ *Bermann M.* Maria Theresia und Kaiser Joseph II. Wien, 1880, S. 920.

⁶¹ *Schnür-Peplowski S.* Galiciana, S. 59.

⁶² ЦДІА УРСР у Львові, ф. 146, оп. 1, спр. 911, арк. 12.

⁶³ ЧОДА, ф. 1018, оп. 1, спр. 30, арк. 1, 35.

пілля⁶⁴. Рух опришків мав зв'язки з гайдуцьким рухом у Молдавському князівстві, Бессарабії та Хотинській райії. Для придушення опришківського руху австрійський уряд використовував війська. Так, у 1806 р. 41-й австрійський полк був передислокований на Буковину і контролював $\frac{9}{10}$ її території; гірські і передгірні райони — 24-й полк⁶⁵. Створювалися спеціальні загопи стрільців для виловлення опришків. Катування і страта опришків відбувалися прилюдно у Чернівцях, Вижниці та інших містах при з'їзді великої шляхти.

Поширеною формою антифеодальної боротьби буковинського селянства було також звернення зі скаргами в усі інстанції — від мандаторіальних повітів, створених у 1794 р. в домініях, до цісаря.

Посилення кріпосницького гніту в 1830—1848 рр. на Буковині активізувало боротьбу селян всіма засобами — переходи, втечі, еміграція, подання скарг, відмова від виконання феодальних повинностей, невизнання мандаторів, асесорів, панських гайдуків, розправа з панськими та урядовими службовцями. Так, у 1826 р. з с. Луки був вигнаний асесор та панські гайдуки, у 1827 р. в с. Товтрах селяни виступили проти боярина Янка Доніча, а каральний загін, викликаний поміщиком, прогнали. Місцева адміністрація вислала новий військовий загін і розправилась з селянами — 50 чоловік було побито княми, 20 відправлено до «темниці» в Чернівці. У 1834 р. в с. Купка селяни відмовилися виконувати панщину. Прибула військова каральна експедиція, заарештувала 15 селян і примусила село відробляти повинності. Та репресії не могли придушити селянського руху. 18 лютого 1839 р. окружний комісар Буріян доповідав, що серед селян Буковини «поваги до панів немає, а вибрані громадою представники заміщують всі власті»⁶⁶. Значних розмірів набрав селянський рух у 1843—1844 рр. в гірських місцевостях Буковини — Русько-Кимполунзькому (Довгопільському) околі. Заворушення очолив Лук'ян Кобилиця (1812—1851), який з 1839 р. був уповноважений громад цього околу (22 громади). Серед інших селянських ватажків того часу він виділявся знанням кріпосного законодавства, а у своїх діях відзначався силою духу, рішучістю та відданістю справі захисту селянських інтересів. Повстання селян Буковини проти поміщиків, урядовців, мандаторів, лісників, стрільців та інших поплічників експлуаторських класів було логічним наслідком австрійської окупації, непосильного державного податкового та феодального гніту, а також здириств дідичів, наступу на селянські права і власність. Як зазначалося в петиції цісареві від 22 громад околу за серпень 1840 р., процеси між дідичами і громадами безперервно трива-

⁶⁴ Грабовецький В. В. Антифеодальна боротьба..., с. 199.

⁶⁵ *Formanek J. Geschichte des k. k. Infanteris-Regiments N 41, bd. 1. Czernowitz, 1886, S. 857—858.*

⁶⁶ Селянський рух на Буковині в 40-х роках XIX ст. К., 1949, с. 21.

ли вже понад 25 років. За цей час подано цісареві та губернаторові Галичини понад 60 скарг, тричі делегати були у Відні, добиваючись аудієнції у цісаря. 10 комісій були надіслані для розслідування селянських скарг, але жодна з них не діяла в інтересах громад. Навпаки, ці комісії вдавалися до залякування кріпаків⁶⁷. Для розслідування скарг у Довгопілля прибув окружний комісар Краль. Воно тривало увесь 1842 р. і було проведено на користь дідичів. 31 жовтня 1842 р. губернаторові Галичини надіслано нову скаргу, в якій було сказано: «...тепер деякі дідичі, як батька Ромашкана, батька Айваса, а також Джурджуван силою присвоїли собі ліси, наклали на нас великі податки, завели панщину за те, що ми поробили такі полонини в лісах. Але тому, що ліси є нашими, то нам вільно і користуватися ними по своїй волі»⁶⁸. Була також висунута вимога перевести селян до категорії камеральних (державних), які дізнавали порівняно менших утисків. Селяни скаржились на дідичів за «овечу дачу» — данину, яку сплачували ще за часів Молдавії дивану, проте поміщики, незважаючи на те, що ця повинність уже була скасована, продовжували збирати її на свою користь.

2 січня 1843 р. окружне управління Буковини підтвердило право дідичів на всі землі околу, відмовило селянам у переводі їх до категорії камеральних, відхилило скарги і на урядову комісію. Тоді селяни щоденно стали збиратися по 200—300 чоловік і складати нові скарги, погрожували вигнати з домінікального управління мандатора Ласковського, панських лісників та стрільців. Вони відмовлялися від державних шарварків. Окружний комісар Краль, продовжуючи розслідування в Русько-Кимполунзькому околі, на початку листопада 1843 р. повідомляв у Чернівці: «...Спокою і порядку в Русько-Кимполунзькому околі можна досягти за допомогою значного числа війська»⁶⁹. Найбільш бунтарськими селами були Плоска, Яблуниця, Конятин, Розтоки. 22 листопада 1843 р. до Путилі з Чернівців прибула слідча комісія на чолі з заступником буковинського старости Збишевським у супроводі карального загону в складі двох рот австрійської піхоти. Кільком сотням селян, що зібралися в Путилі, було наказано розійтися. В Плоску були послані лісники для огляду лісів, але 300 селян заявили комісії, що лісничих не пропустять, і прогнали їх. Тоді комісія за допомогою війська та стрільців почала роззброювати селян та проводити масові арешти. Спершу заарештували Л. Кобилицю та інших керівників виступу. У перші дні екзекуції було заарештовано і покарано 114 учасників виступу. На допиті Л. Кобилиця заявив, що селяни околу завжди були вільні, а молдавські поміщики прийшли пізніше і «обманним шляхом нав'язалися нам як пани».

⁶⁷ Шевченко Ф. П., Лук'ян Кобилиця, с. 88.

⁶⁸ Селянський рух ..., с. 30.

⁶⁹ Шевченко Ф. П., Лук'ян Кобилиця, с. 95.

В результаті гупули «зійшли на жебрацький хліб». Він також висловив протест проти знущання дідичів, незаконні здривства православного духовенства по маріяшах (церковні повинності), яке стоїть на боці дідичів, а також проти підлих вбивств панських гайдуками громадських делегатів (Улас Петраш та ін.).

Розправа тривала 3 місяці. Було покарано 220 чоловік, киями (5—20 ударів) та різками «били людей, так били, що коло лавки кров людську пси хлєптали». Зачинщиком бунту комісія визнала Л. Кобилицю, який закликав громади до непослушества, поширював серед селян ідею, що вони вільні і повинні відібрати у панів ліси. Комісія ввела суворий режим в околі: заборонила подавати в різні інстанції, крім комісії, скарги, відлучатися без поважної причини від домівки, скликати збори, мати зброю. Для підтримки порядку в околі прислано ще 100 жовнірів. Особовий склад каральної експедиції розквартирували в бунтівних громадах — Путилі, Розтоках, Фошках, Яблуніці. 18 лютого 1844 р. у вижницьку в'язницю у супроводі 50 солдат було відправлено Л. Кобилицю та 13 найактивніших учасників повстання. В березні 1844 р. Л. Кобилицю перевели до Чернівців, де він був допитаний, до і після допиту битий киями і засуджений до кількох місяців ув'язнення⁷⁰. Панський гніт, підтриманий адміністрацією, посилювався.

Проте жорстокі репресії австрійського уряду не могли загальмувати процес назрівання революційної ситуації. Сигналом до загальноавстрійської буржуазно-демократичної революції було повстання 13 березня 1848 р. у Відні. Звістка про нього дійшла на Буковину 18 березня, а 22 березня в Чернівцях пройшла перша велика демонстрація⁷¹. Протягом 1848 р. у Чернівцях відбулося 12 виступів. Серед демонстрантів переважали учнівська молодь (учні старших класів Чернівецької обсергімназії, головної нормальної школи), міщани та ін. Була створена національна гвардія (6 рот). Місцем політичних дискусій та центром, де готувалися демонстрації, став «Hotel de Russie», розташований поряд з гімназією. 16 чернівчан поїхали до Львова, де взяли участь у діях львівської національної гвардії⁷². У Чернівцях сталися сутички між гвардійцями та військами гарнізону, велася революційна пропаганда: були поширені листівки-відозви «Товариства 6 жовтня», надіслані письмові погрози президентові краю Умлауфу, у червні 1848 р. складена пам'ятна записка цісарю, в якій викладено вимоги: національна повага (рівність), самостійний ландтаг (сейм), автономне управління, врегулювання селянського питання, релігійна рівність, зниження цін на сіль та ін. У січні 1849 р. петиції були повторно надіслані цісареві Францу-Йосифу I.

⁷⁰ Селянський рух ..., с. 112, 116—122. 133—137.

⁷¹ *Kaindl R.-F. Geschichte von Czernowitz*, S. 110.

⁷² Там же, с. 60, 110, 146—148.

Ревoluційні події 1848 р. послужили поштовхом для дальшого піднесення антифеодального руху буковинського селянства. «Не минало майже ані тижня,— писав сучасник і свідок тих подій Штауфе-Сімігiнович,— щоб у понеділок або п'ятницю, торгові дні в Чернівцях, не ходили тривожні поголоски серед нашої людності, що селяни з довокoliшніх сіл мають намір з косами, вилами, ціпами та сокирами напасти вночі на Чернівці й запалити місто»⁷³.

На початку квітня 1848 р. серед селян Русько-Кимполунзького околу була розповсюджена листівка, в якій вимагалось повернення селянам захоплених поміщиками лісів, ліквідації панщини і повинностей, щоб з гірських місцевостей Буковини і Галичини було створено один округ.

Виступи буковинських селян мали чітко виражений класовий характер і переростали межі локального значення. З цього приводу редагована К. Марксом і Ф. Енгельсом «Нова рейнська газета» (18 квітня 1849 р.) писала: «Тут (на Буковині — Авт.), в цьому найвіддаленішому куточку цілої монархії починається боротьба між селянством і панями, яка мусить привести до здійснення по всій Австрії (...) закону про звільнення (від кріпацтва — Авт.)».

Весною і влітку 1848 р. селянськими заворушеннями була охоплена вся Буковина. Селяни відмовлялися від виконання панщини та інших повинностей і вимагали скасування кріпосного права. Ці заворушення особливо посилилися після того, як у Галичині, що тоді становила з Буковиною одну адміністративно-територіальну одиницю, 22 квітня проголошено цісарський указ від 17 квітня про скасування з 15 травня панщини та інших феодальних повинностей.

Активізація антифеодального руху буковинських селян викликала серйозне занепокоєння віденського уряду. Цитована вище газета констатувала, що «селянський агітатор Кобилиця викликає все більше побоювання уряду»⁷⁴. Окружне управління (Крайсамт) змушене було 6 травня 1848 р. видати спеціальне звернення «К селянам буковинським», в якому намагалось утихомирити їх. «Як чувати то ходять злі люди і без жодного пізнання розголошуючи що від вищих столиць панщина ся подарована і жителям в Буковині,— говорилося у зверненні.— До тепер ще не перейшла в сем згляді жадна вища резолюція, которої якнайскоріше публікація певне би незатримана була. Того ради селянам ся напоминає аби панщину так як дотепер робили без переки, щоб Крайсамт непримушений був подлуг права против непокорних поступати. Но скоро від вищих мест, яке улекшеніє селянам ся позволит то будите уверенніи що зараз то вам ся возвестит». Однак подібного роду вмовляння не

⁷³ Франко Іван. Твори в двадцяти томах, т. 19. К., 1956, с. 738.

⁷⁴ Neue Rheinische Zeitung, 1849. 10 Mai.

мали очікуваного ефекту — селянський рух продовжував зростати. Скасування панщини в сусідній Галичині цісарським патентом 25 квітня 1848 р. сприяло дальшій його активізації. Це змусило старосту Буковини, губернського радника Георгія Ісеческула 18 липня 1848 р. виступити із зверненням «К всем громадам Буковини», в якому він закликав селян дотримуватися порядку і взяти участь у збиранні врожаю на панських ланах: «В прочім очікует от поданных Крайсамт, что они не лишуть панський хліб, аби на полі пропав, но по правильной должности за умеренну нагороду с поля собирать»*.

Антифеодальний рух селян прискорив ліквідацію панщини на Буковині. Непримиренність класових інтересів селян і поміщиків знайшла своє відображення і в тому, що до створеного в ході революції Австрійського рейхстагу від всієї Буковини не пройшов жоден поміщик. Крім посла (депутата) від Чернівців — представника буржуазних верств — директора Чернівецької гімназії Антона Краля, решта сім депутатів були селяни, в тому числі і Л. Кобилиця⁷⁵, з них п'ять українських селян від північних виборчих округ і краю і два «волохи» — від південних. Ці дані також відображають співвідношення між українським і «волооським» населенням Буковини.

Окремі загони революційних угорців, очевидно, шукали зв'язку з загонами Л. Кобилиці. Так, 7 червня 1849 р. загін повсталих угорців (близько 100 чоловік) вступив на Буковину в районі Селятина — Путили, але з нез'ясованих причин повернув назад⁷⁶. 10 січня командування 41-го полку ввело стан військової облоги, закрило газету «Буковина», встановило жорстоку цензуру, заборонило товариства, збори, демонстрації тощо, національна гвардія була розпущена. Конфісковувалася приватна вогнепальна та холодна зброя тощо. Було заборонено продавати навіть коси, серпи, вила та інші металеві гострі сільськогосподарські знаряддя. Державні установи підпорядковувалися військовим. Чернівецька округа перейшла під юрисдикцію командира окупаційним 41-м полком. 16 учасників повстання 1848 р. у Львові було заарештовано і відправлено до Чернівців, а трьох керівників цієї групи віддано в солдати. За участь у демонстраціях були покарані студенти вчительської семінарії⁷⁷.

Наступ реакції початку 1849 р. посилювався після придушення угорської революції. У країні посилювалися репресії, військові

* Надрукування зазначеної відозви Окружного управління кирилицею і мішаною українсько-російською мовою, а також те, що одна з них підписана румуном Георгієм Ісеческулом, спростовує твердження румунської шовіністичної історіографії про нібито «румунський характер» населення Північної Буковини.

⁷⁵ Франко Іван. Твори в двадцяти томах, т. 19, с. 729, 737. У І. Франка не зазначено як депутата буковинських селян до Австрійського парламенту Василя Моргача з Кіцмана.

⁷⁶ Bucovina, 1849, 7 iunie.

⁷⁷ Kaindl R. F. Geschichte von Czernowitz, S. 63—64.

патрулі та стрільці почали розшукувати Л. Кобилицю. У квітні 1850 р. його заарештували і посадили до Чернівецької в'язниці разом з Уласом Фошкою, Василем Бирлою та ін. 28 січня 1851 р. 81 делегат від 29 громад Чернівецького повіту просили випустити Л. Кобилицю на волю. Проте власті таємно вислали його до Гури-Гуморулуй (Південна Буковина), де 24 жовтня 1851 р. він був отруений⁷⁸. За придушення повстання гуцулів під проводом Л. Кобилиці та відбиття наступу угорських революційних військ президент краю Бах одержав подяку уряду⁷⁹.

Ф. Енгельс звернув увагу на ту обставину, що під час революції 1848 р. народи всюди добивалися «задоволення національних вимог поряд з вимогами свободи»⁸⁰. Протягом 1848—1849 рр. продовжувалася інспірована румунськими шовіністами, верховодами яких були ті, що, зрадивши справу революції в Трансільванії, повтікали на Буковину (А. Пумнул та ін.), кампанія за відокремлення Буковини від Галичини. Ще 23 червня 1846 р. шляхтою Буковини була складена відповідна промеморія*. Ця вимога ввійшла окремими пунктами до червневої петиції 1848 р. В ній підкреслювалося, що надання автономії краю повинно бути у вигляді дукату Буковини в складі Габсбурзького монаршого дому⁸¹. Один з шовіністичних лідерів С. Гормузакі намагався переконати цесаря, що створення румунського дукату в складі Австрійської імперії стане притягальною силою для решти румунських земель, які згодом також визнають зверхність Австрії.

На керівництво українським національним рухом на Буковині претендувала створена у травні 1848 р. Чернівецька окружна Рада народова — філія Львівської Головної руської ради, яка висувала вимоги головним чином ліберально-буржуазного характеру. Фактично Чернівецька руська рада не відіграла будь-якої ролі в національному русі краю. Українські поміщики, православне духовенство та дрібнобуржуазна інтелігенція переслідували чисто класові інтереси — добитися певної автономії Буковини, яка дала б можливість бути незалежними від галицької адміністрації. Чернівецька рада не звернула уваги на домагання румунськими шовіністами політичної гегемонії у краї і повного ігнорування ними політичних та національно-культурних вимог більшості населення краю — українців.

Цілком протилежну позицію зайняло українське селянство Буковини. Через своїх депутатів у рейхстазі воно вимагало залишення краю у складі Галичини. Таке рішення прийняли збори представників селянських громад Буковини в Чернівцях (листопад 1848 р.). В петиції селянських депутатів від 15 грудня

⁷⁸ *Bălan T. Lukian Kobilitza, Cernăuți, 1926, p. 21.*

⁷⁹ ЧОДА, ф. 1, оп. 1, спр. 9716.

⁸⁰ *Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 453.*

* Пам'ятна записка.

⁸¹ *Kaindl R.-F. Geschichte von Czernowitz, s. 147.*

1848 р., зокрема, говорилося: «Незважаючи на те, що духовенство, великі землевласники, інтелігенція і міщани у своєму меморандумі вимагають створення крайового сейму, ми ж вимагаємо, щоб Буковина продовжувала бути округою Галичини». Цей заклик був підтриманий громадами всієї Буковини. Проте цісарським декретом Буковина за новою системою державного управління стала автономним коронним краєм Австрії — герцогством.

У ході революційних подій 1848—1849 рр. трудящі маси Буковини зробили значний внесок у боротьбу українського народу проти соціального й національного гніту, за возз'єднання всіх українських земель.

5. СКАСУВАННЯ КРІПОСНОГО ПРАВА

Революція 1848—1849 рр. прискорила ліквідацію феодальних порядків в Австрії. Щоб запобігти дальшому загостренню революційної боротьби, австрійський уряд змушений був видати 9 серпня 1848 р. патент про скасування з 1 липня того ж року феодальних повинностей на Буковині. Як зазначалося в звіті Крайового управління, «...скасування поземельних повинностей на Буковині було проведено патентом від 9 серпня 1848 р., фактично ж їх виконання було припинено раніше»⁸². Існуючі сервітути залишались недоторканими, і селянам пропонувалося укласти відповідні угоди з поміщиками на право їх використання. Патентом не встановлювався розмір винагороди поміщикам, хоч і давалася настанова про порядок його обчислення.

7 вересня 1848 р. імператором Фердинандом I було підписано закон про скасування феодальних повинностей в усій австрійській імперії. Цей закон вводив ряд нових положень, які відповідали нормам буржуазного права, — скасовувалося підданство та опікунські відносини, і селянин формально ставав вільним громадянином держави. Ліквідувалася відмінність між рустикальними (селянськими) і домінікальними (поміщицькими) землями, яка раніше гальмувала вільний обіг землі як товару. Скасовувалися за винагороду поміщикам сервітути і примусовий продаж горілки в поміщицьких корчмах. Закон зовсім не торкався особистого звільнення селян, оскільки воно нібито було проведене ще Йосифом II наприкінці XVIII ст. Тому в його статтях йшлося лише про ліквідацію кріпосницьких повинностей, які відбували кріпаки на поміщиків за користування землею. Виходячи з цього, всі повинності, не пов'язані з фактом користування землею, скасовувалися без винагороди, такі ж з них, як панщина, десятина і мала десятина, ліквідувалися за викуп⁸³.

⁸² Bericht des Bukowinaer Landesausschusses, t. 1—2, 1863, S. 23.

⁸³ ЧОДА, ф. 292, оп. 1, спр. 78, арк. 34—37, спр. 166, арк. 147; спр. 157, арк. 1—2, спр. 161, арк. 1, спр. 319, арк. 1—8.

23 жовтня 1853 р. остаточно вирішили всю суму викупу поміщикам виплатити з крайового бюджету⁸⁴, відповідно до чого 29 жовтня утворився фонд викупу кріпосницьких повинностей. Виплата винагороди поміщикам повинна була тривати 40 років шляхом розиграшу випущених фондом 5% облігацій⁸⁵. Малося на увазі, що власник землі одержить таку капітальну суму, яка і надалі забезпечить йому щорічний прибуток у розмірі вартості ліквідованих повинностей. Жителі міст, які перебували в так званих орендних відносинах з власниками землі, вносили викуп самостійно, без будь-якої допомоги з боку держави. Термін викупних операцій для них було скорочено до 20 років⁸⁶.

Оцінка панщини, десятини і різних виконуваних кріпаками робіт в більшості общин здійснювалась власниками землі. Тому при встановленні розміру викупної суми власники земель часто вдавалися до зловживань. Так, наприклад, у 1844 р. частину маєтку Молдавський Банилів було куплено за 18 170 флоринів конвенційної валюти, а обчислена сума викупу поміщику становила 28 744 флорини, що перевищувало його дійсну вартість більш як на 10 тис. флоринів⁸⁷. Як скаржилась община с. Гаврилівці, поміщик Задорович при встановленні розміру викупу вказав такі повинності селян, яких вони ніколи не виконували, і це збільшило капітал винагороди втричі⁸⁸. Особливо великі зловживання були при визначенні врожайності, десятина з якої стягувалася на користь власників земель. В окремих випадках визначена врожайність перевищувала кадастрову на 640—652%⁸⁹. У 8 разів була збільшена викупна сума і для жителів міст⁹⁰. Наприкінці 1859 р. обчислення капіталу викупу всім категоріям земельних власників було в основному завершено, і він становив 7 278 970 флоринів конвенційної валюти, або 7 642 920 флоринів віденської валюти⁹¹. Справу здійснення викупних операцій було передано в руки поміщиків і проведено в їх інтересах. Тільки до 1869 р. буковинські платники податків внесли в фонд викупу у вигляді добавки до прямих податків 3 293 544 флоринів⁹², тобто майже стільки, скільки складали проценти на капітал винагороди. Кожне селянське господарство було обтяжене в середньому 278 флоринами викупних платежів. Якщо до цього додати і тих 18 млн. флоринів викупної позики, яку одержував фонд від австрійського уряду і яку необхідно було повернути за рахунок платників, тобто тих самих

⁸⁴ Там же, ф. 292, оп. 2, спр. 4, арк. 1, 20.

⁸⁵ Bericht des Bukowinaer Landesausschusses, S. 26.

⁸⁶ ЧОДА, ф. 292, оп. 1, спр. 12, арк. 5.

⁸⁷ Denkschrift, Czernowitz, 1870, S. 81.

⁸⁸ ЧОДА, ф. 292, оп. 1, спр. 95, арк. 57.

⁸⁹ Denkschrift, S. 31.

⁹⁰ ЧОДА, ф. 292, оп. 1, спр. 12, арк. 67—68.

⁹¹ Stenographische Protokolle des Bukowinaer Landtags, 1863, 1 Februar, S. 27.

⁹² Bericht des Bukowinaer Landesausschusses, 1870, 24 Januar.

селені, то чітко окреслиться жахлива картина розорення і зubo-
жіння буковинського селянства в пореформеній період.

В результаті проведення в життя аграрної реформи селяни одержали так звані рустикальні землі загальною площею 708 790 йох, якими вони користувались до ліквідації кріпосництва, 14 786 йох селянських земель було загарбано різного роду земельними власниками⁹³. В цілому по Буковині при проведенні аграрної реформи 10 979 господарств халупників зовсім не одержали землі, 10 965 господарств одержали у власність до 2 йох землі на господарство, 14 184 — від 2 до 5; 14 121 — від 5 до 10; 10 311 — від 20 до 10 і лише 3 172 господарства мали 20 і більше йох землі на господарство⁹⁴.

І після скасування кріпосництва селянське господарство не дістало матеріальної бази, яка могла б забезпечити його самостійний розвиток. Незважаючи на це, проведена реформа мала позитивне значення для дальшого розвитку сільського господарства Буковини по більш прогресивному на той час капіталістичному шляху.

Проведення в життя селянської реформи відбувалось в умовах гострої масової боротьби на селі, в яку поступово втягувались все ширші верстви селянства, зацікавлені в ліквідації головного оплоту реакції і напівкріпосницької експлуатації — поміщицької земельної власності. Виступи буковинського селянства носили буржуазно-демократичний характер, сприяли зростанню його свідомості і згуртуванню в наступних класових битвах.

6. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК І КЛАСОВА БОРОТЬБА НА ХОТИНЩИНІ

У винятково складних умовах відбувався в зазначений період соціально-економічний розвиток Хотинщини. Вона була ареною дій у російсько-турецьких війнах 1768—1774 рр., 1787—1791, 1806—1812 рр., найближчим тилом у війні між цими країнами 1828—1829 рр. Супутні війнам явища — розорення, спустошення, пограбування, реквізиції, контрибуції тощо — вкрай негативно позначилися на її економічному становищі, темпах заселення і розвитку.

Згідно з Кючук-Кайнарджійським мирним договором 1774 р. Хотинська фортеця і райя у 1775 р. були повернуті Туреччині. У зв'язку з новою війною з 12 червня 1788 р. Хотин обложили російські та австрійські війська. У воєнних діях союзних військ брав участь волонтерський корпус буковинців⁹⁵, 19 вересня

⁹³ ЧОДА, ф. 3, оп. 1, спр. 2808, арк. 149.

⁹⁴ Там же.

⁹⁵ Werenka D. Der Kriegersruf an die Bukowina im Jahre 1809. Czernowitz, 1894, S. 4.

1788 р. Хотинську фортецю зайняв австрійський гарнізон⁹⁶. Хотинська райя була включена як марка (дистрикт) до складу Буковинської округи і повернута Порті лише наприкінці 1793 р.

Запеклий опір з боку місцевого населення турецькому пануванню під час російсько-турецьких війн проявлявся з особливою гостротою. Так, під час російсько-турецької війни 1768—1774 рр. населення Хотинщини взяло активну участь у визволенні території краю від турецьких яничарів, татарських орд і польських конфедератів. Повстанські загони з числа місцевих жителів на чолі з Андронакі Руді активно діяли в хотинських лісах. Між Кельменцями та Липканами діяв інший загін, керований капітаном російської армії Олександром Чорним. Ці загони нападали на турецькі склади, підрозділи, військові каравани. Хотинці воювали і у складі російської армії, тікаючи за Дністер ще на початку військових кампаній і вступаючи у добровольчі загони. Проти турецького гніту виступали широкі верстви населення краю. Так, після звільнення Буковини й Хотинщини від турків у 1769 р. бояри і духовенство краю від імені населення звернулися до Катерини II з проханням про прийняття їх під своє підданство⁹⁷. Однак для остаточної ліквідації влади турків на Хотинщині ще не склалися відповідні умови. Після загарбання Буковини Австрією Хотинщина ще понад 30 років залишалась у складі Османської імперії.

У 1789 р. в Хотинській райї, яка займала територію в 79,75 кв. милі, було одне місто-фортеця — Хотин, три ярмаркові містечка, 152 села з населенням 50 тис. чоловік⁹⁸. У зв'язку з тим, що Хотинська райя розташовувалася на стикові різних держав, населення райї за етнічним складом було строкатим. Переважаючим елементом постійно були українці. Тут мешкали також молдаване, росіяни, поляки, вірмени, греки, турки, євреї, цигани.

Хотинська райя наприкінці XVIII — на початку XIX ст. була мілітаризованою прикордонною зоною у складі сілістрійського пашалику (генералату). В економічному відношенні вона повністю була підпорядкована військовим інтересам константинопольського уряду як продовольча та фуражна база гарнізону райї. Внаслідок хижацької експлуатації Хотинщина в економічному відношенні значно відставала від суміжних територій. Основною галуззю її економіки було сільське господарство. В землеробстві застосовувалися в основному трипільна, підсічна та перелогова системи. Основними зерновими культурами були кукурудза, жито, пшениця. Вирощувались також соняшник, тютюн, виноград та різні городні культури. Важливу роль

⁹⁶ Beer A. Die orientalische Politik Oesterreichs seit 1774, S. 100.

⁹⁷ Мохов Н. А. Очерки истории молдавско-русско-украинских связей. Кишинев, 1961, с. 209—212.

⁹⁸ Bedermann H. J. Die Bukowina unter österreicherischer Verwaltung. Lemberg, 1876, S. 3.

відіграло тваринництво. Частина великої та дрібної рогатої худоби йшла на експорт.

Ремесло і промисли були зосереджені головним чином у Хотині. В місті були гончарі, теслярі, будівельники, ковалі, ткачі, шевці, римарі та ін. Серед промислів були підприємства по переробці сільськогосподарської продукції — млини (водяні та вітряні), гуральні, олійні, ступи та ін. Лише у 1794 р. виникає порівняно велике підприємство мануфактурного типу — броварня⁹⁹.

Завдяки вигідному транспортно-географічному положенню Хотин був великим торговельним центром. Проте зовнішню торгівлю монополізували турецькі купці. Головною митницею на австро-турецькому кордоні стали Бояни.

В райі земля вважалася власністю султана, і нею наділялися сіпахи — начальники яничарів та спаги на час їх служби. Частина земель вважалась власністю Православного релігійного фонду Буковини, молдавських монастирів і боярів. Православний релігійний фонд Буковини та молдавські монастирі були найбільшими власниками маєтків у Хотинській райі. Їм належали маєтки в Ленківцях, Дерепківцях, Стальнівцях, Ширівцях, Ставчанах, Грушівцях, Керстенцях, Макарівці, Нагорянах, Легученах, Раранчі і Новоселиці. Серед великих землевласників виділялися бояри Стурдза (Котелеве, Тарасівці, Новоселиця), Тевтул (Легучени), Волошенко (Ігнанчини), Мілу (Ржавинці), Стратулеску (Іванівці), Кирстя (Вовчинці), Влахович (Вовчинці, Щербенці), Флондор (Коболчин)¹⁰⁰.

Основним податком населення Хотинської райі був харач. Його розмір залежав від майна, станового положення, походження та віросповідання. Відповідно населення райі було поділено на п'ять категорій: багаті купці-орендарі, середні купці та корчмарі-орендарі; багаті селяни, православні священики і дякони, священики, які мали самостійну парафію у великому селі, цигани. Для тієї категорії населення, яка не мала змоги платити харач, встановлювався податок тескере. Іншими видами податків були месіль (упряжне) на утримання кінних гінців та поштових коней, елік (чопове), який ішов паші, топрак (митний збір), куниця (за випас худоби з іншої місцевості), млинове¹⁰¹. Так, у 80-х роках XVIII ст. лише в Хотинській райі турецькі урядовці збирали щорічно 700 тис. асперів податку. Крім того, вводився ряд повинностей, не передбачених податковою системою, але з часом вони перетворювались у регулярні здирства. Так, Портою був введений «конак» — спеціальна повинність, за якою населення райі зобов'язувалось забезпечува-

⁹⁹ ЧОДА, ф. 1, оп. 1, спр. 540, арк. 1—4.

¹⁰⁰ Tomescu E. N. Cartografia Basarabiei din anul 1817. Chişinău, 1927, p. 42.

¹⁰¹ Wiskenhauser F. A. Die Bukowinaer Haus kalender für das Jahr 1868. Czernowitz, 1867, S. 80.

ти турецькі війська, що проходили маршем, а також дипломатичні місії, які прямували до Константинополя, фуражем, продовольством і гужовим транспортом. Крім того, збиралися з населення райї і такі побори, як байрамлі і тріхіябе на мусульманські свята, мукарер (великий і малий) султанові за право зайняття господарського престолу новим господарем Молдавії, пешкеші (дарунки) — різним турецьким сановникам та бакшиші (хабари) — хотинському паші¹⁰².

Феодальні повинності на Хотинщині регламентувалися хрісовами 1766 р. та 1776 р. Новим хрісовом від 28 листопада 1792 р. Олександром Мурузі було введено десятину — сервітут за користування лісом, а від 3 січня 1805 р. — панщину пропорціонально землі та угіддям, що були у користуванні селянина.

Посилення феодальної та інших форм експлуатації породжувало опір населення краю, вело до загострення класової боротьби. Селяни часто виступали спільно з молдавськими гайдуками та карпатськими опришками. Наприкінці XVIII ст. на Хотинщині діяв загін з 16 селян та 8 російських солдатів. У 1802—1803 рр. гайдуцький загін наводив страх на пашів під проводом Асакі Ага. Хотинська турецька жандармерія спільно з місцевими феодалами виловлювали повстанців і страчували їх або засилали на солянні копальні та дунайські галери¹⁰³.

Однією з поширених форм боротьби населення Хотинщини була втеча на Буковину, Галичину і Поділля. Основним напрямком еміграції було українське Поділля. Потік емігрантів збільшувався під час російсько-турецьких воєн. У Молдавію емігрувало головним чином боярство, духовенство та заможні верстви населення. За 1789—1803 рр. з Хотинщини на Буковину перейшло 3 213 селян, 36 міщан, 31 шляхтич і 38 священників¹⁰⁴.

Корінним чином змінилося становище у ході російсько-турецької війни 1806—1812 рр. Вже 19 листопада 1806 р. російські війська, успішно форсувавши Дністер поблизу Жванця, оволоділи фортецею і містом Хотином. І хоч формально Хотинська райя разом з усією Бессарабією увійшла до складу Російської імперії за Бухарестським миром 1812 р., нова сторінка в історії українських земель на півночі Бессарабії розпочалася вже в 1806 р.

З 1813 р. Хотинська райя стала 12 цинутом (повітом) Бессарабії. Хотинська фортеця як військовий об'єкт поступово втратила своє значення і в 1856 р. була передана цивільному відомству.

Включення Бессарабії до складу Росії сприяло швидкому економічному розвитку Хотина. Залишаючи Хотин у 1806 р., турки спустошили його. Протягом першої половини XIX ст. він

¹⁰² Engel J. C. Geschichte der Moldau und Wallachey, t. 2. Halle, 1804, S. 131—132.

¹⁰³ ЦДА МРСР, ф. 1, оп. 1, спр. 791, арк. 1—3.

¹⁰⁴ ЧОДА, ф. 417, оп. 1, спр. 19, арк. 11.

аростає в одне з найбільших (після Кишинева) бессарабських міст. Тут виникають підприємства, відбуваються великі ярмарки, поліпшується благоустрій Хотина. Населення міста зросло в 13 076 у 1812 р. до 16 651 у 1817 р., і 18 тис. мешканців — у 1861 р. В 1861 р. у Хотині була споруджена річкова пристань. У торгове містечко перетворюється Новоселиця. Тут відбуваються великі ярмарки, відкриваються склади товарів, лісові біржі, пристані тощо. У 1861 р. через Новоселицю та інші прикордонні митниці на австрійському кордоні було експортовано товарів на 1 278 164 крб. сріблом, імпортовано — на 208 645 крб.

У 1806 р. землі Хотинської райі були оголошені власністю казни і майже повністю роздані російським та молдавським вельможам, генералам, чиновникам. «Уставом образования Бессарабской области 1818 года» місцеві поміщики були прирівняні до російського дворянства із збереженням молдавської феодално-кріпосницької системи. В Хотинському повіті майже 94% земель належало поміщикам¹⁰⁵. Феодално залежні селяни були оформлені в єдину категорію селян-царан. До державних селян були зараховані лише ті, хто прибув до Хотинської райі як втікачі з Дунайських князівств та губерній Росії.

Царський уряд скоротив кількість податків і суми обкладення, зберігши з 14 податків, що існували при турках, лише п'ять: бір (державна подать, якою обкладались усі жителі краю, за винятком бояр та духовенства), гоштїна (збір з овець та кіз), десятина з бджільництва, вадрарит (збір з вина), погонарит (збір з тютюну).

Після включення Бессарабії до складу Росії тут продовжували діяти законодавчі акти, видані Молдавським диваном. 23 квітня 1810 р. ним були видані «Пункти, за якими визначається, як повинно поширюватися володіння і збирання всіх взагалі доходів із всіх маєтків Хотинського повіту». Згідно з цими «Пунктами» власники маєтків або особи, які їх заступали, повинні були кожному селянинові «дати достатній простір землі орати і сіяти... стільки, скільки кожен поселянин матиме потреби», забезпечити сінокісними угіддями в залежності від поголів'я робочої худоби (волів) по 0,5 фалеч сінокошу на голову худоби. Селяни мали також право на платне одержання лісу на господарські будівлі і хмизу та сухостою на паливо (за потребою). Селяни зобов'язані були давати поміщикові десяту частину зібраного врожаю, платити з кожного господарства по 10 лейв * за так звані панські дні, викошувати поміщикові фалеч сінокошу (або платити замість цього 5 лейв грїшми), платити по 4 пара ** від кожної вівці і кожної колоди бджіл, давати по відру бринзи від кожних ста дійних овець, привезти одну під-

¹⁰⁵ ЧОДА, ф. 1, оп. 214, арк. 1 (1816 р., 1, арк. 202).

* Лей — молдавська грошова одиниця.

** Срібна турецька монета (0,22 г. срібла).

воду дров (або сплатити 1 лей грішми), давати по мітку прядива та по парі курей¹⁰⁶. Ці «Пункти» були підтверджені «Положенням про царан» 1819 р.

Однак реальна практика феодальної експлуатації не вкладалася у рамки, визначені «Пунктами». Якою вона була в дійсності, видно із селянських скарг та судових справ 20—30-х років XIX ст. Як зазначено в скаргі селян сіл Романківців, Кирликівки, Шебутинців та Кормані Хотинського цинуту, поданій 16 травня 1822 р. на ім'я виконуючого обов'язки поміщика Бесарабської області генерал-лейтенанта І. М. Інзова на поміщика Василя Росета (Баланеску), феодальні повинності були надзвичайно обтяжливі й призвели їх до крайнього зубожіння, поміщик відбирав останній шматок, яким селяни повинні харчуватися, день у день посилав їх на віддалені сінокоси до інших поміщиків з селянською робочою худобою, без харчів. Він примушував селян продавати своє майно, щоб наймати в сусідніх селах підводи для перевезення каменю на будівництво власного будинку. За несвоєчасну сплату грошової ренти роздягнутих селян взимку обливали водою, заковували в кайдани або колодки та по кілька днів водили по Хотинській фортеці і нещадно били киями¹⁰⁷. Із скарг, поданих у 1823 р. особисто імператорові Олександрові І царанами сіл Вашківці, Росошки, Гриманкауци, Табани та м. Бричан, видно, що поміщики і посесори відбирали у селян землі, внаслідок чого вони «не мають достатньо місця для хліборобства і сінокосів». Селяни скаржились на інші утиски та надмірне обтяження постоем¹⁰⁸. Подібного роду утиски відбувалися повсюдно.

У найважчому економічному становищі перебували державні селяни, забезпеченість землею яких була вкрай недостатньою. Так, у 1839 р. в с. Рухотині в користуванні 124 ревільських душ було лише 100 десятин орної землі, в середньому менше однієї десятини на ревільську душу. Їх недоїмки казні становили близько 3 тис. крб.

Прагнення поміщиків збільшити прибутковість свого господарства в умовах розкладу феодально-кріпосницької системи супроводжувались посиленням феодального визиску й розоренням селян. Це неминуче загострювало антифеодальну боротьбу. У 1823 р. царани Гвоздівців, озброєні косами, відібрали частину землі у сусіднього сербичанського поміщика Ф. Сандулакі, забрали у нього 20 возів, навантажили їх хлібом і відвезли до Гвоздівців¹⁰⁹. Селяни за це 6 років тягали по царських судах.

Однією з найпоширеніших форм антифеодальної боротьби селян була відмова виконувати наднормову панщину та інші

¹⁰⁶ ЧОДА, ф. 117, оп. 1, спр. 512, арк. 97—98.

¹⁰⁷ Там же, спр. 152, арк. 77—78.

¹⁰⁸ Там же, спр. 421, арк. 4.

¹⁰⁹ Там же, спр. 200, арк. 5.

непередбачені угодами повинності. Значним заворушенням такого типу був спільний виступ жителів сіл Романківців, Кирликова, Шебутинців, Кормані у 1822—1824 рр. Вони відмовилися виконувати повинності на користь поміщика, сплачувати податки й послали ходаків до Кишинева. Зібравшись у церкві, селяни дали урочисту присягу бути одностайними, захищати один одного, нікого не виказувати. Під впливом романківчан почалися заворушення в селах Савка і Тринка. Всі спроби поліції «мирними засобами» примусити селян виконувати феодальні повинності не мали успіху. Тоді в район заворушення була відряджена військова команда для екзекуції. Було заарештовано 18 селян, вибраних громадами для ведення переговорів, і під сильним конвоєм відправлено до Хотина. Численна юрба романківських, корманських селян намагалася відбити заарештованих, однак без успіху. Ув'язнені селяни були амністовані лише з нагоди коронації Миколи I ¹¹⁰.

Це заворушення було найбільшим спільним виступом українських і молдавських трудящих проти феодального гноблення в Бессарабії 20-х років XIX ст. Характерні його риси — тривалість, впертий опір селян, наявність певних елементів згуртованості і організованості. Нова хвиля селянських заворушень пройшла на початку 30-х років XIX ст. В жовтні 1830 р., доведені до відчаю самоуправством поміщика, селяни с. Сокиряни підпалили поміщицький ліс ¹¹¹. У 1830—1832 рр. в нову фазу вступила боротьба селян Романківців, Шебутинців і Кормані, які знову відмовилися виконувати повинності і протягом двох років ухилялись від явки на суд для розгляду порушеної поміщиком судової справи ¹¹². У 1833 р. мешканці Хотина порушили судову справу проти поміщика Стурдзи, який захопив їх землі в Каплівці і Дарабанах. Проте суд закріпив землі за поміщиком. За таких обставин міщани відмовилися виконувати розпорядження міських властей і самовільно забрали свої ділянки, напали на будинок посесора в Анадолах і побили його. Для придушення виступу була викликана військова команда, а учасники заворушення заарештовані й ув'язнені в Хотинському острозі ¹¹³.

Для послаблення класових суперечностей на селі новим «Положенням про царан» 1834 р. передбачалася добровільна угода поміщиків і царан щодо користування поміщицькою землею і відбування повинностей у зв'язку з цим. У 1846 р. це «Положення» як таке, що практично не було здійснене, замінено так званим Нормальним контрактом, який передбачав як кількість землі, яку поміщик зобов'язаний був надати селянам,

¹¹⁰ ЧОДА, ф. 117, оп. 1, спр. 152, арк. 3—144.

¹¹¹ Гросул Я. Крестьяне Бессарабии (1812—1861 гг.). Кишинев, 1956, с. 270.

¹¹² ЧОДА, ф. 117, оп. 1, спр. 152, арк. 3—144.

¹¹³ Там же, ф. 1, оп. 214, спр. 4, арк. 135—136.

так і розмір повинностей селян поміщикам. Відповідно до Нормального контракту царани були обмежені в праві переходу від одного поміщика до іншого, по-перше, тим, що повинні були попередити його про свій перехід за 6 місяців, а по-друге, самий перехід дозволявся лише в певний строк (з 1 жовтня до 1 квітня), причому селянин втрачав своє нерухоме майно. Таким чином, Нормальний контракт не поліпшив становища царан.

Хотинщина була глухим закутком Російської імперії, проте і тут знайшло свій відгук повстання декабристів, у зв'язку з яким у Хотині царським урядом були проведені арешти¹¹⁴.

В Хотині знаходився один з трьох центрів організації грецьких патріотів-гетеристів, які готували грецьке повстання 1821 р. і організовували йому допомогу¹¹⁵. Тут виникла одна з перших в Росії ланкастерських шкіл¹¹⁶.

Незважаючи на те, що царська Росія була феодально-кріпосницькою державою, входження до її складу забезпечило більш сприятливі умови для економічного та культурного розвитку Хотинщини. Українське населення цієї землі одержало можливість возз'єднатись з переважною більшістю українського народу в складі Росії, і це врятувало його від денационалізації. Росія в першій половині XIX ст. переживала період розкладу й кризи феодального суспільства, загострення соціальних суперечностей, період виникнення і розвитку революційного руху, а саме його дворянського етапу. В ці процеси включилась і Хотинщина.

7. ВЗАЄМОВІДНОСИНИ БУКОВИНИ З УКРАЇНСЬКИМИ ЗЕМЛЯМИ І РОСІЄЮ

У період розкладу феодально-кріпосницьких і розвитку в надрах феодалізму капіталістичних відносин на Буковині особливо помітного розвитку набули економічні зв'язки з українськими землями і Росією. Однією з багатьох їх форм була торгівля. Вона здійснювалася головним чином через Новоселицьку митницю, розташовану на російсько-австрійському кордоні за 36 км від Чернівців.

У першій чверті XIX ст. через Новоселицьку митницю перевезено в Росію різних товарів на суму до 3,5 млн. крб., у другій чверті — до 1 млн. крб. щорічно. В зворотному напрямку потік товарів був більшим. В першій чверті він перевищував 4 млн. крб., а в другій — доходив до 3,3 млн. крб. на рік¹¹⁷.

З товарів, що вивозилися з Буковини, найважливіше значення у торгівлі мали ліс, пиломатеріали та вироби кустарної де-

¹¹⁴ Нечкина М. В. Движение декабристов, т. 2, М. 1955, с. 394.

¹¹⁵ Новва И. Ф. Декабристы в Молдавии. Кишинев, 1975, с. 29.

¹¹⁶ Там же, с. 40.

¹¹⁷ ЦДВІА СРСР, ф. ВУА, спр. 18589, ч. 1; Государственная внешняя торговля в разных ее видах за 1830—1849 гг.

ревообробної промисловості. Вивезення лісових матеріалів різко зросло і набуло постійного характеру починаючи з 20-х років XIX ст. Цьому сприяло закінчення гідротехнічних робіт на р. Черемош, які велися з 1790 по 1812 р. Розвиткові торгівлі лісом сприяла і політика російського уряду, який постановою від 13 квітня 1840 р. дав дозвіл «как российским подданным, так и иностранцам, производить по всему течению Днестра совершенно свободную торговлю иностранным лесным товаром, оптом и в розницу». 15 квітня 1841 р. митне управління дозволило таку ж вільну торгівлю по р. Прут. Чинність цих пільг продовжилася митним управлінням 29 вересня 1842 р. і 8 квітня 1847 р. У 1820—1822 рр. з Буковини в межі Російської держави тільки через Новоселицю вивозилось щорічно до 4857 ялинових колод, 19 063 ялинових дощок, 3192 крокв, 9190 лат, 410 400 штук драбнів, 378 200 штук гонту та багато кустарних дерев'яних виробів (баклаги, бочки, діжки, дійниці, ночви, ложки, веретена, миски, ступки, шапки, черпаки, лопати, тарілки, колісні пари, гарніці, балії, мазниці, вулики, граблі, шевські колодки)¹¹⁸. Вивіз лісу був значним. У 1846 р., наприклад, через Новоселицю пройшло лише круглого необробленого лісу 653 плоти, в 1847 р.— 966, в 1849 р.— 636 плотів¹¹⁹.

У межі Російської держави вивозилися й інші товари власного виробництва: дьоготь, глиняний посуд, скло, а епізодично, в залежності від урожаю, також овочі, фрукти і хліб. У 1834 р., наприклад, у зв'язку з неврожаєм на Україні через Новоселицьку митницю було перевезено 16 тис. підвід хліба¹²⁰.

Крім товарів власного виробництва, з Буковини через Новоселицьку митницю перевозилися для продажу в Бессарабській області й Подільській губернії товари західноєвропейського походження і так звані колоніальні товари¹²¹. Після введення в дію в Росії суворого протекціоністського тарифу 1822 р. провезення через Новоселицю більшості цих товарів, особливо тканин, різко скоротилося або й зовсім припинилося¹²².

Постійно йшли товари через Новоселицьку митницю у зворотному напрямку. В першій половині XIX ст. товари з Росії в основному продавалися на ярмарках Буковини і лише в незначній кількості провозилися транзитом через її територію в інші провінції Австрійської імперії. Основним товаром була велика рогата худоба, яка продавалася на буковинських ярмарках з давніх часів. З початку XIX ст. торгівля худобою значно активізувалася. Так, у серпні—вересні 1819 р. з російських володінь через Новоселицю було пригнано 23 107 волів і корів, в

¹¹⁸ ЦДА МРСР, ф. 17, оп. 1, спр. 152, 170—173, 175—177, 180, 202.

¹¹⁹ Государственная внешняя торговля в разных ее видах за 1846—1849 рр.

¹²⁰ Государственная внешняя торговля 1834 г. в разных ее видах, с. 96.

¹²¹ ЦДА МРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 98, арк. 54, 64.

¹²² Государственная внешняя торговля 1843 г. в разных ее видах, с. 43.

1821 р.— відповідно 45 084 і 12 768, в 1822 р.— 41 350 і 17 518, у 1823 р.— 35 648 і 7 824, в 1824 р.— 37 841 і 10 884, в 1825 р.— 30 327 і 8 760, в 1826 р.— 29 049 волів і 11 105 корів¹²³. Приблизно на такому самому рівні тримався ввіз худоби протягом першої половини ХІХ ст. Через Новоселицьку митницю проходила абсолютна більшість великої рогатої худоби, яка вивозилася з Російської імперії. Так, у 1831 р. з Росії вивезено 33 353 волів і корів, у тому числі через Новоселицьку митницю 30 667, в 1835 р. відповідно 59 303 і 42 455, в 1843 р.— 76 119 і 60 535, в 1844 р.— 38 217 і 28 608¹²⁴. Велика рогата худоба продавалася в Садгорі, де для цього збиралося щороку по вісім ярмарок. Лише незначна її частина проганялася транзитом у Східну Галичину або центральні провінції Австрії. На садгирських ярмарках частина худоби закуповувалася скототорговцями для відправки у Львів, Відень, Прагу, Ольмюц та інші міста. Іншу частину купували буковинські селяни, поміщики й купці для використання в господарстві, на забій і для відгодівлі при горілчаних заводах.

У першій половині ХІХ ст. з російських володінь поряд з великою рогатою худобою приганялося в середньому щорічно до 6 тис. телят, овець і кіз¹²⁵. Це становило близько 25% всієї вивезеної з Російської імперії дрібної худоби, яка реалізувалася головним чином на місці. Селяни купували телят для відтворення власного стада.

З Київської, Херсонської, Катеринославської, Полтавської та Харківської губерній і Бессарабської області приганялося щороку близько 1 500 коней¹²⁶. Їх купувало переважно місцеве населення, певна частина закуповувалася для потреб військового відомства.

Через Новоселицьку митницю у Північну Буковину ввозилися і продукти тваринництва — вовна, шкіри та смалець (у невеликій кількості), проте постійно ввозився хліб. Так, 31 травня 1806 р. Галицькому губернаторству було донесено, що Теодор фон Мустаца (з Садгори) привіз із Хотинщини на Буковину 35 478 метценів * різного хліба¹²⁷. 9 березня 1811 р. буковинський митний інспектор просив крайове управління Буковини вплинути на Кіцманське камеральне управління, щоб воно перевело митному інспекторові 1831 флорин як мито за привезені

¹²³ ЦДВІА СРСР, ф. ВУА, спр. 18589, ч. 1. Додаток; ЦДА МРСР, ф. 17, оп. 1, спр. 124, 156.

¹²⁴ Государственная внешняя торговля в разных ее видах за 1830—1849 рр.

¹²⁵ ЦДВІА СРСР, ф. ВУА, спр. 18589, ч. 1; Додаток; Государственная внешняя торговля в разных ее видах за 1846—1849 гг.

¹²⁶ Государственная внешняя торговля в разных ее видах за 1843—1849 гг.

* Метцен — 65,5 л, або близько 50 кг.

¹²⁷ ЧОДА, ф. 1, оп. 1, спр. 1661, арк. 17.

з Росії зерно, крупу та горілку¹²⁸. 2 червня 1814 р. комендант Хотинської фортеці повідомив австрійського губернатора Буковини про дозвіл на вивезення з Хотинщини на Буковину 4 тис. четвертей хліба¹²⁹. Як кількість, так і види ввезеного на Буковину з Росії зерна, не були сталими. Так, у 1821 р. було привезено 291 четверть, кукурудзи 2652, пшениці 947, проса 27 і ячменю 492 четверті на загальну суму 21 861 крб. У 1826 р. було отримано різного хліба на 95 961 крб. В 1846 р. привезено пшениці 865 четвертей, жита — 1356, ячменю — 1213 і кукурудзи — 18 081 четверть на загальну суму 41 717 крб.; в 1849 р. — пшениці 2206 четвертей, жита — 1655, ячменю — 604 і кукурудзи — 856 четвертей на загальну суму 16 464 крб.¹³⁰ Привезений з російських володінь хліб в основному споживався на місці¹³¹.

Крім продуктів тваринництва і хліба, на Буковину з Росії вивозились солоня риба, заячі, козячі та ягнячі шкіри, сіно, віск, мед, сирець, рибна ікра та ін.¹³² Вони продавалися на північнобуковинських ярмарках для потреб місцевого населення, а заячі, козячі та ягнячі шкіри — також для вивезення в інші провінції Австрії.

Таким чином, у першій половині XIX ст., незважаючи на державні кордони, між українськими землями, підвладними Австрії та Росії, постійно підтримувалися тісні, досить значні за обсягом торговельні зв'язки. Привезені з Буковини товари збувалися головним чином у Хотинському повіті Бессарабії, в правобережних і південноукраїнських губерніях. Значна кількість товарів, привезених в основному в північну частину Буковини, була українського походження. Рівень, сталість і розширення торгівлі свідчать, що північна частина Буковини, незважаючи на політичну відірваність від основної території українських земель, перебувала у тісних зв'язках з українським ринком, що створювався у першій половині XIX ст. і був складовою частиною всеросійського ринку.

Крім торгівлі, між Буковиною та українськими землями, що входили до складу Росії, розвивалися й інші форми економічних зв'язків. З таких слід назвати практику оренди північнобуковинськими скототорговцями і поміщиками маєтків і пасовищ у Бессарабській області. Щороку восени з Буковини через Новоселицю переважно в Хотинський і Аккерманський повіти Бессарабії переганялися для випасу і зимівлі гурти волів, табуни коней і отари овець. У 1815 р., наприклад, лише в Бессараб-

¹²⁸ Там же, оп. 2, спр. 550, арк. 1.

¹²⁹ Там же, оп. 1, спр. 2824, арк. 1—2.

¹³⁰ ЦДВІА СРСР, ф. ВУА, спр. 18589, ч. 1, арк. 60 зв.; ЦДА МРСР, ф. 17, оп. 1, спр. 156, арк. 139—141; Государственная внешняя торговля в разных ее видах за 1846—1849 гг.

¹³¹ ЧОДА, ф. 1, оп. 1, спр. 654, арк. 49; спр. 1661, арк. 4.

¹³² ЦДВІА СРСР, ф. ВУА, спр. 18589, ч. 1, арк. 67, зв.; ЦДА МРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 700, арк. 35 зв., 36; спр. 711, арк. 135, зв.; ф. 17, оп. 1, спр. 156, арк. 139—141.

ській області перебувало «на випасі і зимівлі» 24 887 голів великої рогатої худоби, 17 808 коней, 230 717 овець, 386 свиней, 48 ослів і 27 буйволів. У 1817 р. тут випасалося і зимувало 5 420 голів великої рогатої худоби, 6 081 кінь, 49 301 вівця, в 1821 р.— 390 коней, 185 голів великої рогатої худоби, 13 233 вівці та ін.¹³³

В економічних зв'язках важливу роль відіграло відходництво північнобуковинського населення на територію Російської держави. Гнані нестачею та злиднями, селяни та ремісники з Чернівців, Вижиці, Садгори, Кіцманя, сіл Жучки, Ставчан, Топорівців, Ширівців, Іванівців, Боян, Заставни, Лашківки, Раранчі, Жадови, Чорнівки, Дорошівців, Луківців, Білої Криниці, Климівців, Ленківців, Добринівців, Петрівців та інших місцевостей щороку мандрували на заробітки на південь Росії. Здебільшого вони знаходили роботу в суміжних із Буковиною Хотинському і Бельцькому, рідше — в інших повітах Бессарабії. Нерідко заробітчани, особливо ремісники, в пошуках роботи йшли на Правобережжю, в Південну і на Лівобережжю України, інколи доходили до Каспійського моря¹³⁴. Відходництво, як і практика оренди пасовищ, відіграло значну роль в обміні навичками виробничо-економічної діяльності, впливало на економічний розвиток Буковини і тих районів Наддніпрянщини і Бессарабії, де поширювалися ці явища.

Політичні взаємозв'язки проявлялися передусім у взаємних зносинах між народними масами Буковини, Росії і українських земель. Вони виникали на ґрунті особистих контактів, адже на території Російської держави повсякденно перебували тисячі буковинців. Крім вище названих відхідників-заробітчан, через Новоселицю на російську територію з буковинських повітів безперервно йшло багато люду в торговельних і судових справах, для одержання боргів, на розшук украденої худоби тощо. Найчастіше вони відвідували Хотинський і Бельцький повіти Бессарабії, Подільську і Херсонську губернії. Бували вони і в інших місцях правобережжя і лівобережжя України, в Білорусії та в центральних російських губерніях.

Таким же пожевленим був рух населення і в зворотному напрямку. Щороку тисячі вихідців переважно із Бессарабії та українських губерній і частково з Білорусії та центральної Росії відвідували Чернівці, Садгору, Вижицю, Кіцмань та буковинські села. Вони так само, як і північнобуковинці, перебували на російську територію в торговельних і судових справах, для побачення з родичами.

У процесі торговельних занять, візникування, заробітчання тощо встановлювалися найтісніші і найрізносторонніші стосунки між найширшими колами населення, відбувався обмін досві-

¹³³ ЦДА МРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 98, арк. 60—63; ф. 5, оп. 2, спр. 142, арк. 246—248, спр. 249, арк. 58—70.

¹³⁴ Петровський М. Буковина. К., 1945, с. 7.

дом виробничо-господарської діяльності і класової боротьби, адобутками народної культури, елементами побуту тощо. Це сприяло утвердженню почуття етнічної єдності українського населення Буковини з українським народом, зміцненню дружби з російським та іншими народами Російської держави, справляло прогресивний вплив на всі сторони життя Буковини, посилювало прагнення трудящих краю до боротьби за соціальне і національне визволення та возз'єднання з українськими землями у складі Російської держави.

Українці Буковини належали до тих «осколків», які, як писав у 1855 р. Ф. Енгельс, «відокремились в ході історії від основної маси своєї нації і головний центр яких знаходиться тому поза Австрією»¹³⁵. Ф. Енгельс підкреслював, що австрійські русини тяжіють до «інших малоросійських областей, що об'єдналися з Росією»¹³⁶.

Основні надії українське населення Буковини покладало на визвольні війни проти наполеонівської Франції. Ці надії посилювалися у зв'язку зі змінами політичної карти Європи, які торкалися сусідніх з Буковиною територій (Золочівського, Бережанського, Тернопільського і Заліщицького повітів Галичини), що в 1809 р. були приєднані до Росії¹³⁷. Тут поширювалися чутки, нібито «Буковина, разом із прилеглими до неї округами Галичини, буде уступлена Росії на еквівалентну область у Варшавському герцогстві», що австрійський уряд дав розпорядження всім колоністам, «щоб вони спродували своє майно і були готові до евакуації»¹³⁸.

Великі надії на звільнення з-під австрійського гніту і возз'єднання з іншими українськими землями населення Буковини покладало також на російсько-турецькі війни, визвольні походи російської армії в Молдавію, на Дунай. Шоразу при переході російських військ через Дністер і наближенні до кордонів Буковини багато буковинців виявляли бажання добровільно вступити в загоны, що формувалися російським командуванням в місєпового населення на звільнених російською армією територіях. Відчутно збільшився потік добровольців у травні 1807 р. під час російсько-турецької війни 1806—1812 рр. Коли австрійський уряд почав переслідувати тих, хто бажав вступити в російський добровольчий корпус, то деякі з них, як, наприклад, Василь Дмитрівич з с. Чагор під Чернівцями на погрозу мандатора Бухбергера віддати його брата в рекрути заявив, що «бажає краще бачити свого брата добровольцем в добровольчому корпусі... ніж, щоб домінія віддала його в рекрути»¹³⁹. Такі самі настрої проявлялися і в період російсько-турецької вій-

¹³⁵ Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 11, с. 203.

¹³⁶ Там же, с. 203—204.

¹³⁷ ПСЗ, I, т. 33, № 25888, с. 218.

¹³⁸ ЧОДА, ф. 1, оп. 1, спр. 2819, арк. 1.

¹³⁹ ЧОДА, ф. 1, оп. 2, спр. 354, арк. 21 зв.

ни 1828—1829 рр. 30 січня 1829 р. Сіноуцька митниця доповідала окружному управлінню Буковини, що втечі в російську армію солдат 41-го австрійського піхотного полку, який складався з буковинців, «набирають чимраз більших розмірів»¹⁴⁰.

Тяжіння українського населення Буковини до України і Росії проявлялося в їх таємному переселенні на територію Російської держави. Доведені до повного зубожіння, селяни й ремісники покидали рідні місця і таємно переходили на російську територію. Їх не могло зупинити ні залякування австрійських властей, ні посилення охорони кордону. В тих випадках, коли прикордонна варта робила спроби затримувати втікачів, вони проривалися через кордон силою. Таємні переселення на територію Росії в окремі роки першої половини XIX ст. набували масового характеру. Зокрема, на початку березня 1814 р. придворна канцелярія у Відні й Галицьке губернаторство мали відомості, що буковинські селяни переходили на російську територію цілими юрбами. Про це ж доповідав окружному управлінню Буковини митний пост в с. Онут у квітні 1820 р.¹⁴¹ Масові втечі на російську територію були виявом протесту українського населення Буковини проти австрогабсбурзького гніту і прагнень до возз'єднання в єдиній сім'ї українського народу у складі російської держави.

8. КУЛЬТУРА

З окупацією Буковини Австрією була створена видимість піклування Віденського уряду про розвиток культури і освіти краю. Був запроваджений і тут навіть закон про обов'язкове навчання (шкільний примус). Але вже у 1793 р. він був скасований, а відповідно до нового закону від 11 серпня 1805 р., чинність якого тривала аж до 1848 р., народні (початкові) школи відкривалися там, де їх могла утримувати своїм коштом громада. Внаслідок таких «турбот» уряду про освіту краю з 32 шкіл, які існували на Буковині до 1792 р., залишилося лише 14, з них 10 німецько-румунських (у тому числі одна головна школа у Чернівцях), дві румунські, одна угорська та одна вірменська¹⁴². Українських шкіл зовсім не було, тільки в окремих школах, як, наприклад, в греко-православній хлоп'ячій школі у Чернівцях, заснованій у 1784 р., українською мовою викладалася «наука релігії». У буковинських школах предмети викладались німецькою та румунською мовами. З 1816 р. школи стали підлягати католицькій консисторії у Львові, через це обов'язковою викладовою мовою з 1817 до 1868 р. стала ще й польська. Згодом

¹⁴⁰ Там же, спр. 4607, арк. 1.

¹⁴¹ ЧОДА, ф. 1, оп. 1, спр. 3843, арк. 1, зв.; оп. 2, спр. 2829, арк. 1—3; спр. 2911, арк. 1, 3—4.

¹⁴² *Карбулицький Ілярій*. Розвій народного шкільництва на Буковині. Вашківці, 1905, с. 30.

кількість шкіл дещо збільшилася і у 1843 р. на Буковині їх налічувалося 25, проте у північній частині краю за цей час були відкриті чотири школи — у Садгорі, передмісті Чернівців Рошоші, Кучурові Великім та Молодії¹⁴³. Внаслідок важкого матеріального становища і чужої викладової мови українське трудове населення не могло посилати своїх дітей до школи. Частина шкіл існувала на папері, бо через нестачу вчителів або учнів вони не працювали.

Таким чином, шкільна справа на Буковині розвивалася у ворожому дусі для корінного населення північної частини краю і спрямовувалася на його денаціоналізацію — онімечення та румунізацію.

Народна культура жила за рахунок продовження попередніх традицій, їх збагачення, зміцнення зв'язків з іншими українськими землями. Насамперед це проявилось в народно-естетичній творчості, в якій знаходили своє відображення важке становище населення, його боротьба проти соціального гніту, мрії і сподівання на кращу долю. Так, наприклад, становище краю, коли Буковина з Галичиною становили спільну адміністративну одиницю Австрійської імперії, знайшло своє відображення у таких рядках пісні:

Буковино да й Лядчино*, Буковино-сосно,
Чому в тобі, Буковино, та так дуже тошно?
...Буковино да й Лядчино, Буковино-вільхо,
Чому в тобі, Буковино, та так дуже гірко?¹⁴⁴

У тужливих буковинських співанках відбито і таку сторінку історії краю, як запровадження австрійським урядом обов'язкової військової повинності у 30-х роках XIX ст. Вони становлять велику тематичну групу пісенного фольклору — жовнірські пісні, в яких оспівано не лише гірку долю солдата, а й увесь «наш край бідний». «Буковина, каже, бідна, бо панки забрали»¹⁴⁵, — говориться в одній з таких пісень. У них вже досить відчутно звучить і мотив протесту.

Але з більшою силою протест висловлено в опришківських піснях. Крім загальновідомих пісень та легенд про Довбуша, на Буковині склалися й пісні та перекази про буковинських опришків — Івоніку Дарія, Мирона Штолу (Штолюка) з с. Розтока («Чи чуєте, люди добрі, що хочу казати...», «Ой вийду я на Магурку — Магурка біленька...») та ін. Великий цикл пісень був складений і побутує й понині про ватажка антифеодальної боротьби буковинського селянства Лук'яна Кобилицю¹⁴⁶. Ха-

¹⁴³ Карбулицький Іларій. Вказ. праця, с. 129—130.

* Лядчина, Лядська земля — так на Буковині називали Галичину.

¹⁴⁴ Історичні пісні. К., 1961, с. 591.

¹⁴⁵ Народні пісні Буковини в записях Юрія Федьковича. К., 1968, с. 115.

¹⁴⁶ Народ про Кобилицю. К., 1968.

рактерно, що один з найповніших і найпоправніших варіантів пісень про нього («Ой ковала зозулечка та й буде ковати...») був записаний у 1957 р. на території Румунії від праправнука ватажка — Івана Кобилиці¹⁴⁷.

Буковинський фольклор першої половини ХІХ ст. збагачувався і за рахунок загальноукраїнських пісенних новотворів. Так, наприклад, у 1816 р. в Чернівцях була записана пісня, складена з нагоди переходу тієї частини запорожців, що перебували за Дунаєм, на бік російського війська під час російсько-турецької війни 1806—1812 рр. Цей запис знайшов у 60-х роках А. Петрушевич.

Ще одною важливою рисою фольклору Буковини була його багатомовність, що зумовлювалася специфічною мовною рисою побуту її населення — білінгвізмом. Згадуючи старі часи, наприклад, С. Воробкевич писав, що «тогда чи русин чи румун гуляв (і співав, звичайно, при цьому.— *Авт.*) і гори * і коломийки»¹⁴⁸. Це підтверджується і рукописним співаником Івана Велегорського, складеним у Чернівцях 1806 р., який містить українські та молдавські народнопоетичні твори, а також дві військові російські пісні часів російсько-турецької війни 1768—1774 рр. Двомовним був і репертуар окремих буковинських співаків і музик, переважно мандрівних, які не обмежувались територією Буковини, а часто ходили і в Галичину, Бессарабію та Молдавію. Серед них найбільш відомим був лаутар Николай, прозваний Сучавським (1789—1864)¹⁴⁹, грою якого свого часу був здивований Ференц Ліст. Він з однаковим успіхом «затягав сумної дойни або думки... то мелодію «Ах, суфлете» ** або «Літа мої молодії, де сьте ся поділи?», свідчить С. Воробкевич¹⁵⁰.

Уже в співанику І. Велегорського містився анонімний вірш «Ах я бідний, ах нещасний...», який, очевидно, слід вважати першим українським літературним твором на Буковині. Проте наступні діячі на буковинській літературній ниві Гаврило Продан (1816—1844) та Василь Фарлеєвич (1783—1851) пішли не шляхами народної пісні, а писали «чудернацькі», за оцінкою І. Франка, вірші «на пользу спасенія й для тілесного воздержанія роду християнського». Саме такою й була перша світська книжка, видана у Чернівцях у 1846 р. (перевидана 1849 р.), — «Псалми» В. Фарлеєвича. Написана «мовою черців ХІІ ст.», як говорив Ю. Федькович, далека своїм змістом від життя народу, ця книжка не могла започаткувати літературний процес на Буковині.

¹⁴⁷ Ой ковала зозулечка. Бухарест, 1973, с. 19—22.

* Гора (молд.) — хора, молдавський танок, що супроводжується, як і коломийка, піснюю.

¹⁴⁸ Твори Ізидора Воробкевича, т. 2. Львів, 1911, с. 222.

¹⁴⁹ Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild, S. 369.

** «Ах суфлете» (молд.) — «Ох, душе».

¹⁵⁰ Твори Ізидора Воробкевича, т. 2, с. 223.

Значно більшою була вага іншої книжки, виданої у Чернівцях у 1848 р.,— комедіо-опери «Дівка на відданю, або на милування нема силування» Івана Озаркевича (1795—1854), яка є пристосуванням до умов західноукраїнського життя і побуту п'єси І. Котляревського «Наталка Полтавка». У Чернівцях надруковано також і іншу переробку цього автора — оперети «Купала на Івана» С. Писаревського. Це красномовний приклад тих різноманітних міцних зв'язків, що постійно існували між Буковиною, Галичиною та Наддніпрянською Україною.

Незначним був поступ і в інших видах культури та мистецтва. Чернівці почали набирати вигляду міста лише з середини XIX ст., коли тут починають будуватися кам'яні, в першу чергу адміністративні, приміщення. Будівництво велось в дусі австрійської адміністративної архітектури. Однією з перших протягом 1843—1847 рр. була споруджена на центральній площі міста, утворивши її центр, міська ратуша (тепер — міська Рада народних депутатів). Автор проекту А. Микулич, зберігши стиль традиційної схеми ратуш, вирішив будову в класичних формах.

Образотворче мистецтво цього періоду представлене релігійним малярством так званих майстрів чернівецького кола. З доробку майстрів пензля цієї категорії відомі деякі роботи Василя Жуковського з Чунькова, Карла Глушкевича з Киселиці, Івана Камінського з Путилова. Творів світського живопису збереглося дуже мало. З образотворчих зразків кінця XVIII ст. до нас дійшов «Портрет міщанина з Чернівців» невідомого автора, який міститься в фондах Львівського музею українського мистецтва. Для першої половини XIX ст. характерний автопортрет у рембрандтівському стилі та кілька натюрмортів і пейзажів талановитого художника-аматора Івана Лучинського (1816—1855).

Помітною подією музичного життя були гастролі в Чернівцях у 1847 р. великого угорського композитора і піаніста Ференца Ліста, який захоплювався буковинськими мелодіями і українськими піснями взагалі, написавши дві п'єси для фортепіано на українські теми.

Самобутність і спільність мистецтва цього краю з загальноукраїнською культурою з більшою силою проявилася у народній творчості. Крім специфічно буковинських пісень, тут були поширені і твори загальноукраїнського пісенного репертуару, про що свідчать записи Ю. Федьковича, зроблені на Буковині, а також О. Хиждеу, зафіксовані на Хотинщині. Вони проявилися також у мистецтві вишивання і ткацтва, килимарства та художньої обробки шкіри, різьбярства й гончарства тощо. Це народне мистецтво стало невичерпним джерелом у піднесенні української літератури й музичної культури, образотворчого і театрального мистецтва на Буковині у другій половині XIX—на початку XX ст.

Розділ VI

ПІВНІЧНА БУКОВИНА В ПЕРІОД КАПІТАЛІЗМУ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ — ПОЧАТОК ХХ ст.)

1. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК

Хоч революція 1848—1849 рр. в Австрійській імперії закінчилася поразкою, окремі її здобутки — скасування кріпацтва, ліквідація обмежень в розвитку ремесла, дозвіл купівлі і продажу землі тощо — створили умови для швидшого розвитку капіталізму. Однак цей розвиток у різних землях імперії був нерівномірним. Відсталіші в економічному відношенні землі перетворювалися у внутрішні колонії — аграрно-сировинний придаток розвинутіших у промисловому відношенні провінцій.

Однією з найвідсталіших в імперії земель була Північна Буковина, економіка якої в середині ХІХ ст. перебувала в стані занепаду. Риси капіталістичного розвитку були дуже слабкими і проявлялися головним чином у сфері обігу (торгово-лихварський капітал). Австрійські капіталісти прагнули компенсувати відсутність зовнішніх колоній посиленням експлуатації окупованих земель. Наприкінці ХІХ ст. лише з Буковини щорічно переводилося у центральні банки імперії понад 50 млн. гульденів¹. На догоду капіталістам правлячої нації австрійський уряд розробив систему заходів колоніального гноблення. Одним з них було митне законодавство, спрямоване на захист інтересів промисловості західних провінцій. Ця промисловість мала сприятливіші умови для розвитку і збуту продукції у відсталих частинах країни за надмірно високими цінами. Буковинська промисловість неспроможна була вести конкурентну боротьбу з сильною і фаворизованою урядом промисловістю західних провінцій.

За даними австрійських переписів кінця ХІХ — початку ХХ ст. співвідношення всього населення Північної Буковини, зайнятого у різних галузях господарства, було таким, як показано у табл. 1².

¹ Ципко К. Г. Велика Жовтнева соціалістична революція і боротьба трудящих Буковини за владу Рад та воз'єднання з Радянською Україною. Чернівці, 1958, с. 10.

² Складено за кн.: Mitteilungen des statistischen Landesamtes des Herzogtums Bukowina (далі — Mitteilungen), Н. 3. Czernowitz, 1896, S. 5; Н. 13, т. 1, 1908, S. 4—5, 10—11, 56—57, 70—71; Neue Folge. Österreichische Statistik. В. 3. Н. 10. Galizien und Bukowina. Wien, 1916, S. 5, 9, 13, 17.

ТАБЛИЦЯ 1

Зайнятість населення Північної Буковини у різних галузях народного господарства наприкінці XIX — на початку XX ст.

Рік	Все населення (тис. чоловік)	В тому числі зайнятого							
		у сільському господарстві		у промисловості і ремеслі		у торгівлі й транспорті		офіційна служба, вільні професії, без занять	
		кількість	%	кількість	%	кількість	%	кількість	%
1890	424 595	318 919	75,1	47 303	11,1	32 240	7,6	26 493	6,2
1900	474 167	338 249	71,3	51 061	10,8	44 915	9,5	39 942	8,4
1910	520 394	361 323	69,4	53 843	10,4	54 596	10,5	50 632	9,7

Отже, переважна більшість населення краю (до 70% — 1910 р.) була зайнята в сільському господарстві. Кількість промислового населення краю при деякому абсолютному зростанні відносно навіть зменшувалася. Однак швидко зростав торговий і чиновницько-бюрократичний прошарок.

Сільське господарство — основна галузь економіки краю — було на дуже низькому рівні. Технічна оснащеність сільського господарства мало в чому змінилася з часів середньовіччя. «Прості селяни не мають на своїх плугах, боронах і возах жодного шматка заліза», — констатував у 1853 р. перший президент краю Ф. Шмік³. Низьким залишався агротехнічний рівень землеробства. Комісія крайового сейму зазначила, що на Буковині в середині 60-х років XIX ст. не було «жодної громади, де була б запроваджена правильна сівозміна, поля угноювалися раз в 15 років»⁴. У край занедбаному стані перебувало тваринництво. Велося воно примітивними методами, про стійлове утримання худоби тут навіть не знали, взимку її годували лише соломкою. Не розвивалося садівництво, овочівництво, шовківництво та бджільництво⁵. Напівколоніальне становище Буковини у складі Австрійської імперії проявлялося і в податковій політиці уряду. При складанні поземельного кадастру у другій половині XIX ст. прибутковість буковинських земель була значно завищена, і земельний податок зріс тут на 54%, тоді як у Верхній Австрії — на 15%, Штірії — 11, Нижній Австрії — лише на 4,5%⁶. Внаслідок цього сільське господарство краю порівняно з іншими землями імперії опинилося в найгіршому становищі. Збереження великого поміщицького землеволодін-

³ ЧОДА, ф. 3, оп. 1, спр. 68, арк. 22.

⁴ Там же, спр. 2400, арк. 83.

⁵ Там же, спр. 68, арк. 19, 21.

⁶ Там же, спр. 2400, арк. 78—91.

ця — головного залишку феодалізму у сільському господарстві — уповільнювало процес трансформації феодальної земельної власності в буржуазну. Наприкінці XIX ст. з усієї земельної площі Північної Буковини 494,3 тис. га поміщики володіли 188,9 тис. га, православний релігійний фонд Буковини — 26 тис. га *, а разом — майже 215 тис. га, або 43,5% усієї земельної власності, а у власності селян (без дрібної приватної власності городян) — 262 тис. га (52,9%) ⁷.

Одержавши величезний викуп за скасовані феодальні повинності на Буковині (близько 12 млн. гульденів, з них поміщики — 8 млн., релігійний фонд — 4 млн.) ⁸, лише деякі землевласники спрямували його на перебудову й розширення господарства. Більша частина викупу пішла на їх власні потреби. Марнотратно було спожито і близько 8 млн. гульденів ⁹, одержаних поміщиками як викуп за пропінання (монопольне право на виробництво і збут спиртних напоїв). Сільське господарство краю еволюціонувало по так званому пруському шляху розвитку.

Організація сільського господарства після скасування панщини на новій, капіталістичній основі зустріла чималі труднощі. Насамперед не було достатньої кількості найманих сільськогосподарських робітників, і значна частина поміщицької землі тривалий час залишалася необробленою. Перебудова сільського господарства на капіталістичних засадах гальмувалася і відсутністю обігових капіталів. Внаслідок безгосподарності значної частини місцевих поміщиків у перші роки після скасування панщини скорочувалися площі під зернові культури і навіть залишався незібраним вже вирощений урожай. Отже, ломка феодальних відносин у 50—60-х роках XIX ст. відбувалася в умовах, що негативно позначилися на стані поміщицького господарства. Це спонукало поміщиків застосовувати відробітки, яких було кілька видів: за взятю в оренду землю, за позичені гроші, хліб, картоплю, лісоматеріал, за право випасу худоби на поміщицькому пасовиську і право користування водопоями, дорогами тощо. Хоч селяни дуже неохоче погоджувалися на відробітки, поміщики мали у своїх руках достатньо засобів, щоб зберігати патріархальні відносини, особисту залежність закаблених селян від наймачів-поміщиків.

Відробітки були повною протилежністю капіталістичному найму. Розвиток капіталізму вів до їх витіснення вільнонаймною працею. Забезпечення поміщицьких маєтків і господарств куркулів робочою силою поступово стало здійснюватись за ра-

* Крім цього, у південній частині Буковини фондові належало 242,5 тис. га землі та лісу.

⁷ Підраховано за кн.: Mitteilungen, H. 9, Czernowitz, 1902, S. 4—421.

⁸ Stenographische Protokolle des Bukowinaer Landtages der zweiten Session der zehnten Wahlperiode 1905. Czernowitz, 1905, S. 316.

⁹ Буковина, 1905, 12 квітня.

хунок постійних сільськогосподарських робітників та поденників, з перевагою останніх. У 1869 р. у сільському господарстві Північної Буковини працювало по найму уже 128 тис. чоловік¹⁰. Поміщицькі маєтки наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. були вже в своїй основі капіталістичними, бо експропріація дрібних землевласників і перетворення їх у найманих робітників є особливстю капіталізму.

Внаслідок розвитку капіталістичних відносин на селі серед селянства відбувався безперервний розклад. Найповніші дані про класове розшарування буковинського селянства дає сільськогосподарський перепис 1902 р. Керуючись ленінським визначенням соціальних груп селянства¹¹, на підставі цих даних можна встановити, що з усіх 68 257 господарств Північної Буковини пролетарські (до 2 га) становили 40 871 (59,88%), напівпролетарські (від 2 до 5 га) — 18 531 (27,15%), середняцькі (від 5 до 10 га) — 5 814 (8,52%). На вищій групі господарств припадало 3 041 господарство (4,45%), з яких куркульські становили 2 685 (3,93%), поміщицькі — 356 (0,52%)¹². Отже, пролетарські й напівпролетарські господарства становили понад 87%. На другому полюсі виступала нечисленна, але економічно сильна, заможна частина селянства. Відносно незначну групу становило середнє селянство.

Як зазначав В. І. Ленін, більш надійним критерієм соціального розшарування селянства є дані про застосування різними господарствами найманої робочої сили. У 1902 р. її застосовували на Північній Буковині 5 629 господарств¹³ (8,3% усіх господарств), з яких переважну більшість становили господарства куркулів.

Селянська біднота була неспроможна покрити свої витрати за рахунок власних господарств і постачала основні кадри поденників (по суті, це були робітники з наділами) та постійних сільськогосподарських робітників. У 1902 р. з заробітками у сільському господарстві було зв'язано на Північній Буковині 51% господарств, а всього з сторонніми заробітками — 71,6% господарств. Крім того, внаслідок позбавлення селян пасовищ, вигонів, лісів 44% господарств були зв'язані з відробітками за пасовища та лісові сервітути¹⁴.

Процес класового розшарування буковинського селянства підтверджують і дані про наявність худоби у різних соціальних групах господарств. У 1902 р. 71% загальної кількості господарств не мало коней, 38 — великої рогатої худоби, 82 — овець, 51% — свиней. Становлячи незначну частку усіх господарств,

¹⁰ Bevölkerung und Viehstand von der Bukowina... vom 1869. Wien, 1871, S. 10—13.

¹¹ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 3, с. 59—72, т. 17, с. 77—78; т. 19, с. 321; т. 23, с. 272—273.

¹² Österreichische Statistik, R. 83, H. 5. Wien, 1908, S. 57.

¹³ Mitteilungen, H. 13, T. 3, S. 139.

¹⁴ Ibid, S. 144—149.

куркульські і поміщицькі господарства володіли 26% усієї худоби¹⁵.

Про значне соціальне розшарування буковинського селянства свідчать також і орендні відносини. До оренди землі вдавалося у 1902 р. 17 304 господарства Північної Буковини. Переважну більшість з них (89%) становили пролетарські й напівпролетарські господарства, які доорендовували невеликі ділянки землі. Це фактично була «голодна оренда». 6,6% господарств, що вдавалися до дрібної аренди, були середняцькими, для решти (4,4%) господарств оренда землі була справжнім капіталістичним підприємництвом¹⁶. У господарствах вищих типів зосереджувалася і більша частина орендованої землі. Поміщики й релігійний фонд, як правило, здавали землю в оренду оптом великим підприємцям (інколи й окремим селянам), а вже від останніх брала землю у суборенду сільська біднота на дуже важких умовах. За оренду землі релігійного фонду селяни платили до 60 гульденів у рік за фальчу*. Не дешевшою була і суборенда приватновласницьких земель. У с. Жадові Сторожинецького повіту за фальчу платили 40, 50 і навіть 80 гульденів¹⁷. У селах Заставнівського повіту Василів, Чуньків та інших за кожен орендований за третину урожаю кукурудзи морг** землі селяни, крім орендної плати, відробляли безплатно по 5—6 днів на польових роботах¹⁸.

В умовах капіталістичного виробництва, а також тимчасової нестачі робочої сили, згодом і аграрної кризи, яка почалася на початку 70-х і тривала з невеликими перервами до середини 90-х років, зростало використання сільськогосподарських машин та поліпшених знарядь. У 1861 р. поліпшені плуги, культиватори, особливо молотарки мали майже всі поміщики і камеральні орендарі¹⁹. Зростала кількість машин з механічними двигунами. Якщо на початку 70-х років у сільському господарстві був всього один двигун (при молотарці у Заставні Кіцманського повіту)²⁰, то в 1890 р. їх налічувалося 29 (без гуралень)²¹. Машини і поліпшені знаряддя застосовувалися в 1902 р. у 10 085 господарствах Північної Буковини, в тому числі парові плуги — в одному господарстві, гноєрозкидачі — 8, сівалки — 170, грабарки — 46, жатки — 29, молотарки — 485, викопувачі коренеплодів — 14, соломорізки — 7 158, сепаратори — 13, крупорушки (жорна) — 2 948, очисні й сортувальні машини — 2 055, преси

¹⁵ Österreichische Statistik, B. 83, Sonderheft. Wien, 1907, S. 23.

¹⁶ Mitteilungen, H. 13, T. 3, S. 72—77.

* 1 фальча — 1,358 — 1,421 га.

¹⁷ Руска рада, 1898, 3 квітня.

** 1 морг — 0,57 га.

¹⁸ ЧОДА, ф. 3, оп. 1, спр. 9302, арк. 144.

¹⁹ Hauptbericht und Statistik über das Herzogtum Bukowina... 1861, S. 175.

²⁰ Ibid., 1862—1871, S. 157.

²¹ Nachrichten über Industrie, Handel und Verkehr, Wien. 1892. B. 54, H. 2, S. 213—215.

для сіна і соломи — у 5 та ін. Абсолютна більшість машин і знарядь зосереджувалася в руках поміщиків і куркулів. Так, з усіх господарств, що застосовували сівалки, поміщицькі становили 80%, куркульські — 12%, серед господарств, що використовували молотарки, куркульських було 42%, поміщицьких — 33% тощо²². Механічні двигуни були лише в 71 господарстві²³. Щодо застосування машин Північна Буковина значно відставала від інших австрійських провінцій.

Якщо у Зальцбурзі сільськогосподарські машини й поліпшені знаряддя використовувало 43% господарств, у Сілезії — 40,5, у Верхній і Нижній Австрії — 40,1, а по імперії — 33,2%, то на Північній Буковині — лише 14,6%²⁴. Запровадження техніки гальмувалося аграрним перенаселенням і пов'язаною з ним надмірною дешевизною робочої сили. Негативно впливала і дорожня нечаша машин.

Важливою ознакою капіталістичної аграрної еволюції було зростання товарного виробництва. Про це свідчить збільшення посівних площ під такими культурами, як пшениця, бобові, цукрові буряки, картопля, льон та ін. Так, при збільшенні площі ріллі в краї з 1890 по 1912 р. на 8% площа під пшеницею зростала за цей час на 20%, а площа під льоном, цукровими буряками, картоплею і коноплями — на 84%²⁵. Зернове господарство домінувало в низинних повітах. При цьому поміщики вигідно збували на ринку значно більшу частину своєї продукції, ніж селяни. У селян хліб скуповували дрібні посередники, які встановлювали вигідні для себе ціни, користуючись тим, що більша його частина потрапляла на ринок відразу після жнив. У 70-х роках XIX ст. на десятя головних буковинських ярмарках продавалося щороку понад 140 тис. гл* зерна²⁶. Отже, кількість товарного хліба була значною. До того ж багато зерна (понад 2,5 тис. т щороку)²⁷ в поміщицьких гуральнях перероблялося на спирт, що є, як відомо, проявом торговельного характеру землеробства. З побудовою залізниці Львів — Чернівці, а також місцевих залізниць зріс вивіз зерна та інших сільськогосподарських продуктів в інші краї монархії та в Західну Європу.

Однією з найважливіших галузей торговельного сільського господарства було тваринництво. Зростання поголів'я великої рогатої худоби на Північній Буковині (з 127,4 тис. голів у 1861 р. до 133,1 тис. у 1890 р.)²⁸ було викликане головним чи-

²² Mitteilungen, N. 13, t. 3, S. 116—129.

²³ Ibid., S. 131.

²⁴ Österreichische Statistik, B. 83, N. 1. Wien, 1909, S. 34.

²⁵ Österreichische statistisches Handbuch. Wien, 1890, S. 90—91; 1900, S. 121.

* 1 гл — 74—76 кг пшениці; 68—71 кг жита; 62—63 кг ячменю; 82—86 кг кукурудзи, 42—44 кг вівса.

²⁶ ЧОДА, ф. 3, оп. 4, спр. 2450, арк. 46.

²⁷ Die Österreichisch-Ungarische Monarchie, S. 476.

²⁸ Mitteilungen, N. 11, T. 2, 1907, S. 9.

ном намаганням великих землевласників подолати труднощі аграрної кризи й мало підприємницький характер. Жвава торгівля велася волами²⁹. Крім задоволення потреб краю, великі «буковинські воли», як їх називали на ринку в різних країнах, були призначені й на вивіз до Відня, в Чехію, Моравію, Сілезію, Галичину, а також у Німеччину³⁰. На відгодівлі волів на продаж спеціалізувалися поміщики й багаті селяни гірських околиць. Дещо інший характер мала відгодівля волів у поміщицьких маєтках на рівнині, де використовувалися відходи з гуралень. У 1862—1871 рр. при гуральнях вирощувалося щороку до 6 тис.³¹, а наприкінці 90-х років — до 14 тис. волів³². Окремі підприємці відгодовували партії волів по 300 і більше голів, купуючи за 300—400 гульденів пару, а продаючи їх після відгодівлі за 700—800 гульденів³³. Про втягування селян у товарне виробництво свідчила відгодівля ними на продаж свиней. В середині 70-х років на 11 ярмарках Північної Буковини продавалося в середньому щороку понад 115 тис. голів свиней³⁴. В епоху імперіалізму тваринництво Буковини все більше перетворювалося в галузь, що мала забезпечувати м'ясом великі міста імперії, а почасти й міста інших західних країн. Протягом 1902—1904 рр. з Північної Буковини щороку вивозилося 22,6 тис. відгодіваних волів і 72 тис. свиней (в основному у Відень та в Німеччину)³⁵. В результаті у краї штучно створювався голод на м'ясо, а ціни на нього непомірно росли.

Розвиток капіталістичного товарного виробництва диктував і деякі заходи, спрямовані на інтенсифікацію землеробства. Відстале трипільля, властиве феодальному господарству, поступово змінювалося прогресивнішою системою сівозмін. В останній чверті XIX ст. у поміщицьких господарствах і певній частині селянських господарств були введені раціональні сівозміни, більш систематично угноювалась земля. З початку XX ст. помітно зростає використання штучних добрив. У поміщицьких і почасти куркульських господарствах (переважно німецьких колоністів) проводилися меліоративні роботи³⁶.

В цілому ж сільське господарство краю було екстенсивним. Внаслідок слабкої інтенсифікації урожайність сільськогосподарських культур була тут нижчою, ніж в австрійських провінціях. Через те аграрна Буковина щороку довозила з Росії і Румунії не менше 350—400 тис. ц кукурудзи, 45 тис. ц ячменю

²⁹ Czernowitzer Zeitung, 1868, 16 September.

³⁰ Mitteilungen H. II, Czernowitz, 1907, S. XLVIII.

³¹ Hauptbericht und Statistik über das Herzogtum Bukowina., 1862—1871, S. 150—153.

³² Die Österreichisch-Ungarische Monarchie., S. 476.

³³ Baier E. Fünfzig Jahre Viehzucht in der Bukowina. Czernowitz, 1900, S. 13.

³⁴ ЧОДА, ф. 3, оп. 4, снр. 2450, арк. 46.

³⁵ Kröpfl I. Die Viehzucht unter entsprechender Würdigung der Bukowina. Sereth, 1906, S. 2.

³⁶ Bukowinaer landwirtschaftliche Blätter, 1908, 1 Dezember.

тощо³⁷. Значною нерівномірністю відзначався розвиток тваринництва у краї. Внаслідок посиленого розорювання пасовиськ і звуження кормової бази пасовищного скотарства кількість великої рогатої худоби скоротилася на Північній Буковині з 133,1 тис. голів у 1890 р. до 105,5 тис. голів у 1910 р., або на 31,1%³⁸. У бідняцьких господарствах велика рогата худоба замінювалася дрібною. На стані тваринництва вкрай негативно позначалися систематичні неврожаї. У галузі тваринництва Буковина значно відставала від економічно більш розвинутих західних і центральних австрійських провінцій. Якщо у 1910 р. великої рогатої худоби тут припадало на 100 га ріллі 40,3 голови, то у Верхній Австрії — 79,4, у Сілезії — 60,9, а по Австрійській імперії — 49,9 голови. Свиней у тому самому році на 100 г ріллі припадало на Буковині 39,6 голови, а у Штірії — 82,7, у Нижній Австрії — 57,8, у Сілезії — 44,7 голови тощо³⁹. Зменшення поголів'я великої рогатої худоби, недостатня кількість продуктивної та робочої худоби у більшій частини селянських господарств мали своїм наслідком не лише погіршення народного харчування, а й негативно позначалися на землеробстві: ґрунт недостатньо угноювався, гірше оброблявся.

Важливу роль у капіталістичній еволюції сільського господарства відігравали банки, зокрема філіал Рустикального банку, ощадкаса і Ломбардно-позичковий заклад (з кінця 60-х років), Буковинський задатковий банк (з 1870 р.), філіал Австрійського національного банку (з 1874 р.)⁴⁰, Буковинська кредитна земельна установа (з 1882 р.), яка у 1905 р. об'єдналася з новозаснованим Крайовим банком. Все більшого поширення набували колективні капіталістичні кредитні товариства, яких лише в Чернівцях налічувалося у 1896 р. 30⁴¹. Розвиток кредитної системи свідчив про дальше втягнення сільського господарства у товарно-грошові відносини. Земельна власність переставала бути монополією поміщиків, вона закладалася, продавалася, набираючи рис типової буржуазної власності. У 1904 р. іпотечна заборгованість великого приватного землеволодіння на Північній Буковині становила 36,7 млн. крон, іпотекою було обтяжено 82% усіх поміщицьких маєтків⁴². Якщо у 1880—1889 рр. на Буковині відбувалася щороку 91 операція купівлі-продажу поміщицької власності на суму 7 783 тис. гульденів, то у 1900—1909 рр.— 1 084 операції на суму 44 205,7 тис. крон⁴³ (1 крона = 0,5 гульдена).

³⁷ Stenographische Protokolle des Bukowinaer Landtages der zweiten Session der Zehnten Wahlperiode, S. 289.

³⁸ Mitteilungen, H. 11. T. 2, S. 9; H. 17, T. 2, 1913, S. 5.

³⁹ Podrecznik statystyki Galicyi, t. 9, cz. 1. Lwów, 1913, S. 191.

⁴⁰ Statistische Monatschrift, I. Jahrgang. Wien, 1875, S. 422.

⁴¹ Буковинские ведомости, 1896, 8 грудня.

⁴² Hauptbericht der Handels und Gewerbekamer für das Herzogtum Bukowina..., 1862, S. 177.

⁴³ Österreichisches statistisches Handbuch за 1882—1911 рр.

Банковий капітал підпорядковував собі і селянське господарство, посилюючи процес мобілізації і концентрації землі в руках куркулів. З 1900 до 1911 р. іпотечна заборгованість селянської власності зросла на 56 млн. крон; ріст нової заборгованості у 2,3 раза перевищував погашення боргів⁴⁴. У Крайовому банку у 1913 р. було закладено 54 187 га землі⁴⁵. У разі несвоечасної сплати боргу банки продавали землю й інше селянське майно з молотка. Протягом 1900—1911 рр. через примусовий продаж відбулося 5 386 випадків зміни власності селянського майна на суму 7,7 млн. крон⁴⁶.

Економічна відсталість краю, брак вільної готівки зумовили збереження тут найвідсталішої форми кредитування — лихварства. Особливо сильними були позиції лихварів у сфері дрібного селянського та ремісничого виробництва. Не маючи змоги одержати кредит у великих банках, селяни та ремісники мусли брати у лихварів кредит під 50, 100, а то і 300%. Спроби протиставити лихварству буржуазну кредитну кооперацію закінчилися невдачею. Буржуазно-націоналістичне керівництво крайових кооперативних союзів, української «Селянської каси» (С. Смаль-Стоцький, Л. Когут), румунського «Центрального союзу сільськогосподарських товариств» (Ф. Лупу, Н. Блинду) пустилося на різні махінації: купувало поміщицькі маєтки, ліси, млини, будинки, перепродувало їх по спекулятивних цінах і, користуючись безконтрольністю, не гребувало навіть шахрайськими методами, особисто збагачувалося⁴⁷.

Отже, розвиток капіталізму в другій половині XIX — на початку XX ст. охопив усі сфери сільськогосподарського виробництва Буковини. Участь у товарному виробництві поміщиків і селян не була, звичайно, однаковою. Якщо поміщики, заможні селяни збували лишки своєї продукції у розмірах, відповідних їх майновому стану та ступеню підприємництва, то трудяще селянство продавало свою продукцію по необхідності, насамперед для сплати податків, боргів тощо.

Проте процес капіталістичної еволюції був дуже повільним. Окрім австрійських колонізаторів, консервативною силою, що гальмувала прогрес у сільському господарстві, були буковинські поміщики. Захищені високими ввізними митами на хліб і урядовою забороною ввозу худоби з сусідніх держав, постійно підтримувані у багатьох своїх домаганнях крайовим сеймом і урядом, вони, не вкладаючи значних коштів у сільське господарство, експлуатуючи наймитів і поденників напівфеодальними методами, забезпечували собі досить високі прибутки.

⁴⁴ Österreichisches statistisches Handbuch за 1902—1913 pp.

⁴⁵ Tätigkeits-Bericht des Curatoriums der Bukowinaer Landesbank für das Jahr 1913. Czernowitz, 1914, S. 22.

⁴⁶ Österreichisches statistisches Handbuch за 1899—1913 pp.

⁴⁷ ЧОДА, ф. 3, он. 1, спр. 11 555, арк. 16—19.

Капіталізм супроводжувався прогресуючим зростанням злиднів, розоренням і пауперизацією сільської бідноти. «По знесенню панщини,— писала газета «Буковина»,— лишився наш мужик бідним і залежним від чужої самоволі робітником, а 40-літня правна воля не змогла витерти сліди вікового пониження»⁴⁸. Дрібний сільський виробник не міг на своїх жалюгідних парцелях з середньовічним реманентом вести скільки-небудь прибуткове господарство. Він втрачав при реалізації власної продукції не тільки додатковий, а й частково необхідний продукт своєї праці, розорявся і перетворювався у наймита або міського пролетаря. Якщо у 1898 р. на Буковині числилося 126 186 власників землі, то у 1910 р. їх було 110 460, або на 15 726 (12,4%) менше⁴⁹.

Становище селянства систематично погіршувалося і внаслідок зростання земельного, будинкового та інших податків. Так, з 1847 до 1892 р. земельний податок збільшився на 67,4%⁵⁰, податок за будинки зріс з 1880 до 1900 р. у 1,8 раза⁵¹. Крім основних державних податків, буковинське селянство сплачувало і місцеві — крайові та громадські — податки на утримання адміністрації, шкіл, лікарів тощо. За період з 1875 до 1910 р. вони зросли з 15% від основних податків до 96%⁵², а в окремих селах — до 200%⁵³. Основний податковий тягар несло на своїх плечах трудяще селянство. У 1898—1902 рр. буковинські поміщики і релігійний фонд платили, наприклад, у середньому щороку 296,5 тис. крон земельного податку, а селяни — 575,5 тис. крон, або майже вдвічі більше⁵⁴, хоч поміщикам і фондові належала майже половина всієї землі краю. Крім того, селяни змушені були тривалий час сплачувати так звану індемнізацію (викупні платежі за землю), оплачувати «рогачки» (за проїзд по дорогах), військові такси (за військову відстрочку), церковні треби (за відправлення релігійних обрядів), давати гроші на будівництво шкіл, церков, громадських канцелярій тощо. Несплата податків тягнула за собою ліцитацію* селянського майна. Важким тягарем були непрямі податки. Досить сказати, що коли у 1904—1908 рр. середньорічні прямі податки склали на Буковині 3,5 млн. крон, то непрямі (від споживання м'яса, цукру, солі, тютюну, дріжджів, гасу, горілки, пива, вина тощо) — 17,3 млн. крон⁵⁵.

⁴⁸ Буковина, 1900, 26 серпня.

⁴⁹ Mitteilungen, H. 9, T. 2, S. 2; Neue Folge, S. 242.

⁵⁰ Голубуцький В. О. Економічна історія Української РСР. К., 1970, с. 255—256.

⁵¹ Bukowinaer Post, 1899, 11 Dezember.

⁵² Volkspresse, 1911, 21 Januar.

⁵³ Ibid., 1909, 10 Mai.

⁵⁴ Mitteilungen, H. 10. Czernowitz, 1904, S. 2—5.

* Ліцитація — продаж з аукціону за борги.

⁵⁵ Statistisches Jahrbuch des Haезogtums Bukowina für das Jahr 1908, S. 252—253.

Буковинський селянин важко працював, однак не забезпечував собі і своїй сім'ї наймінімальніших умов існування. Денна плата наймитів і поденників при 14—15-годинному робочому дні коливалася від 0,4 до 1 крони, рідше — до 1,4 крони, при натуральній оплаті сільська біднота одержувала 11—12-й сніп хліба на жнивах, $\frac{1}{3}$ або $\frac{1}{4}$ урожаю — при обробітку кукурудзи⁵⁶. Свого хліба більшості селян до нового врожаю не вистачало. Звичайною їжею для них була картопля, кукурудзяна мамалига, квашена капуста. Хліб, м'ясо, цукор були рідкістю і вживалися лише кілька разів на рік на великі свята. «Загал нашого селянства, — писала одна з газет, — живе по нуждених ліп'янках, мерзне, одягаєсь лихо, відживляєсь такою стравою, якої культурна людина не годна взяти до рота»⁵⁷. Вкрай погані були побутові умови бідноти. Селянські хати здебільшого були невеликі, низенькі, темні, з малими вікнами, часто вологі, курні (топили кізяками і соломною). В невеличких кімнатах тулилося по 6—8, а то й десятеро дітей та дорослих. У сільських місцевостях лютували тиф, дизентерія, туберкульоз, віспа, скарлатина, дифтерія, менінгіт, трахома, пелагра, сифіліс та інші хвороби, викликані хронічним недоїданням, відсутністю найелементарніших санітарних умов, деморалізуючим впливом численних шинків тощо. Хвороби передчасно гнали в могилу тисячі людей, особливо дітей. У с. Путилі з кожних ста новонароджених дітей виживало на початку ХХ ст. лише 20⁵⁸. Через нестачу лікарів та лікувальних закладів, дорожнечу лікування більшість хворих не могла одержати медичної допомоги. У 1906 р. на всій Буковині був 141 лікар (більшість приватних), 5 державних і 2 приватні лікарні з 782 ліжками, 30 аптек. Один лікар припадав у Кіцманському повіті на 15,3 тис. чоловік, у Заставнівському на 13,7, у Чернівецькому — на 13,3, в Сторожинецькому — на 12,6, у Вашковецькому — на 11,6 тис. чоловік⁵⁹. Все це — прямий наслідок господарювання австрійських колонізаторів, які прирекли маси селянства на страждання, деградацію і вимирання.

Неминучим наслідком колоніального гноблення Буковини у складі Австрії була її промислова відсталість. Розвиток промисловості і ремесла гальмувався нестачею капіталів, високим позичковим процентом, відсутністю фахівців і кваліфікованих робітників, високими цінами на привізну сировину, поганим станом шляхів сполучення, що ускладнювало довіз обладнання з інших районів імперії. Кількість підприємств фабрично-заводського типу була незначною. У 1851 р. на Буковині було лише одне залізоплавильне підприємство в с. Лопушні Вишницького повіту, яке працювало сезонно, на привозній сиро-

⁵⁶ ЧОДА, ф. 3, оп. 2, спр. 8801, арк. 29.

⁵⁷ Народне багатство, 1908, 10 грудня.

⁵⁸ Volkspresse, 1908, 8 August.

⁵⁹ Буковина, 1908, 19, 22 січня.

вині і давало за рік 258 ц заліза. На ньому був зайнятий 21 чоловік⁶⁰. Машинобудівна промисловість перебувала у зачатковому стані. У звітах Буковинської торгово-промислової палати за 1851 і 1861 р. фігурує по одному підприємству такого типу⁶¹.

Колоніальні методи господарювання австрійських окупантів виразно позначились на структурі промисловості краю. Головне місце займав розвиток тих її галузей, які розробляли багаті сировинні ресурси для переробки їх за межами краю. Майже ембріональний розвиток всіх інших галузей промисловості при хворобливій тривалій консервації домашньої промисловості і ремесла був наочним підтвердженням цього. У 1900 р. близько $\frac{3}{4}$ вироблених на Буковині промислових товарів становили виробы ремісників⁶².

Обробна промисловість в цілому і по галузях на території Буковинської торгово-промислової палати за 1890 р. характеризується даними табл. 2⁶³.

Хоч у цю таблицю включені лише більші підприємства, в ній досить чітко простежуються напрями розвитку обробної промисловості і головне — безперечний доказ становлення фабрично-заводської промисловості, яка прийшла на зміну простій капіталістичній кооперації й мануфактурі. В наступні роки розвиток капіталізму викликав появу нових промислових підприємств, однак дрібні й напівкустарні продовжували переважати. За промисловим переписом 1902 р. механічні двигуни (загальною потужністю до 11 270 к. с.) мали на Буковині лише 798 підприємств, на яких було зайнято 7092 чоловіка. Однак і серед них дрібні становили до 90%. Підприємств же фабрично-заводського типу налічувалося всього 60 (без гуралень), на яких працював 5261 чоловік⁶⁴. Великих підприємств з числом робітників понад 100 було тільки 13, на яких працювало до 3200 чоловік⁶⁵.

Провідною галуззю буковинської промисловості була лісова. Вже у 1851 р. на території Буковинської торгово-промислової палати 51 лісопильня перепиляла близько 40 тис. колод⁶⁶, у 1871 р. продукція лісопильних підприємств оцінювалась в

⁶⁰ Mitteilungen aus dem Gebiete der Statistik. Dritter Jahrgang, H. 1. Wien, 1854, S. 93, 96—97.

⁶¹ Hauptbericht der Handels-und Gewerbekammer für das Herzogtum Bukowina ..., für das Jahr 1851, S. 62; ... für das Jahr 1861, S. 201.

⁶² Литвинов В. К. Робітничий і селянський рух на Буковині під час першої російської революції 1905—1907 рр.—Наукові записки Чернівецького держуніверситету, т. 26. Серія історичних наук. Чернівці, 1957, с. 75.

⁶³ Nachrichten über Industrie, Handel und Verkehr aus dem statistischen Departament in k. k. Handelsministerium, B. 54, H. 1. Wien, 1894, S. 336—337.

⁶⁴ Mitteilungen, H. 13, T. 2. Czernowitz, 1909, S. 2.

⁶⁵ Ibid., S. 2, 38—41, 46—49.

⁶⁶ Haupt-Bericht der Handels-und Gewerbekammer des Herzogtums Bukowina für das Jahr 1851. Czernowitz, 1861, S. 40, 43.

ТАВЛИЦЯ 2

Стан обробної промисловості Буковини

Галузь промисловості	Діючих підприємств	Потужність механічних і водяних двигунів на діючих підприємствах (к. с.)	Кількість робітників і службовців на цих підприємствах
Металургія і металообробка	4	135	47
Машинобудування	2	18	35
Скляна і будівельна промисловість	42	25	299
Лісопилна і деревообробна, виробництво з кості, каучуку і ін.	19	1133	3090
Харчова	46	580	828
Хімічна	1	35	27
Поліграфічна і художні промисли	7	—	87
Разом:	121	1925	4413
В процентах щодо всієї Австрії	1,12	0,40	0,52

90 тис. гульденів⁶⁷. До 1910 р. кількість парових лісопилен зростає на території Буковинської торгово-промислової палати до 114, в тому числі 43 парових і 71 водяна⁶⁸.

Розвиток капіталістичної лісової промисловості супроводився хижацьким винищенням лісових багатств. За свідченням крайового президента Ф. Шміка, до початку 50-х років XIX ст. у Довгопільській окрузі між Вижницею і Путилою ліс зовсім винищено⁶⁹. З 1871 до 1898 р. лісові площі на Північній Буковині скоротились на 10 тис. га⁷⁰. У 1910 р. тут було вирубано 2046 га лісу⁷¹. Лісова промисловість носила яскраво виражений колоніальний характер. Із 600—800 тис. м³ деревини, яка заготовлялася тут щорічно на початку XX ст., лише третина перероблялася на місцевих лісопильних, решта ж вивозилася за межі краю⁷².

Незважаючи на несприятливі умови (високі мита на ввізне борошно, встановлені Німеччиною, висока перевізні плата на залізницях при наявності пілг для угорських млинів, дороге фабрично-заводське устаткування тощо), набула деякого розвитку

⁶⁷ Hauptbericht und Statistik über das Herzogtums Bukowina ..., 1862—1871, S. 272—273.

⁶⁸ Statistisches Jahrbuch des k. k. Ackerbau-Ministeriums für das Jahr 1910. Forst und Jagdstatistik. Wien. 1913, S. 432.

⁶⁹ ЧОДА, ф. 3 оп. 1, снр 68, арк. 20.

⁷⁰ Mitteilungen H. 7. Czernowitz, 1899, S. 72—75.

⁷¹ Statistisches Jahrbuch des k. k. Ack.-Min. für das J. 1910, S. 78.

⁷² Цинко К. Г. Вказ. праця, с. 9.

в другій половині XIX — на початку XX ст. і інша важлива галузь промисловості краю — харчова. У 1861 р. борошномельна промисловість на території Буковинської торгово-промислової палати була представлена 581 примітивним млином, серед яких не було жодного парового⁷³. У 1871 р. продукція парових млинів становила уже 240 тис. ц бороша⁷⁴, а в 1910 р. у буковинських млинах перероблялось до 6 тис. вагонів зерна⁷⁵. Борошномельна промисловість працювала вже і на вивіз.

Ще до скасування панщини на Буковині у маєтках поміщиків було розвинуте спиртове виробництво. У другій половині XIX ст. більшість власників гуралень пристосувалися до нових умов капіталістичного виробництва, в результаті чого кількість гуралень зростала досить швидко. Якщо в 1864 р. їх налічувалося на Буковині 27, то в 1911 р. — 66 (з них 65 — поміщицькі)⁷⁶. Так само швидко зростало й виробництво спирту. У 1883 р. було вироблено 29 тис. гл, а в 1911 р. — 81,6 тис. гл.⁷⁷ У повітах Північної Буковини на початку XX ст. зосереджувалося понад 80% усіх гуралень, які давали понад 85% усієї продукції⁷⁸. Більшість виробленого спирту споживалася в краї, частина вивозилася в Угорщину. З 1906 р. буковинські поміщики — власники гуралень спільно з галицькими створили «Зв'язок промисловців гуралень рільничих», який в 1911 р. став зватися «Картель спиртовий»⁷⁹.

У пивоварінні спостерігалася тенденція до скорочення кількості підприємств при зростанні їх виробничої потужності. Якщо в 1851 р. на території Буковинської торгово-промислової палати у 25 броварнях було вироблено 37 тис. відер пива⁸⁰, то в 1912 р. лише на семи великих броварнях — 193,5 тис. гл.⁸¹ Причому на трьох чернівецьких броварнях на початку XX ст. вироблялося до 70% усього пива⁸².

Важливою подією у розвитку харчової промисловості було виникнення цукроваріння. Перший цукрозавод у краї був збу-

⁷³ Hauptbericht der Handels- und Gewerbekammer für das Herzogtums Bukowina ... 1861, S. 197.

⁷⁴ Hauptbericht und Statistil über das Herzogtums Bukowina ..., 1862—1871, S. 266—267.

⁷⁵ Tätigkeitsbericht des Landeskulturrates im Herzogtume Bukowina für das Jahr 1911. Czernowitz, 1912, S. 26.

⁷⁶ Österreichisches statistisches Handbuch, 1902. Wien, 1904, S. 197; 1913, S. 146.

⁷⁷ Ibid., S. 198; 1913, S. 147.

⁷⁸ Statistisches Jahrbuch des Herzogtums Bukowina für das Jahr 1908. Czernowitz, 1911, S. 214—220.

⁷⁹ Савжинський П. В. Аграрні відносини..., с. 99.

⁸⁰ Hauptbericht der Handels- und Gewerbekammer für das Herzogtum Bukowina ... 1861, S. 197; Nachrichten über Industrie, Handel und Verkehr aus dem statistischen Departament in k. k. Handelsministerium, B. 54, H. 1, S. 268—269.

⁸¹ Österreichisches statistisches Handbuch. 1912. Wien, 1913, S. 251.

⁸² Stenographische Protokolle des Bukowiner Landtages der zweiten Session der zehnten Wahlperiode 1905, S. 326.

дований у 1901 р. в Старій Жучці під Чернівцями на кошти релігійного фонду і Галицького цукрового товариства в Переворську. Всупереч цьому некартельованому підприємству віденський цукровий картель через рік побудував у с. Лужанах Кіцманського повіту другий цукровий завод. Між ними почалася конкурентна боротьба за сировину і ринок збуту⁸³. У 1912 р. напередодні першої світової війни у с. Хрещатику Заставнівського повіту став до ладу третій цукровий завод великого поміщика і промисловця Маркуса Фішера⁸⁴. Це були великі капіталістичні підприємства, обладнані досконалими машинами. На Лужанському заводі під час виробничого сезону працювало понад 800 чоловік, на заводі у Старій Жучці — до 600 чоловік⁸⁵. Середньорічне виробництво цукру зросло з 114 тис. у 1902—1906 рр. до 160 тис. ц у 1907—1911 рр., або на 40%⁸⁶.

Промисловість по розробці мінеральної сировини була розвинута слабо. Провідне місце у цій галузі належало цегельному виробництву. Річна продукція 30 підприємств, розташованих на території Буковинської торгово-промислової палати, становила на початку 60-х років XIX ст. 4,5 млн. штук цегли⁸⁷, у 1890 р. на 38 підприємствах — 5,5 млн⁸⁸. У 1902 р. тут діяли 73 цегельні, на яких працювало 618 чоловік. Близько 70% цегельні і 75% зайнятих на них робітників зосереджувалося у повітах Північної Буковини⁸⁹. Проте, як і в попередні десятиліття, в цій галузі панувала ручна праця, рутинна і технічна відсталість. Така сама картина спостерігалась і у вапняно-цементному виробництві. Скляне виробництво у краї занепадало. У 1902 р. тут залишився лише один склозавод у с. Красній Сторожинецького повіту, на якому працювало 66 чоловік⁹⁰.

Збут продукції позакрайової легкої фабрично-заводської промисловості на Північній Буковині був чи не найбільшою перешкодою у розвитку цієї галузі промисловості у краї, де поширювалося в основному ремісничє виробництво й домашні промисли. Однобічний характер буковинської промисловості прирікав край на колоніальне животіння.

З розвитком капіталізму Буковина втягувалася в систему загальноавстрійського ринку. Залізничне будівництво, яке проводилося з стратегічних міркувань, а також з метою збільшення вивозу сировини, тісніше зв'язало край з північними і західними провінціями Австро-Угорщини, сприяло поліпшенню умов збуту

⁸³ ЧОДА, ф. 3, оп. 2, спр. 18 553, арк. 1, 7, 82.

⁸⁴ Там же, ф. 115, оп. 7, спр. 5999, арк. 21.

⁸⁵ Там же, ф. 3, оп. 2, спр. 18 554, арк. 163, 192.

⁸⁶ Österreichisches statistisches Handbuch за 1902—1911 рр.

⁸⁷ Hauptbericht der Handels-und Gewerbekammer für das Herzogtum Bukowina ... 1861; S. 201.

⁸⁸ Nachrichten über Industrie, Handel und Verkehr aus dem Statistischen Departament in k. k. Handelsministerium, B. 54, H. 1, S. 154—155.

⁸⁹ Mitteilungen, H. 13, T. 2, S. 10, 22, 50.

⁹⁰ Ibid., S. 111.

буковинської продукції за кордон, зокрема в Росію і Румунію. У 1866 р. побудовано залізницю Львів—Чернівці, яка в 1869 р. була продовжена до кордону з Румунією. Залізниця Чернівці—Новоселиця, збудована у 1884 р., сприяла посиленню економічних зв'язків краю з Україною і Росією. У 80—90-х роках ХІХ ст. збудовано місцеві залізниці: Глибока—Берегомет з відгалуженням на Карапчів—Чудей (нині с. Межириччя Сторожинського району), Берегомет—Межиброди (Південна Буковина), Неполоківці—Вижниця, Лужани—Заліщики та ін. Довжина залізниць зросла на Буковині з 117 км у 1881 р. до 592 км у 1913 р.⁹¹ Проте протяжність залізничної мережі на 1 тис. км² була у 2-3 рази меншою, ніж у центральних районах Австрії. Посилений у зв'язку з залізничним будівництвом довіз фабрично-заводської продукції з центральних австрійських провінцій значно підірвав місцеву промисловість і ремесло. Кількість ремісників скоротилася, наприклад, з 5 646 чоловік у 1864 р. до 3 303 у 1880 р.⁹² Не витримавши конкуренції, наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. закрилося понад 20 місцевих фірм⁹³.

Наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. в буковинській промисловості почався процес деякої концентрації виробництва, властивий для імперіалістичної стадії розвитку капіталізму. Цей процес був прискорений економічною кризою, що охопила наприкінці ХІХ ст. більшість країн Європи. На 13 великих промислових підприємствах з числом робітників понад 100 (близько 22% усіх фабрично-заводських підприємств краю) зосереджувалося у 1902 р. до 60% робітників фабрично-заводської промисловості і 47% виробничих потужностей⁹⁴. Концентрація виробництва супроводжувалася створенням акціонерних об'єднань. Уже у 1883 р. виникло «Акціонерне товариство локальних залізниць», у 1884 р. — «Перше Буковинське акціонерне товариство пивоварів», у 1888 р. — «Перше Буковинське акціонерне товариство парових млинів, колишне Шлосман і К°», згодом — «Чернівецьке товариство електростанцій і трамваю». На початку ХХ ст. виникає ще ряд акціонерних товариств, зокрема, «Акціонерне товариство спиртової і лікерної промисловості Кальман Фішер і К°», «Галицько-буковинське цукрове товариство (Переворськ, філія Стара Жучка)» з акціонерним капіталом у 1910 р. 7 млн. крон, «Акціонерне товариство Маркуса Фішера (Хрещатик)». Проте провідне місце належало великим австрійським монополістичним об'єднанням, що заснували тут свої філії. Серед них: «Акціонерне товариство по експлуатації лісу і парових лісопильних заводів, колишне Гйотц і К°» (Відень, філія у Чернівцях), «Хропінське цукрове акціонерне товариство» (Відень, філія у Лужанах) з акціонерним

⁹¹ Österreichisches statistisches Handbuch... 1890, S. 193; 1913, S. 243.

⁹² Protokolle Auswanderungs-Conferenzen. Czernowitz, 1901, S. 118.

⁹³ Volkspresse, 1910, 1 Januar.

⁹⁴ Mitteilungen, H. 13, T. 2, S. 46—49.

капіталом у 1908 р. понад 9 млн. крон, «Зінгер і К^о, акціонерне товариство швейних машин» (Відень, філія у Чернівцях), «Верхньосілезьке акціонерне товариство лісової промисловості» (Бойтен, філія у Лукавці). У 1913 р. у краї налічувалося всього 12 акціонерних товариств або філій⁹⁵.

Картелі диктували ціни, значно вищі за ті, що існували до картелювання підприємств, внаслідок чого конкурентна боротьба ще більше загострювалася.

Все більшого значення у розвитку промисловості Буковини набирали банки, які були або дочірніми філіалами австрійських та іноземних банків, або тісно пов'язаними з фінансово-капіталістичними групами, що проникали в економіку краю. Крім згаданих тут діяли філіали: Англо-Австрійського банку (з 1863 р.), Віденського «Банкового союзу» (з 1904 р.), Центрального банку чеських ощадних кас у Празі (з 1909 р.) та ін.⁹⁶ Вивозячи капітал на Буковину, де сировина і робоча сила були у 2—2,5 раза дешевші, ніж у метрополії, австрійські та іноземні банкіри наживалися за рахунок експлуатації трудящих. Австрійський та угорський і іноземний (німецький, англійський) капітал ринув насамперед у лісову промисловість. Найсильніший вплив тут мав капітал Віденського «Банкового союзу». Згодом долучився капітал Центрального банку чеських ощадних кас, а напередодні першої світової війни панівне становище в лісорозробках займав Англо-Австрійський банк. Останній фінансував, крім того, акціонерні товариства пивоварів, парових млинів та інші об'єднання, представники банку були радниками в управліннях ряду акціонерних товариств. «Вони не просто дають гроші,— писала місцева газета «Volkspress» про представників австрійських та іноземних банків на Буковині,— вони сидять у рядах управліннь і керують підприємствами»⁹⁷. Австрійський та іноземний капітал в усіх галузях економіки краю становив у 1900 р. 41,4 млн. крон⁹⁸.

У зв'язку з цілковитою фінансовою залежністю краю від банків Відня і західних країн всякі коливання на австрійському та міжнародному валютному ринках, часті погіршення кон'юнктури, викликані всезростаючим загостренням суперечностей між імперіалістичними державами, катастрофічно позначалися на економіці й становищі буковинських трудящих.

Незважаючи на засилля австрійського та іноземного капіталу, активну діяльність розгорнула на Буковині місцева національна буржуазія, створюючи свої кредитні, страхові та інші фінансові заклади. Українська буржуазія групувалася, на-

⁹⁵ ЧОДА, ф. 3, оп. 1, спр. 29 891, арк. 1—2; спр. 18 554, арк. 163, 185.

⁹⁶ ЧОДА, ф. 3, оп. 2, спр. 29 021, арк. 1; Історія міст і сіл Української РСР. Чернівецька область. К., 1969, с. 68.

⁹⁷ Volkspress, 1911, 23 September.

⁹⁸ Литвинов В. К. Робітничий і селянський рух на Буковині., с. 75.

приклад, навколо філії львівського страхового товариства «Дністер» (з 1892 р.), «Руської каси» у Чернівцях (з 1896 р.), страхового товариства «Роман Сірецький і Спілка» (з 1908 р.), страхової компанії «Карпатія» (з 1911 р.). Найбільшою фінансовою інституцією української буржуазії стає з 1903 р. «Селянська каса», активи якої зросли, наприклад, з 147,5 тис. крон у 1903 р. до 20 млн. крон у 1907 р.⁹⁹ Особливо міцні позиції у фінансово-кредитній системі посідала єврейська буржуазія, в руках якої перебувала більшість місцевих кредитних закладів. Польська буржуазія здійснювала операції через так званий «Банк польський»¹⁰⁰, румунська — через «Центральний союз румунських сільськогосподарських товариств»¹⁰¹. Значні фінансові операції проводив релігійний фонд, доходи якого від капіталу (акцій, облігацій, від процентів за кредит) зросли з 684 тис. крон у 1900 р. до 1128 тис. крон у 1912 р., або на 65%¹⁰².

Розвиток капіталізму в промисловості та сільському господарстві мав своїм наслідком ріст обсягу торгівлі. У 1902 р. на Буковині налічувалося до 7 тис. торговельних закладів¹⁰³. Значну роль відігравали торги й ярмарки. У 1908 р. у 12 населених пунктах краю відбулося 53 ярмарки, що тривали 86 днів. Крім того, у 13 містах і містечках кожного тижня відбувалося 15 торгів¹⁰⁴. І в торгівлі, як і в промисловості, все більшого значення набували капіталістичні об'єднання торговців. У Чернівцях більшість великих торговців були об'єднані у три корпорації. Існували картелі (так звані рінги) по купуванню зерна, свиней¹⁰⁵, збут молока у Чернівцях захопило «Перше Чернівецьке молочне товариство Адольф Рольнер і К^о», продаж муки і крупи — «Перше Буковинське товариство парових млинів, колишнє А. Шлосман і К^о»¹⁰⁶. Посередницьку торгівлю зерном між Росією і Німеччиною через Буковину здійснювало «Об'єднання купців у Новоселиці», зв'язане з філіалом Галицького іпотечного банку у Чернівцях¹⁰⁷. Панівне становище в торгівлі займала в основному місцева буржуазія, здебільшого єврейська. У 1909 р. їй належало в краї 818 крамниць, 453 шинки, 239 тютюнових кіосків¹⁰⁸, 270 торгових фірм

⁹⁹ Когут Л. Хліборобські спілки на Буковині. Львів, 1908, с. 7.

¹⁰⁰ O. Żukowski. Bukowina pod względem topograficznym, statystycznym i historycznym, Czerniowce — Lwów, 1914, s. 19.

¹⁰¹ ЧОДА, ф. 3, оп. 1, спр. 10 964, арк. 20.

¹⁰² Voranschlag der Kurrentgebahrung der Bukowinaer gr.-or. Religionsfondes für das Jahr 1900—1912. Czernowitz, 1900—1912, S. 15—18.

¹⁰³ Mitteilungen, H. 13, T. 2, S. 2, 16.

¹⁰⁴ Буковинський православний календар на рік звичайний 1909. Чернівці, 1908, с. 19.

¹⁰⁵ Stenographische Protokolle des Bukowinaer Landtages der dritten Session der neunten Wahlperiode 1901. Czernowitz, 1901, S. 485.

¹⁰⁶ ЧОДА, ф. 3, оп. 2, спр. 18 574, арк. 28.

¹⁰⁷ Österreichischer. Zentralkataster sämtlicher Handels-Industrie-und Gewerbebetriebe, B. 20. Adressbuch der Bukowina. Wien, 1908, S. XVIII.

¹⁰⁸ Буковина, 1909, 25 грудня.

по продажу буковинського лісу¹⁰⁹. Міцніли позиції і української буржуазії, якій у 1909 р. належало 180 крамниць¹¹⁰, у 1910 р. вона заснувала об'єднання «Буковинська торгівля» з великими магазинами у Чернівцях, Сторожинці та інших містах і селах краю¹¹¹. Крайова буржуазія (єврейська, українська, румунська, молдавська, польська) виступала посередницею у збуті на Буковині фабричної продукції австрійських промисловців і у постачанні Відню та іншим великим містам імперії сільськогосподарської продукції. Через те вона міцно була зв'язана з фінансовими інтересами австрійських монополій і стала фактично компрадурською буржуазією.

Колонізаторська політика Габсбургів щодо Північної Буковини негативно позначилася на розвитку міст. Питома вага міського населення була порівняно незначною. У 1850 р. міське населення становило 14,7%, а у 1910 р.— 22,6% всього населення краю¹¹², або зросло за 60 років лише на 7,9%. Буковинські міста і особливо містечка були не стільки торгово-промисловими, скільки адміністративними центрами повітів і судових округ. У середині ХІХ ст. єдиним значним містом були Чернівці, а статус торгових містечок мали Вижниця (4,4 тис.) і Садгора (2,9 тис.)¹¹³. До 1910 р. статус міст одержали Сторожинець (10,4 тис.), Кіцмань (5,9 тис.), Вижниця (5,3 тис.), містечок — Бояни (7,5 тис.), Вашківці (5,8 тис. чоловік)¹¹⁴. Головне місто краю — Чернівці було резиденцією колоніальної адміністрації і осередком його економічної колонізації. Це зумовило відносно швидкий його ріст: в 1850 р. воно мало 17 872 мешканці, в 1900 р.— 67 622, а в 1910 р.— 87 128¹¹⁵, тобто за 60 років населення міста зросло майже в 5 разів. Високі темпи приросту населення Чернівців були наслідком напливу колонізаторських елементів насамперед німців з інших країв імперії, привабливих перспективою участі в колоніальному грабунку корінного населення. У 1910 р. німці становили 48% населення міста, а українці — 18%, хоч саме вони були найбільшою етнічною групою краю — 54% населення Північної Буковини. Питома вага українського населення Чернівців зменшувалася. При загальному зростанні населення Чернівців у 1890—1910 рр. більш як на 60%, число українців зросло майже на 47%, а їх питома вага серед інших національностей міста впала з 20 до 18%¹¹⁶. Чернівці дуже повільно набували чисто міського рис. Населення передмість Роші, Калічанки, Клокучки і Го-

¹⁰⁹ Народна рада, 1908, 17 липня.

¹¹⁰ Буковина, 1909, 25 грудня.

¹¹¹ Галичина, Буковина, Угорская Русь. М., 1915, с. 140.

¹¹² Mitteilungen, Н. 18, Т. 1, S. 9—46.

¹¹³ ЧОДА, ф. 3, оп. 1, спр. 68, арк. 12.

¹¹⁴ Mitteilungen, Н. 17, Т. 1, S. 6, 9—46.

¹¹⁵ ЧОДА, ф. 3, оп. 1, спр. 68, арк. 13.

¹¹⁶ Mitteilungen, Н. 17, Т. 1, S. 54—55.

речі, які до 1847 р. вважалися окремими селами, і після їх включення до складу Чернівців продовжувало в основному займатися землеробством. За винятком центру, місто було погано впорядковане і значно поступалося перед головними містами інших австрійських провінцій. Але поступово воно впорядковувалося, забудовувалося багатопверховими будинками адміністративного та «ділового» призначення. Буржуазні квартали прикрасилися чудовими особняками. Наприкінці XIX ст. у Чернівцях була споруджена водогінна мережа, місто перетнула трамвайна колія, вулиці в центрі освітила електрика. Переважну більшість населення Чернівців становили міські низи. На другому полюсі зосереджувалася міська буржуазія — домовласники, торговці, промисловці, лихварі, різного роду урядовці, буржуазна інтелігенція.

З другої половини XIX ст. Чернівці стають найбільшим промисловим центром Буковини. Тут виникають підприємства харчової промисловості (броварня, гуральня, парові млини), тартак, електростанція, цегельні тощо. В 1902 р. у місті зосереджувалася третина підприємств і 40% населення Північної Буковини, зайнятого у промисловості, торгівлі і транспорті¹¹⁷. Значно повільніше росли Вижниця, Садгора, Вашківці. Це зумовлювалося винятково низьким рівнем їх промислового розвитку.

Наслідком колоніальної експлуатації краю, слабкого розвитку фабрично-заводської промисловості були уповільнені темпи росту найбільш передової суспільної сили — промислового пролетаріату. Загальна кількість промислових робітників Північної Буковини зросла з 11 443 чоловік у 1880 р. до 12 952 чоловік у 1910 р. Найбільше промислових робітників було зайнято на початку XX ст. у легкій, лісопильній та деревообробній, харчовій промисловості, на будівництві¹¹⁸. Буковинський пролетаріат був багатонаціональним. У 1910 р. в його складі було 48% німців та євреїв, 18 — українців, 16 — румунів та молдаванів, 15 — поляків; решта — 3% — представники інших національностей¹¹⁹. Джерелом формування буковинського промислового пролетаріату були розорені селяни і ремісники. Частина робітників, особливо на будівництві, не порвала ще з землею. Особливістю соціального складу буковинського населення, зайнятого в промисловості, торгівлі та транспорті, було те, що значну частину його становили власники дрібних підприємств, комерційні службовці, порівняно високооплачувані спеціалісти, майстри, які, будучи носіями приватновласницької буржуазної

¹¹⁷ Mitteilungen, H. 13, T. 2, S. 106—109.

¹¹⁸ Підраховано за кн.: Statistische Monatschrift, XII, Jahrgang. Wien, 1886, S. 553; Mitteilungen, H. 3. Czernowitz, S. 14; H. 13, T. 1, S. 42; Folge Neue Österreichische Statistik, B. 3, H. 10. Wien, 1916, S. 9, 37—39, 178—183,

¹¹⁹ Neue Folge. Österreichische Statistik. B. 3, H. 10, S. 223.

ідеології, негативно впливали на ріст класової свідомості і організованості робітників.

Становище буковинських пролетарів було дуже важким. При офіційному 11-годинному робочому дні його справжня тривалість досягала на багатьох підприємствах 12—14 год., а на лісорозробках — до 18 год. Заробіток буковинських робітників становив 40—50 % заробітку робітників тієї самої галузі в центральних районах Австрії. Мізерної заробітної плати не завжди вистачало навіть для забезпечення низького прожиткового рівня. Робітники не знали ніякої охорони праці, запроваджене в Австрії державне страхування було фікцією, дошкуляли штрафи, свавілля хазяїв, дорожнеча товарів споживання, висока квартирна плата.

Слаборозвинута промисловість не могла повністю поглинути надлишкове сільське і міське населення краю, внаслідок чого тут штучно створювався надлишок робочої сили. Важке економічне становище трудящих, брак заробітків викликали наприкінці XIX — на початку XX ст. масову еміграцію буковинського населення до Канади, США, Бразилії, Аргентини, Росії та інших країн. За офіційними даними, з 1891 до 1910 р. з краю виїхало близько 49 тис. чоловік. Північні повіти давали до 90 % усіх емігрантів Буковини. Найбільше буковинців виїздило до Канади. З 4978 чоловік, що емігрували з Північної Буковини у 1897—1900 рр., до Канади виїхало 91 %, у США — 8, в інші країни — 1 % ¹²⁰. У соціальному відношенні переважна більшість емігрантів була малоземельними селянами. Так, серед емігрантів десяти сіл Кіцманського повіту, що виїхали наприкінці XIX ст. за океан, 88 % мали до 2 йохів * землі ¹²¹. Ті, що не мали коштів для далекої мандрівки, їхали на сезонні заробітки у порівняно недалекі європейські країни. Щороку на заробітки в Румунію йшло 12—15 тис. чоловік ¹²², у Німеччину — понад 2 (1905 р.) ¹²³, у Росію — до 1 тис. чоловік (1903) ¹²⁴. «Нова Буковина» писала у 1913 р., що з Буковини щороку емігрує на заробітки більш як 10 % усього працездатного населення ¹²⁵. Крім селян, виїжджали також робітники, частково інтелігенція. На народному горі наживалися капіталістичні корабельні компанії, лихварі. Місцеві власті і поміщики, щоб утримати в краї дешеву робочу силу, всіляко перешкоджали виїздові емігрантів.

¹²⁰ *Ботушанський В. М.* Буковинська трудова еміграція в кінці XIX — на початку XX ст. — Історичні дослідження. Вітчизняна історія. Вип. 1. К., 1975, с. 136—137.

* Йох = 0,57 га.

¹²¹ Bukowinaer Nachrichten, 1901, 13 juni.

¹²² Die österreichische Saisonwanderung. Wien, 1913, S. 18.

¹²³ Руска рада, 1905, 16 червня.

¹²⁴ Tätigkeitsbericht des Landeskulturrates im Herzogtum Bukowina für das Jahr 1903. Czernowitz, 1904, S. 7.

¹²⁵ Нова Буковина, 1913, 26 жовтня.

За океаном буковинські емігранти ставали об'єктом жорстокої експлуатації, політичної і національної дискримінації. Їх, некваліфікованих, неписьменних, «безязиких» (що не володіли іноземною мовою), брали на найважчу і найнижче оплачувану роботу. Їм постійно загрожувало безробіття. Не кращим було життя і так званих фермерів у Канаді. Буковинцям виділялись найгірші землі у північно-західних холодних, скелястих, напівдиких провінціях (Манітоба, Саскачеван, Альберта). Не маючи коштів для придбання робочої худоби, реманенту, для побудови житла, переселенці роками жили в землянках, щороку ходили на 5-6 місяців на заробітки за сотні кілометрів. Гроші, що надходили в старий край від емігрантів-заробітчач, аж ніяк не могли поліпшити економічного становища їх родин, бо йшли в основному на сплату податків, численних боргів. Трудова еміграція до Америки була одним з найжорстокіших видів визиску буковинських трудящих, при якому міжнародний імперіалізм експлуатував їх «комплексно», ділячись між собою («за капіталом», «за силою») ¹²⁶ робочими руками відсталих аграрних закутків: могутніші американські капіталісти використовували кращу робочу силу чоловіків, а слабші економічно, але не менш жорстокі австрійські капіталісти і поміщики наживалися з слабшої, але дешевої праці залишених у старому краї їх жінок та дітей. Еміграція вела до деякого скорочення населення краю, денационалізації, сповільнювала розвиток його продуктивних сил. Переконавшись в облудності рекламованого «американського способу життя», багато емігрантів поверталося назад. Так, у 1913 р. до США виїхало з Буковини 284 чоловіка, а повернулося 280 ¹²⁷. Ті ж буковинці, що пов'язали своє життя з трудовою Америкою, поступово втягувалися у робітничий і соціалістичний рух, спільно з робітниками інших національностей боролися проти експлуататорів, підтримували зв'язки з братами по класу у старому краї. Незважаючи на всі її негативні і навіть трагічні сторони, неминучі в умовах капіталізму, еміграція позитивно вплинула на зростання класової свідомості буковинських трудящих. Вигнані недолею на чужину, буковинці зробили значний внесок у розвиток продуктивних сил Канади, США та інших країн.

Отже, незважаючи на деякий прогрес у розвитку продуктивних сил, капіталізм ніс трудящим Буковини жорстоку експлуатацію, розорення, злидні, абсолютне і відносне зубожіння, еміграцію, які в умовах колоніального гноблення краю були особливо дошкульними.

На Хотинщині, що входила до складу Російської імперії, у другій половині XIX — на початку XX ст. також сталися важливі зміни в економічному розвитку. Здійснена в Бессарабії

¹²⁶ *Ленін В. І.* Повне збір. творів, т. 27, с. 350.

¹²⁷ *Свежинський П. В.* Аграрні відносини .., с. 105—106.

на основі «Положення 14 липня 1868 р.» реформа була, як і в центральних губерніях Росії, суцільним пограбуванням селянства. Поміщики зробили все, щоб зберегти за собою землю: ігнорували принцип добровільності при укладанні угод про наділи, скорочували розміри наділів, затримували переведення селян на викуп, зводили введення уставних грамот, відводили селянам найгірші землі, вдавались до найбезсоромнішого шахрайства. Так, поміщик с. Бурдюг перед опублікуванням «Положення» продав більшу частину землі, внаслідок чого селяни замість 8-8,5 десятини * землі на сім'ю, визначених «Положенням», одержали: 49 сімей — по 5 десятин, 34 сім'ї — по 3, 15 сімей — по 1 десятині¹²⁸. До такого ж ошуканства вдалися поміщик Войнеску у с. Вартиківцях (понад 1800 фальч), графиня Гагаріна в селах Дарабани і Каплівка. Мешканці с. Поляни скаржилися 7 грудня 1870 р. новоросійському і бессарабському генерал-губернаторові на поміщика Стаматія, що той виділив їм непридатну для обробітку землю. Подібні скарги надходили від селян Клішківців¹²⁹, Владичин та інших сіл.

Поміщики одержали право залишати у своєму володінні майже $\frac{1}{3}$ землі, не включати в загальну площу ліс. Це давало їм можливість скорочувати норми селянських наділів, у результаті чого $\frac{3}{4}$ селянства Хотинщини одержали наділи, менші встановленої норми, зокрема 0,1% селян одержали наділи розміром до 1 десятини, 1,6% — від 1 до 2 десятин, 8,3 — від 2 до 3; 12,7% — від 3 до 4; 26,8% — від 4 до 5; 9,5% — від 5 до 6; 9,3% — від 6 до 7; 6,2% — від 7 до 8; 24,4% — 8; 1,1% — 8,5 десятини¹³⁰. Середній розмір наділу по повіту був знижений поміщиками до 4,7 десятин¹³¹. Багато селян взагалі не одержало землі. Селянство було позбавлене випасів, вигонів, лісів, водопоїв, у землеустрої панувало черезсмужжя, що вело до посилення кабальної залежності селян від поміщиків. Зволікаючи з введенням уставних грамот¹³², поміщики примушували селян аж до 1888 р. виконувати панщину або здавати оброк — 2,1—2,5 крб. за десятину. Селянство Хотинщини 49 років сплачувало високі викупні платежі за землю. У 1901 р. сума викупного боргу становила у повіті близько 5,4 млн. крб.¹³³ Бес-

* Десятинна — 1,09 га.

¹²⁸ Гросул Я., Будак И. Крестьянская реформа 60—70-х годов XIX в. в Бессарабии. Кишинев, 1956, с. 70.

¹²⁹ Положение крестьян и общественно-политическое движение в Бессарабии (1861—1895 гг.). Кишинев, 1964, док. № 56, с. 104; док. № 73, с. 125; док. № 66, с. 117; док. № 69, с. 122.

¹³⁰ Гросул Я., Будак И. Крестьянская реформа ..., с. 72.

¹³¹ Ермолинский К. Сборник статистических сведений по Хотинскому уезду. М., 1886, с. 34.

¹³² У 1871 р. із 130 уставних грамот у повіті було підписано всього 6 (4,6%). Див. Положение крестьян ..., док. № 58, 59, 106—107.

¹³³ Положение крестьян ..., док. № 58, с. 106—107; док. № 102, с. 165.

сарабські поміщики стягнули з селян у вигляді викупу суму у 6 разів вищу, ніж коштувала надільна земля¹³⁴.

Як і в інших губерніях Росії, у Хотинському повіті після реформи збереглися значні феодальні пережитки, насамперед велике поміщицьке землеволодіння. У 1902 р. із 334 783 десятин землі селянам належало 160 571, або 47,9%, а решта — поміщикам, монастирям, духовенству, казні тощо¹³⁵. Так, у с. Нелипівцях велике приватне землеволодіння становило у 1905 р. 1580 десятин, а селянське — 302, у с. Сербичанах — відповідно 2142 і 630 десятин, у с. Ожево — 1715 і 416 десятин, у с. Ливинцях — 1455 і 630 десятин¹³⁶. Якщо на одне селянське господарство повіту в середньому припадало 4 десятини землі, то на одне поміщицьке — 215,2 десятини¹³⁷.

Не змінилось становище істотно і в наступні роки. Так, напередодні Великої Жовтневої соціалістичної революції поміщикам, державі, Селянському банку, церкві і монастирям належало до 46% усієї землі у повіті¹³⁸.

Другим пережитком були відробітки, зокрема половинщина, поширена на Хотинщині більше, ніж у будь-якому іншому бессарабському повіті. Вивчаючи життя селянства Хотинського повіту наприкінці XIX ст., В. І. Ленін писав, що «тільки нужда змушує селян брати землю споловини або за відробітки» і що плата половинщика у цьому повіті була ще нижчою, ніж плата батрака¹³⁹.

Проте в цілому селянська реформа створила сприятливіші умови для розвитку капіталізму в сільському господарстві. Відробітки поступово витіснялися вільнонайманою працею. Так, у 12 селах Грозинецької, Рукшинської, Данковецької та Романковецької волостей вже в січні 1871 р. найнялося попередньо на весняно-польові роботи 880 чоловік¹⁴⁰. На цукрових плантаціях власників цукрозаводу у с. Зарожанах братів Рафаловичів працювало наприкінці XIX ст. від 500 до 800 найманих робітників¹⁴¹. У Хотині та Сокирянах виникли постійні ринки робочої сили. Про розвиток капіталізму в сільському господарстві повіту свідчить і зростання кількості сільськогосподарських машин та досконалих знарядь (табл. 3).

Як бачимо, кількість машин зросла з 1871 до 1897 р. у 2,3 раза, а досконалих знарядь — у 5 разів. Дещо зріс рівень

¹³⁴ Гросул Я., Будаки И. Крестьянская реформа ..., с. 96.

¹³⁵ Бессарабия. Географический, исторический, статистический, экономический, этнографический, литературный и справочный сборник. М., 1903, с. 39.

¹³⁶ Березняков Н. В. Борьба трудящихся Бессарабии против интервентов в 1917—1922 гг. Кишинев, 1957, с. 17.

¹³⁷ Статистика землевладения 1905 г. Вып. 10. Бессарабская губерния, с. 46—47.

¹³⁸ Победа Советской власти в Молдавии. М., 1978, с. 36.

¹³⁹ Див.: Ленін В. І. Повне зібр. творів, т. 3, с. 187.

¹⁴⁰ Історія міст і сіл Української РСР. Чернівецька область, с. 21.

¹⁴¹ Положение крестьян ..., док. № 181, с. 279.

ТАБЛИЦЯ 3

Застосування сільськогосподарських машин і знарядь
у Хотинському повіті в 1871—1897 рр.

Рік	сівалки	жниварки	косарки	молотарки	віялки	поліпшені плуги	поліпшені борони
1871	32	17	2	42	112	502	2259
1897	114	29	16	82	230	6488	7468

агротехніки. Проте подібні зрушення відбувалися тільки у великих поміщицьких господарствах. Переважна більшість селян застосовувала найпримітивніші знаряддя. У 1897 р., наприклад, у селянських господарствах використовувалося 13 239 простих дерев'яних плугів і рал та 13 416 дерев'яних борін¹⁴². «До удобрення землі селяни вдаються дуже рідко через недостачу худоби,— писалось у одному з офіційних видань початку ХХ ст.— Штучні ж добрива відомі тільки у великих і зразкових господарствах». Тому й урожай у селян був нижчим, ніж у поміщиків. Зокрема пшениця у поміщицьких господарствах давала урожай сам-5,2, а у селянських — сам-3,3, жито — відповідно 7 і 4,5, ячмінь 5,5 і 4,5, овес 6 і 4 тощо¹⁴³.

В епоху капіталізму Хотинщина, як і вся Бессарабія, стає районом вирощення значної кількості товарного зерна. У 1900—1901 рр. із 208,4 тис. десятин ріллі під зерновими культурами у повіті було зайнято 194,2 тис. десятин, або 93,2%¹⁴⁴. Найбільше товарного зерна, особливо пшениці, давали великі поміщицькі господарства. В них площа під пшеницею досягала 30%, в той час як у селянських — лише 12,5%¹⁴⁵.

Помітне місце у розвитку торговельного землеробства займало городництво та садівництво. У 1870 р. тут зосереджувалось 1095 фруктосушарок, або понад 60% фруктосушарок Бессарабії¹⁴⁶. Свіжі й сушені фрукти з «російської Буковини» поступали не тільки на місцевий ринок, а й до багатьох міст Росії і за кордон.

Худобу на продаж вирощували в основному поміщики. Один з тогочасних дослідників писав, що сільське населення «наважується розстатись з худобою тільки під час неврожаїв і недородів трави, коли відчувається нестача кормів»¹⁴⁷. Худоба збувалася головним чином на місцевих торгах і ярмарках, а також вивозилася в Австрію та Румунію.

¹⁴² Положение крестьян ..., док. № 188, с. 298.

¹⁴³ Бессарабия ..., с. 45.

¹⁴⁴ Там же.

¹⁴⁵ Там же.

¹⁴⁶ Положение крестьян..., док. № 202, с. 343.

¹⁴⁷ Бессарабия ..., с. 50.

Розвиток капіталізму в сільському господарстві вів до зростання соціальних контрастів на селі.

Не маючи тягла, реманенту, оборотних коштів, незаможні селяни спродували своє майно, за безцінок здавали землю в оренду багатіям, розорилися. Земський начальник Хотинського повіту повідомляв у 1894 р. міністерству внутрішніх справ, що «здача в оренду селянам відведеної їм в наділ землі відбувається у більшості випадків ... за мізерні ціни»¹⁴⁸. Процес обезземелення і розорення селянства прогресував. Якщо у 1884 р. розмір одного селянського господарства у Хотинському повіті становив у середньому 4 десятини, то у 1905 р.— 3,4 десятини, у 1916 р.— 2,3 десятини¹⁴⁹. Абсолютну більшість (понад 90%) становили малоземельні та безземельні господарства. Так, у 1905 р. на Хотинщині господарств площею до 2 десятин було 10,9%, 2—5 — 82,5, 5—10 — 6,4, 10—20 — 0,1% і 20—50 десятин — 0,1%¹⁵⁰.

Не маючи змоги прогнати сім'ю з своїх наділів, 38% селян орендували поміщицьку землю¹⁵¹. Причому більшість з них суборендували її у великих орендарів за високими цінами — 20 і більше карбованців за десятину¹⁵². У багатьох селах повіту такі орендарі об'єднувалися в селянські товариства і сільські громади, в яких безземельні становили 30%¹⁵³. Денна плата батраків на Хотинщині у 1882—1891 рр. була найнижчою — 35—50 коп., у той час як у цілому по Бессарабії — 67 коп.¹⁵⁴ Не знаходячи заробітків на місці, щороку не менше 16,5 тис. чоловік, до 40%¹⁵⁵ сільської бідноти, відправлялися на заробітки у південні повіти Бессарабії та України. Немало селян шукало кращої долі за океаном. У 1913 р. в Америку, за офіційними даними, з Хотинщини виїхало 1714 чоловік¹⁵⁶. Соціальне розшарування селянства на Хотинщині відбувалося швидшими темпами, ніж у центральних губерніях Росії через те, що земля селянам передавалася тут не в обштинне, а в посімейно-спадкове володіння.

Промисловість у Хотинському повіті була розвинута слабо. Наприкінці XIX ст. тут діяли: один цукрозавод у с. Зарожанах (з 1866 р.), три броварні, 10 гуралень, 57 парових млинів і багато дрібних кустарних майстерень¹⁵⁷.

¹⁴⁸ Положение крестьян ..., док. № 175, с. 271.

¹⁴⁹ *Иткис М., Немиров И.* Борьба крестьян Бессарабии за землю в 1917 г. Кишинев, 1957, с. 19.

¹⁵⁰ Статистика землевладения 1905 г. Вып. 10. Бессарабская губерния, с. 20—47.

¹⁵¹ Історія міст і сіл Української РСР. Чернівецька область, с. 21.

¹⁵² ЦДАЖР, ф. 102, д. 3, спр. 1, ч. 23 ЛА/1905, арк. 1.

¹⁵³ Победа Советской власти в Молдавии, с. 41.

¹⁵⁴ *Ленин В. І.* Повне збір. творів, т. 3, с. 187.

¹⁵⁵ Історія міст і сіл Української РСР. Чернівецька область, с. 21.

¹⁵⁶ Обзор Бессарабской губернии за 1913 г., с. 39.

¹⁵⁷ Історія міст і сіл Української РСР. Чернівецька область, с. 21—22.

Єдиним великим містом у повіті був Хотин. Включення Хотинщини до складу Росії позитивно позначилося на його розвитку: в 1819 р. у ньому проживало 3,5 тис. чоловік, у 1861 — 17,3 тис.¹⁵⁸, а у 1902 р.— 31,8 тис.¹⁵⁹ Місто мало торгово-ремісничий характер: тут зосереджувалося виробництво одягу, взуття, пива, цегли, черепиці, тютюнових виробів, свічок, мила тощо. На більших підприємствах використовувалася наймана праця. Місто було осередком значної торгівлі. Якщо у 1840 р. на ярмарки Хотина було привезено товарів на 3 тис. крб., у 1857 р.— на 5,7 тис. крб., то у 1862 р.— на 15,2 тис. крб. сріблом. Обсяг крамничної торгівлі (всього понад 60 крамниць) становив у 1865 р. 109,8 тис. крб.¹⁶⁰ З втягненням Хотинщини у загальноросійський ринок місцева продукція (худоба, хліб, вовна, жири, віск, мед, фрукти) почала вивозитись в інші міста імперії, а натомість сюди привозилася мануфактура з Москви, вугілля — з Донбасу, нафта — з Баку тощо. Особливо поживилася торгівля, коли по Дністру відкрилося судноплавство, а Хотин став портовим містом.

Серед базарних містечок певне значення у розвитку ремесла і торгівлі мали Сокиряни та Новоселиця. В 1870 р. у Новоселиці діяли винокурня і паровий млин, два невеликих шкіряних заводи, олійня. В 1880 р. було збудовано свічко-миловарний завод з річним виробництвом 50 пуд. мила і 1100 пуд. свічок¹⁶¹. Через Новоселицю проходив важливий торговельний шлях, по якому здійснювалась у великому обсязі міжнародна торгівля між Росією, Австрією і Румунією та іншими країнами. Особливо зросли масштаби цієї торгівлі після побудови залізниці Чернівці—Новоселиця і Новоселиця—Жмеринка (1892 р.). Містечко стало значним транзитним залізничним пунктом. Розвиток торгівлі сприяв посиленню економічних зв'язків між українськими землями, що перебували у складі двох різних держав.

2. ПОЛІТИЧНИЙ І НАЦІОНАЛЬНИЙ ГНІТ

Революція 1848—1849 рр. і заміна феодального способу виробництва капіталістичним виявили невідповідність старого державного управління новим історичним умовам. На характер і темпи реорганізації його впливала та обставина, що революція 1848—1849 рр. в Австрії закінчилася поразкою, і відповідні реформи відбувалися в умовах контрреволюції з неминучими відступами, намаганням зберегти якомога довше політичний вплив поміщиків. Як залишок феодалізму в державному управлінні Буковини було збереження до 1861 р. за поміщиками

¹⁵⁸ Жуков В. И. Города Бессарабии 1812—1861 гг. Кишинев, 1964, с. 63.

¹⁵⁹ Бессарабия ..., с. 41.

¹⁶⁰ Жуков В. И. Указ. соч., с. 12, 196, 207.

¹⁶¹ Там же.

судово-поліцейських функцій на місцях. Вони, за висловом президента Буковини барона Ф. Шміка, «заступали державну владу»¹⁶².

26 березня 1861 р. Буковина остаточно одержала крайову автономію із статусом «Герцогство Буковина». Відтоді тут складалася структура управління, яка в основному проіснувала до розвалу Австро-Угорщини. Центральна влада була представлена крайовим управлінням на чолі з президентом, яке призначалося міністерством внутрішніх справ і підпорядковувалося безпосередньо йому. Переважно призначалися вихідці з західних провінцій імперії, а тому крайова адміністрація являла собою типовий орган колоніального управління. Вона була надійним провідником політичного і національного гноблення трудящих Буковини.

Органом місцевого самоврядування був крайовий ландтаг (сейм), послы (депутати) якого обиралися частиною населення. Антидемократичний виборчий закон і введена ним куріальна система виборів забезпечували експлуаторським класам домінуюче становище в ландтазі. До реформи ландтагу, проведеної у 1909 р., з 30—31 депутата до нього два входили без виборів (так звані вірлісти) — буковинський митрополит і ректор Чернівецького університету, купка великих землевласників обирала 9 депутатів, представники буржуазії — 7 депутатів, 12 депутатів обиралися сільським населенням¹⁶³, однак до їх складу не потрапляли представники трудящих.

Автономія Буковини була облудною, оскільки діяльність ландтагу і його виконавчого органу повністю перебувала під контролем крайового управління, а всі законопроекти підлягали затвердженню імператором.

Розширення складу буковинського ландтагу до 63 депутатів відповідно до нового виборчого закону 1909 р., хоч і привело до деякої зміни національних пропорцій в ландтазі, майже не торкнулося його соціального складу. До кінця свого існування він продовжував залишатися захисником інтересів поміщиків і буржуазії.

Ландтаг створював виконавчий орган — крайовий виділ (управу), склад якого підлягав затвердженню президентом Буковини. Крайовий виділ здійснював керівництво нижчими ланками місцевого самоврядування, контролював місцеві фінанси і будівництво, шкільну справу тощо. Через органи самоврядування представники панівних верств місцевого населення одержали можливість брати участь у політичному гнобленні трудящих Буковини.

¹⁶² ЧОДА, ф. 3, оп. 1, спр. 68, арк. 11 зв.

¹⁶³ Формы национального движения в современных государствах. Спб., 1910, с. 164.

З перетворенням Австрії в конституційну монархію Буковина одержала представництво в рейхсраті (загальноімперському парламенті): за конституцією 1867 р.— 5 місць, за виборчим законом 1873 р.— 9 місць¹⁶⁴, за виборчим законом 1907 р.— 14 місць¹⁶⁵. Реакційна виборча система позбавляла значну частину трудящих виборчих прав. Так, за законом 1873 р. великі землевласники обирали стільки ж депутатів рейхсрату (3), як і всі сільські громади Буковини. Буржуазна верхівка міст, кількісно нечисленна, теж обирала трьох депутатів¹⁶⁶.

Австрійські власті намагалися загальмувати ріст політичної свідомості народних мас. Заборонялося колективне читання газет і журналів, читальні в разі виявлення в них книжок політичного змісту закривалися.

Великий вплив на політичне життя краю справляла румунська боярська верхівка, яку називав «олігархами» навіть один з крайових президентів А. Паце, що на собі відчув її впливовість. Конфлікт з «олігархами» з приводу звільнення одного з них — барона Н. Мустаці з державної служби закінчився поразкою президента. Крайові президенти, відчуваючи впливовість боярства і керуючись своїми соціальними симпатіями, прагнули до компромісу з ним. Наслідком цього був поділ урядових посад, прибуткових місць тощо. Політичні важелі, одержані внаслідок таких компромісів румунськими боярами, використовувалися для защемлення політичних і національних прав українського населення, для доповнення урядової політики онімечування румунізацією, що подвоювало національний гніт.

Жорстоке національне гноблення українського населення Буковини проявлялося і в економіці, і в політиці, і в культурі.

На Буковині понад 90% українців були зайняті в сільському господарстві. У 1910 р. з 305 101 українця краю у промисловості і ремеслі було зайнято лише 13 110 чоловік (разом з членами сімей), тобто лише 4,3% всього українського населення. Серед нечисленного фабрично-заводського пролетаріату та ремісників-найманців краю українці становили 18,3%¹⁶⁷.

Однак у сільському господарстві, де була зайнята абсолютна більшість українського населення Буковини, ключові позиції належали румунським, єврейським, німецьким, польським та вірменським поміщикам. Поміщики-українці за розмірами землеволодіння поступалися їм. За поодинокими винятками (М. Василько, М. Вердеш-Влад) це були дрібні шляхтичі.

У промисловості й торгівлі чільне місце посідала єврейська та німецька буржуазія. За час існування буковинського ланд-

¹⁶⁴ Сеньобо Ш. Австрія в XIX ст. Львов, б. р., с. 53, 68.

¹⁶⁵ Буковина, 1885, 1 лютого.

¹⁶⁶ Там же.

¹⁶⁷ Підраховано за кн.: Neue Folge .., Bd. 3, H. 10, S. 223.

тагу від курії великих землевласників і торговельної палати до його складу не був обраний жоден українець.

Національне гноблення на Буковині знаходило виразний прояв і в галузі політики. Як підкреслювала газета «Нова Буковина», українці були в Австрії «в політичній неволі»¹⁶⁸. У 1879 р. українське населення, яке становило 13% жителів Австрії, посилало в рейхсрат лише трьох депутатів¹⁶⁹, серед них жодного з Буковини. З 14 місць, які відводилися в рейхсраті представникам Буковини згідно з виборчим законом від 26 січня 1907 р., лише п'ять було для українців¹⁷⁰, а вони становили тут понад 40% усього населення (на Північній Буковині — більше половини).

Протягом тривалого часу українське населення не було представлене навіть у ландтазі. І хоч у 1890 р. воно одержало таке представництво, розподіл депутатських місць не відповідав реальному співвідношенню між національними групами на Буковині. Так, у 1898 р. з 30 депутатів ландтагу румунів було 14, німців і євреїв — 9, поляків — 2, українців — представників найбільш численної етнічної групи краю — 5 (з них 3 москвофіли)¹⁷¹. У 1911 р. після реформи ландтагу із 63 депутатських місць українці одержали 17, румуни — 22, німці та євреї — 16, поляки — 6¹⁷².

В державному апараті Австрії домінуюче становище посідали німці. В крайовій адміністрації Буковини вони займали посади VI—VIII, а часом і IX рангів. Українці допускалися, як правило, лише до нижчих урядових посад. У 1894 р. на 1037 службовців Буковини (без залізничників) українців було лише 77¹⁷³. На початку XX ст. серед урядовців краю їх налічувалось 8%¹⁷⁴. Це були дрібні урядовці головним чином судового, фінансового та поштового відомств.

Українська інтелігенція на Буковині була нечисленною. Всі групи разом напередодні першої світової війни не перевищували 1100 чоловік, або 0,36% всього населення краю. Найбільшу групу української інтелігенції становили вчителі; напередодні світової війни в народних школах Буковини працювало 822 вчителі і 70 вчителів — у середніх навчальних закладах¹⁷⁵.

Серед українців було дуже мало осіб так званих вільних професій — адвокатів, лікарів та ін. У 1913 р. на Буковині

¹⁶⁸ Нова Буковина, 1913, 8 червня.

¹⁶⁹ Трайнин И. П. Национальные противоречия в Австро-Венгрии и ее распад. М.—Л., 1947, с. 120—121.

¹⁷⁰ Формы национального движения в современных государствах, с. 176.

¹⁷¹ ЧОДА, ф. 3, оп. 1, спр. 7327, арк. 3.

¹⁷² Каменяр, 1911, 25 травня; Герасимович Г. Про новий виборчий закон до сойму. Чернівці, 1910, с. 5.

¹⁷³ Торжество історичної справедливості, с. 257.

¹⁷⁴ Rutenische Revue, 1903, № 2.

¹⁷⁵ Герас М. Ілюстрована історія товариства «Українська школа». Чернівці, 1937, с. 98.

було лише 4 адвокати-українці та 6 лікарів-українців¹⁷⁶. Тут працювало більше 140 лікарів, серед них лише 4% українців.

Виявом національного гноблення було вже те, що слово «українець» було вилучене з офіційного вжитку. Австрійський уряд намагався довести, що місцеві українці нічого спільного не мають з населенням російської України і становлять окрему етнічну групу — «рутенів» («русинів»). Коли на початку ХХ ст. студенти Чернівецького університету створили громаду «Молода Україна», уряд кілька разів відхилив її статут, зокрема за те, що в ньому студенти «звали себе українцями, а, мовляв, українців в Австрії немає»¹⁷⁷.

Найбільш виразно національний гніт знаходив свій прояв в утисках української мови. «Понад сто років у всіх державних установах нашого герцогства ігнорує уряд мовні права українського народу на Буковині»,— говорилося в запиті, зробленому 25 жовтня 1905 р. українськими депутатами буковинського ландтагу президії крайового управління¹⁷⁸. Рівноправність мов існувала лише на папері. Діловодство в усіх державних установах та суді велося німецькою мовою.

У 1902 р. з трьох суддів Садгірського і двох суддів Серетського повітових судів жоден не володів українською мовою. В Кіцмані нічого не розумів по-українськи суддя в карних справах, у Вижниці не знали української мови два судді¹⁷⁹.

Німецькі «культуртрегери» зневажливо ставилися до народу, серед якого жили, працею якого жилися і збагачувалися. Президент Ф. Шмік у офіційному звіті характеризував буковинське селянство як «ліниве, тупе, дике», таке, що «відхиляє все прогресивне... схильне до будь-якого злочину...»¹⁸⁰. Типовим прикладом ставлення австрійських урядовців до українців може бути заява одного лісничого, який, проживши 15 років у буковинських Карпатах, говорив: «Ті гуцули то дурний народ — скільки років я з ними говорю, а вони все ще не знають по-німецькому»¹⁸¹.

Національного гноблення українське населення Буковини зазнавало також і у галузі освіти. За переписом 1910 р., серед дев'яти найбільших національних груп Австрії українці по письменності населення віком старше 11 років займали передостаннє, восьме, місце. Якщо серед німців письменних було 96,2%, серед поляків — 65,14, серед румунів — 39,06, то серед

¹⁷⁶ Календар «Просвіти» на 1914 р. Часть інформаційна. Львів, 1914, с. 33—34.

¹⁷⁷ Сімович В. Леся Українка на Буковині.— Спогади про Лесю Українку. К., 1963, с. 191.

¹⁷⁸ ЧОДА, ф. 3, оп. 1, спр. 9323, арк. 2.

¹⁷⁹ Василько Н. Посольська діяльність (1900—1903). Чернівці, 1904, с. 50.

¹⁸⁰ ЧОДА, ф. 3, оп. 1, спр. 68, арк. 17.

¹⁸¹ Василько Н. Справозданье посла Николая рыцаря Василька и его деятельности в Державной Думе и в краевом сейме в роках 1898 до конца 1900. Чернівці, 1902, с. 211.

українців — лише 37,25% ¹⁸². На Буковині у 1900 р. на кожних 100 українців письменних було лише 20,4 ¹⁸³.

Домінуюче становище займала німецька школа. «Німці на Буковині становлять велику меншість, а німецькі школи займають провідне місце в краї», — визнавала у 1904 р. одна з місцевих німецьких газет ¹⁸⁴.

Деклароване австрійськими законами право на навчання в народних школах рідною мовою для значної частини українського населення залишалося пустим звуком. «В чернівецьких народних школах, — зазначалося в запиті, внесеному групою депутатів у буковинський ландтаг 26 жовтня 1904 р., — українська викладова мова протягом десятиліть була тільки на папері (підкреслення наше. — Авт.), українські діти мусили ходити до німецької школи і, не знаючи німецької мови, повинні були перші класи повторювати» ¹⁸⁵. Документ підкреслює, що «неодноразові звернення та запити українців до шкільної ради в Чернівцях і до ландтагу, щоб заснувати народні школи з українською викладовою мовою, були досі безуспішні... До цього часу нічого не зроблено — 1800 українських дітей шкільного віку не мають своїх українських народних шкіл» ¹⁸⁶.

Відкриття кожної нової школи з українською мовою навчання наштовхувалося на значні бюрократичні перешкоди, тривалу тяганину навіть у тих випадках, коли дозвіл на відкриття давався.

У тих випадках, коли школи з українською мовою навчання існували, вони були в гіршому становищі, ніж німецькі та румунські. Наприклад, у 1897/98 навчальному році припадало дітей шкільного віку на один клас у німецьких школах 69 (відвідувало 52), румунських — 105 (відвідувало 77), в українських — 143 (відвідувало школу 97) ¹⁸⁷.

Ще більш відчутним був національний гніт у галузі середньої освіти. У листі до президії крайового управління Буковини від 31 березня 1907 р. буковинська православна консисторія змушена була констатувати, що «дуже мало українців кінчало гімназію...» ¹⁸⁸ Вимоги населення щодо відкриття української гімназії протягом тривалого часу залишалися незадоволеними. Селяни з Малятинців в липні 1902 р. писали до буковинського ландтагу: «127 років минуло з того часу, відколи Буковину прилучено до Австрії, і 29 років вже просять уряд про заснування гімназії в Кіцмані, в якій могли би

¹⁸² Международные связи стран Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы и славяно-германские отношения. М., 1968, с. 216.

¹⁸³ Погодин А. Л. Славянский мир. М., 1915, с. 194.

¹⁸⁴ Czernowitzer Allgemeine Zeitung, 1904, 4 Nowember.

¹⁸⁵ ЧОДА, ф. 3, оп. 1, спр. 9215, арк. 123.

¹⁸⁶ Там же, арк. 124.

¹⁸⁷ Літературно-науковий вісник, 1899, т. 6, с. 195.

¹⁸⁸ ЧОДА, ф. 3, оп. 1, спр. 9932, арк. 10.

виховувати на рідній мові свою інтелігенцію, бо бідніші селяни не можуть посилати своїх дітей до гімназії в Чернівцях»¹⁸⁹. Лише в 1904 р. австрійський уряд відкрив гімназію у Кіцмані, однак вона була німецькою з кількома паралельними українськими класами.

Українському населенню було утруднене навчання і у середніх технічних навчальних закладах. У 1909/10 навчальному році в Чернівецькій реальній гімназії з німецькою викладовою мовою, наприклад, учні-українці становили 8,6%, румуни — 9,7, поляки — 12,8, німці і євреї — 66,9%. Пропорціонально до національного складу населення Буковини один учень реальної гімназії припадав на 319 поляків, 359 німців і євреїв, 3578 румунів і 5225 українців¹⁹⁰.

В єдиному на Буковині вузі — Чернівецькому університеті за перших 25 навчальних років середньорічний процент українців становив 13,12 усіх студентів¹⁹¹.

Австрійські власті чинили опір виникненню і розвитку українських культурних закладів на Буковині. Так, з вересня 1902 р. до лютого 1905 р. президія крайового управління під різними приводами відмовляла акторові І. Захарку в дозволі на відкриття «Селянського руського театру», а коли такий дозвіл нарешті був даний, то першим кроком австрійських урядовців було оподаткування новоствореного театру¹⁹².

Тривалий час українське населення зовсім не мало своїх періодичних видань. Перша українська газета «Буковина» почала виходити лише в 1885 р. У 1913 р. з 63 періодичних видань Буковини німецьких було 42, українських 12, румунських 8 і польських 1. Отже, німецьких видань було у 3,5 раза більше, ніж українських, хоч українське населення переважало німців за кількістю більше ніж удвічі¹⁹³.

Гальмувався і розвиток художніх промислів. Професор Чернівецького університету Герцберг-Френкель констатував у 1909 р.: «Як показують вироби домашнього мистецтва, у населення Буковини є жива здібність до народного мистецтва і (вона) заслуговує на увагу. Однак ні в місті, ні в селі не видно творів мистецтва, нема музеїв, ні виставочних галерей мистецтва...»¹⁹⁴.

Особливо нестерпним був національний гніт у 50—70-х роках. На Буковині не було української школи, театру та інших культурних закладів. Пригадуючи роки своєї юності, Ольга

¹⁸⁹ Там же, спр. 8723, арк. 1.

¹⁹⁰ Герасимович Г. Не лишайтесь позаду калмухів. Чернівці, 1911, с. 8—11.

¹⁹¹ Підраховано за статистичними таблицями книги: Die Franz — Jozeph — Universität in Czernowitz in 1-ten Vierteljahrhundert ihers Bestandes. Czernowitz, 1900.

¹⁹² ЧОДА, ф. 3, оп. 1, спр. 8853, арк. 1—35.

¹⁹³ Піддубний Г. Преса на Буковині. — Червона преса, 1927, № 6, с. 27.

¹⁹⁴ ЧОДА, ф. 3, оп. 2, спр. 24 986, арк. 8 зв.

Кобилянська писала пізніше: «Все було мов павутиною обсноване німецьчиною»¹⁹⁵. Прагнучи поступово перетворити Буковину в німецький край, австрійський уряд проводив політику онімечування корінного населення. Онімечування насамперед зазнала інтелігенція. Знаряддям онімечування була середня і вища школа, державний апарат і армія. Одним з форпостів онімечування був Чернівецький університет, реакційна професура якого відзначалася крайньою національною нетерпимістю, зоологічним німецьким шовінізмом.

Проте краща частина інтелігенції не поривала зв'язків з народом. Так, Ю. Федькович, О. Кобилянська, Є. Ярошинська та ін., незважаючи на те, що навчалися у німецьких школах, зазнавши сильного впливу німецької культури, і навіть перші свої твори писали німецькою мовою, змогли протистояти онімечуванню.

Ріст німецького населення на Буковині випереджав за темпами збільшення населення краю в цілому. Так, у 1851 р. із 378 536 німців * було 37 448, або 9,8 %, у 1900 р. із 730 195 чоловік вони становили 22,2%¹⁹⁶. Таким чином, за 50 років населення краю навіть не подвоїлося, в той час як кількість німецького зросло більш як у 5 разів. За свідченням Р. Кайндля, «німецька робота» на Буковині йшла досить успішно. Менша смертність дітей у німецьких сім'ях у зіставленні з українськими і румунськими сприяла «порівнюючи швидкому зростанню німців»¹⁹⁷. Отже, збільшення німецького населення Буковини, онімечування, з одного боку, а з другого — ріст еміграції з краю українського населення відкривали невідрадно перспективу перед ним з найбільшої етнічної групи перетворитися в національну меншість.

Серйозну загрозу являла і політика румунізації Буковини, яку, спираючись на свої економічні, політичні та церковні позиції, настирливо проводили румунські шовіністичні кола. Вони висували «теорії» на зразок того, що Буковина нібито одвічна румунська земля, що українці на Буковині або «зайди» з Галичини, або «українізовані румуни». Намагаючись довести, що румуни становлять найбільшу етнічну групу на Буковині, румунські шовіністи не зупинялися перед відвертою фальсифікацією переписів населення. Вони спритно скористалися, по-перше, недосконалістю методики проведення офіційних переписів, коли національність визначалася за мовою, ігноруючи той незаперечний факт, що через історичні обставини значна частина місцевого населення була двомовною, по-друге, неписьменністю,

¹⁹⁵ Кобилянська Ольга. Про себе саму.— Ольга Кобилянська. Альманах у пам'ятку її сорокалітньої діяльності (1887—1927). Чернівці, 1928, с. 51.

* До німецького населення австрійські урядовці зараховували і євреїв.

¹⁹⁶ Трайнин И. П. Национальные противоречия., с. 110 (примітка).

¹⁹⁷ Kaindl R. Geschichte der Deutschen in der Karpathenländern, Bd. 3, 1911, S. 404.

забитістю населення, нерозумінням ним справжніх цілей переписів, по-третє, економічним тиском румунських поміщиків на залежних від них українських селян, нестримним зловживанням своїми «душпастирськими» обов'язками з боку попів-румун, які православну віру називали волоською, а всіх православних — волохами, тобто румунами. В листі від 9 лютого 1881 р. до міністерства внутрішніх справ Австрії президія крайового управління Буковини змушена була визнати, що під час перепису 1880 р. «в деяких громадах... Чернівецького повіту, як Чагор, Раранча, Шубранець і Кучурів Великий, православні священики намовляли, щоб ті, що розмовляють українською, подавали за свою розмовну рідну мову румунську... (підкреслення наше.— Авт.)»¹⁹⁸.

Внаслідок подібних дій румунізаторів число українського населення за кожним переписом зменшувалося. Так, за переписом 1890 р. із 2070 душ населення с. Чагор Чернівецького повіту українці становили 1070 (51%), румуни — 916, за переписом 1910 р. в тому самому селі з 2496 чоловік українців вже було лише 786 (31%), а румунів — 1540¹⁹⁹, хоч за період від першого до другого перепису ніяких значних міграційних процесів у цьому селі не сталося.

Найбільш інтенсивно відбувався процес румунізації українського населення в тих повітах Буковини, де українці не становили суцільної етнічної маси. Наслідком дій переписчиків-румун було й те, що в повітах з мішаним населенням, як наприклад, Сторожинецькому, за свідченням відомого дослідника Буковини Г. Піддубного, «цілі села українців зникли так, що від них інколи не лишалося навіть найменшого сліду»²⁰⁰.

За підтасованими даними переписів питома вага українців серед загальної кількості населення Буковини зменшена з 42,16% у 1880 р. до 38,38% у 1910 р., одночасно збільшилася питома вага румун — з 31,36% у 1900 р. до 34,37% у 1910 р.

Румунізатори фальсифікували національний склад дітей шкільного віку, оскільки кількість учнів тієї чи іншої національності була підставою для визначення мови викладання в народних школах. Один з найбільш разючих випадків грубої фальсифікації національного складу дітей шкільного віку трапився у 1899 р. в передмісті Чернівців—Горечі. За поданими у крайову шкільну раду відомостями, тут із 100 учнів 99 були румуни і лише один українець. Офіційна перевірка крайовим і повітовим шкільними інспекторами встановила, що насправді румунів було 23, а українців — 77, причому серед останніх 76 володіли лише українською мовою. Інспектор крайової шкіль-

¹⁹⁸ ЧОДА, ф. 3, оп. 1, спр. 4532, арк. 7.

¹⁹⁹ Піддубний Г. Буковина..., с. 58.

²⁰⁰ Там же, с. 57.

ної ради німець К. Тумлірж, якого важко запідозрити в симпатіях до українців, заявив: «Я при інспекції міг встановити тільки, що статистичні дані «99 румунів і 1 українець» фальшиві!»²⁰¹. Запеклим румунізатором був шкільний інспектор Сторожинецького повіту Нуцу²⁰². Викладачі румунських гімназій заохочувались до румунізації і матеріально, одержуючи за це премії з фондів румунських шовіністичних товариств.

Одночасно засоби економічного тиску використовувалися, щоб примусити батьків-українців віддавати своїх дітей до румунських шкіл. Поміщик Урсакі, власник маєтку в Банилові на Сіреті, наприклад, виганяв із служби або позбавляв можливості орендувати у нього землю селян, які віддавали своїх дітей до української школи»²⁰³.

Жорстоких утисків з боку румунських поміщиків, попів, куркулів зазнавали українські школи у громадах з мішаним населенням. Вони румунізували українські школи в Нових Бросківцях, захопили приміщення української школи в Корчештах²⁰⁴, підпалили приміщення, в якому розміщувалися народні школи в селищах Поляни і Кошулівка поблизу Банилова на Сіреті.

Румунізатори захопили ключові позиції в православної церкви Буковини і перетворили її в дійове знаряддя денационалізації українського населення. Починаючи з 1873 р. митрополити і більшість консисторських радників були румунами. Користуючись забитістю і неписьменністю переважної більшості селян-українців, румунські попи фальсифікували метричні і шлюбні записи та іншу документацію. У с. Давиденях селянина Гончарука в метричних книгах під записав під прізвищем Олар. Перекрочував прізвища на румунський лад під Мунтян у с. Ревне²⁰⁵.

За таких обставин появилася буковинська приказка: «Тато рус, мама рус, а Іван — молдаван».

Панівна німецька верхівка в Австрії діяла за принципом «поділяй і володарюй», який в імперії Габсбургів конкретизовувався у виразі «розіграти одну націю проти іншої»²⁰⁶. В багатонаціональних районах, де німці були в меншості, до утримання в покорі одних націй залучалися поміщики і буржуазія інших націй. Для утримання в покорі кількомільйонного українського населення на Закарпатті залучалися угорські поміщики та буржуазія, в Східній Галичині — польські, на Буковині — румунські. Однак політика австрійського уряду в українському питанні на Буковині мала певні особливості. В Закарпатті та Східній Галичині привілейовані угорська та

²⁰¹ ЧОДА, ф. 3, оп. 1, спр. 7294, арк. 33.

²⁰² Там же, спр. 9934, арк. 20—23.

²⁰³ Борба, 1908, ч. 22—24, с. 18.

²⁰⁴ ЧОДА, ф. 3, оп. 1, спр. 11417, арк. 25.

²⁰⁵ Там же, спр. 7286, арк. 112—113.

²⁰⁶ *Трайнін І. П.* Национальные противоречия..., с. 132.

польська поміщицькі верхівки здійснювали беззастережне національне гноблення українського населення.

На Буковині численнішою і сильнішою економічно була румунська поміщицька верхівка. Однак зайняти становище, аналогічне становищу угорських поміщиків у Закарпатті, польських у Галичині, румунським боярам не вдалося, бо з утворенням незалежної румунської держави румунський національний рух в Австрії почав набирати політичного характеру з слабо прихованими сепаратистськими тенденціями.

За цих обставин австрійський уряд у згоді з верховодами українського буржуазного націоналізму на Буковині, за їх допомогою шляхом дрібних поступок намагався створити ілюзію можливості розв'язання українського національного питання зверху. Одночасно австрійські власті розпалювали ворожнечу між українцями й румунами. Про це відверто признався один з крайових президентів: «Німці побоюються, що в момент, коли піддадуться, упаде тонка стіна, що ділить волохів і русинів, й оба ті народи, взглядно їх політичні партії, закрючують союз, котрий був би великою небезпекою для німців»²⁰⁷.

Маневрування в австрійській національній політиці на Буковині були пов'язані також з підготовкою до війни з Росією і розраховані на те, щоб дезорієнтувати українців у Росії, створивши в них ілюзію, ніби українцям в Австрії живеться краще. Те, що політика поступок Габсбургів в українському питанні на Буковині була лише тимчасовою, виразно виявилось в роки першої світової війни.

Поряд з важким економічним становищем політичний і національний гніт вели до загострення класової і національної боротьби, до появи на Буковині революційного та національно-визвольного рухів.

3. РЕВОЛЮЦІЙНА БОРОТЬБА ТРУДЯЩИХ

До появи на Буковині промислового пролетаріату чільне місце в боротьбі проти соціального, політичного і національного гніту належало селянству. В селянському русі 50—60-х років XIX ст. збереглися традиції буремних 1848—1849 рр., у ньому продовжувала брати участь значна частина учасників селянських заворушень 40-х років. Понад 40 років активну участь у боротьбі населення гірських районів брав Улас Фошка Олексюк. Разом з Л. Қобилицею він зазнав репресій, але вони не зломали його. 25 січня 1853 р. Фошка разом з іншими представниками гірських громад скаржитья цісареві, що пани продовжують пригнічувати селян²⁰⁸. На початку 60-х років селяни

²⁰⁷ Василько Н. Посольська діяльність ..., с. 645.

²⁰⁸ Селянський рух на Буковині в 40-х роках XIX ст. К., 1949, с. 48—49, 104, 119, 134, 156, 176, 186, 200, 245, 252, 260—261.

обрали його своїм депутатом до крайового сейму. 20 березня 1862 р. він надсилає до Відня 30 селянських скарг на поміщиків, яких підтримує місцева влада, і вимагає, щоб на місце була прислана спеціальна комісія для відновлення законних прав селян²⁰⁹.

З скаргами як досить поширеною формою виступали вижницькі селяни Дмитро Петрук та Василь Пердейчук²¹⁰, який протягом 1860—1862 рр. кілька разів звертався до цесаря, але безрезультатно²¹¹.

Безрезультатність скарг сприяла подоланню монархічних ілюзій, властивих селянству, підводила їх до розуміння факту, що цесар з поміщиками заодно, що для задоволення своїх справедливих вимог слід шукати інших шляхів. У 1859 р. був заарештований селянин Георгій Дмитрюк, який у розмові з Антоном Косинчею в м. Новоселиці сказав: «Якби імператор був чесною людиною, то і країні було б добре, але ж він собака і злодій, він обдурює нас всіх»²¹². У 1876 р. «за образу» цесаря був ув'язнений колишній депутат крайового сейму Іван Храпко²¹³ з Берегомета над Прутом. Подібні виступи були непоодинокі.

Подекуди селяни відмовлялися виконувати урядові розпорядження, виступали проти представників місцевої влади. Поліцейський пост у Станівцях повідомляв, що в грудні 1858 р. Танасій Марущак, брати — Танасій, Яким і Антон Тогарюки та М. Сановський «виступають проти урядових розпоряджень і підбурюють проти місцевого урядника»²¹⁴. Австрійські власті, стурбовані подібними випадками, циркуляром від 15 травня 1859 р. розпорядилися «використовувати все, навіть війсьсько, якщо цього вимагають обставини... звертати увагу на найменший народний неспокій і придушувати його в зародку»²¹⁵.

У перші десятиріччя після скасування панщини головне місце у селянському русі посідало сервітутне питання. Визначилися три основні форми боротьби селян за ліси й пасовиська: легальні сервітутні процеси (розгляд конфліктів між громадами й поміщиками сервітутними комісіями та міністерством внутрішніх справ), масові активні виступи проти поміщиків, орендарів і представників влади (захоплення поміщицьких лісів і пасовиськ, сутички з жандармерією тощо), діяльність представників селян у буковинському сеймі. Найбільш масовою

²⁰⁹ ЧОДА, ф. 1, оп. 1, спр. 2025, арк. 3—4.

²¹⁰ Там же, арк. 7—8.

²¹¹ Там же, ф. 3, оп. 1, спр. 2036, арк. 2.

²¹² Там же, спр. 1423, арк. 3.

²¹³ Там же, спр. 4107, арк. 1.

²¹⁴ ЦДДА у Львові, ф. 3, оп. 1, спр. 1519, арк. 2 «а».

²¹⁵ Там же, спр. 1424, арк. 1—4.

була перша форма. За офіційними даними, на кінець липня 1865 р. було закінчено розгляд 768 сервітутних справ. У стадії вирішення перебувало 67, а 207 сервітутних справ ще не розглядалися²¹⁶. Активну участь у сервітутних процесах брав Ю. Федькович, який відстоював права громад Русько-Кимполунзької округи. Сервітутні процеси закінчувалися, звичайно, поразкою селян. Проте під час їх проведення селяни пізнавали справжнє обличчя австрійського уряду, переконувалися у необхідності інших форм боротьби.

Найбільш гострою зброєю сільських громад у боротьбі за ліси й пасовиська були їх масові активні виступи, які були продовженням селянського руху під проводом Л. Кобилиці. У 1856—1857 рр. громада с. Суховерхова Кіцманського повіту, ігноруючи претензії релігійного фонду на часткове користування їх пасовиськом, самовільно його зорала²¹⁷. Селяни з Драчинецького Сторожинецького повіту протягом 1858—1865 рр. в загарбаному паном лісі рубали дерева й пасли худобу. Тричі в селі побувала військова каральна експедиція. Але як тільки військо залишало село, виступи відновлювалися²¹⁸. Одним із найхарактерніших виступів 50-х років був виступ у с. Йорданештах (нині с. Підлісне) Сторожинецького повіту. В липні 1859 р. громада села почала випасати худобу на луці, яка до вирішення конфлікту крайовим управлінням повинна була залишатися в користуванні поміщика. Прибулі жандарми заарештували трьох уповноважених громади і попрямували на луку. Там їх зустріли близько 150 мешканців села, які рішуче заявили, що лука належить їм і вони не уступлять, навіть якщо всіх їх перестріляють. Тільки коли до села прибуло підкріплення, карателям вдалося розігнати селян і заарештувати 10 чоловік²¹⁹.

Не припинявся рух на захист громадських лісів і пасовиськ в 60-х роках, коли була розглянута основна частина сервітутних конфліктів. Органам влади все частіше доводилося посилати на придушення селян військо і жандармерію. У с. Горшівцях Заставнівського повіту в 1868 р. громада солідарно виступила на захист тієї частини свого пасовиська, яка, згідно з рішенням крайової сервітутної комісії, передавалася поміщику. 8 квітня 1868 р. поміщик хотів одержану ділянку зорати, але громада стала на перешкоді. В ніч з 6 на 7 травня чоловіки разом з жінками і дітьми прибули на пасовисько, вичікуючи судову комісію, яка хотіла остаточно передати спірну землю поміщикові. Спроби комісії намовити громаду припинити опір

²¹⁶ Stenographische Protokolle des Bukowinaer Landtages für die vierte Session. Czernowitz, 1866, S. 17.

²¹⁷ ЧОДА, ф. 3, оп. 4, спр. 445, арк. 2—3, 5, 7, 10, 19.

²¹⁸ Там же, оп. 1, спр. 1786, арк. 1—4.

²¹⁹ Там же, спр. 1426, арк. 1—2.

не мали успіху. Коли 11 травня до села прибув урядовий комісар у супроводі судової комісії, на сполох вдарили в дзвони. Жінки зайняли пасовисько. Близько 40 селян пішли до громадської канцелярії і заявили представникам влади, що нізащо не дозволять поміщикові орати пасовисько, хоч би їх разом з жінками й дітьми перестріляли. До села прибуло близько двох рот війська. Сталася сутичка. Сім селян було поранено. Тільки таким чином поміщик добився частини громадського пасовиська ²²⁰.

Елементи узгодженості проявлялися в діях громад Черногузів, Рівні, Багни й Виженки Вижицького повіту. 12 грудня 1868 р. громада з с. Черногузів (понад 100 чоловік) вчинила порубку поміщицького лісу. Після цього селяни не припиняли рубати ліс, діючи кожного разу по 50—100 чоловік. 28 грудня до села прибула жандармерія, яка нікого не застала. Через деякий час з'явилися селяни і камінням розігнали жандармів. Дії селян не припинялися. Навіть після прибуття до Рівні наприкінці лютого 1869 р. військового карального загону громада продовжувала активну боротьбу, діючи разом з селянами Багни і Виженки ²²¹.

Масовий виступ, викликаний передачею поміщикові частини громадського пасовиська, відбувся в с. Станівцях Сторожинецького повіту. Селяни прогнали з спірної ділянки членів сервітутної комісії, а межові знаки знищили. Присутні у селі жандарми заарештували організаторів виступу, яких без успіху намагалися звільнити односельці. Вдруге комісія прибула передавати пасовисько вже у супроводі війська. Зібралось близько 300 селян, переважно жінки з малими дітьми. Найбільш вперта сутичка відбулася за горбок, на якому мав бути відновлений межовий знак. Солдати багнетами розігнали селян, але після передачі пасовиська кілька межових знаків на ньому було знищено ²²².

У наступні роки активність виступів селян спадає. Та незважаючи на невелику практичну ефективність цієї форми боротьби, вона відіграла велику роль у зростанні політичної свідомості селян, привчала їх до згуртованості.

Боротьба селян за ліси й пасовиська велася також шляхом виступів представників селян у буковинському сеймі. Щоправда, таких представників було занадто мало для великого тиску на уряд у сервітутному питанні. Характерна у зв'язку з цим доля пропозиції депутата сейму А. Яворського (1863), який вважав за доцільне переглянути існуючий порядок вирішення сервітутних конфліктів з метою його демократизації. Реакційна

²²⁰ ЧОДА, ф. 3, оп. 2, спр. 6865, арк. 2, 10—13, 20, 28, 30, 36, 37, 44.

²²¹ Там же, спр. 6936, арк. 1—2, 4, 8—9, 12, 14; спр. 7305, арк. 2—5, 10, 17, 19, 23—24, 29, 32—33, 50.

²²² Там же, спр. 7304, арк. 1, 6—7.

більшість сейму відхилила його думку²²³. У 1869 р. була відхилена подібна заява депутата Іліуца²²⁴.

Істотним елементом селянського руху були виступи проти шарварків і податків. У 1854 р. проти ряду буковинських громад, які відмовлялися виконувати шарварки, було послано військо. Але й після того громади сіл Оршівців, Хлівища, Гаврилівців, Іванківців Кіцманського повіту та містечка Кіцмань не виконували визначених їм робіт²²⁵. З новою силою запалала боротьба в 1855 р., коли 13 громад Чернівецького повіту відмовилися виконувати шарварки. У Вижницькому повіті селяни багатьох сіл не вийшли на будівництво дороги²²⁶. Особливо гострий характер мала боротьба проти шарварків у с. Веренчанці Кіцманського повіту, де сталася сутичка селян з військом. Було заарештовано вісім селян, одного поранено. Тільки через два місяці селяни припинили опір²²⁷.

Селяни відмовлялися платити податки. У 1854 р. податкова комісія вимагала послати військо для примусового стягнення заборгованості за податки у Чернівецькому, Заставнівському, Кіцманському, Сторожинецькому, Вижницькому повітах²²⁸.

Певне місце в селянському русі посідали виступи проти духовенства. Захоплення земельних угідь, якими користувалися священики, сталося в Слободі-Паранчі Чернівецького повіту (1884), Лужанах Кіцманського повіту (1892) і багатьох інших селах²²⁹. Селяни відмовлялись виконувати на користь попів різні кабальні повинності.

Активними були виступи проти лихварів і шинкарів. Один з них — розправа з лихварем у с. Дубівцях Кіцманського повіту, описаний українським письменником революційно-демократичного напрямку М. І. Павликом. Виконавцями вироку селян були І. Руснак, Г. Димент, Ф. Копачинський і М. Баб'юк. Автор змалював їх як месників за народну кривду, які «посвятили себе на те, аби другі раз мали спокій»²³⁰.

Наприкінці ХІХ ст. боротьба трудящих краю вступає в новий етап свого розвитку. З появою промислового пролетаріату на Буковині зароджується робітничий рух. Зачинателями страй-

²²³ Stenographische Protokolle des Bukowinaer Landtages für die zweite Session, 1863, S. 365—367; ... für die dritte Session, 1864, S. 174—176, 183—184, 186.

²²⁴ Stenographische Protokolle des Bukowinaer Landtages für die dritte Session der zweiten Wahlperiode, 1869. Czernowitz, 1869, S. 129, 412.

²²⁵ ЧОДА, ф. 3, оп. 1, спр. 263, арк. 1.

²²⁶ Там же, оп. 2, спр. 1073, арк. 99, 101, 120.

²²⁷ Там же, спр. 922, арк. 6, 8—10, 14, 16, 18—19, 36.

²²⁸ Там же, арк. 3.

²²⁹ Там же, спр. 9658, арк. 31, 75; спр. 14411, арк. 26, 50, спр. 18545, арк. 1; спр. 7313, арк. 14; спр. 1808, арк. 22, 24, 43; спр. 10767, арк. 2, 48; ЦДДА у Львові, ф. 159, оп. 2, спр. 4475, арк. 2—3, 9, 13.

²³⁰ Павлик М. Убийство лихваря.— Народ, 1890, № 7, с. 103.

кового руху були у 1891 р. друкарі фірми «Чопп»²³¹. В липні 1895 р. виступили бондарі Чернівців, які оголосили страйк, домагаючись підвищення заробітної плати на 15—20%, але цей виступ зазнав невдачі. Страйкарів звільнено з роботи і засуджено до ув'язнення²³². В 1897 р. у Чернівцях страйкувало близько 600 робітників десяти будівельних підприємств. У проведенні страйку, який тривав з 1 по 17 травня, брала участь профспілкова організація. Будівельники висунули вимоги: підвищення заробітної плати на 15—20%, 10-годинний робочий день (до страйку робочий день тривав 10,5 години), припинення прийому на роботу дітей до 14 років, скорочення робочого дня у передвихідні дні, регулярна виплата заробітної плати, попередження про звільнення за 14 днів, визнання некваліфікованих робітників як допоміжних, плата за працю у дощові дні, врегулювання прийому на роботу робітників та їх навчання. Цей небувалий на Буковині за кількістю учасників страйк викликав тривогу властей, які кинули проти робітників жандармерію і військо. Серед страйкарів було багато поранених, 20 чоловік заарештовано. Соціал-демократичні депутати рейхсрату звернулися у зв'язку з цим з заявою до міністра внутрішніх справ. Підприємці змушені були піти на деякі поступки (10-годинний робочий день, попередження про звільнення за 14 днів, плата за працю у дощові дні, припинення прийому на роботу дітей до 14 років)²³³.

Тривалістю відзначався страйк чернівецьких друкарів (29 вересня — 18 жовтня 1898 р.), які добились підвищення заробітної плати²³⁴. Робітники швейних підприємств Чернівців вимагали у жовтні 1899 р. підвищення заробітної плати на 30%, плати за надурочні години та 10-годинного робочого дня. Дводенний страйк закінчився компромісом²³⁵.

У 1900 р. в Чернівцях відбулося шість страйків, що свідчило про розгортання робітничого руху по висхідній. Страйкували друкарі, будівельники, слюсарі і бляхарі. Найбільшим з страйків був виступ близько 1500 будівельників (30 липня — 3 серпня 1900 р.). Якщо у страйку будівельників у 1897 р. брали участь лише некваліфіковані робітники та учні, то в 1900 р. вже взяли участь і кваліфіковані. Збори страйкуючих вимагали скорочення робочого дня до 9 год 45 хв. та виплати заробітків на

²³¹ Курило В., Лиценко М., Романець О. та ін. Північна Буковина ..., с. 60.

²³² Die Arbeitseinstellungen und Aussperrungen im Gewerbebetrieb in Österreich während des Jahres 1895. Wien, 1897, S. 15, 186—187.

²³³ ЧОДА, ф. 3, оп. 1, спр. 7007, арк. 1, 9; Die Arbeitseinstellungen und Aussperrungen im Gewerbebetriebe in Österreich während des Jahres 1897. Wien, 1899, S. 144—145.

²³⁴ Die Arbeitseinstellungen und Aussperrungen in Österreich während des Jahres 1898. Wien, 1899, S. 172—173.

²³⁵ Die Arbeitseinstellungen und Aussperrungen in Österreich während des Jahres 1899. Wien, 1900, S. 192—193.

місці праці. Підприємці змушені були погодитись на деяке скорочення робочого дня²³⁶. Незважаючи на труднощі, пов'язані з розпорошеністю виробництва, слюсарі й бляхарі боролися організовано і стійко. Перші добились оплати підприємцями надурочних годин і робочого дня тривалістю 10 год. 45 хв. замість 11 год. 30 хв., а другі — 13-годинного робочого дня замість 14—16-годинного²³⁷. Під час страйків солідарно виступали робітники різних національностей — українці, румуни, молдавани, євреї. Це була одна з кращих рис боротьби буковинського пролетаріату. Всього протягом 1891—1900 рр. на Північній Буковині відбулося 14 страйків на 89 підприємствах. У них взяло участь понад 2860 чоловік, або 90% робітників, зайнятих на цих підприємствах²³⁸.

Робітничий рух на Буковині очолювали соціал-демократи. Соціал-демократичний рух виник тут на початку 90-х років XIX ст. Для цього періоду характерне помітне зростання політичної активності буковинських пролетарів, яка знаходить свій прояв у щорічному відзначенні дня міжнародної солідарності пролетаріату — 1 травня²³⁹, у появі у 1893 р. перших соціал-демократичних гуртків²⁴⁰. Певне значення у політичній організації буковинських робітників, підвищенні їх класової свідомості відігравали кращі представники робітничого класу Відня, що прибували сюди з метою пропаганди більш передових на той час соціал-демократичних ідей. Так, вони підготували і провели 15 жовтня 1893 р. в Чернівцях перші на Буковині політичні збори робітників соціал-демократичного напрямку, на яких було присутньо близько 900 робітників з різних підприємств. Різко критикуючи суспільний і державний лад Австро-Угорщини, робітники вимагали «ліквідації всіх політичних привілеїв панівних класів» і надання політичних прав трудящим. Виступаючи відзначали необхідність політичної організації буковинського пролетаріату як запоруки дальших успіхів робітничого руху²⁴¹. У жовтні 1894 р. у місті знову відбулися масові робітничі збори, на яких робітники домагались запровадження загальних, рівних і прямих виборів²⁴². Учасники нових масових робітничих зборів у Чернівцях (лютий 1895 р.) вирішили докласти всіх зусиль до запровадження загального виборчого права²⁴³. Одним з промовців на цих зборах була Г. І. Павлик, сестра

²³⁶ Die Arbeitseinstellungen und Aussperrungen in Österreich während des Jahres 1900. Wien, 1901, S. 178—183.

²³⁷ Ibid.

²³⁸ Die Arbeitseinstellungen und Aussperrungen in Österreich (за 1891—1900 роки).

²³⁹ Свежинський П. В. Аграрні відносини ..., с. 143.

²⁴⁰ Курило В., Ліценко М., Романець О. та ін. Північна Буковина ..., с. 61.

²⁴¹ ЧОДА, ф. 3, оп. 1, спр. 5983, арк. 4—9, 16, 19.

²⁴² Буковина, 1894, 9 жовтня.

²⁴³ Там же, 1895, 17 лютого.

М. І. Павлика, активний пропагандист соціалістичних ідей на західноукраїнських землях.

Під впливом соціал-демократичної агітації у Чернівцях виникають перші робітничі організації — буковинські філії загальноавстрійських профспілок. На 1895 р. тут уже діяли профспілкові організації робітників металоіндустрії, кравців, капелюшників²⁴⁴. Намагаючись запобігти поширенню соціал-демократичного руху, австрійські власті стають на шлях переслідування соціал-демократів, висилають окремих з них за межі краю, перешкоджають скликанню зборів, відмовляючи їм у приміщеннях, створюють різні перепони соціал-демократичній пропаганді тощо. Незважаючи на це, діяльність окремих соціал-демократичних груп завершилася у 1896 р. створенням буковинської крайової організації у складі Австрійської соціал-демократичної партії²⁴⁵. Новоутворена організація продовжила боротьбу за введення загального виборчого права, що знайшло свій прояв насамперед у проведенні передвиборних зборів у Чернівцях і повітових містах наприкінці 1896 і в січні—березні 1897 рр. Ці збори були широко використані для критики суспільного і державного устрою габсбурзької монархії. У Чернівцях та інших містах поширювалися заборонені властями листівки, які закликали трудящих боротися за загальне, рівне і пряме виборче право, усунення курій, ліквідацію влади поміщиків, свободу слова, преси, зборів, скасування виняткових законів, за безплатне навчання в народних школах, відокремлення церкви від держави, за контроль над зовнішньою політикою і військовими видатками. Поряд з загальнодемократичними вимогами висувалися і чисто пролетарські — введення восьмигодинного робочого дня, охорони праці²⁴⁶. Чернівецька соціал-демократична газета «Volkpresse» різко критикувала антидемократичний виборчий закон.

Однак спроба буковинських соціал-демократів провести своїх кандидатів у рейхсрат на виборах 1897 р. по 5-й курії Чернівецького та Радівецького виборчих округів зазнала невдачі. Це було наслідком нечисленності та недостатньої впливовості самої соціал-демократії через опортунізм правих її лідерів, нечисленності її основної соціальної бази — буковинського пролетаріату, його розпорошеності, незначної кількості в його складі фабрично-заводських робітників, а також свавільного втручання місцевих властей у хід виборів. Політична боротьба трудящих Буковини за введення загального виборчого права була складовою частиною боротьби загальноавстрійського пролетаріату, яку високо оцінив Ф. Енгельс.

²⁴⁴ ЧОДА, ф. 3, оп. 1, спр. 6552, арк. 1, 3, 5.

²⁴⁵ Цитко К. Г. Велика Жовтнева соціалістична революція і боротьба трудящих Буковини, с. 14.

²⁴⁶ ЧОДА, ф. 3, оп. 1, од. зб. 7003, арк. 1, 20—26, 31, 33, 35, 45, 47, 51.

На початку ХХ ст. революційний рух буковинських трудящих посилювався. Значно більшого розмаху набула страйкова боротьба робітників. Якщо за десятиріччя (1891—1900) на Північній Буковині відбулося 14 страйків, то лише за 4 роки початку ХХ ст. — 14 страйків, що охопили 180 підприємств і в яких взяли участь понад 3400 чоловік — $\frac{9}{10}$ зайнятих на цих підприємствах робітників²⁴⁷. В авангарді страйкового руху йшли будівельники. У квітні 1901 р., вимагаючи підвищення заробітної плати, застрайкували будівельники цукрового заводу на Старій Жучці. Вимоги страйкуючих були задоволені²⁴⁸. В листопаді 1902 р. страйкували робітники з друкарні Чоппа в Чернівцях, які вимагали підвищення платні²⁴⁹. 11 квітня — 7 червня 1903 р. страйкувало понад 190 робітників 18 столярних майстерень у Чернівцях, добиваючись підвищення плати на 30% та 10-годинного робочого дня. Вимоги страйкарів в основному були задоволені²⁵⁰.

Найвизначнішою подією в робітничому русі початку ХХ ст. на Буковині був загальний страйк будівельників 1904 р. Він знаменував початок якісно нового кроку в розвитку робітничого руху в краї, оскільки вперше застрайкували робітники цілої галузі. Страйк розпочався на початку серпня окремими виступами будівельників Чернівців і 9 серпня переріс у загальний, який охопив 6 тис. робітників-будівельників різних міст Буковини. Страйковий комітет виробив вимоги: 1) попередні (як умови відновлення робіт) — встановлення мінімальної денної оплати в 3 крони і виплата за вимушені простої; 2) основні — скасування відрядної оплати і підвищення з 1 січня 1905 р. платні на 20%. Страйкуючі одержали допомогу в сумі 9 тис. крон від Центрального страйкового комітету у Відні. В ході страйку відбувся ряд сутичок з поліцією. Страйк закінчився 29 серпня частковим задоволенням попередніх вимог будівельників²⁵¹.

Боротьба робітничого класу активізує впливала на піднесення масового селянського руху. У жовтні 1901 р. відбулося заворушення селян у Лужанах, які внаслідок опору місцевих багатіїв не могли одержати зручного місяця для будівництва школи на власні кошти. Їх виступ закінчився арештом 32 селян і засудженням їх на каторжні роботи²⁵². Значних масштабів набуло самочинне користування поміщицькими лісами.

²⁴⁷ Die Arbeitseinstellungen und Aussperrungen in Österreich (за 1891—1904 роки).

²⁴⁸ ЧОДА, ф. 3, оп. 1, спр. 8182, арк. 1.

²⁴⁹ *Компанієць І. І.* Становище і боротьба трудящих мас Галичини, Буковини та Закарпаття на початку ХХ ст. (1900—1919 рр.). К., 1960, с. 118.

²⁵⁰ Die Arbeitseinstellungen und Aussperrungen in Österreich während des Jahres 1903. Wien, 1904, S. 124—125.

²⁵¹ Буковина, 1904, 7—31 серпня, 1904, 6—28 серпня.

²⁵² *Свежинський П. В.* Аграрні відносини .., с. 155.

Лише в 1904 р. було зареєстровано 8166 порушень так званого «лісового закону»²⁵³.

Перевага серед сільського населення краю пролетарських і напівпролетарських елементів, вплив страйкової боротьби робітничого класу сприяли появі на селі таких пролетарських форм боротьби, як сільськогосподарські страйки. У 1897 р. селяни Чернівецького повіту припинили роботу в поміщиків. До них приєдналося кілька сот завербованих одним із поміщиків сільськогосподарських робітників з Галичини. Страйк почався в Рогізні і скоро охопив інші села. Поміщики змушені були погодитися на підвищення платні. Це був перший на Буковині сільськогосподарський страйк²⁵⁴. Однак селяни тоді ще не висували чітко сформульованих вимог, діяли неорганізовано.

У квітні 1900 р. виник аграрний страйк у с. Самушині Кіцманського повіту. Доведені до відчаю мізерною платою (0,3—0,5 крони в день), самушинські селяни разом з селянами сусіднього села Онут цього самого повіту припинили сівбу кукурудзи в орендаря Абрагама Круга, вимагаючи підвищення платні. Страйкарі виставили пікети навколо села, щоб не допустити штрейкбрехерів. На вимогу Круга в справу втрутилась жандармерія. Активних учасників страйку було заарештовано. Проте страйкарям вдалось добитися певного підвищення заробітної плати²⁵⁵.

Певний відгук мав на Буковині величезний сільськогосподарський страйк у Галичині влітку 1902 р. Стурбоване тим, що страйковий рух охопив сусідній Заліщицький повіт, крайове управління Буковини розпорядженням від 27 липня 1902 р. категорично застерігало всі повітові управління: «Не виключено, що і в нас може прийти між сільськогосподарськими робітниками до страйкового руху»²⁵⁶. 15 липня 1902 р. в с. Рогізні Чернівецького повіту застрайкували жінці в орендаря Фішера, вимагаючи більше снопів за живна. Проте страйк був слабо організований, страйкуючі вимушені були зняти свої вимоги і приступити до роботи²⁵⁷.

Активна агітація за аграрний страйк велася передовими селянами, демократично настроєними вчителями. Вона не залишалася безслідною. В деяких громадах, зокрема у Вашківцях Вижицького повіту, Онуті, Самушині, Мусорівці Кіцманського повіту, селяни відмовлялися обробляти кукурудзу за третину²⁵⁸. 12 липня 1903 р. у с. Горошівцях Кіцманського повіту застрайкували всі поденники, вимагаючи від орендаря Ландау підвищення платні. Страйкуючі не допускали до роботи штрейк-

²⁵³ Там же.

²⁵⁴ Громадський голос, 1897, 15 серпня; Діло, 1897, 8 липня.

²⁵⁵ ЧОДА, ф. 3, оп. 2, спр. 18544, арк. 5—8; Руска Рада, 1900, 4 травня.

²⁵⁶ Там же, оп. 1, спр. 8459, арк. 62—63.

²⁵⁷ Там же, арк. 80.

²⁵⁸ ЧОДА, ф. 3, оп. 2, спр. 8801, арк. 14.

брехерів з інших сіл. Коли орендар відмовився задовольнити їх вимоги, вони всі пішли жати хліб в сусіднє село Добринівці Чернівецького повіту, а Ландау змушений був наймати женців з Галичини ²⁵⁹.

Специфічною складністю страйкових виступів буковинських селян було прагнення експлуаторів протиставити інтереси сільського пролетаріату Буковини і Галичини. Користуючись тим, що оплата праці батраків у Галичині була ще нижчою, ніж на Буковині, поміщики та орендарі вербували їх з галицьких заробітчан, штрейкбрехерів. Але сільська біднота поступово переконувалася, що ворог у них спільний, а, отже, і боротися треба разом. Характерним з цього погляду є страйк 18 липня 1904 р. селян у Вашківцях і Карапчеві Вижиницького повіту. Тут застрайкувало близько 200 женців, які об'єдналися з 150 женцями з Залуччя і 20 женцями з Косова (Галичина). Учасники страйку вимагали від орендарів Давида Шауера і Мордка Голінгера сьомого снопа жита і восьмого снопа пшениці. Страйк був впертим і тривав майже тиждень. Побоюючись поширення страйку, місцеві власті посилили жандармські пости у навколишніх селах. Кілька ініціаторів страйку було заарештовано ²⁶⁰. Страйковий рух селян Північної Буковини в 1900—1904 рр. не набув ще масового характеру; їх виступи були розрізненими, вимоги страйкуючих мали обмежений економічний характер. Учасники страйків ще не мали досвіду боротьби, і через це страйки здебільшого закінчувались поразками.

З розгортанням революційної боротьби робітників і селян в масовий рух все більше залучалися демократичні верстви інтелігенції. Навесні 1901 р. студенти-українці Чернівецького університету виступили з протестом проти віддачі царським урядом в солдати ²⁶¹ студентів російських університетів за участь у революційному русі. В 1904 р. внаслідок зростання дорожніх умов, пенсійного забезпечення виступили вчителі народних шкіл, лікарі, службовці пошти й Чернівецького магістрату ²⁶². Масове невдоволення існуючим соціальним устроєм зростало.

Революційний рух трудящих Буковини наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. розвивався як складова частина загальноавстрійського революційного руху. При наявності певних особливостей, зумовлених економічною відсталістю краю, рівнем зрілості місцевого пролетаріату, поєднанням соціальної боротьби з національно-визвольною, у революційному русі буковинських трудящих визначальними залишалися тенденції загальноавстр-

²⁵⁹ Там же, арк. 11—12.

²⁶⁰ ЧОДА, ф. 3, оп. 1, спр. 9041, арк. 1—3; Буковина, 2(15) січня 1905 р.: 5(18) січня 1905 р.

²⁶¹ Там же, спр. 33, 51, арк. 9.

²⁶² Czernowitzzer allgemeine Zeitung, 1904, 15 Januar; 8, 15, 20, 28 September, 2 Oktober.

рійського революційного руху з його сильними і слабкими сторонами. Загострення класової боротьби владно вимагало згуртування багатонаціонального буковинського пролетаріату, який мав перед собою спільних ворогів — габсбурзьку монархію і буржуазний лад. Однак у буковинській соціал-демократичній організації все більше посилювалися опортуністичні тенденції, які найвиразніше проявилися в національному питанні. Буковинська, як і вся австрійська соціал-демократія, не утрималась на декларованих нею інтернаціоналістських позиціях. У формально єдиній буковинській соціал-демократичній організації виділяються окремі, недостатньо пов'язані між собою, групи (секції): німецька, єврейська, румунська, польська та українська, що на практиці вело до розколу робітничого руху і відсутності єдності дій пролетарів різних націй.

З початку ХХ ст. на революційний рух буковинських трудящих все більший вплив починає справляти революційна боротьба російського пролетаріату, очолюваною створеною В. І. Леніним більшовицькою партією. Особливо посилюється він у роки першої російської революції. З одержанням повідомлень про «Криваву неділю» у Петербурзі трудящі Буковини продемонстрували свою солідарність з російським пролетаріатом. Тут проркотилась хвиля мітингів і маніфестацій протесту проти кривавих злочинів царизму й солідарності з борцями за свободу в Росії. Збиралися грошові пожертвування на користь потерпілих від переслідування царату тощо. На багатолюдних зборах у Чернівцях 29 січня 1905 р. гнівному осуду були піддані Микола II і придворна камарилья на чолі з Треповим — винуватці «кривавої бані». Резолюція з виразом симпатії російським борцям за свободу була одностайно прийнята під бурхливі оплески зборів. Збори закінчилися демонстрацією. З вигуками «Геть царизм!», «Хай живе революція!» демонстранти попрямували до російського консульства, однак були розігнані поліцією²⁶³.

З незаним раніше на Буковині піднесенням під лозунгами «Хай живе революція!», «Геть абсолютизм!» відбулася першотравнева демонстрація 1905 р. в Чернівцях. Виступи на підтримку російської революції не припинялися. Демонстрація протесту проти злочинів царизму відбулася 11 листопада 1905 р. 25 липня 1906 р. чернівецькі робітники організували мітинг на захист російських робітників-емігрантів, яким австрійська поліція погрозувала видачею російському урядові. Побоюючись поширення російської революції на території Буковини і Галичини, австрійські власті зосередили три корпуси війська у прикордонних з Росією пунктах. Була збільшена жандармерія²⁶⁴.

²⁶³ Czernowitzer allgemeine Zeitungen, 1905, 31 Januar.

²⁶⁴ У 1902 р. на Буковині було 100 жандармських постів і 373 жандарми, у 1907 р. — 134 жандармських пости і 484 жандарми (Österreichisches statistisches Handbuch. Wien, 1902, S. 403, 1907, S. 392).

Палкі слова солідарності з трудящими революційної Росії лунали на численних селянських вічах, які висловлювали гнівні протести проти жорстоких розправ з повсталим російським пролетаріатом, проти національного гноблення українців у Росії. Резолюції на підтримку російської революції були прийняті на вічах у Раранчі, Товтрах, Іспасі та багатьох інших селах Буковини²⁶⁵. «Народне віче, зібране в Іспасі дня 21 січня 1906 року,— говорилося в одній із резолюцій,— вітає своїх братів в Росії у боротьбі за волю і шле їм найщиріший привіт і рівночасно висказує глибоке обурення російському урядові за його варварські подвиги»²⁶⁶. У виступах на вічах підкреслювалось велике значення російської революції для збагачення буковинських трудящих досвідом революційної боротьби. Так, на вічах у Садгорі та Раранчі, які відбулися наприкінці грудня 1905 р., підкреслювалось значення єдності дій трудящих для здобуття перемоги, причому за зразок бралася російська революція, «де народ крок за кроком здобуває більше прав»²⁶⁷.

Під впливом російської революції кількість робітничих страйків на Північній Буковині збільшилася у 1905 р. порівняно з 1904 р. у 4 рази, а кількість підприємств, охоплених страйками,— у 8 раз²⁶⁸. Вже на початку квітня 1905 р. застрайкували чернівецькі будівельники, слідом за ними включилися цегельники, далі хвиля страйків охопила столярів, слюсарів, бляхарів, деревообробників, робітників комунальних підприємств, торгових фірм, млинів, цукрових заводів, залізничників, будівельників Сторожинця та ін. За робітниками Чернівців і Сторожинця на боротьбу піднялися пролетарі Глибокої, Лужан та інших промислових пунктів. Більшість страйків носила економічний характер. Для керівництва страйковою боротьбою трудящих на підприємствах утворювалися робітничі комітети. Особливо значними були виступи чернівецьких робітників у травні 1905 р., коли страйкували понад 850 цегельників, близько 350 робітників, зайнятих на будівництві залізничного вокзалу, понад 200 робітників будівельної фірми Карла та Емануїла Тауберів та ін.²⁶⁹ Всього протягом 1905 р. на Північній Буковині відбулося 17 страйків, якими було охоплено 223 підприємства²⁷⁰. Абсолютна більшість страйків закінчилася повною або частковою перемогою страйкуючих. Причини такої поступливості підприємців слід вбачати насамперед в обстановці, поро-

²⁶⁵ Буковина, 1905, 16(29) грудня, 23 грудня; 1906, 5 січня.

²⁶⁶ Там же, 1906, 15(28) січня.

²⁶⁷ Там же, 1905, 16/29 грудня.

²⁶⁸ Die Arbeitseinstellungen und Aussperrungen in Österreich während des Jahres 1904. Wien, 1906, S. 188—191; ...während des Jahres 1905. Wien, 1906, S. 312—317; Volkspresse (за 1904—1905 pp.).

²⁶⁹ Буковина, 1905, 27 квітня (10 травня); 1(14) травня; ЧОДА, ф. 3, оп. 1, спр. 9301, арк. 1—3, 5, 7, 9 та ін.

²⁷⁰ Кукурудзак М. Г. Піднесення робітничого руху у Північній Буковині в 1905 р.— Питання історії СРСР, вип. 23. Харків, 1978, с. 85.

джений російською революцією, в їх побоюванні поширення революції на територію Австро-Угорської імперії. Ця залежність між результатами страйкової боротьби буковинських робітників і розвитком російської революції досить виразно простежується в наступний період. Якщо до одержання звістки про поразку грудневого збройного повстання 1905 р. в Москві австрійський уряд орієнтував підприємців на необхідність деяких поступок страйкуючим робітникам, то після цього тактика круто міняється. Вже 15 грудня 1905 р. міністерство шляхів сполучення категорично відмовило депутації чернівецьких залізничників у задоволенні їхніх вимог.

Та революційна боротьба буковинського пролетаріату продовжувалася. З великим піднесенням відсвяткували трудящі Чернівців Перше травня 1906 р. Вони вийшли на демонстрацію з лозунгами: «Геть абсолютизм!», «Вимагаємо загального виборчого права!», «Встановити 8-годинний робочий день!» Над колонами демонстрантів лунали революційні пісні «Шалійте, шалійте, скажені кати», «Вічний революціонер», «Марсельеза» та ін. На багатолюдному мітингу висловлювалась солідарність і симпатія героїчному російському пролетаріатові²⁷¹. В 1906 р. страйкували чернівецькі цегельники, пічники, кравці й шевці, сплавики лісу з Лопушною та Шепоту тощо²⁷². Боротьба робітників мала наполегливий характер і часто супроводжувалася сутичками з військами. Так, під час травневого страйку 800 чернівецьких цегельників, 6 робітників одержали шабельні рани від гусарів, трьох покалічено кіньми, багатьох робітників було скинуто з мосту по вул. Руській на залізничне полотно²⁷³.

1907 рік розпочався січневими страйками робітників парової лісопильні в Прядиківцях. Пізніше страйковим рухом були охоплені будівельники залізниці в Чудеї, брукувальники вулиць у Чернівцях. 22 жовтня 1907 р. застрайкували і добилися підвищення заробітної плати робітники Лужанської цукроварні²⁷⁴. Всього протягом 1905—1907 рр. на Північній Буковині відбулося, за статистичними та даними преси до 40 страйків, якими було охоплено більш як 300 підприємств і понад 4,7 тис. робітників, або 61% зайнятих на цих підприємствах робітників²⁷⁵.

Революційна боротьба робітничого класу у 1905—1907 рр. поживила профспілковий рух. Якщо у квітні 1906 р. членами профспілкових організацій Чернівців було 942 чоловіка, то в

²⁷¹ Михайлина П. В. Революційні події на Буковині під час революції 1905 р.— Український історичний журнал, 1966, № 1, с. 115.

²⁷² Буковина, 1906, 10(23) травня; ЧОДА, ф. 3, оп. 2, спр. 9566, арк. 1—4; спр. 9569, арк. 1, 5; спр. 9567, арк. 1—2, спр. 9568, арк. 1.

²⁷³ Буковина, 1906, 10(23) травня.

²⁷⁴ ЧОДА, ф. 3, оп. 1, спр. 9875, арк. 6.

²⁷⁵ Die Arbeitsstellungen und Aussperrungen in Österreich (за 1905—1907 рр.; Volkspresse за 1905—1907 рр.).

листопаді 1907 р.— 1309, а всього на Буковині — близько 3 тис. чоловік ²⁷⁶.

1905—1907 рр. були роками дальшого піднесення масового селянського руху. Особливо інтенсивним він був у Заставнівському, Кіцманському, Чернівецькому та Вашковецькому повітах. З закликком «Земля повинна належати тим, хто її обробляє» буковинські селяни добивалися ліквідації поміщицьких латифундій і землеволодіння православного релігійного фонду. Такі вимоги селяни відкрито проголосили на вічах у Добринівцях, Шипинцях та інших селах ²⁷⁷.

В авангарді селянського руху виступав сільськогосподарський пролетаріат. Підтримуючи загальне прагнення буковинського селянства до ліквідації поміщицького землеволодіння, сільські пролетарі одночасно добивалися поліпшення умов найму. Аграрні страйки на цьому ґрунті найбільш інтенсивно виникали в період весняних польових робіт, літнього просапування та збирання врожаю. У квітні—травні спалахнули страйки в с. Юрківцях, Добринівцях, Горошівцях, Оршівцях. Пізніше вони охопили Горошівці, Чуньків, Топорівці, Василів, Вашківці, Карапчів, Залуччя, Валяву, Верхні Шерівці, Васловівці, Бояни, Малий Кучурів, Вербівці та інші села. Вперто боролися юрківецькі селяни проти орендарів-визискувачів — братів Мечів, які поденно платили на найтяжчих роботах по 1 кроні, а на інших — 60 гелерів, на збиранні врожаю — 11—12-й сніп без харчів. Вони добивалися збільшення денної плати з 1 крони до 2 і з 60 гелерів до 1 крони, а на збиранні врожаю — 9—10-го снопа. Зірвати страйк за допомогою штрейкбрехерів орендарям не вдалось. Разом з селянами Вербівців, Товтрів, Боянчука й Горошівців юрківчани домовилися про спільні дії. Страйкарі змусили орендарів поступитися ²⁷⁸.

Розмах страйкового руху сільськогосподарського пролетаріату викликав у землевласників занепокоєння. На крайових зборах у Чернівцях влітку 1905 р. поміщики виробили програму дій, якою передбачалось не вступати з страйкуючими в переговори, не йти на поступки, замінити страйкуючих штрейкбрехерами та машинами ²⁷⁹. Однак реалізувати цю програму в результаті опору й згуртованості сільських пролетарів поміщики й орендарі не змогли. Щодо цього досить показовою є відозва юрківецьких селян до селян навколишніх сіл під час весняного страйку 1906 р. «Дорогі браття! — говорилося в ній. — Прочитайте це. Об'єднаємо разом усі сили, щоб ворог не вважав, що нас є горстка, а сотні тисяч хліборобів. Дорогі браття! Об'ед-

²⁷⁶ Volkspresse, 1907, 16 November.

²⁷⁷ Свежинський П. В. Аграрні відносини ..., с. 161; Ботушанський В. М. Становище і класова боротьба селянства Північної Буковини в період імперіалізму (1900—1914 рр.). К., 1975, с. 134—139.

²⁷⁸ ЧОДА, ф. 3, оп. 1, спр. 9302, арк. 5, 6, 17, 18, 196—202, 222, 260.

²⁷⁹ Там же, спр. 9302, арк. 128—138.

паємось, будемо тримати союз і єдність, бо де згода, там і сила!»²⁸⁰.

В 1907 р. хвиля страйкової боротьби на селі дещо спадає. Але гострота страйкових виступів не зменшується. Визначною подією у селянському русі цього року був виступ селян с. Валяви. 16 серпня застрайкувало близько 100 сільськогосподарських робітників з Валяви і Малого Кучурова в орендованому Леоном Мечем помісті Грегора Якубовича. Незабаром число страйкуючих досягло 400 чоловік. Вони вимагали збільшення поденної плати до 2 крон, щоденної виплати заробітку, встановлення 9,5-годинного робочого дня. Зазначені умови повинні діяти з березня по листопад кожного року. Спроба орендаря використати штрейкбрехерів під захистом загону жандармів викликала опір страйкарів. Під час однієї з гострих сутичок було побито представників влади. Лише застосуванням зброї жандармам удалось розігнати страйкарів. Звинувачені в «бунті» 12 страйкарів опинилися перед судом, десятеро з них засуджено на різні строки ув'язнення²⁸¹. Подібні сутички мали також місце під час страйків у Вашківцях, у Карапчеві, Ревні та інших селах²⁸². Всього протягом 1905—1907 рр. на Північній Буковині відбулося понад 20 аграрних страйків, в яких взяло участь до 5 тис. чоловік²⁸³. Страйки носили в цілому економічний характер. Основною була вимога підвищення заробітної плати, крім того, своєчасної і повної її виплати, видачі краших снопів, зароблених на жнивах, оплати проїзду для галицьких заробітчан, скасування кабальних форм відробітків та ін.

Характерною ознакою страйкової боротьби селян стає збільшення тривалості страйків. 21 день страйкували навесні 1905 р. селяни Горошівців, по два тижні тривали страйки влітку 1905 р. у Василеві і Чунькові та у Валяві у 1907 р. В середньому кожен страйк тривав 7—8 днів, тобто значно довше, ніж у 1900—1904 рр. В окремих селах страйки вибухали по кілька разів. Так, юрківецькі селяни страйкували 2 рази в 1905 р. і по рази в 1906 і 1907 рр., горошівські — в 1905 і 1906, селяни Валяви — у 1905 і 1907 рр. Про впертість страйкової боротьби свідчить і той факт, що 80% страйків були придушені владою за допомогою жандармів, представників повітової і крайової адміністрацій.

Помітно зросло число учасників страйкової боротьби. У страйку в с. Юрківцях влітку 1905 р. брало участь, наприклад, 500 чоловік, у с. Топорівцях у 1906 р.— 600, у с. Валяві у 1907 р.— 400 чоловік.

Ефективнішими стали і результати цієї боротьби. Якщо у попередні роки аграрні страйки здебільшого були безрезультат-

²⁸⁰ *Свежинський П. В.* Аграрні відносини., с. 164.

²⁸¹ Борба, 1908, № 4—5, с. 14—15.

²⁸² *Ципко К. Г.* Боротьба трудящих Буковини за возз'єднання з Радянською Україною. Станіслав, 1961, с. 10.

²⁸³ *Ботушанський В. М.* Становище і класова боротьба селянства., с. 141.

ними, то у 1905—1907 рр. майже 70% їх закінчилися частковою, а то й повною перемогою страйкарів, що сприяло активізації цієї форми боротьби. Якісно нові зміни сталися і в керівництві страйковою боротьбою. За прикладом міських робітників учасники аграрних страйків створювали страйкові комітети. В окремих селах (наприклад, у Василеві) страйки були спрямовані проти куркулів²⁸⁴.

Поряд з страйковим рухом селяни продовжували використовувати такі форми боротьби, як порубка панських і державних лісів, потрави посівів, терористичні акти проти поміщиків, орендарів, урядовців. У свідомість трудящих все глибше проникала ідея необхідності союзу робітничого класу й селянства. Конкретне втілення ця ідея знайшла у спільній боротьбі робітників і селян за демократизацію політичного устрою Австро-Угорщини. На народному вічі в Рананчі один з селянських ораторів закликав селян «до завзятої боротьби за загальним правом голосування» і заявив, що «мужики в конечній потребі злучаться з робітниками і з ними разом повалять всі несправедливі панські заходи!»²⁸⁵. Віче в Садгорі 24 грудня 1905 р. заявило, що «домагається загального, безпосереднього рівного і тайного виборчого права і заявляє, що в боротьбі за те право злучиться із міськими робітниками»²⁸⁶.

Ще влітку 1905 р. політичні страйки з вимогою введення загального виборчого права відбулися в Чернівцях, Сторожинці, Вижниці та ряді інших населених пунктів. Бурхливого характеру набрала ця боротьба, коли стало відомо про загальний жовтневий політичний страйк у Росії. В. І. Ленін підкреслював, що проголошення маніфесту 17 жовтня відіграло вирішальну роль в остаточній перемозі загального виборчого права в Австрії²⁸⁷. 28 листопада 1905 р. відбувся загальний страйк чернівецьких робітників з вимогою введення загального, прямого виборчого права. Припинили роботу всі підприємства, торговельні заклади, міський транспорт. Шеститисячний мітинг і масова демонстрація підтвердили рішучість трудящих Буковини довести боротьбу за загальне виборче право до переможного кінця²⁸⁸. Восени 1905 р. і протягом 1906 р. по всій Буковині, як і в цілому в Австрії, відбулися народні віча, центральним питанням яких була вимога виборчої реформи. Наляканий широким розмахом масового руху в країні, рейхсрат у січні 1907 р. затвердив закон про введення загального виборчого права. Однак насправді виборче право не було ні загальним, ні рівним. Тому

²⁸⁴ Ципко К. Г. Зрадницька роль українських буржуазних націоналістів на Буковині в роки першої російської революції.— В кн.: 50 років першої російської революції. Наукові записки ЧДУ, т. XXVI. Серія історичних наук, вип. 2. Львів, 1957, с. 108.

²⁸⁵ Буковина, 1905, 16(29) грудня.

²⁸⁶ Буковина, 1905, 21 грудня; 1906, 3 січня.

²⁸⁷ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 12, с. 339.

²⁸⁸ Буковина, 1905, 16(29) листопада.

відбувався поступовий процес подолання парламентських ілюзій, поширюваних серед трудящих буковинськими соціал-демократами. Вже влітку 1907 р. під час виборів до австрійського парламенту серед чернівецьких робітників пролунав заклик: «Нічого боротись за місця в парламенті, волю здобувають на барикадах!» Виникла робітничка демонстрація, справа дійшла до сутички з поліцією. Багатьох демонстрантів було поранено, 94 — заарештовано і засуджено до ув'язнення²⁸⁹.

З завоюванням трудящими Австро-Угорщини загального виборчого права в керівництві соціал-демократичної партії посилюється опортуністичні тенденції обмежити діяльність партії виключно парламентськими рамками, відмовитися від революційних методів боротьби. Це негативно відбивалося на розвиткові революційного руху буковинських трудящих.

Підбадьорені поразкою першої російської революції і тимчасовою перемогою царизму, австрійські власті, капіталісти та поміщики посилювали репресивні заходи. Неприятливі умови, породжені спільним наступом уряду і капіталістів на позиції робітничого класу, привели до тимчасового спаду революційного руху. У 1908—1909 рр. на Буковині відбулося лише три робітничих страйки. Однак трудящі не припиняли боротьби за своє соціальне й національне визволення. Урочисто відзначили вони 1 травня 1908 р. Святкові мітинги і демонстрації відбулися в Чернівцях, Сторожинці, Вижниці та інших населених пунктах. На першотравневому мітингу у Вижниці робітники вимагали 8-годинного робочого дня, державного страхування по старості та інвалідності, забезпечення вдів і сиріт робітників, загально-го, рівного і прямого виборчого права у ландтаг, у тому числі для жінок. Учасники мітингу посилали братерський привіт «для прояву міжнародної солідарності робітників всього світу, а особливо героїчним борцям за звільнення російського народу від царського деспотизму» (підкреслення наше.— Авт.)²⁹⁰

З 1910 р. намічається нове революційне піднесення. У цьому році, наприклад, на підприємствах Чернівців страйкували мебельники, кравці, цегельники, столярі, комунальники, у Глибоці — робітники лісопильні, у Вашківцях — будівельники. В 1911—1913 рр. страйками були охоплені окремі підприємства харчової, лісової, деревообробної, легкої, поліграфічної промисловості, комунальної служби, промисловості будівельних матеріалів, будівництва у Чернівцях, Лужанах, Сторожинці. Всього протягом 1908—1913 рр. на Північній Буковині відбулося 33 страйки на 227 підприємствах, в яких взяло участь понад 2,6 тис. робітників²⁹¹.

²⁸⁹ Економічні передумови Великої Жовтневої соціалістичної революції. К., 1967, с. 149.

²⁹⁰ *Компанієць І. І.* Становище і боротьба трудящих мас., с. 152—153.

²⁹¹ Die Arbeitseinstellungen und Aussperrungen in Österreich (за 1908—1913 рр.).

Не припинявся і селянський рух. Особливо інтенсивним він був у Сторожинецькому повіті. «Сторожинецький повіт,— писала у 1908 р. газета «Борба»,— відзначається живішим робітничим рухом від всіх інших буковинських. Там села найбільш, лихва і перекупство найстрашніші»²⁹². У квітні 1908 р. близько 300 селян Красноільська цього повіту захопили частину лісу барона О. Стирчі. В село було направлено загін жандармів, дев'ять учасників заворушення заарештовано²⁹³.

Продовжувалися страйкові виступи селянства. 15 червня 1908 р. застрайкувало 140 робітників, зайнятих на польових роботах та будівництві в с. Остриці Чернівецького повіту, вимагаючи підвищення платні. Страйк був придушений при втручанні жандармів²⁹⁴. 8 липня 1910 р. страйкували 300 поденників у с. Юрківцях Заставнівського повіту, також добиваючись підвищення оплати праці. З допомогою жандармів цей страйк також було придушено, а керівники Микола і Василь Верзакі та Іван Запотічний були заарештовані²⁹⁵.

Значного поширення набувають селянські віча. Тільки протягом 1908 р. відбулося понад 40 віч²⁹⁶. Сільські пролетарі використовували їх для висунення спільних соціальних вимог перед властями. Так, на масовому вічі численних представників сільськогосподарського пролетаріату з Банилова Волоського, Панки-Забагни (нині — Клинівка), Комарівців, Бросківців, Корчівців, Чудея, Буденця, Купки, Петрівців та інших сіл повіту, яке відбулося 20 липня 1908 р. в Сторожинці, була прийнята резолюція з вимогою організації кас для забезпечення хворих сільськогосподарських робітників у старості і в разі каліцтва. На початку 1908 р. у Сторожинці виникає перша на Буковині організація сільськогосподарських робітників, яка на середину 1908 р. налічувала близько 100 членів — українців, молдаван, румун²⁹⁷. Своім головним завданням ця організація ставила піклуватися про становище своїх членів, допомагати при захворюванні, під час страйків, тобто — це була організація профспілкового типу. Згодом подібні організації виникли у Кіцмані, Шипинцях, Хрещатику та інших селах. Поява профспілкових організацій у сільськогосподарських пролетарів була якісно новим явищем їх суспільного життя і боротьби.

В революційну боротьбу поступово втягаються й інші демократичні верстви населення. Більш як півмісяця тривав страйк студентів Чернівецького університету, який розпочався 23 травня 1908 р. в знак солідарності з страйкуючими студентами Віденського та Празького університетів»²⁹⁸.

²⁹² Борба, 1908, № 13/14, с. 20.

²⁹³ Земля і Воля, 1908, 31 серпня: Борба, 1908, № 18/19.

²⁹⁴ ЧОДА, ф. 3, оп. 1, спр. 10181, арк. 1—2.

²⁹⁵ Там же, спр. 10829, арк. 1—2.

²⁹⁶ Буковина, 1909, 14 січня.

²⁹⁷ Борба, 1908, № 13/14 с. 20, 22.

²⁹⁸ *Компанієць І. І.* Становище і боротьба трудящих мас., с. 178.

Передвоєнні роки характеризуються дальшим загостренням класових суперечностей і наростанням революційного руху трудящих мас. Неврожаї 1908 і 1912 рр., ріст воєнних видатків у зв'язку з агресивною політикою Австро-Угорщини на Балканах та підготовкою до світової війни важким тягарем лягали на їх плечі. Особливо погіршилось становище буковинських трудящих під впливом глибокої промислової кризи, яка розпочалася в 1912 р. Економічна криза супроводжувалася скороченням промислового виробництва, банкрутством цілого ряду підприємств, зростанням безробіття. «В нашій країні, на Буковині,— писала газета «Борба»,— панує тепер скрізь біда та нужда. Велика кількість людей тижнями і місяцями цілими ходять без роботи»²⁹⁹. У червні 1913 р. на Буковині з кожних 100 наймитів знаходили роботу лише 43.³⁰⁰ Погіршення становища трудящих мас вело до їх полівиїння. На масових селянських вічах у 1913 р. сільська біднота, крім допомоги у зв'язку з неврожаєм, вимагала припинити гонку озброєнь³⁰¹. 22 лютого 1914 р. у Сторожинці відбулися бурхливі збори 600 селян навколишніх сіл і міщан, які добивалися від властей роботи і державної допомоги безробітним. 22 і 24 лютого великі робітничі збори відбулися в Чернівцях, учасники яких пройшли вулицями міста, вимагаючи роботи і допомоги безробітним, в натовпі лунали погрози на адресу австрійського уряду³⁰². У березні — квітні виступи буковинських трудящих з вимогами покінчити з голодом та безробіттям продовжувались. Хвилювання охопили Сторожинець, Стару Жучку, Довгопілля, Конятин, Яблуницю та інші населені пункти краю. Більш активними були квітневі виступи чернівецьких робітників. 9 квітня після бурхливих зборів у центрі Чернівців понад 1200 будівельників прийшло до крайового управління, настійно вимагаючи роботи і допомоги сім'ям. У наступні дні подібні виступи продовжувались³⁰³.

Революційний рух буковинських трудящих був спрямований також проти загрози світової війни. Австро-Угорщина була одним з головних винуватців і активних учасників двох найгостріших міжнародних криз, що вели до розв'язання першої світової війни,— Боснійської 1908—1909 рр., пов'язаної з анексією Австро-Угорщиною Боснії та Герцеговини, і Балканських воєн 1912—1913 рр. Політика воєнних авантур супроводжувалась небувалим ростом податків, тягарів мілітаризації у країні. Нестерпною для трудящих була військова повинність. Щороку понад 15 тис. молодих буковинців відривалися від домівки для проходження служби в австрійській армії³⁰⁴, десятки тисяч

²⁹⁹ Борба, 1912, 28 грудня.

³⁰⁰ Vorwärts, 1913, 6 September.

³⁰¹ Нова Буковина, 1913, 26 лютого.

³⁰² ЧОДА, ф. 3, оп. 1, спр. 11939, арк. 12—14.

³⁰³ Vorwärts, 1914, 14, 21 März, 10 April, 16 Mai.

³⁰⁴ Stenographische Protokolle des Bukowinaer Landtages der fünften Session der neunten Wahlperiode 1903. Czernowitz, 1903, S. 62.

резервістів тривалий час перебували на перепідготовці. Внаслідок цього багато сімей втрачали своїх годувальників, слабкі господарства занепадали.

Мілітаристський курс правлячих кіл Австро-Угорщини знаходив постійну підтримку з боку лідерів українського буржуазно-націоналістичного табору — М. Василька, С. Смаль-Стоцького, Ом. Поповича та інших, які розраховували на можливість виділення північної частини Буковини і Східної Галичини в окремий коронний край, а в разі успішної війни країн четвертого союзу — на включення до цього коронного краю земель Східної України, зокрема Волині та Поділля. Запопадливо обробляючи ідеологічно українське населення Буковини і демонструючи безмежну відданість Габсбургам, українські буржуазні націоналісти у парламенті, пресі, на різних зборах представляли агресивні зазіхання австронімецького блоку щодо України як «визволення» українців Наддніпрянщини від царизму. Впряжені в лжепатріотичні шори, вони дружно тягли колісницю австрійського імперіалізму назустріч війні і заради здійснення агресивних планів своїх хазяїв з легкою душею готові були віддати на знищення сотні тисяч буковинських трудящих.

Та ставлення до імперіалістичної політики австрійського уряду буковинських робітників, трудяшого селянства, демократичної інтелігенції було цілком протилежним. Воно проявлялося у робітничих антивоєнних демонстраціях, в антимілітаристських резолюціях з вимогою скорочення служби у війську, скасування постійного війська і введення народної міліції, в еміграції з метою уникнення призову до армії тощо. В авангарді антивоєнної боротьби трудящих йшов, хоч і нечисленний, робітничий клас Буковини. Вже під час Боснійської кризи робітники провели збори протесту проти авантюристичної політики Австро-Угорщини на Балканах, проти масового призову резервістів та різкого підвищення воєнного бюджету. Найяскравішим проявом антивоєнних виступів робітників були першотравневі збори і демонстрації. Першотравень 1909 р. робітники Буковини провели з закликами «Геть мілітаризм!», «Ні однієї людини, ні одного гелера на цілі мілітаризму!», «Скорочення строку військової служби!», «Хай живе міжнародна солідарність пролетаріату!»³⁰⁵. Першого травня 1911 р. на вулиці Чернівців вийшло понад 6 тис. демонстрантів. Крім демократичних свобод і поліпшення економічного становища робітників, вони вимагали припинити гонку озброєнь³⁰⁶. Резолюція 5-тисячного першотравневого мітингу 1912 р. у Чернівцях кваліфікувала справу боротьби проти імперіалістичної війни як інтернаціональний обов'язок всіх працюючих. Резолюції подібного змісту були прийняті в інших містах краю. З кожним роком ця ідея все більше викристалізовувалася. «Зібравшись в день Міжнародного свята

³⁰⁵ Борба, 1909, 1 травня.

³⁰⁶ Там же, 20 травня.

робітничого класу,— говорилося в резолюції, прийнятій учасниками першотравневої демонстрації 1913 р.,— ми знову урочисто обіцяємо бути вірними всесвітньому союзу пролетарів усіх націй. Руйнівний вплив воєнних озброєнь, розпалювання війни і воєнна небезпека, які ми спостерігаємо в останні місяці, переконують нас в тому, що народи можуть звільнитись не в кривавій війні один проти одного, а лише в спільній боротьбі проти політичного гніту і економічного визиску». Тоді ж у Сторожинці, Вижниці та інших населених пунктах, як писала одна соціал-демократична газета, «першотравневе свято пройшло як протест проти паліїв війни»³⁰⁷. З такими лозунгами виступили трудящі Буковини і в останній передвоєнний Першотравень — 1914 р.

В антивоєнну боротьбу включилося і трудяще селянство Буковини. На багатьох селянських вічах висловлювався протест проти росту воєнного бюджету, вимагалось скорочення строку служби в армії, заборони військової перепідготовки резервістів під час польових робіт, виплати компенсації сім'ям резервістів тощо. 30 квітня 1909 р. селянське віче у Шипинцях Кіцманського повіту разом з представниками навколишніх сіл — Валяви, Витилівки, Мамаївців, Стрілецького Кута, Лужан, П'ядиківців, Бергомета та інших — всього близько 3 тис. чоловік висловило протест проти наміру уряду Бінерта збільшити воєнний бюджет³⁰⁸. Таку саму ухвалу прийняли збори 11 липня 1909 р. у с. Валяві за участю 150 чоловік³⁰⁹. Подекуди селяни проводили антимілітаристські збори спільно з робітниками. У травні 1911 р. у с. Лужанах селяни разом з робітниками місцевого цукрозаводу виступали проти війни, озброєнь, росту воєнних асигнувань³¹⁰. На антивоєнному народному вічі 8 квітня 1912 р. у м. Кіцмані серед 300 учасників було багато й селян.

Масовою формою антивоєнного руху було ухилення чоловічого населення від військової служби і еміграція за кордон. За станом на 15 вересня 1913 р. на призовні пункти з повітів Північної Буковини (без Чернівців) не з'явилося 4843 чоловіки³¹¹.

Однак антивоєнні виступи буковинських трудящих не набрали в той час організованого характеру. Антивоєнний рух був позбавлений класового, до кінця послідовного керівництва через відсутність на західноукраїнських землях марксистської партії. І все ж розпочата в передвоєнні роки антимілітаристська боротьба буковинських трудящих не пропала марно. Під впливом могутнього революційного руху в Росії, ідей ленінізму буковинські трудящі все більше переконувалися в імперіалістичному характері підготовлюваної війни і в необхідності

³⁰⁷ Vorwärts, 1913, 10 Mai.

³⁰⁸ Земля і Воля, 1909, 10 червня.

³⁰⁹ ЧОДА, ф. 3, оп. 1, спр. 10 523, арк. 19.

³¹⁰ Народний голос, 1911, 19 травня.

³¹¹ ЧОДА, ф. 3, оп. 2, спр. 29 703, арк. 127.

перетворення її у разі виникнення з імперіалістичної у громадянську.

В Російській Буковині, як називали Хотинщину, боротьба трудящих, зокрема селянства, у другій половині XIX ст. велася за знищення феодальних повинностей, а згодом — проти грабіжницької селянської реформи. Так, у березні 1856 р. селяни с. Зеленої відмовились виконувати повинності на користь поміщика і вчинили опір поліції³¹². Однією з форм протесту селянства було переселення на малозаселені землі. Бессарабський губернатор 23 березня 1861 р. повідомляв, що селяни Бабина і Рукшина збираючись вийхати на Амур та в Крим, «продають своє майно і не займаються ні своєю, ні поміщицькою роботою, а також проявляють непокору власникам землі»³¹³. Традиційною формою протесту залишались скарги селян. У 1861 р. селяни Строїнців скаржились, наприклад, у Бессарабське обласне управління на свавілля поміщика Малевського³¹⁴.

У зв'язку з проведенням в центральних губерніях Росії селянської реформи і посиленням селянських виступів внаслідок її грабіжницького характеру селяни Хотинщини з початку 60-х років цілими селами відмовлялися виконувати феодальні повинності, вимагаючи негайного наділення їх землею. Навесні 1865 р. майже у 20 помістях Хотинського повіту селяни відмовились обробляти поміщицьку землю³¹⁵. Особливої гостроти набувають селянські виступи у зв'язку з запровадженням у Бессарабії уложення 1868 р. Селяни повіту зривали проведення розмежувальних робіт, відмовлялися виконувати повинності на користь поміщиків, одержувати зменшені або непридатні для обробітку наділи. 6 березня 1869 р. селяни Санківців побили і прогнали з поля землеміра і його помічників. Для придушення цього виступу власті кинули роту Модлінського полку, розквартированого в Хотині³¹⁶. Селяни Вашківців, Іванівців, Селища, Шебутинців, Молодового, Кулешівки, Волошкового і Гвоздівців з весни 1869 р. рішуче відмовились відбувати повинності на користь поміщиків і вимагали собі наділів³¹⁷. Впертий опір чинили селяни Грушівців, Нагорян, Кельменців і Ленківців. У Грушівці й Нагоряни було введено три роти солдатів Модлінського полку, 17 селян було покарано різками, чотирьох зазджено³¹⁸.

Найвищого піднесення досягла селянська боротьба у 1870 р., коли почалося масове введення уставних грамот. Весною відмовилися працювати на поміщиків селяни Гвоздівців, Новосели-

³¹² История Молдавской ССР, т. I. Кишинев, 1965, с. 463.

³¹³ Положение крестьян..., док. 3, с. 20.

³¹⁴ Там же, док. № 18, с. 44—45.

³¹⁵ Гросул Я., Будаг И. Крестьянская реформа..., с. 401.

³¹⁶ Положение крестьян..., док. № 107, с. 171—173.

³¹⁷ Там же, док. № 108, с. 173—175.

³¹⁸ Там же, док. № 109, с. 175—176.

ці, Маршинців, Строїнців, Динівців, Вашківців, Іванівців, Волошкового, Балківців³¹⁹. Влітку не виходили на роботу до поміщиків селяни Молодового, Ломачинців та Волошкового. Для приборкання їх було послано три батальйони Модлінського полку³²⁰. Проте боротьба продовжувалась. У січні 1871 р. русинські селяни вимагали перевести їх з натуральної на грошову повинність³²¹. У квітні селяни Коболчина і Білоусівки більше тижня не допускали землемірів до проведення розмежувальних робіт³²². У с. Непоротовому всі одностайно відмовились платити оброк³²³. 20 квітня селяни Ломачинців силоміць звільнили 12 заарештованих односельців, завдали побоїв сотським, волоському старшині, прогнали станового пристава і не допустили проведення розмежувальних робіт³²⁴. За прикладом Ломачинців перестали платити оброк у Шебутинях, Гвоздівцях, Волошковому, Сербичанах, Кормані, піднялися проти поміщиків селяни Клішківців, Кельменців та інших сіл³²⁵. Жорстокими репресіями карального загону у складі Модлінського і Празького полків під командуванням генерала Рауха селянські виступи було придушено. Лише у Ломачинцях було тяжко побито 27 чоловік, заарештовано 13, засуджено 7³²⁶. Всього у 1869—1872 рр. на Хотинщині відбулося 44 селянських виступи, або половина селянських виступів були викликані тим, що селянство Хотинщини у порівнянні з іншими бессарабськими повітами найбільше зазнало пограбування під час реформи.

Наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. Хотинщиною пролягав один з шляхів транспортування в Росію — Новоселиця — Рокитне — Строїці — Ржавинці і через Хотин та Ларгу — в глиб країни — нелегальної революційної літератури. Частина цієї літератури, в тому числі і левінська «Искра», осідала в Хотинському повіті.

Важке економічне становище й політичне безправ'я трудящих, з одного боку, і поширення революційних ідей, з другого, вели до посилення класової боротьби. У політичному огляді губерньського жандармського управління Бессарабії за 1904 р. вказувалося, що «селянство майже повсюдно в губернії вважає себе обділеним земельними наділами і обманутим при введенні уставних грамот» і що на цьому ґрунті все частіше проявляється невдоволення і протест³²⁸. Так, у с. Романківцях у 1903 р. селянин

³¹⁹ Положення крестьян., док. № 115, с. 183—186.

³²⁰ Там же, док. № 138, с. 212.

³²¹ Гросул Я., Будаг Н. Указ. соч., с. 116.

³²² Положення крестьян., док. № 143, с. 222.

³²³ Там же, док. № 144, с. 223—224.

³²⁴ Там же, док. № 145, с. 225.

³²⁵ Там же, док. № 146, с. 227—229.

³²⁶ Там же, док. № 158, с. 241—244.

³²⁷ Гросул Я., Будаг Н. Указ. соч., с. 122.

³²⁸ ЦДАЖР СРСР, ф. 102, д. 3, спр. 1, ч. 23, Л. А/1905, арк. 2.

Д. Гончар підбурював односельчан до боротьби проти поміщиків, за що був заарештований³²⁹. У 1904 р. невдоволення трудящих посилювалося у зв'язку з мобілізацією чоловіків на російсько-японську війну. Серед мобілізованих, особливо запасників, поширювалися революційні прокламації і відозви, у яких звинувачувався царський уряд, який веде «на вірну загибель за несправедливу справу, яка не може мати успіху»³³⁰.

Широкий відгук серед трудящих Хотинщини знайшли події першої російської революції. У Хотині страйкували робітники друкарні, цегельних заводів, гуральні, підмайстри та учні, прикажчики, вимагаючи підвищення зарплати, скорочення робочого дня, поліпшення умов праці, усунення найбільш ненависних чинів поліції, припинення війни на Сході. Трудящі висловили свої симпатії московському пролетаріатові, що у грудні 1905 р. піднявся на збройне повстання. Учасники зборів міської громадської бібліотеки, організованих 18 грудня у Хотині представниками Кишинівського комітету РСДРП, вшанували пам'ять загиблих московських товаришів, а студент Раскін виголосив палку промову, закликаючи до збройного повстання³³¹.

Влітку 1905 р. селяни Лівинців розгромили панську економію, а селяни Гвоздівців³³² спалили на полі поміщицький хліб. У 1906 р. спалено поміщицькі маєтки у селах Ожево, Чепоноси Аристівка (нині — с. Дністрівка)³³³. Селяни Бузовиці зібрали на поміщицькому полі урожай і розділили між собою³³⁴. У 1907 р. захопили поміщицький маєток селяни Недобойців³³⁵, спалили будинок наслідників княгині Оболенської і стружковий завод підприємців Мільвичів селяни Тарасівців³³⁶, було спалено поміщицький маєток у с. Каплівці, заворушилися селяни у Шишківцях³³⁷. У с. Зарожанах відбувся страйк сільських батраків³³⁸. Наївизначнішими подіями часів першої російської революції на Хотинщині були аграрні виступи селян у квітні 1907 р., що охопили Клішківці, Зарожани, Грозинці, Поляну, Шилівці, Владичну, Рукшин, Малинці та інші села. Селяни захопили поміщицьку та монастирську землю і почали її орати. У повіті було оголошено воєнний стан³³⁹. На придушення виступів було кинуте військо на чолі з бессарабським губернатором Харузінім. Всього протягом 1905—1907 рр. у Хотинському повіті

³²⁹ Там же, ч. 64, Л. А/1904, арк. 16.

³³⁰ Там же, спр. 1, ч. 23, Л. А/1905, арк. 3.

³³¹ ЦДАЖР СРСР, ф. 102, д. 3, спр. 1, ч. 42, Л. А. 1906, арк. 26—27.

³³² Історія міст і сіл Української РСР. Чернівецька область, с. 321, 524.

³³³ Будаєв І. Г. Революція 1905—1907 гг. в Молдавії. Кишинев, 1955,

с. 135.

³³⁴ Історія міст і сіл Української РСР. Чернівецька область, с. 294.

³³⁵ Радянська Буковина, 1971, 10 жовтня.

³³⁶ ЦДАЖР СРСР, ф. 102, д. 4, спр. 7, ч. 1, 1907, арк. 24.

³³⁷ Будаєв І. Г. Революція 1905—1907 гг. в Молдавії, с. 138.

³³⁸ Історія міст і сіл Української РСР. Чернівецька область, с. 628.

³³⁹ ЦДАЖР СРСР, ф. 102, д. 4, спр. 7, ч. 1, 1907, арк. 1—14.

сталось 12 селянських виступів (в тому числі 5 підпалів поміщицьких маєтків, 6 захоплень поміщицької землі), з яких 8 було придушено військовою силою³⁴⁰. Як і в усій Росії, революційні виступи трудящих Хотинщини зазнали поразки, настав період реакції. Багато учасників революційних подій було заарештовано, заслано на каторгу.

Однак трудящі Хотинщини продовжували боротьбу за землю і волю. У політичному огляді Бессарабського губернського жандармського управління за 1908 р. зазначалося, що хоч революційний рух пішов на спад, у Хотинському та інших північних повітах Бессарабії продовжуються «заворушення і самоуправство селян на аграрному ґрунті». Причиною цих рухів, вказувалося далі, були малоземелля селян і утиски з боку великих орендарів, які взяли поміщицьку землю в оренду і здають її в оренду селянам «за неймовірно високу ціну»³⁴¹.

Все зростаючі виступи трудящих на деякий час були перервані першою світовою війною, що розпочалася в 1914 р.

4. СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ ТА НАЦІОНАЛЬНИЙ РУХ

На характер, темпи і ритм суспільно-політичного руху негативно впливало підяремне становище Буковини, віддаленість від значних політичних центрів, переплетення політичних і національних проблем, національна відособленість і ворожнеча, які культивувались німецькими шовіністами, сіоністами, українськими, румунськими, молдавськими та польськими буржуазно-поміщицькими націоналістами. Забитість, неписьменність переважної більшості виключали їх з активного політичного життя, робили їх несвідомим зняряддям боротьби за місце в крайовому ландтазі та рейхсраті, яка велася політиканами типу М. Василька, С. Смаль-Стоцького, Є. Пігуляка, О. Поповича та ін. Всі ці обставини дали можливість буржуазно-поміщицьким та клерикальним елементам зайняти ключові позиції в суспільно-політичному русі, на тривалий час монополізувати громадське життя в краї.

Подолання місцевого «патріотизму», обмеженості, заскоруждлості відбувалося повільно, гальмувалося консерватизмом вузького прошарку буковинської української інтелігенції, що складалася переважно із духовенства або вихідців із клерикальних кіл. Українська буржуазна інтелігенція перебувала на Буковині у винятковій матеріальній залежності від австрійського уряду.

Внаслідок перетворення Австро-Угорщини в конституційну монархію (1867 р.) з проголошенням буржуазних свобод

³⁴⁰ Будаєв І. Г. Революція 1905—1907 гг. в Молдавії, с. 141.

³⁴¹ ЦДАЖР СРСР, ф. 110, опис загальний, спр. 74, арк. 4.

відбулося деяке пожвавлення суспільно-політичного життя і на Буковині. Формально було засновано ряд українських товариств — «Руска бесіда» (буковинський варіант львівської «Прогресу», 1869), «Руска рада» (1870), «Народний дім» (1885), «Українська школа» (1887), почала виходити перша українська газета в краї «Буковина» (1885). Переважна більшість українських громадських закладів виникла тут на початку ХХ ст. З 28 українських громадських установ і товариств 21 було засновано саме на початку ХХ ст. Більшість з них мали культурно-освітній характер. Як політичні були зареєстровані товариства «Руска рада», «Товариство рускої православної шляхти» та «Українська воля». Цілий ряд товариств засновувався для захисту інтересів певних суспільних верств («Товариство руских православних священників на Буковині», «Буковинська торговля», «Міщанська каса», «Селянська каса» та ін.). Більшість з них була незначною і помітного впливу на суспільно-політичне життя в краї не справляла. Газета «Буковина» і ряд українських товариств одержували урядові субсидії, що обмежувало їх використання як інструменту захисту політичних і національних прав українського населення.

У другій половині ХІХ ст. на Буковині, як і в інших українських землях, тривав процес формування української буржуазної нації. Незважаючи на те, що український народ був розділений штучними політичними кордонами, зростала національна самосвідомість буковинців-українців, почуття спільності походження, культурної та духовної єдності українського народу. Процес цей ускладнювався тим, що з часу втрати незалежності Галицько-Волинським князівством Буковина була під іноземним пануванням. Колонізатори, прагнучи денационалізувати місцеве українське населення, або вважали його «волохами», або ж виділяли в окремих народ — «рутенів», який нібито нічого спільного не мав з українцями Наддніпрянщини.

В нечисленних колах тодішньої буковинської інтелігенції відповідь на питання про національну приналежність буковинських русинів була неоднозначною. Незначна частина місцевої української інтелігенції заперечувала поділ східних слов'ян на росіян, українців та білорусів, визнаючи наявність лише одного єдиного «руського» (російського) народу, зараховуючи буковинських русинів до нього. Більшість місцевої української інтелігенції визнавала існування окремого українського народу і вважала буковинських русинів його складовою частиною. В суспільно-політичному житті Буковини останньої третини ХІХ ст. перші одержали назву «старорусинів», другі — «молодоукраїнців». Надалі найбільш крайніх представників цих двох течій почали називати «москвофілами» і «народовцями».

Слід зазначити, що ці течії були неоднорідними. Серед «старорусинів» були такі, які, не визнаючи існування окремого українського народу і української мови, продовжували залиша-

тися цілком лояльними до Габсбургів (І. Глібовицький, С. Білинкевич, Л. Кирилович та ін.). Формальним вододілом між цією групою «старорусинів» і «молодоукраїнцями» було питання про український правопис. «Старорусини» виступали поборниками етимологічного, а «молодоукраїнці» — фонетичного правопису. Австрійські урядовці підтримали фонетичний правопис, розглядаючи його як один із чинників протидії зростаючому російському впливу на Буковині.

З часом, коли австрійський уряд почав підозріло ставитися до діяльності «москвофілів», лави поміркованого крила дуже порідали.

Табір «старорусинів» дав початок буковинському «москвофільству», тобто орієнтації на один з найреакційніших політичних режимів у тодішній Європі — російський царизм. Послідовні представники буковинських «москвофілів» навіть у випадках, коли вони не були агентами російського царизму (як брати Геровські), канючили у нього грошей, пропонуючи свої послуги в боротьбі з революційним рухом, роблячи доноси на український і польський національно-визвольні рухи тощо. Характеризуючи діяльність одного з провідників буковинських «москвофілів» Г. І. Купчанка, міністерство внутрішніх справ Росії зазначало, що останній «видав за кордоном кілька брошур політичного і наукового змісту, спрямованих проти членів соціально-революційної партії...»³⁴². У грудні 1901 р. Купчанка доносив управлінню справами військово-вченого комітету головного штабу російської армії, що «ним одержані відомості про повстання поляків, яке готується на майбутню весну, в якому візьмуть участь, крім них, соціалісти, євреї та україномани і яке повинно охопити пруські володіння, Привіслінський край та південно-західні губернії (Росії)»³⁴³.

В 90-х роках XIX ст.— на початку XX ст. діяльність буковинських «москвофілів» помітно активізувалася: створено політичне товариство «Народная Рада» (1893), «Общество русских женщины в Буковине» (1894), «Общество русских студентов «Карпат» (1895), «Общество церковных певцов в Буковине» (1897), «Русско-православный Народный дом» (1901), «Русско-православная бурса при Русско-православном Народном доме» (1903), «Русско-православный детский приют» (1903). Їх рупором стала газета «Народная рада», яка в 1904 р. почала виходити в Чернівцях. В 1909—1910 рр. замість неї виходила газета «Православная Русь», а з 1910 по 1913 р.— «Русская правда», яку редагував О. Ю. Геровський. Фінансувалися ці товариства, заклади і видання «Галицко-руским обществом», організованим великодержавними шовіністами Росії на чолі з

³⁴² ЦДАЖР СРСР, ф. 102, оп. 1902, спр. 1524, арк. 2—3. (Соціально-революційною партією тут названі російські народники.)

³⁴³ Там же.

войовничим представником реакційного слав'янофільства, відомим «фахівцем» у справах так званої підяремної Русі, графом В. О. Бобринським.

Купка буковинських «москвофілів», очолюваних Богатирцем, утворила «русько-народну партію» з девізом «С богом за православие и Русь». Програма цієї партії в соціальній і політичній галузях мала виразно демагогічний характер: проголошувалося прагнення поліпшити долю обіднілого люду шляхом парцеляції великих маєтків, організації дешевого кредиту, зниження поземельного і домового податків. Про засоби досягнення реалізації поставлених цілей програма нічого не говорила. Партія проголошувала себе прихильницею загального рівного, прямого й таємного виборчого права. Завдання своєї партії з національного питання К. Богатирець формулював так: «...наша русько-народна партія ніколи не допустить, аби невірні сини матері Русі відібрали у нашого народу його руську національність, його руськість і перероблювали його в якийсь український, ми не допустимо, щоб українці відібрали у нашого народу його руську мову, замінивши її якоюсь нечуваною, штучно скутою українською мовою, ми до кінця будемо вести боротьбу за нашу слов'яно-руську азбуку... і етимологічний правопис, побороючи усіма силами заведену українцями кучуховсту фонетику!»³⁴⁴

«Москвофіли» в корисливих цілях експлуатували дружні почуття до братнього російського народу, які здавна жили в серцях українського населення Буковини.

Австрійський уряд вів з «москвофілами» послідовну боротьбу, яка набирала різних форм і масштабів — від утисків до закриття москвофільських товариств і від переслідування окремих осіб до організації гучних процесів по звинуваченню у державній зраді.

Для активізації «москвофільського» руху реакційні кола Росії час від часу направляли на Буковину своїх емісарів. З цією самою метою у 1909 р. Буковину відвідав сам граф В. О. Бобринський. Його приїзд дав підставу австрійським властям для початку нової кампанії проти «москвофілів». У 1910 р. в Чернівцях та Сереті були закриті «москвофільські» товариства і заклади, а активні «москвофіли» зазнали переслідувань³⁴⁵. Судові процеси 1910—1913 рр. завершили справу організаційного розгрому буковинських «москвофілів».

Дальше загострення класової і національної боротьби, ускладнення політичного життя, посилення диференціації і поляризації інтересів різних соціальних і національних груп привели до виникнення на Буковині політичних партій.

³⁴⁴ Русско-Православный Народный Календарь на звычайный рок 1906. Вижниця, 1905, с. 74—75.

³⁴⁵ Русско-Православный Народный Календарь на рок преступный 1912. Чернівці, 1911, с. 38.

Процес національного відособлення в соціал-демократичній партії Австрії кінця XIX ст. торкався також її Буковинської крайової організації, яка фактично розпалася на три самостійні організації з своїми керівними органами та пресою. Соціал-демократична організація Буковини через свій опортунізм не стала бойовим авангардом трудящих. Протягом свого існування вона залишалася маловпливовою, нечисленною, слабо пов'язаною з масами. На час крайової конференції (29—30 жовтня 1910 р.) на Буковині налічувалося лише 448 соціал-демократів різних національностей. У молодіжних організаціях, які перебували під впливом соціал-демократів, було аж 130 членів, а в професіюлах — 1834 чоловіка. У програмових документах та практичній діяльності буковинських соціал-демократів посідали чільне місце питання парламентської тактики, виборів до крайового ландтагу тощо. Найбільш болюче питання тодішньої буковинської дійсності — аграрне — не знайшло радикального розв'язання в їх програмі, пункт XV якої проголошував: «Всю велику посілість краю треба закупити і заплатити крайовими облігаціями»³⁴⁶, тобто стверджував необхідність викупу поміщицької землі. Нечисленність соціал-демократичної організації у краї взагалі, а тим паче її окремих національних груп, робила, як заявив лідер української групи О. Безпалко, самостійне існування національних організацій «абсолютно неможливими на Буковині».

Партійно оформився і народовецький табір. «Хід політичних подій світових, а не менше таки недавніх подій на Буковині,— писала газета «Буковина»,— заставив провідників буковинських русинів сирецизувати* свою програму і під зглядом формальним, а вслід за тим перевести партійну організацію, яка б стреміла ухваленої тактики до сповнення партійних постулатів». Аморфна в організаційному відношенні, строката за своїм соціальним складом, ця партія неодноразово міняла свої вивіски (народна, націонал-демократична, «Національна Рада», «Українська поступова партія»). Однак протягом свого існування, намагаючись видати себе за представницю всіх буковинських русинів, вона насправді була виразником інтересів українських поміщиків, буржуазії, духовенства та урядовців. Проголошена «Національною Радою» в листопаді 1905 р. програма в її загальних рисах мала такий вигляд:

«І. В справах національних: будемо підтримувати і скріпляти національну силу, єдність і самостійність нашого народу;

³⁴⁶ ЦДАЖР СРСР, ф. 102, оп. 1910, спр. 163, т. 3, ч. 1, арк. 61. Якщо виходити з пропорціональності представництва окремих національних груп на конференції, то національний склад буковинської соціал-демократичної організації буде такий: німці і євреї — 245, румуни — 89, українці — 64, поляки — 50.

* Уточнити.

II. В справах державно-політичних: при теперішнім державним устрою ми віддані всею душею рідному краю Буковині, і працюючи перед усім і завсігди для нашого народу на Буковині, ми змагати будемо до національної автономії і спільності Русинів в державі;

III. В справах економічних: будемо змагати до того, аби кожний чоловік міг користуватися плодами своєї праці;

IV. В справах культурних: будемо змагати до піднесення нашого народу на ступінь сучасної культури»³⁴⁷.

Реакційна буржуазно-націоналістична кліка М. Василька, С. Смаль-Стоцького, Є. Пігуляка, О. Поповича намагалася монополізувати керівництво суспільно-політичним життям буковинських українців, вихолостити в ньому демократичні і гальванізувати консервативні тенденції. Вони навіть поділили між собою «сфери впливу»: М. Василько виступав в ролі неофіційного «міністра закордонних справ» буковинських українців, нібито представляючи їх інтереси у віденському уряді і австрійському парламенті (заступник голови так званого Українського клубу в австрійському рейхсраті), С. Смаль-Стоцький «відав» внутрішніми, чисто буковинськими справами (депутат буковинського ландтагу з 1892 р. і заступник його голови у 1904—1910 рр., депутат рейхсрату з 1911 р., член буковинської крайової шкільної ради, Крайового буковинського банку, крайової ради культури, член правління громадських установ і організацій «Народний дім», «Руська бесіда», «Українська школа», «Буковинський боян», «Руська каса» та ін.). Підконтрольна цій кліці українська преса Буковини була націлена на її вихваляння, на захист проавстрійського курсу. Як згадував період свого редагування «Буковини» О. Маковей, «наші політики були чисті канібали; перший «ліпший» недотепний посол так і думав, що коли ти вмієш писати, то ти повинен писати про нього величання»³⁴⁸.

Реакційні буржуазно-поміщицькі діячі активно співробітничали з австрійським урядом, не зупиняючись при цьому перед відвертою зрадою інтересів українського населення Буковини. Запевняючи австрійський уряд в незмінній лояльності до нього з боку керівників українських націоналістів на Буковині та аналізуючи їх діяльність як депутатів буковинського ландтагу та австрійського рейхсрату, М. Василько в промові на першій сесії буковинського ландтагу XIX скликання відверто заявив: «...чи вони до однієї, чи до іншої партії належали, підпирали * кожний уряд, йшли з кожним урядом і допомагали йому в усьому, що в цій палаті робилося для інтересу, і в усьому, що роби-

³⁴⁷ Буковина, 1905, 2(15) листопада.

³⁴⁸ Лукіянович Д. Автобіографія О. Маковея.— ЛНВ, т. 88, 1925, кн. 11, с. 237.

* Підтримували.

лося проти інтересу руського народу (підкреслення наше.— *Дат.*)»³⁴⁹. Йому вторив Є. Пігуляк, який на проводах одного із крайових президентів князя Гогенлоє признався, що він і йому подібні «вітали радо кожного нового президента, бо надіялися від кожного поправи своєї долі...»³⁵⁰.

Прогресивна течія суспільно-політичного руху на Буковині у другій половині XIX — на початку XX ст. була представлена Ю. Федьковичем, О. Кобилянською, Є. Ярошинською, О. Маковеем, С. Канюком та іншими представниками демократичної інтелігенції.

В 60—80-х роках XIX ст. винятково важлива роль у суспільно-політичному житті краю належала письменникові-демократу Юрію Федьковичу, який вів боротьбу проти залишків феодалізму, захищаючи інтереси селян у сервітутних процесах, виступав за демократизацію шкільної освіти, працюючи окружним шкільним інспектором у Вижниці, склав «Буквар», виступав поборником запровадження фонетичного правопису, в інспекторських звітах піддав критиці політику австрійських властей в галузі освіти. Протестуючи проти консервативного курсу «Рускої бесіди», Ю. Федькович відмовився стати її членом. Своєю громадсько-політичною і письменницькою діяльністю він сприяв пробудженню національної самосвідомості буковинських українців, перший виступив проти «шваркату німецького».

Він був одним з перших, хто виступив проти «окремшності» і «рутенства», за єднання всіх українських земель. Редагована ним газета «Буковина» писала у 1886 р.: «Ми мусимо раз назавжди покинути наш смішний і для нас пагубний сепаратизм, ради которого ми в закутку й віддільно до тепер жили, як якась нова, себто якась «буковинська нація», і мусимо починати жити якоби одним духом і одним тілом із прочим руським народом». Газета вже в першому номері підкреслила розуміння єдності, зацікавленість духовним життям «галицьких, угорських і на Україні живучих братів наших, належачих до одної і тої ж самої великої родини»³⁵¹.

В демократичній течії суспільно-політичного руху на Буковині наприкінці XIX — на початку XX ст. помітну роль відігравав відомий західноукраїнський письменник і публіцист Осип Маковей. З квітня 1895 р. до кінця листопада 1897 р. він редагував газету «Буковина», намагався відродити в ній традиції Ю. Федьковича, перетворити в орган демократичної інтелігенції. Йому довелося вести запеклу боротьбу з лідерами буржуазно-націоналістичного табору. Про зміст цієї боротьби він писав у автобіографії: «Безцеремонний був народ — ті наші політики і їх прихвостні-кадильники. Я воював з ними і — як мені й досі

³⁴⁹ Василько Н. Справозданье посла, с. 56.

³⁵⁰ Попович Омелян. Відродження Буковини. Львів, 1933, с. 41.

³⁵¹ Буковина, 1885, 1 січня.

здається — боронив розумну справу: організацію з низу, селян та учительства. Тим часом політики загналися в сліпу вулицю зі своєю непереможною вірою в правительстві, зі службою для тісного гуртка прихильників, зі своєю погонєю за наживою та почеснями, зі своєю нещасною політикою в «Селянській касі» і т. п. ...**Не може без почуття огиди згадувати тих часів...**» (підкреслення наше.— Авт.)³⁵². Публіцистичну і редакторську роботу в «Буковині» О. Маковей, за своїм власним висловом, присвятив «для народної справи»³⁵³. Працюючи викладачем Чернівецької вчительської семінарії (1899—1910); він виховував у своїх слухачів громадську активність. Серед його вихованців — Сергій Канюк, згодом один з засновників Компартії Буковини, письменники Данило Харов'юк, Іван Діброва та ін.³⁵⁴ Позитивним явищем суспільного життя Буковини було виникнення тут у 90-х роках XIX ст. жіночого руху. Вже на другому жіночому віче Східної Галичини (1891, Стрий) буковинських жінок представляла Товариство руських жінок на Буковині, яке мало на меті: «Піднесення культури взагалі, а в частості піднесення просвіти межи жінками руської народности на Буковині, дальше піддержування сиріт і бідних дівчат і піднесення промислу домашнього»³⁵⁵.

Активною діячкою товариства була Ольга Кобилянська, палка поборниця емансипації жінки. Свої погляди на завдання жіночого руху вона виклала в рефераті, виголошеному на зборах товариства 14 жовтня 1894 р. Поява жіночого руху на Буковині і участь у ньому О. Кобилянської викликали схвалення М. Павлика, який надрукував інформацію про збори та реферат на сторінках журналу «Народ» і окремою відбиткою³⁵⁶.

Для зміцнення демократичних елементів в суспільно-політичному русі Буковини велике значення мало поширення тут творів революційних демократів, зокрема Т. Г. Шевченка, насамперед тих, що заборонялися царськими властями, — женецьке видання «Поезій Шевченка, заборонених в Росії», празький двотомний «Кобзар». «Нема в нас сонця, як Тарас...» — писав Ю. Федькович³⁵⁷. Безсумнівний вплив на свою творчість творів Т. Г. Шевченка засвідчила в автобіографії письменниця Є. Ярошинська та ін. Студенти Чернівецького університету протягом тривалого часу проходили семінар по творчості Шевченка³⁵⁸.

³⁵² Лукіянович Д. Автобіографія О. Маковей, с. 238.

³⁵³ Там же, с. 235.

³⁵⁴ Там же, с. 237.

³⁵⁵ Наша доля, кн. 2. Львів, 1895, с. 92.

³⁵⁶ Дещо про ідею жіночого руху, відчит на зборах Товариства руських жінок на Буковині в Чернівцях 14 жовтня 1894 р. Видав М. Павлик. Коломия, 1894.

³⁵⁷ Товариш, 1888, № 1, с. 112.

³⁵⁸ ЧОДА, ф. 3, оп. 2, спр. 21 477, арк. 5—8.

З поширенням освіти твори Шевченка проникали все глибше серед простого народу.

Важливим чинником активізації суспільно-політичного і національно-визвольного руху на Буковині цього періоду була діяльність західноукраїнських революційних демократів І. Я. Франка та М. І. Павлика. Тут поширювалися проникнуті революційним духом їх твори та редактовані ними журнали «Громадський друг», «Товариш», «Народ», газета «Хлібороб». У листі М. П. Драгоманову від 16 лютого 1890 р. М. І. Павлик писав: «Найцікавіше те, що найбільше «Народ» подобається на Буковині, по селах... я буду посилати даремне на кілька стане грошей»³⁵⁹. Популярною у буковинському селі була й газета «Хлібороб», яку так високо оцінював перший російський марксист Г. В. Плеханов. На її сторінках друкувалися дописи з Буковини, з своїми буковинськими кореспондентами вів жваве листування М. І. Павлик.

У житті М. І. Павлика Буковина посідала особливе місце. В Чернівцях була надрукована значна частина його публіцистичних і літературних творів, тут друкувалося його багатотомне листування з М. П. Драгомановим, сюди для проведення революційно-демократичної пропаганди приїжджала його сестра, тут вона певний час жила і працювала³⁶⁰. М. І. Павлик виступав палким поборником возз'єднання всіх українських земель, розглядаючи як перший крок до цього виділення західноукраїнських земель в окрему політико-адміністративну одиницю. В промові на українському віче у Львові 3 грудня 1905 р. він говорив: «І наша перша формально-політична задача, напр (иклад), у віденському парламенті, а далі на галицькій сеймі, вибранім на підставі загального голосування... буде: ухвалити відділення східної Галичини від західної та злучення її з руською Буковиною в одне політичне ціле, з власною управою й власним законодавством»³⁶¹.

І. Франко мав і особисті контакти з буковинцями. Він завершував свою університетську освіту в Чернівцях (1891), у зв'язку з чим протягом 1890—1891 рр. йому довелося для виконання різного роду формальностей кілька разів побувати тут. У Чернівцях він узяв участь у другому випуску журналу «Руска школа», де поряд з іншими своїми публікаціями надрукував лист Ю. Федьковича до Д. Тянячкевича, важливий для розуміння світогляду буковинського письменника-демократа³⁶². І. Франко викрив політичне обличчя одного з лідерів українських буржуазних націоналістів на Буковині професора Чернівецького

³⁵⁹ Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом, т. 6. Чернівці, 1910, с. 10.

³⁶⁰ Там же, т. 5. Чернівці, 1912, с. 249.

³⁶¹ Павлик Михайло. Із-за загального виборчого права в Австро-Угорщині. Чернівці, 1906, с. 6.

³⁶² Руска школа, т. 1, вип. 2. Чернівці, 1891, с. 71.

університету С. Смаль-Стоцького, показав його справжню роль як провідника буковинського варіанта «новоєрівського курсу». В листі до М. Драгоманова від 1 січня 1895 р. він писав: «Стоцький, котрий рад би був перейти до Львова, лишиться, мабуть, у Чернівцях не так з власної волі, як більше з волі уряду, котрому він у Чернівцях потрібний як агент «нового курсу», а у Львові з того погляду був би лишній»³⁶³. Пізніше І. Франко двічі (1899 і 1913 рр.) відвідував Чернівці, під час цих відвідин він мав ряд зустрічей з місцевою інтелігенцією. Особливо тісні стосунки встановилися в нього з студентською молоддю. Остання не лише вивчала його твори, але й поширювала революційно-демократичні ідеї серед старшокласників гімназій³⁶⁴.

Поряд з революційно-демократичними творами Т. Шевченка, І. Франка, М. Павлика, О. Терлецького на Буковині поширювалися й твори російських революційних демократів, зокрема поезії М. О. Некрасова, ймовірно, що окремі буковинці були обізнані й з деякими творами О. І. Герцена, М. Г. Чернишевського, М. О. Добролюбова.

Однак масштаби і глибина впливу революційно-демократичних ідей на суспільно-політичний рух на Буковині у другій половині ХІХ ст. були незначними, оскільки дуже вузьким було підготовлене до сприйняття цих ідей середовище. Окремі ідеї Д. І. Писарева (зокрема про емансипацію жінок) були сприйняті О. Кобилянською. Обізнаність з творами українських і російських революційних демократів поза сумнівом сприяла зміцненню демократичних тенденцій в суспільно-політичному та національно-визвольному русі, зокрема серед молоді. Клерикально-чиновницька інтелігенція стояла на крайніх консервативних позиціях. Для неї не лише твори революціонерів-демократів, а й ліберально-буржуазні твори М. П. Драгоманова здавалися небезпечними. Досить сказати, що керівництво товариства «Руска бесіда» 10 жовтня 1877 р. визнало невідповідними надіслані Драгомановим бібліотеці товариства твори і розпорядилося їх знищити³⁶⁵.

У складних умовах відбувався на Буковині процес поширення марксизму. Марксистська література німецькою мовою з'являється тут рано. Ймовірно, що окремі твори К. Маркса і Ф. Енгельса стали відомі на Буковині невдовзі після їх виходу у світ³⁶⁶. В одній із приватних бібліотек було перше видання праці Ф. Енгельса «Становище робітничого класу в Англії», «Капітал» К. Маркса надійшов до крайової бібліотеки у Чернівцях в 1874 р. Ряд праць К. Маркса і Ф. Енгельса мала університетська бібліотека. Окремі положення га твори основоположників марксизму популяризувались на сторінках прогресивних захід-

³⁶³ Франко Іван. Твори в двадцять томах, т. 20. К., 1956, с. 534.

³⁶⁴ ЧОДА, ф. 3, оп. 1, спр. 5411, арк. 25—32.

³⁶⁵ Смаль-Стоцький С. Буковинська Русь. Чернівці, 1897, с. 263.

³⁶⁶ Жите і слово, т. 5, кн. 2, 1896, с. 125.

поукраїнських видань «Народ», «Хлібороб», «Друг», «Жите і слово». Редагований І. Франком журнал «Жите і слово» дав змогу буковинцям ознайомитися з статтею Г. В. Плеханова «Робітницький і революційний рух в Росії», присвяченою діяльності Петербурзького «Союзу боротьби за визволення робітничого класу». В примітці до цієї статті вперше в західноукраїнській пресі згадано В. І. Ульянова (Леніна)³⁶⁷. Неодноразово посилалася на працю К. Маркса та Ф. Енгельса місцева німецька і румунська соціал-демократична преса та українські газети. Так, газета «Буковина» у статті «Що з нами буде?», опублікованій 24 вересня (6 жовтня) 1897 р., переказала і прокоментувала працю Ф. Енгельса «Німеччина та панславизм».

У Чернівцях дрібнобуржуазною так званою Революційною Українською партією (РУП) з розрахунком на поширення в межах російської України видавалися реформістські за своїм ідейним спрямуванням часописи «Гасло» (1902) та «Селянин» (1903). Частина їх тиражу осідала на Буковині. В цих часописах (здебільшого у «Гаслі») робилися систематичні, щоправда тенденційні огляди ленінської газети «Искра», посилення на окремі праці К. Маркса, Г. В. Плеханова та ін. З появою місцевої соціал-демократичної преси українською мовою — «Земля і воля» (органу українських соціал-демократів Східної Галичини і Буковини)^{*}, «Борби» (органу українських соціал-демократів Буковини)^{**} — на їх сторінках популяризувалися окремі праці К. Маркса та Ф. Енгельса, положення марксизму. На початку ХХ ст. у Чернівцях почала друкуватися «Бібліотека для суспільних наук». У 1903 р. українською мовою як 3-й її випуск вийшла праця Ф. Енгельса «Розвиток соціалізму від утопії до науки». У Чернівцях були видані переклади праць В. Лібкнехта «Павуки та мухи», «Державна зрада і революція», П. Лафарга «Селянська посілість і економічна еволюція», А. Бебеля «Студенти і соціалізм» та ін.

Місцеві соціал-демократи одержували марксистську літературу і з-за кордону. У 1903 р. австрійською поліцією був конфіскований адресований на Буковину транспорт соціалістичної літератури, виданої російською мовою у Лондоні та Швейцарії. Серед конфіскованої літератури були чотири примірники праці К. Маркса і Ф. Енгельса «Маніфест Комуністичної партії», по три примірники книг «Вісімнадцяте Брюмера Луї Бонапарта» і «Наймана праця і капітал» К. Маркса, «Людвіг Фейербах і кінець німецької класичної філософії» Ф. Енгельса, «Соціалістичне суспільство» А. Бебеля, «Чого хочуть соціал-демократи?» Г. Плеханова, «Павуки та мухи» В. Лібкнехта, «Про суть конституції» Ф. Лассалья, «Хто з чого живе» Ш. Дікштейна, видання

³⁶⁷ Там же.

^{*} В Чернівцях виходила прлягом 1906 р., з 1907 р. перенесена до Львова.

^{**} Виходила протягом 1908—1914 рр., спочатку в Глибці, пізніше в Чернівцях.

Петербурзького «Союзу боротьби за визволення робітничого класу».

Наявність на Буковині творів К. Маркса і Ф. Енгельса створювала сприятливі передумови для поширення ідей марксизму. Буковинська інтелігенція, володіючи німецькою мовою, мала можливість знайомитись з працями основоположників наукового соціалізму в оригіналі. З окремими працями К. Маркса і Ф. Енгельса була обізнана О. Кобилянська. Працю Ф. Енгельса «Розвиток соціалізму від утопії до науки» вона не лише знала, але і використала з неї окремі вислови у повісті «Царівна»³⁶⁸. Інтерес до соціалістичної літератури, зокрема, до творів К. Маркса і Ф. Енгельса проявлявся в середовищі студентів Чернівецького університету. Відомий західноукраїнський письменник Л. Мартович, будучи студентом Чернівецького університету, написав і надрукував у Коломиї листівку «Кароль Маркс. На першого мая 1893». Вона високо оцінює значення основоположника марксизму і закінчується закликком: «Робітні люди всіх країн, єднайтеся!»

Потяг до марксизму студентської та учнівської молоді зростав. У 1902—1903 рр. в Чернівцях існувало товариство гімназистів і студентів соціал-демократичного напрямку, в якому читали ленінську «Искру». Марксизм завойовував собі все нових і нових прихильників. «Революційна молодь знайшла свої ідеали в творах Маркса і Енгельса»,— відзначалося у передмові до п'єси О. М. Горького «Міщани», надрукованої в Чернівцях у 1903 р.

На початку ХХ ст. через Буковину пролягало кілька шляхів, якими нелегально переправлялася в Російську імперію революційна література. Повідомляючи особливий відділ департаменту поліції міністерства внутрішніх справ Росії про систематичний нелегальний довіз революційної літератури з території Австрійської Буковини в Російську імперію, начальник Бессарабського жандармського управління в секретному донесенні від 10 липня 1902 р. писав: «...У селах Реваківцях та Колінківцях Хотинського повіту Бессарабської губернії появилось багато переносників згаданої літератури контрабандним шляхом в імперію з прикордонного села Слободзія... Після доставки політичної контрабанди в селища Реваківці і Колінківці така старанно там приховується, а потім на возах перевозиться до станції Мамалига та наступних за станцією Новоселицею для відправки на Південь Росії за призначенням, уникнувши таким чином жандармського митного і поліцейського нагляду»³⁶⁹. Другий шлях пересилання нелегальної літератури пролягав з Чернівців на село Окопи у

³⁶⁸ Томашук Н. А. К вопросу о мировоззрении О. Ю. Кобылянской.— Научный ежегодник Черновицкого государственного университета за 1956 год. Черновцы, 1957, с. 194.

³⁶⁹ ЦДАЖР СРСР, ф. 102, оп. 1903, спр. 650, арк. 231 зв.

Східній Галичині і звідти на Жванець Подільської губернії³⁷⁰. Третій: Чернівці — Добринівці — Ржавинці — Хотин — Київ. Через Буковину проходили також відгалуження відомого Дементієвського шляху, організованого агентом «Искры» О. Б. Басовським. Він транспортував іскрівську літературу головним чином за маршрутом Львів — Гусятин — Кам'янець-Подільський³⁷¹. Резервний його шлях із Львова пролягав на Окопи, потім через Буковину на Ларгу і далі через Дністер на Кам'янець-Подільський. «Це шлях надійний і постійний, — писав до редакції «Искры» 18(5) листопада 1902 р. О. Б. Басовський. — Возити також можна 400—500 кг на місяць»³⁷². Один із пунктів переходу нелегальної літератури був у Хотині. 13 листопада (31 жовтня) 1902 р. Басовський інформував редакцію «Искры»: «Контрабандист доставляє літературу в Хотин до своєї людини, у якої вона може лежати кілька днів. В середньому на цьому пункті можна буде возити до 20—25 пуд. на місяць, а при несприятливому збігу обставин до 15»³⁷³. Цими шляхами лише наприкінці 1902—1903 рр. було переправлено в Росію багато соціалістичної літератури, серед якої важливе місце посідала лєнінська «Искра»³⁷⁴.

Цілком природно, що чимала частина революційної літератури осідала на Буковині. В повідомленні Новоселицького комісара поліції Президії Крайового управління в Чернівці 19 грудня 1901 р. зазначалося, що «незважаючи на заходи запобігання переправи нелегальної літератури вона переправляється таємно в Новоселиці через кордон в Росію, або розходиться в Чернівцях»³⁷⁵. Місцеві селяни охоче допомагали переправляти революційну літературу через австро-російський кордон. Описуючи одну з операцій на переправі туків з революційною літературою через кордон поблизу с. Новоселиці, агент «Искры» В. Д. Вегман розповідав, що селяни повернулися ранком замерзлі і охриплі: «Коли я виплачував їм за роботу гроші, один з них сказав мені, що якби не гострі нестатки, то він би не взяв грошей, бо дуже хоче, щоб російського царя — ворога українців — скоріше повалити»³⁷⁶.

Однак треба зазначити, що можливості, які зумовлювалися наявністю на Буковині марксистської літератури, слабо використовувалися місцевою соціал-демократією для поєднання наукового соціалізму з робітничим рухом. Систематична пропаган-

³⁷⁰ Там же, арк. 23 зв.

³⁷¹ Переписка В. И. Ленина и руководимых им заграничных партийных органов с социал-демократическими организациями Украины (1901—1905 гг.), с. 257.

³⁷² Переписка В. И. Ленина., с. 257, 262.

³⁷³ Там же, с. 253.

³⁷⁴ Там же, с. 300 та прим. 254—275 (с. 802—804).

³⁷⁵ Радянська Буковина, 1972, 11 січня.

³⁷⁶ Ярошенко А. Д. В. И. Ленин і революційний рух на західноукраїнських землях. Львів, 1969, с. 41.

да ідей революційного марксизму серед трудящих Буковини не велася. Відчутною була нестача підготовлених марксистів, здатних нести ідеї революційного марксизму в маси. Рівень використання марксистської літератури в агітаційній роботі був далеко не завжди задовільним. Місцева соціал-демократична преса підмняла революційний марксизм австро-марксизмом та ласальянством, в популяризації окремих положень марксизму збивалась на спрощення та вульгаризацію. Показовою в цьому відношенні була газета «Борба», яка в № 7/8 за 1908 р. 1,5 сторінки присвятила «Маніфесту Комуністичної партії», але суть наукового розуміння історії розкрила примітивно і спрощено. Про диктатуру пролетаріату й словом не згадано. В редакційній статті іншого номера відверто пропагувалася відмова від диктатури пролетаріату. «Бути соціалістом», — заявляла «Борба», — то не значить ладити побіду для однієї якоїсь партії, дати владу в руки одній лише частині народу»³⁷⁷. Газета рішуче виступала проти застосування сили в класовій боротьбі: «Сі борби не можуть бути кровавими»³⁷⁸. Внаслідок того, що газета щедро надавала сторінки проповідникам поєднання соціалізму з релігією, окремі висловлювання основоположників марксизму губилися серед численних цитат з різного роду «святих». Ознайомлення з марксизмом з таких джерел, як «Борба», «Lupta», «Vorwärts», ускладнювало формування класової самосвідомості буковинського пролетаріату, гальмувало процес оволодіння марксистської теорії масами, процес перетворення її в матеріальну силу.

У ході революції 1848—1849 рр. на Буковині зародився український національно-визвольний рух. Одним з перших його проявів був спільний виступ в австрійському рейхстазі чотирьох українських депутатів-селян від Буковини з протестом проти планів відділення Буковини від Галичини в окремий коронний край*. Почали лунаєти голоси за запровадження української мови в школах та державних установах. Українське православне духовенство на чолі з митрополитом Гакманом намагалося підпорядкувати собі цей рух, використати його в своїх інтересах. Проте для народу, виразником інтересів якого був Л. Кобилиця, національні вимоги тісно перепліталися з соціальними. Поразка революції, репресії загальмували дальший розвиток українського національно-визвольного руху на Буковині.

Лише в 80-х роках ХІХ ст. в умовах зростання національної самосвідомості, викликаній поширенням творів революційних демократів Т. Г. Шевченка, І. Франка та інших прогресивних українських письменників, діяльністю Ю. Федьковича, С. Воробкевича, О. Маковея, наростанням національно-визвольного руху

³⁷⁷ Борба, 1908, № 20/21, с. 4.

³⁷⁸ Там же, ч. 9, 1908, с. 4.

* Здійснення цих планів настирливо домагалися румунські шовіністичні кола на Буковині, представлені насамперед великими землевласниками, рупоном яких була газета «Bucovina».

в російській Україні та на західноукраїнських землях, боротьба за захист національних прав посилюється. Вона була також реакцією на посилення політики онімечення австрійським урядом та на зростання румунського шовінізму на Буковині.

Українські буржуазно-поміщицькі націоналісти докладали всіх зусиль, щоб позбавити український національний рух визвольних тенденцій, спрямувати його в річище лояльності до габсбурзької монархії, звести його виключно до боротьби за українську школу, за поділ православної церкви (а разом з тим і релігійного фонду) на українську й румунську, за збільшення мандатів у крайовому сеймі та рехсраті, за теплі містечка в урядових установах. Незважаючи на те, що головним винуватцем національного гноблення на Буковині була реакційна габсбурзька монархія, націоналісти намагалися надати українському національному рухові виключно антирумунської та антиросійської спрямованості, робили все для перешкоди інтернаціональному єднанню трудящих різних національностей. Найбільш праве крило на чолі з М. Васильком виступало навіть проти українців, вихідців із Східної Галичини та інших українських земель, висунувши реакційне гасло «Буковина для буковинців». У 1903 р. чернівецьке студентське товариство «Січ» у документі ультимативного характеру, підписаному «більшими» й «меншими» буковинцями, зажадало, щоб «у чисто буковинських справах мали галичани тільки дорадчий голос»³⁷⁹. З часом ці настрої переросли у категоричну вимогу заміщення усіх посад на Буковині виключно буковинцями. Наприклад, збори так званої української академічної молоді (студентів-українців усіх трьох факультетів Чернівецького університету) 9 травня 1909 р., обговорюючи питання про заміщення посад в «чисто українських місцевостях», висловилися проти «чужинців» — вихідців «з інших коронних країн Австрії, які не можуть служити інтересам українського корінного населення...» Вони протестували проти «великого напливу» до українських класів у Чернівецькій та Кіцманській гімназії та до української Вижницької гімназії «не буковинських (галицьких.— Авт.) учнів»³⁸⁰. На початку ХХ ст. буржуазно-націоналістичний табір на Буковині опинився в стані глибокої і затяжної кризи, яка вилилася в його розкол на ворогуючі угруповання. Зовнішнім проявом цього був розрив у 1911 р. між його лідерами М. Васильком і С. Смаль-Стоцьким. Криза була зумовлена відходом від цього табору до соціал-демократичної та новоствореної радикальної партії (1907 р.) частини буржуазної інтелігенції, а також втратою підтримки з боку тієї частини буковинського українського селянства, яку тимчасово вдалося одурманити. Скликані представниками радикальної та соціал-

³⁷⁹ Двадцятьп'ятьліття товариства «Учительська громада». Ювілейний науковий збірник. Львів, 1935, с. 55.

³⁸⁰ ЧОДА, ф. 3, оп. 1, спр. 10 526, арк. 1—2.

демократичної партій збори 11 жовтня 1908 р. в Чернівцях, на які зібралось близько 400 чоловік, головним чином селян з навколишніх сіл, заявили, що «депутати д-р Смаль-Стоцький і д-р Пігуляк втратили довір'я народу», і висловили С. Смаль-Стоцькому вотум недовір'я³⁸¹.

Більш помірковану частину української дрібнобуржуазної інтелігенції не задовольняла не стільки стратегічна лінія М. Василька і С. Смаль-Стоцького, скільки тактична — методи її реалізації — огидне рабське плазування перед Габсбургами, випрошування «датків» тощо. Ця частина домогалась перенесення акценту з політики угодовства до більш «пристойної» політики — національних вимог. Опозицію становила переважна частина українських вчителів, що являли собою найчисленнішу та найорганізованішу групу української інтелігенції краю. З особливою гостротою опозиційність учителів виявилася під час виборів 1911 р., коли на противагу кандидатам, рекомендованим М. Васильком, вони виставили і провели до буковинського сейму свого представника. Скликані соціал-демократами в Сторожинці 11 січня 1914 р. збори кваліфікували політику М. Василька як таку, що «служить тільки капіталістичному суспільному порядку»³⁸². На частих вічах трудящі виявляли своє обурення підтримкою буковинських українських буржуазно-націоналістичних депутатів рейхсрату податкової політики уряду³⁸³.

Наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. український національно-визвольний рух на Буковині значно відставав від аналогічного руху в Наддніпрянській Україні та Східній Галичині. Це пояснюється угодовською тактикою верховодів українського націоналізму на Буковині, а також слабкістю і розпорошеністю демократичних елементів, а також нечисленністю, недостатньою класовою свідомістю і політичною організованістю промислового пролетаріату на Буковині, опортунізмом буковинської соціал-демократії.

5. ЕКОНОМІЧНІ ТА ПОЛІТИЧНІ ЗВ'ЯЗКИ З УКРАЇНСЬКИМИ ЗЕМЛЯМИ І РОСІЄЮ

Зростанню економічних і політичних зв'язків Буковини з українськими землями та Росією сприяли ліквідація панщини, швидке зростання промислового й сільськогосподарського виробництва, внутрішньої і міжнародної торгівлі. Велике значення мало також поліпшення давніх ґрунтових і водних (Дністер і Прут) і будівництво нових залізничних шляхів. Завдяки цим обставинам у другій половині ХІХ ст. значно розширилися раніше існуючі і появилися нові форми економічних зв'язків.

³⁸¹ Там же, спр. 10 186, арк. 3—4.

³⁸² Там же, спр. 11 939, арк. 3.

³⁸³ Там же, спр. 10 524, арк. 20.

Найважливішою з них була торгівля. Серед товарів, що вивозилися до Росії та Наддніпрянщини, як і в першій половині XIX ст., основне місце посідали лісові матеріали. В 1851—1883 рр. в Росію тільки через Новоселицьку митницю по Пруту сплавлено лісу в середньому на суму 102 тис. крб. на рік³⁸⁴. Після введення в експлуатацію залізничної колії Чернівці—Новоселиця (1884 р.) по ній та сплавом по Пруту вивіз лісових матеріалів (за 1884—1894 рр.) досяг близько 412 тис. крб. на рік³⁸⁵. Ще більше зросла торгівля лісом після з'єднання в 1894 р. в Новоселиці російських південно-західних залізниць з північно-буковинськими. У 1899—1913 рр. через Новоселицьку митницю та заставу щорічно в середньому привозилося в Росію 3 459 784 пуд. лісоматеріалів на суму 494 255 крб.³⁸⁶ Транспортовані через Новоселицю лісоматеріали призначалися для потреб Подільської, Херсонської і Бессарабської губерній, а після 1893 р.— і більш віддалених від кордону районів Наддніпрянщини. Як правило, це був необроблений круглий ліс. Багато буковинського лісу провозилося також транзитом до Одеси, а звідти — в інші кінці Росії та країни Середземномор'я і Західної Європи. У 1879—1893 рр. транзитний ліс прибував сюди через територію Румунії за залізничним маршрутом Сучава—Унгени—Кишинів—Роздільна. Цим шляхом надходило від 1,7 млн. до 2,3 млн. пуд. лісу щорічно³⁸⁷. З 1894 р. і до початку першої світової війни потік буковинського транзитного лісу збільшився. Протягом 1897—1907 рр. через Новоселицьку митницю його провозилося від 6,4 до 9,5 млн. гуд., у грошовому виразі від 3,2 до 4,8 млн. крб. щорічно³⁸⁸. З одеських транзитних складів частина буковинських пиломатеріалів транспортувалася протягом десятиліття — від середини 80-х і до середини 90-х років — у Батумі. Щороку туди вивозилося приблизно 3—3,6 млн. пуд., або 115—138 тис. м³³⁸⁹ коротких дошок, якими обшивалися бляшані банки для експорту російського гасу. Інша частина пиломатеріалів відвантажувалася в Константинополь, Салоніки, Малу Азію, Єгипет, Північну Африку, Італію, Південну Францію, на східне узбережжя Середземного моря, а з 1896 р.— також у Голландію (Роттердам), Бельгію і частини в Англію та Німеччину.

Торгівля лісом з Росією та українськими землями значно сприяла розвитку лісової і лісопильної промисловості Буковини, які посідали провідне місце в економіці краю. В 1901 р.

³⁸⁴ Підраховано на підставі матеріалів: ЦДІАЛ СРСР, ф. 19, оп. 3, спр. 956, 958, 959, 960, 961, 963, 964 і видань: Види государственной внешней торговли. 1865—1870; Обзор внешней торговли России. 1871—1883.

³⁸⁵ Підраховано за кн.: Обзор внешней торговли России. 1884—1894.

³⁸⁶ Підраховано за кн.: Обзор внешней торговли России. 1899—1913.

³⁸⁷ Підраховано за матеріалами ЦДА МРСР, ф. 1241, оп. 1, спр. 124, арк. 67; спр. 152, арк. 4, 5; спр. 204, арк. 62—63, 153 та кн.: Обзор внешней торговли России. 1879—1894.

³⁸⁸ Підраховано за кн.: Обзор внешней торговли России. 1894—1914.

³⁸⁹ ЧОДА, ф. 7, оп. 1, спр. 587, арк. 1—10.

акціонерні товариства лісової промисловості Буковини констатували, що всі лісоматеріали, призначені для експорту в Батумі, на Схід, до Греції, Франції, у Роттердам тощо, транспортуються через Одесу і Галац* і лише «в малій кількості» безпосередньо на Захід³⁹⁰.

Торгівля лісом значно сприяла господарському розвитку Наддніпрянщини та Бессарабії і взагалі Півдня Росії, постачаючи цим територіям будівельний матеріал та дрова й зберігаючи при цьому від винищення місцеві ліси. 24 серпня 1860 р. новоросійський і бессарабський генерал-губернатор граф Строганов писав, що торгівля лісом по Дністру і Пруту, «зупинивши хоч на час посилену рубку бессарабських лісів і давши Одесі та степовим місцям Херсонської губернії можливість отримати у великій кількості і за помірковану плату дров'яний та будівельний ліс і лісові вироби», приносить для краю велику користь³⁹¹. З буковинських лісопильних підприємств у Росію і на українські землі вивозилася стружка для упаковки яєць (найбільше — 66 721 пуд. у 1902 р.)³⁹², діжки, бочки, ночви, дійниці, баклаги, дерев'яні лопати, ложки, вулики, вози, сани, граблі, колісні пари, колодки для чобіт та інші вироби кустарної деревообробної промисловості. Збувалися вони в основному в Подільській і Бессарабській, частково — в Херсонській губерніях, а комплекти букових клепок для бочок на масло вивозилися навіть у Сибір³⁹³.

Буковина відіграла чималу роль і в постачанні південно-західним районам Росії товарів західноєвропейського виробництва. Через Новоселицю перевозилися ножиці для стрижки овець, коси, серпи, сани, сипи, залізні лопати, сільськогосподарські машини, плуги, борони, локомотиви, тендери, верстати, інструменти, інші сталеві, залізні та бляшані вироби, метали, цемент, гас, парафін, сода неочищена, фарби і фарбувальні речовини, сірники. Постачалися також аптечні матеріали, мінеральна вода, бавовняна пряжа, шовкові та шерстяні тканини і вироби, полотняні мішки, нитки, мережива, бісер, перла, взуття, одяг, вина та ін. Ці товари походили з різних провінцій Австрії і країн Західної Європи. Вони становили в основному предмет торгівлі північнобуковинського купецтва. Чернівецькі та садгірські купці й торговельні фірми, зокрема чернівецька фірма «Штангер», відправляли їх у Подільську і Бессарабську, а іноді в Херсонську губернії з своїх гуртових складів.

Отже, поряд із забезпеченням південно-західного району Російської держави товарами власного виробництва Північна Бу-

* Через Галац вивозилися переважно лісоматеріали з Південної Буковини.

³⁹⁰ ЧОДА, ф. 297, оп. 1, спр. 644, арк. 1—6.

³⁹¹ ЦДАЛ СРСР, ф. 19, оп. 3, спр. 459, арк. 12.

³⁹² Обзор внешней торговли России. 1899—1905.

³⁹³ Фаас В. Лесная торговля и торговые договоры с иностранными государствами. Спб., 1914, с. 58.

ковина відіграла роль ринка-посередника в забезпеченні Наддніпрянщини та Бессарабії і товарами західноєвропейського походження. Це торгове посередництво було одним з ланцюгів, які зв'язували Буковину з українським ринком — складовою частиною ринку всеросійського.

В другій половині XIX — на початку XX ст. постійно йшли товари і в зворотному напрямку. Одним з основних предметів ввозу з Росії була велика рогата худоба. У 1851—1860 рр. через Новоселицю було перегнано 121 137 голів, а в 1861—1870 рр. — 207 290 і в 1871—1881 рр. — 127 841 голову³⁹⁴. Багато худоби переправлялося через кордон контрабандним шляхом. У березні 1868 р. буковинська палата торгівлі й ремесла зазначала, що на Буковину кожного року тільки з Поділля (поблизу Гусятина) і з Молдавії (неподалік Сучави) контрабандою переправлялося близько 100 тис. голів великої рогатої худоби³⁹⁵. Вся худоба, як та, що переганялася офіційно через Новоселицьку митницю, так і контрабандна, походила з Бессарабії, а також з Київської, Волинської, Подільської і Херсонської губерній. Майже вся вона продавалася на ярмарках у Садгорі поблизу Чернівців. Як і в першій половині XIX ст., на садгірських ярмарках частина рогатої худоби купувалася скототорговцями для відправки в Галичину, Сілезію, Чехію і Нижню Австрію. Частина продавалася для використання на Буковині, оскільки розведення власного стада тут було невигідним. «...Найважливішими галузями промисловості на Буковині, — говорилося в листі крайового управління Буковини міністерству внутрішніх справ Австрії від 12 квітня 1858 р., — є виробництво спирту і зв'язана з ним відгодівля худоби. Сировину для цих виробництв — зерно і волів — вигідніше і дешевше діставати з-за кордону...» І більш як через 20 років картина залишалася такою самою. «Буковинське сільське господарство і, зокрема, відгодівля худоби, — доповідав у січні 1881 р. начальник крайового управління Буковини міністерству торгівлі Австрії, — в нинішніх умовах не може обходитися без іноземної рогатої худоби, тому що приріст місцевої худоби далеко не покриває її витрат»³⁹⁶.

І коли австрійський уряд вирішив заборонити імпорт великої рогатої худоби з Росії, крайове управління Буковини застерігало міністерство внутрішніх справ Австрії, що здійснення цього заходу «приведе до зміни всієї господарської системи» (підкреслення наше. — Авт.) краю³⁹⁷.

З Бессарабії і Подільської губернії закуповувалися також кози, телята, вівці (5—10 тис. голів за рік) і свині (в 1850—

³⁹⁴ Підраховано за матеріалами: ЦДІАЛ СРСР, ф. 19, оп. 3, спр. 956, 958—961, 963, 964 та виданнями: Виды государственной внешней торговли. 1865—1870; Обзор внешней торговли России. 1871—1883. З 1 січня 1882 р. австрійський уряд заборонив імпорт великої рогатої худоби з Росії і Румунії.

³⁹⁵ ЧОДА, ф. 3, оп. 2, спр. 6996, арк. 6—9.

³⁹⁶ Там же, оп. 4, спр. 2592, арк. 7—12.

³⁹⁷ Там же.

1870 рр. в середньому 1 500 голів за рік). Через Новоселицю щороку переганялося по кілька сот коней з Херсонської, Катеринославської, Полтавської і Харківської губерній³⁹⁸. Продавалися вони переважно на садгірських ярмарках. Частина дрібної худоби і коней залишалася на Буковині.

Важливим предметом ввозу були продукти тваринництва: вовна, необроблені шкіри великої рогатої худоби, тваринне сало, овечі та козячі шкіри, щетина, кінський волос тощо.

В другій половині XIX — на початку XX ст. в імпорті з Росії зростає кількість хліба. До побудови залізниці через Новоселицю в ярмаркове містечко Садгора щороку прибувало сотні і тисячі підвід «з купецьким хлібом» переважно з Правобережної України³⁹⁹. Після установа залізничного сполучення торгівля хлібом значно зростає. Протягом 1894—1913 рр. його щорічно ввозилося до 6—7 млн. пудів⁴⁰⁰.

Торгівлю хлібом тримали в своїх руках в основному чернівецькі й садгірські купці. Вони скуповували його у бессарабських та подільських купців при новоселицьких митницях і заставі і частково перепродавали на Захід, а частково продавали на місці⁴⁰¹. Даючи величезні прибутки, торгівля хлібом являла собою найважливіший фактор економічного розвитку краю. Буковинська торгово-промислова палата в листі до крайового президента у червні 1883 р. кваліфікувала торгівлю російським хлібом як таку, що «має для Буковини найбільше значення». «Якщо торгівля хлібом із Бессарабії через Чернівці не триматиметься на високому рівні,— наголошувалося в листі,— то в майбутньому посередницька роль Чернівців у цій торгівлі і залізниця Чернівці — Львів, у яку вклала свій пай і держава, придуть до повного занепаду»⁴⁰².

Через Новоселицю ввозилися харчові продукти: аніс (до 50 тис. пуд. щорічно), насіння олійних культур (до 237 тис. пуд.), макуха (до 86 тис. пуд.), цукор (до 68 тис. пуд.), цукрові буряки (до 1 208 тис. пуд.), сухофрукти, риба солена і копчена (до 25 тис. пуд.), риб'ячий жир (до 5 тис. пуд. щорічно), мед, віск, заяче і кроликове хутро та ін.

Таким чином, у другій половині XIX — на початку XX ст. торговельні зв'язки Буковини з українськими землями і Росією значно зросли. Постійний і значний обсяг торгівлі, її вплив на економічний розвиток Буковини і українських земель є незалежним свідченням того, що північна частина Буковини, незважаючи на відірваність від основного українського масиву і всупереч прагненням австрійського уряду підпорядкувати її еконо-

³⁹⁸ Види государственной внешней торговли. 1863—1869; Обзор внешней торговли России. 1870—1914.

³⁹⁹ ЦДА МРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 5713, 5856, 5837, 6007 та ін.

⁴⁰⁰ Обзор внешней торговли России. 1884—1913.

⁴⁰¹ Die österreichisch — ungarische Monarchie ., S. 527.

⁴⁰² ЧОДА, ф. 3, оп. 1, спр. 4752, арк. 18.

мічній системі габсбурзької Австрії, перебувала у тісних життєвих зв'язках з українським ринком, що був складовою частиною загальноросійського ринку.

В період капіталізму далі розвинулася і така форма економічних зв'язків, як відходництво північнобуковинського населення на заробітки в Росію і на Україну. Значного розвитку набуло воно з початку 60-х років XIX ст. Цьому сприяли значні полегшення умов пропуску іноземних сільськогосподарських робітників у Росію, введені російським урядом на вимогу латифундистів Півдня України та Бессарабії, які після відміни кріпацтва відчували велику нестачу робочої сили. Різке зростання числа буковинських відходників у Російську державу після реформи 1861 р. засвідчено місцевими органами влади Буковини. Так, 30 квітня 1860 р. Кіцманське повітове управління писало президії крайового управління Буковини, що «щорічно весною сотні наших селян ідуть до Бессарабії на 6—7 місяців на заробітки»⁴⁰³. 6 липня 1876 р. Сторожинецький повітовий уряд також доповідав, що «кожного року під час польових робіт у Сторожинецькому повіті появляються агенти з Молдавії та Бессарабії, які вербують якомога більшу кількість сільськогосподарських робітників, обіцяючи їм високу плату... і в цьому році такі агенти домагалися видачі повітовим управлінням паспортів сотням (підкреслення наше.— Авт.) завербованих робітників». У цьому самому документі зазначалося, що коли б усім бажаним сільськогосподарським робітникам видати паспорти, то повіт залишився б зовсім без робочої сили⁴⁰⁴. В 1890 р., наприклад, одержали паспорти на виїзд на заробітки в Росію 88 чоловік з Миткова, 50 — Чорного Поток, 30 — Мусорівки, 20 — Вікна, 18 — з Онута⁴⁰⁵. Проте слід мати на увазі, що поряд з відходниками, які прибували в Російську державу з паспортами і реєструвалися Новоселицькою митницею, чимало їх йшло на заробітки нелегальним шляхом. Найбільше заробітчани кожного року давало місто Чернівці. Постійно і великими групами йшли через Новоселинцю в пошуках роботи також вихідці із Садгори, Кіцмана, Сторожинця, Вижниці, Глибокої, сіл Боянчук, Брідок, Вікно, Горошівці, Малий Кучурів, Погорилівка, Чорний Потік, Онут, Самушин, Мусорівка, Митків, Бояни, Рогізна, Топорівці, Остриця, Жучка, Реваківці, Станівці, Кам'яна, Великий Кучурів, Стара Жадова та ін.⁴⁰⁶ Це були в основному селяни і міщани без спеціальності. Значну частину становили ремісники різного фаху (кравці, шевці, тесляри, столяри, каретники, малярі, механіки, слюсарі, ковалі, склярі, муляри та ін.), були особи вільних професій — фотографи, лікарі, музиканти, учителі тощо.

⁴⁰³ ЧОДА, ф. 3, оп. 1, спр. 6640, арк. 13—14.

⁴⁰⁴ Там же, спр. 4158, арк. 1—2.

⁴⁰⁵ Там же, спр. 5816, арк. 51.

⁴⁰⁶ ЦДА МРСР, ф. 1, оп. 1, спр. 6997, 6998, 7281, 7478, 7483, 7484, 8141.

Переважна більшість відхідників знаходила роботу в Бессарабії, Подільській і Херсонській губерніях. Частина селян і міщан без спеціальності працювала на будівництві залізниць, зокрема залізниці Київ — Одеса⁴⁰⁷. Інші наймались на різні сільськогосподарські роботи⁴⁰⁸.

Економічні зв'язки проявлялися також у використанні Росією території Буковини для транзитного перевезення товарів з одних районів імперії в інші. Ця форма взаємозв'язків склалася у другій половині 60-х років внаслідок віддаленості Поділля і Північної Бессарабії від російської залізничної мережі і відносно близького їх розташування до залізниці Львів — Чернівці — Ясси. Це робило економічно вигідним транзит різних товарів з Поділля і Північної Бессарабії через Буковину в Росію і навпаки — з Росії в райони Поділля і Північної Бессарабії. В 1867 р. через Новоселицьку митницю, Чернівці й далі Чернівецько-Львівською та іншими залізницями в північні губернії Росії була перевезена значна кількість подільського і бессарабського цукру-сирцю⁴⁰⁹. У 1869 р. цим шляхом перевезено 136 417 пуд. 35 фунтів цукру-піску, 19,183 пуд. 34 фунти тютюну-листу, 239 пуд. 35 фунтів бринзи, 10 635 пуд. 14 фунтів сушеного чорносливу, 10 615 пуд. 22 фунти бессарабського вина у бочках і 659 пуд. 27 фунтів інших товарів. У 1870 р. транзит цукру-піску зріс до 278 109 пуд. 37 фунтів, а тютюну-листу — до 23 973 пуд. 2 фунтів⁴¹⁰. Протягом 1884—1893 рр. з Подільської і північних повітів Бессарабської губернії у північні та південні райони Росії через Буковину перевозились сухофрукти, хліб, цукор-пісок, борошно тощо. Транзитні товари перевозились, що правда, в значно меншій кількості і в зворотному напрямку. Загальна кількість товарів, перевезених транзитом через Буковину в 1884—1893 рр., коливалася від 82 554 пуд. на суму 320 551 крб. у 1884 р. до 436 898 пуд. на суму 633 843 крб. у 1888 р.⁴¹¹ Цей транзит мав істотний вплив на економічний розвиток Поділля, півночі Бессарабії, а також Буковини. Тривалий час він, зокрема, давав додаткову завантаженість і таким чином сприяв підвищенню рентабельності буковинських залізниць.

Поряд з економічними зв'язками в цей період зміцнювалися і політичні зв'язки північної частини Буковини з українськими землями та Росією. У процесі розвитку економічних зв'язків розширювалися насамперед особисті контакти між селянами, ремісниками, робітниками й інтелігенцією Буковини, Росії і України. Цьому сприяло також створення певних полегшень урядами Росії та Австрії щодо пропуску іноземців всередину країни.

⁴⁰⁷ ЧОДА, ф. 3, оп. 1, спр. 3809, арк. 1—2.

⁴⁰⁸ Основа, 1861, № 11/12, с. 2.

⁴⁰⁹ Hauptbericht und Statistik über das Herzogthum Bukowina... 1862—1871, S. 227.

⁴¹⁰ ЧОДА, ф. 3, оп. 1, спр. 8291, арк. 6—7.

⁴¹¹ Обзор внешней торговли России. 1884—1893.

Кількість тих, які щороку йшли на заробітки в Росію, безперервно зростала. Так, якщо наприкінці 50-х років через Новоселицьку митницю проходило в Росію близько 1 тис. австрійських підданих на рік, у першій половині 60-х років — близько 2 тис.⁴¹², в 1869 і 1870 рр. — приблизно по 8 тис.⁴¹³, то на початку ХХ ст. їх число зросло до кількох тисяч чоловік⁴¹⁴. Переважну більшість з них становили вихідці з північної частини Буковини — заробітчани, торговці, візники, особи, що подорожували для купівлі різних товарів на прикордонних базарах, у пошуках «пропавшої худоби», в судових справах, на прощу, для побачення з родичами та ін. Йшли вони переважно в Бессарабську, Подільську і Херсонську, рідше — в інші українські й російські губернії.

Безперервно зростала також кількість підданих російської держави, які щорічно приходили на Буковину. Зокрема, наприкінці 50-х — на початку 60-х років через Новоселицьку митницю в'їжджало до 3 300 російських підданих щорічно⁴¹⁵, в 1869—1870 рр. — до 4 700 чоловік⁴¹⁶ і набагато більше на початку ХХ ст. В 1904 р., наприклад, через Новоселицьку митницю їх прибуло з паспортами 841 чоловік та з короткочасними посвідками — 33 824 і через Новоселицьку заставу — 440 з паспортами та 289 476 чоловік з короткочасними посвідками, в 1905 р. лише через Новоселицьку заставу було пропущено 1 320 підданих Росії з паспортами і 621 726 — з короткочасними посвідками⁴¹⁷. Це були вихідці з Бессарабської, Подільської, Херсонської, Київської, Волинської та інших українських і російських губерній. Кінцевою метою подорожі більшості з них були Чернівці, Садгора, Вижниця та інші міста й села півночі Буковини, куди вони приїздили у справах торгівлі, для побачення з родичами тощо.

Отже, щороку на території Буковини перебували тисячі, а наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. — сотні тисяч вихідців з Росії і України. Стільки ж буковинців було щорічно на території Російської держави. Одночасно з проведенням торговельних операцій, перевезенням вантажів, побаченням з родичами, заробітчанством та вирішенням інших справ, що становили мету їх подорожі, вони входили в найрізноманітніші стосунки з найширшими колами населення. В результаті цього проходило взаємне ознайомлення з умовами життя і праці, виробничо-господарською діяльністю і класовою боротьбою, обмін політичною інформацією, здобутками народної культури, елементами по-

⁴¹² ЦДІАЛ СРСР, ф. 19, оп. 3, спр. 1103, арк. 571; спр. 1104, арк. 626; спр. 1106, арк. 649; спр. 1107, арк. 641; спр. 1108, арк. 663; спр. 1109, арк. 605.

⁴¹³ ЧОДА, ф. 3, оп. 2, спр. 8291, арк. 6—7.

⁴¹⁴ Обзор внешней торговли России. 1904—1913

⁴¹⁵ ЦДІАЛ СРСР, ф. 19, оп. 3, спр. 1103, арк. 571; спр. 1104, арк. 626; спр. 1106, арк. 649; спр. 1107, арк. 641; спр. 1108, арк. 663; спр. 1109, арк. 605.

⁴¹⁶ ЧОДА, ф. 3, оп. 2, спр. 8291, арк. 6—7.

⁴¹⁷ Обзор внешней торговли России. 1904—1913.

буту та ін. Стали тіснішими контакти між громадськими та культурними діячами, науковими закладами й товариствами Буковини, Росії і України.

Особисті контакти, що повсякденно підтримувались між селянами, ремісниками, робітниками та громадськими і культурними діячами, а також твори прогресивних російських і українських письменників, зокрема Т. Г. Шевченка, сприяли пробудженню соціальної та національної самосвідомості українських трудящих Буковини, зміцненню почуття етнічної єдності зі всім українським народом, тяжінню до Наддніпрянської України, до возз'єднання з нею. Хоч австрійські урядовці у 1851 р. поспішили оголосити поширювані тут чутки, що «Галичина і Буковина будуть совністю уступлені Росії»⁴¹⁸, такими, що є відповідують дійсності, вони, проте, відбивали найглибші прагнення і сподівання українського населення краю. З більшою силою вони проявлялися в роки Кримської війни. В одному з документів дирекції поліції в Чернівцях наприкінці травня 1854 р. повідомлялося, що «всі буковинські жителі православного віровизнання... є великими прихильниками Російської держави», застерігалося про серйозну небезпеку такої прихильності, бо «ходять чутки, що на випадок війни Австрії проти Росії всі Іванки (так називають простих австрійських солдат з Галичини і Буковини) відразу перейдуть на бік Росії»⁴¹⁹. Подібні настрої українського населення Буковини охоплювали навіть службовців. Жандармський пост с. Ревни, наприклад, доповідав 15 серпня 1911 р. крайовому командуванню жандармерії у Чернівцях, що «настрій службовців лісництва... дуже російський», а лісничий одного разу заявив, що на випадок війни з Росією він «зречеться австрійських прав та посади і здасться»⁴²⁰.

Як в першій, так і в другій половині XIX століття одним з проявів тяжіння до Росії і України була їх масова таємна політична еміграція на територію Російської держави. Ці переселення набрали найбільш масового характеру в 1866 р. і 1892—1893 рр. та напередодні першої світової війни. За далеко неповними даними, в 1866 р. таємно перейшли на російську територію 826 чоловік⁴²¹, в 1892—1893 рр.— близько 1 тис.⁴²² Майже всі вони назавжди оселилися в Бессарабській, Херсонській і Таврійській губерніях.

Буковинські селяни говорили між собою: «Добре зробили ті, що переселилися до Росії, там краще... ми всі повинні вимандрувати до Росії»⁴²³. У цих словах яскраво проявлялися і споді-

⁴¹⁸ ЧОДА, ф. 1, оп. 2, спр. 3196, арк. 1, 3.

⁴¹⁹ Там же, ф. 10 сч, оп. 1, спр. 1709, арк. 1—2.

⁴²⁰ Там же, пр. 735, арк. 5.

⁴²¹ Там же, ф. 3, оп. 1 спр. 2868, арк. 51—83. Підрахунок автора.

⁴²² *Кравець М. М.* Селянство Східної Галичини і Північної Буковини у другій половині XIX ст. Львів, 1964, с. 120.

⁴²³ ЧОДА, ф. 3, оп. 1, спр. 5986, арк. 206, 290.

вання поліпшити матеріальні умови життя, і прагнення звільнитися від гніту габсбурзької Австрії та возз'єднання з іншими українськими землями в складі Російської держави.

6 ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА

У першу світову імперіалістичну війну Буковина була одним з об'єктів, за володіння яким йшла запекла боротьба між імперіалістичними хижачами Готуючись до реалізації своїх загарбницьких планів, Австро-Угорщина перетворила північні повіти Буковини в плацдарм для розгортання військових операцій проти Росії. Однак, всупереч розрахункам австро-угорського генерального штабу, Буковина з плацдарму для нападу стала ареною запеклих боїв і була нею протягом всіх воєнних дій на Східному фронті. Край неодноразово переходив від однієї воюючої сторони до іншої*.

Буковина займала помітне місце і в загарбницьких планах російського царизму, ретельно маскованих під лозунгом «звільнення під'яремної Русі». Після зайняття краю восени 1914 р. царський уряд вважав питання про його приєднання розв'язаним остаточно. Близький до Миколи II член Державної думи Д. І. Чихачов писав у жовтні 1914 р. генерал-губернаторові «областей Австро-Угорщини, зайнятих по праву війни» Г. О. Бобринському, що «російська державна влада визнає Східну Галичину і Буковину безповоротно приданною до Російської імперії»⁴²⁴.

Скориставшись дипломатичною боротьбою за залучення нових союзників, яку вели воюючі угруповання, румунські правлячі кола висунули свої територіальні домагання, серед яких Буковина посідала важливе місце. Румунія намагалась одержати її як винагороду за свій нейтралітет. Однак розрахунки румунського уряду реалізувати свої імперіалістичні плани без участі у війні виявилися нереальними. Росія і Німеччина відразу дали зрозуміти, що територіальні претензії Румунії можуть бути задоволені лише в разі її активної участі у війні. Оволодівши значною частиною Буковини, російський уряд запропонував Румунії «зайняти з свого боку без зволікання Південну Буковину та Трансільванію» і приступити на Буковині до територіального розмежування «на засадах розподілу населення за етнографічним принципом»⁴²⁵. Однак румунський уряд не поспішав з прийняттям цієї пропозиції і, зайнявши вичікувальну позицію, продовжував наполягати на кордоні по р. Прут.

* У Чернівцях російські війська перебували з 2 вересня по 20 жовтня 1914 р.; з 28 листопада 1914 р. по 17 лютого 1915 р. та з 18 червня 1916 р. по 4 серпня 1917 р.

⁴²⁴ ЦДІА УРСР у Львові ф. 361, оп 1, с. 107, арк. 1.

⁴²⁵ Международные отношения в эпоху империализма. Серия III. 1914—1917 гг., т. 6, ч. 1. М.—Л., 1935, с. 258.

Позиція румунського уряду щодо Буковини знайшла активну підтримку румунських панівних класів. Афішувати свої плани на Буковині румунські шовіністи не мали можливості через умови воєнного часу. Протягом 1914—1916 рр. найбільш інтенсивно вони пропагувалися в самій Румунії, насамперед у Бухаресті. Помітну роль у підготовці румунської експансії відігравали «Румунська культурна ліга» та біженці з Буковини, які в червні 1915 р. об'єдналися в «Буковинське товариство», рупором якого з 1916 р. стала газета «Revista Bucovinei». На її сторінках фальсифікувалися історичне минуле та етнічний склад населення Буковини, відверто проголошувалась програма анексії всього краю і румунізації українців. Бажання румунських шовіністів цілком співпадали з планами урядових кіл Румунії, хоч останні з дипломатичних міркувань не могли бути такими ж відвертими. Наприкінці березня 1915 р. в Лондоні, а у квітні в Петрограді румунські представники заявили про своє рішення вступити на початку травня у війну на боці країн Антанти при умові надання Румунії Трансільванії та Банату по р. Тиса і Буковини по р. Прут. У зв'язку з погіршенням становища на фронтах та під тиском союзників російський уряд змушений був погодитися на задоволення цих вимог, підписавши 17 серпня 1916 р. договір між Румунією, з одного боку, та Францією, Італією і Росією — з другого ⁴²⁶. Цим самим царський уряд ще раз продемонстрував свою зневагу до національних інтересів українського народу.

Під час війни правлячі кола Австро-Угорщини різко послали у країні політичний гніт. «На невизначений час» були розпущені рейхсрат і місцеві ландтаги, а вся повнота влади передана верховному воєнному командуванню. Конституційні свободи були скасовані, введено воєнну цензуру, заборонено страйки і демонстрації, діяльність політичних партій, профспілок та інших громадських організацій була значно обмежена. Та це не похитнуло лояльності буржуазно-поміщицьких та дрібнобуржуазних партій Буковини щодо Габсбургів. У своїй більшості вони беззастережно підтримували загарбницьку політику Австро-Угорщини.

Трудящі-українці на Буковині, як і трудящі інших поневолених націй, крім жорстоких репресій і сваволі вояччини, відчували на собі посилення національного гніту. Українське населення краю уже через спорідненість походження з братнім російським народом викликало підозріння в «державній зраді». Нечуваних раніше розмірів набуло гоніння української мови: заборонено користуватись нею у державних установах, на роботі, солдати не мали права писати листи додому і розмовляти рід-

⁴²⁶ Красный архив, т. 6(31), 1928, ф. 9—10; Нотович Ф. И. Бухарестский мир 1918 г. М., 1959, с. 73—76.

ною мовою⁴²⁷. Українці Буковини були кинуті у братовбивчу війну на Східному фронті, примушені захищати чужі їм інтереси Габсбургів на Балканах і в Альпах. Австрійський уряд, не задовольняючись загибеллю десятків тисяч буковинців на фронті, став на шлях переслідування мирного населення в тилу. «Невмолима, лукава доля розвіяла наших людей по широкому світу й кинула їх в обійми смерті — забуття, — писав чернівецький журнал «Промінь». — Скитаючись по далекій чужині та зливаючи своєю червоною кров'ю нагі верхи албанських та альпійських гір, гинули вони марно, обороняючи інтереси своїх катів-гнобителів. Многопрославлені «тирольці Сходу» кривавилися за інтереси австрійської влади, яка «з вдячності» за їхню вірність вивішувала цілими сотнями їхніх стареньких батьків та матерів»⁴²⁸. Вже в серпні 1914 р. австрійські власті розпочали масове інтернування буковинців, запідозрених у співчутті до росіян. Щодня сотні заарештованих відправляли на захід у концентраційний табір Талергоф, де за день помирало 30—40 чоловік⁴²⁹. Всього з Буковини було вивезено в концентраційні табори понад 30 тис. чоловік⁴³⁰. Особливо значних розмірів набирали репресії після відступів російських військ з території Буковини. Приводом для репресій служили навіть спілкування з росіянами, тривала розмова, спів російської пісні, необережний вислів тощо. Катувань зазнавали не лише дорослі, а й підлітки та діти. Військово-польові суди не вправлялися розглядати справи про звинувачення в «державній зраді». Масовими були випадки винесення і приведення у виконання вироків без суду. Винятково жорстокими до місцевого населення були жандармський генерал Е. Фішер і його помічник ротмістр Лакінгер, який у січні 1915 р. вихвалявся у Вижниці, що «перевішав багато людей», лейтенант 36-го австрійського полку Ф. Тробен⁴³¹.

Світова війна прискорила викриття антинародної суті українських буржуазних націоналістів на Буковині. Ще до початку війни вони проголосили повну і беззастережну підтримку Австро-Угорщини в майбутньому конфлікті з Росією. З виникненням австро-сербської війни група депутатів австрійського рейхсрату від Буковини, у складі якої були й українські буржуазні націоналісти, звернулася до населення краю з закликem: «Імператор і батьківщина кличуть нас сьогодні проти сербів. Нашу випробовану вірність не захитає ні на мить те, що Сербія звертається до українців в ім'я слов'янського братерства»⁴³².

⁴²⁷ Рубинштейн Е. И. Крушение Австро-Венгерской монархии. М., 1963, с. 88.

⁴²⁸ Сокільський Р. На тему дня. — Промінь, 1922, ч. 4, с. 109.

⁴²⁹ Bălan T. Suprimarea mișcărilor naționale din Bucovina pe timpul războiului mondial 1914—1918. Cernăuți, 1923, p. 140.

⁴³⁰ Ципко К. Г. Вказ. праця, с. 17.

⁴³¹ ЧОДА, ф. 283, оп. 1, спр. 5, арк. 11.

⁴³² Осечинський В. К. Галичина під гнітом Австро-Угорщини в епоху імперіалізму. Львів, 1954, с. 123.

Буржуазні націоналісти з так званого Союзу українських сеймових парламентських послів Буковини ще раз декларували свою готовність «принести велику жертву за... цесаря, за славу габсбурзьку монархію»⁴³³. Українські буржуазні націоналісти Буковини підтверджували відданість Габсбургам своєю практичною діяльністю. С. Смаль-Стоцький став офіцером австрійської армії, перекладачем у військово-польовому суді. М. Василько активно допомагав жандармському генералові Е. Фішеру у створенні «Гуцульсько-буковинського куреня».

Після вступу на Буковину російських військ верховоди націоналістичного табору опинилися спочатку в Празі та Відні, а пізніше включилися в обробку в націоналістичному дусі військовополонених українців, колишніх солдат російської армії. В. І. Ленін викрив справжні цілі цих «спритних лекторів», які мали на меті відколоти українців від Росії⁴³⁴. У цій розкладницькій роботі відзначилися націоналісти різних відтінків — від націонал-демократа С. Смаль-Стоцького і церковного діяча П. Катеринюка до соціал-демократа О. Безпалка. Огидно плазуючи перед австрійським урядом, українські буржуазні націоналісти Буковини, як і їхні колеги з Східної Галичини, тішили себе тим, що винагородою за їх вірність буде виділення українських земель в Австрії в окремий автономний край. Австрійський уряд, розраховуючи якомога повніше використати у світовій війні людські й матеріальні ресурси українського населення імперії, до певного часу підтримував ці ілюзії. Крах цих ілюзій — обіцянка імператора Франца-Йосифа в листі Керберу від 4 листопада 1916 р. перетворити Галичину в польський автономний край — завдав міцного удару по політиці верховодів націоналізму в Галичині і на Буковині. Найбільш послідовний провідник проавстрійського курсу на Буковині М. Василько заявив, що припиняє будь-яку політичну діяльність. Однак це лише тимчасовий тактичний маневр, пізніше він ще кілька разів виринав на поверхню, продовжуючи свою вірну службу Габсбургам.

Зайняту російськими військами територію царський уряд виділив в окреме генерал-губернаторство. На підставі Тимчасового положення про управління областями Австро-Угорщини, зайнятими по праву війни, тут були утворені губернії. Буковина і Покуття увійшли до Чернівецької губернії, у складі якої було 12 повітів, в тому числі 7 буковинських (Чернівецький, Кіцманський, Вашковецький, Вижницький, Сторожинецький, Серетський і Сучавський). Верхівка російської окупаційної адміністрації рекрутувалася з найзапекліших чорносотенних елементів придворної камарильї (Г. О. Бобринський, С. Д. Євреїнов, Ф. Ф. Трепов, В. В. Лігін). Серед тих, хто посідав незначні посади у розгалуженому бюрократичному апараті з неодмінними

⁴³³ Діло, 1914, 3 серпня.

⁴³⁴ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 49, с. 361.

урядниками та стражниками, було чимало таких, які прибули до завойованого краю, приваблені перспективою наживи. Царська адміністрація зберегла недоторканим соціально-економічний устрій. Майнові інтереси буржуазії і поміщиків були взяті під захист. Представники пануючих класів залучалися до управління краєм через участь у магістратах тощо.

Сільськими двірниками (старостами) призначалися здебільшого куркулі, які використовували перебування на цих посадах для дальшого збагачення і розправи з небажаними елементами села. Захищаючи інтереси капіталістів, царські власті заборонили робітникам «самовільно залишати, припиняти або відновляти роботи». Хоч більшість поміщиків (187) втекла з відступачими австрійськими військами, їх маєтки були взяті під сувору охорону. Тим поміщикам, які залишалися на місцях, російська адміністрація мала подати допомогу робочою силою (військовополонені і солдати тилових команд)⁴³⁵. Селян примушували обробляти поміщицьку землю. Царські власті стали на шлях здійснення політики русифікації на Буковині. Українські культурно-освітні установи, навчальні заклади і школи були закриті, їх приміщення зайняли царські війська, заборонялося видавати газети, журнали та книги українською мовою.

Хоч армія була знаряддям реалізації політики царського уряду, сам факт перебування на Буковині російських військ мав для трудящих краю винятково важливе значення. Тривале спілкування з російськими, українськими та іншими робітниками і селянами, одягненими в солдатські шинелі, зміцнило братерські зв'язки українського населення Буковини з наддніпрянськими українцями та росіянами. Місцеве населення зустріло появу російських військ на Буковині з неприхованими симпатіями. «Місцеві жителі, які іменувалися тоді русинами, зустрічали нас з розпростертими обіймами і розповідали про свою нелегку долю»,— пригадував учасник боїв на Буковині О. М. Василевський⁴³⁶. Інформуючи президію крайового управління Буковини про перебування російських військ на території Кіцманського повіту, повітове управління в донесенні від 21 липня 1915 р. визнавало, що «більша частина сільського населення вважала їх своїми друзями і допомагала їм», «населення дуже приязно російські війська прийняло»⁴³⁷. В Глибоці, під час бесіди з російськими воїнами, селянин О. Гайдюк у відповідь на повідомлення російського офіцера, що Буковина по Серет буде навечно приєднана до Росії, заявив: «Слава богу, що ми дожили до такого, ми давно чекали цього...» Селянин С. Крамар з Великого Кучурова висловлював своє задоволення від того, що

⁴³⁵ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 361, оп. 1, спр. 1182, арк. 51 зв.

⁴³⁶ Василевский А. М. Дело всей жизни. М., 1974, с. 28.

⁴³⁷ ЧОДА, ф. 3, оп. 1, спр. 12462, арк. 1, 6.

«ми більше не австрійці, а російські громадяни»⁴³⁸. Під час відступу російських військ з Буковини у лютому 1915 р. частина українського населення евакуювалась разом з ними⁴³⁹.

У складі діючої армії на Буковині побував Д. М. Карбишев, який керував укріпленням позицій російських військ у межиріччя Прута і Дністра і деякий час жив у Новоселиці. У складі 1-го батальйону 326-го Белгорайського піхотного полку 82-ї піхотної дивізії тут воював В. І. Чапаєв. На захід від села Ржавинці одержав бойове хрещення і довгий час воював на Буковині О. М. Василевський⁴⁴⁰, бував тут і Г. К. Жуков⁴⁴¹, з російської Новоселиці спостерігав за знівеченою Буковиною один з майбутніх засновників Комуністичної партії США Джон Рід, який присвятив Буковині нариси «Життя в Новоселиці» і «Ми потрапляємо в Буковину»⁴⁴².

З зайняттям Буковини російськими військами обидві частини одвічної української землі — Північна і Східна Буковина (Хотинщина), розділені з 1774 р. штучними кордонами, знову опинилися в складі однієї держави. З цього часу і їх історична доля стала спільною.

Війна руйнувала продуктивні сили краю. В обох його частинах до армій була мобілізована найбільш працездатна частина чоловічого населення. Виселення жителів з фронтової смуги, евакуація частини його в глиб Росії і Австрії, вивезення «неблагонадійних елементів» як австрійськими, так і російськими властями, загибель на фронтах, вимирання від голоду та епідемії привело до різкого скорочення населення Буковини. Вже наприкінці 1914 р. в Чернівцях залишалася лише третина довоєнного населення⁴⁴³. На початок 1917 р. населення Чернівецького повіту скоротилося порівняно з довоєнним часом на 42,4%, а кількість чоловіків віком від 17 до 45 років скоротилася за цей же час на 86,9%⁴⁴⁴. На 1917 р. працездатних чоловіків залишилися у Чернівецькому повіті 1671, у Сторожинецькому — 681, у Кіцманському — 1110, у Вижницькому — 1413⁴⁴⁵. За повідомленням начальника Вижницького повіту, «усе більш-менш працездатне населення забране до австрійського війська та на їх же роботи. Залишилися переважно жінки і підлітки, які залучаються до різних окопних та інженерних робіт або зайняті виконанням невідкладних вимог за воєнними обставинами»⁴⁴⁶.

⁴³⁸ *Bălan T. Suprimarea mișcărilor naționale din Bucovina..*, p. 86, 89, 90—91, 107, 153—156.

⁴³⁹ ЧОДА, ф. 3, оп. 1, спр. 12 462, арк. 1—6.

⁴⁴⁰ *Василевский А. М. Указ. соч.*, с. 22, 23, 28—30.

⁴⁴¹ *Жуков Г. К. Воспоминания и размышления. М.*, 1969, с. 39.

⁴⁴² *Рид Д. Вдоль фронта. М.—Л.*, 1928, с. 124—140.

⁴⁴³ ЦДАЖР СРСР, ф. 579, оп. 1, спр. 1560, арк. 10.

⁴⁴⁴ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 361, оп. 1, спр. 1182, арк. 49.

⁴⁴⁵ *Компанієць І. І. Становище і боротьба трудящих мас..*, с. 205.

⁴⁴⁶ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 361, оп. 1, спр. 1182, арк. 41.

На такі ж роботи мобілізувалося і населення Хотинського повіту. Уже в 1914 р. до підводної повинності було залучено 27 083 підводи, або у 13 разів більше, ніж у 1913 р., а кількість людей, залучених до виконання дорожньої повинності, у 1915 р. досягла 88 926 чоловік ⁴⁴⁷.

Та обставина, що Буковина протягом всієї війни була або безпосередньою ареною боїв, або прифронтовою смугою, мала винятково важкі наслідки для краю. За свідченням газети «Буковина» (10 жовтня 1917 р.), у краї не було жодного села без кількох десятків або принаймні кількох спалених хат ⁴⁴⁸. Найбільше постраждали населені пункти в межиріччі Прута і Дністра та села в буковинських Карпатах. У цілому за роки війни на Буковині було зруйновано близько 40 тис. осель і господарських будівель ⁴⁴⁹.

Народне господарство краю опинилося в стані розрухи, австрійські власті ґрунтовно пограбували край. Лише з володінь релігійного фонду вони вивезли майна на 160 млн. крон ⁴⁵⁰. Під виглядом евакуації було вивезено значну частину промислового устаткування, товарів, сировини, продовольства, фуражу, вигнано коней, худобу. В зв'язку з відсутністю сировини, палива, вивезенням частини устаткування, мобілізацією значної частини робітників до армії переважна більшість промислових підприємств Буковини припинила свою діяльність вже на кінець 1914 р. В наступні роки промисловість Буковини опинилася на грані катастрофи. З 288 промислових і кустарних підприємств, взятих на облік російськими властями наприкінці 1916 — на початку 1917 р., діяли лише 35 (головним чином млини, гуральні та друкарні).

Надзвичайно важким був і стан сільського господарства. Постійні реквізиції коней, волів і продуктивної худоби, фуражу, продовольства, безперервні наряди вкрай зруйнували матеріальну базу селянського господарства. За роки війни поголів'я коней на Буковині зменшилося на 60%, рогатої худоби — 20, овець — 47, свиней — на 60%. Нестача робочої сили, робочої худоби, реманенту, посівного матеріалу привела до різкого зменшення посівних площ. Як свідчить довідка, складена весною 1917 р. для командуючого арміями Південно-Західного фронту генерал-ад'ютанта О. О. Брусилова, «у знову зайнятих у 1916 р. місцевостях Галичини і Буковини становище важке: за браком коней засіяно селянських земель озимими лише близько 12% і виорано під ярі лише 5%; володільницькі (поміщицькі.—

⁴⁴⁷ *Иткис М., Немиров И.* Борьба крестьян Бессарабии за землю в 1917 году. Кишинев, 1957, с. 35.

⁴⁴⁸ *Курило В., Лиценко М., Романець О. та ін.* Північна Буковина, її минуле і сучасне, с. 69.

⁴⁴⁹ Економічні передумови Великої Жовтневої соціалістичної революції, с. 158.

⁴⁵⁰ *Компанієць І. І.* Становище і боротьба трудящих мас., с. 205—206.

Авт.) ж землі до 340 000 десятин пустують майже повністю, оскільки більшість кинуті власниками»⁴⁵¹.

Руйнування продуктивних сил у сільському господарстві, різке скорочення посівних площ вело до катастрофічного зменшення виробництва продуктів харчування. Внаслідок цього нестримно росла дорожнеча, спекуляція, які вкрай негативно позначалися на становищі трудящих мас. До цього додалось і посилення податкового гніту. У Хотинському повіті, наприклад, губернський і повітовий податки у 1917 р. зросли порівняно з 1910 р. у 4 рази⁴⁵². Австрійські окупаційні власті, крім обтяжливих і зростаючих податків, стягли з населення за період війни 8 багатомільйонних позик. В надзвичайно скрутному становищі опинилися міські пролетарі, які з закриттям промислових підприємств втратили постійну роботу і могли розраховувати лише на випадковий заробіток. Чернівецький поліцмейстер доповідав губернатору, що робітники «майже зовсім збідніли і вже восени 1916 р. харчувалися сурогатами хліба і недоїдками»⁴⁵³. Значних розмірів набрало жебрацтво, особливо серед дітей. Кістлява рука голоду торкнулася і трудящих села, насамперед його пролетарських та напівпролетарських верств. Лише в Сторожинецькому повіті в грудні 1916 р. налічувалось понад 3,5 тис. голодуючих⁴⁵⁴. Ще в гіршому становищі опинилося населення гірських районів, яке раніше свої потреби у хлібі задовольняло за рахунок дозову.

Господарська розруха, породжена імперіалістичною війною, і як наслідок її — голод, дорожнеча, хвороби, доповнені хронічним безробіттям у місті, малоземеллям, відсутністю робочої худоби і посівного матеріалу на селі, тяжким податковим гнітом, повним політичним безправ'ям і важким національним гнітом, посилили процес полівіння народних мас Буковини, сприяли поглибленню класових суперечностей і зростанню антивоєнних настроїв. Це знаходило свій прояв у саботуванні розпоряджень військового командування (насамперед в ухилянні від підводної повинності та участі в будівництві оборонних споруд, у приховуванні об'єктів реквізиції), поширенні антивоєнних листівок, дезертирстві з австрійської армії, добровільній здачі солдатів українців австрійської армії в полон до росіян тощо.

Не припинявся аграрний рух. Вже в перші дні після зайняття в 1914 р. російськими військами с. Глибокої тут відбулися виступи селян проти місцевих багатіїв, на шлях самочинної порубки лісів стали селяни с. Кам'яної. Наприкінці 1914 р. від селянських нападів потерпіли поміщицькі маєтки в селах Кіцман-

⁴⁵¹ ЦДВІА СРСР, ф. 2005, оп. 1, спр. 39, арк. 125, зв. 126.

⁴⁵² Победа Советской власти в Молдавии, с. 52.

⁴⁵³ *Компанієць І. І.* Революційний рух в Галичині, Буковині та Закарпатській Україні під впливом ідей Великого Жовтня (1917—1920 рр.). К., 1957, с. 6.

⁴⁵⁴ Там же, с. 7.

ського повіту — Витилівці, Товтрах, Василеві та ін.⁴⁵⁵ Пізніше селянський рух охопив села Топорівці, Чорнівку, Мамаївці, Стрілецький Кут, Ревну, Острицю, Коровію, Молодію, Задубрівку, Селятин та ін.⁴⁵⁶ Селяни захоплювали поміщицьке майно, самовільно орали поміщицькі землі, рубали ліси. У с. Селятин Вишницького повіту селяни розгромили поміщицький маєток, захопили хліб і худобу⁴⁵⁷.

Перебування на Буковині російських солдатів, а також робітників на будівництві залізниць сприяло ознайомленню трудящих краю з досвідом революційної боротьби, керованої більшовицями російського пролетаріату⁴⁵⁸. Більшовики вели революційну агітацію у частинах 8-ї армії. Під її впливом на фронті почалися випадки відмови цілих підрозділів йти в наступ, що було ознакою розкладу царської армії. Ненависть до імперіалістичної війни, спільність класових позицій трудящих Буковини і російських робітників і селян у солдатських шинелях сприяли піднесенню революційної боротьби в краї. «Селяни відмовляються обробляти поміщицькі поля, доглядати хазяйські маєтності, робітники кидають працю на фабриках, лісопильнях, цукроварнях,— доносив у Петроград генерал-губернатор Східної Галичини і Буковини Ф. Ф. Трепов.— Дезертири-солдати намовляють селян не давати на гужові роботи коней, не йти на риття окопів. Солдати тікають з фронту, з маршових рот»⁴⁵⁹. Таким чином, революційна агітація, яку вели більшовики в частинах 8-ї армії, знаходила широкий відгук і серед трудящих Буковини, сприяла росту антивоєнних настроїв, активізувала робітничий і селянський рух. Новий етап у розгортанні революційного руху на Буковині відкрила Лютнева буржуазно-демократична революція у Росії.

7. ПОЖВАННЯ РЕВОЛЮЦІЙНОГО РУХУ ПІСЛЯ ЛЮТНЕВОЇ БУРЖУАЗНО-ДЕМОКРАТИЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

Повалення царизму в Росії у лютому 1917 р. викликало хвилю піднесення революційної боротьби на Буковині, характерною рисою якої стали спільні виступи солдатів російської армії з трудящими краю. Революційно настроєні солдати 8-ї російської армії (понад 360 тис.) разом з буковинськими трудящими роззброювали поліцію, виганяли царських чиновників. За короткий період органи царського самодержавства було ліквідовано на

⁴⁵⁵ *Компанієць І. І.* Становище і боротьба трудящих мас., с. 250.

⁴⁵⁶ *Свежинський П. В.* Аграрні відносини на Західній Україні., с. 171—172.

⁴⁵⁷ *Цинко К. Г.* Вказ. праця, с. 20.

⁴⁵⁸ *Победа Советской власти в Молдавии*, с. 31.

⁴⁵⁹ *Василіщенко П.* Нема безіменних героїв, Ужгород, 1967, с. 8.

всій території краю. 10 березня у Чернівцях відбулася масова демонстрація. Повсюду майорили червоні прапори, лунала «Марсельеза», оратори на мітингу вимагали миру і свободи⁴⁶⁰. 23 березня солдати й трудящі Чернівців вийшли на демонстрацію солідарності з петроградським пролетаріатом⁴⁶¹. У військових частинах і населених пунктах створювалися комітети і ради. 28 березня виникла Чернівецька гарнізонна Рада, в якій, щоправда, переважали меншовики й есери. Уже на першому засіданні ради делегація чернівецьких залізничників від імені буковинських робітників вітала революційних російських солдатів. Було створено ради на Чернівецькому залізничному вузлі, у Садгорі, Новоселиці, Кіцмані, Хотині, Вижниці. У селах виникли селянські комітети. На деякий час влада перейшла до рук Виконавчого комітету Чернівців і Буковини, який перебував під впливом меншовиків і есерів⁴⁶².

Але згодом створюються й органи Тимчасового уряду. Обласним комісаром Галичини і Буковини наприкінці квітня 1917 р. призначили відомого українського буржуазного націоналіста Д. Дорошенка, який на відповідальні адміністративні посади підбирав таких самих запеклих націоналістів. Комісаром Чернівецької губернії, наприклад, став Лотоцький, його заступником — Корчинський, повітовим комісаром у Вашківцях — Іваницький та ін. Державний апарат Тимчасового уряду формувалася з колишніх царських чиновників, поліцаїв, жандармерії, земських діячів. Він мав забезпечити інтереси поміщиків і капіталістів, придушити революційний рух у прифронтовій смузі для продовження імперіалістичної війни. Щоб залякати революційно настроєних солдатів, Д. Дорошенко видав 20 травня наказ про введення дисциплінарних судів у підлеглих йому частинах і командах⁴⁶³. Прагнучи запобігти розгортанню аграрного руху, він наказав взяти під охорону поміщицькі маєтки, погрожуючи селянам, що вони будуть відповідати за посягання на поміщицьке майно не тільки перед Тимчасовим урядом, а й перед австрійцями в разі їх повернення на Буковину⁴⁶⁴. Адміністрація Тимчасового уряду систематично примушувала населення виконувати різні повинності, реkvізувала харчові запаси, худобу, насамперед коней. Внаслідок цього навесні 1917 р. селяни могли засіяти менше $\frac{2}{3}$ земельної площі⁴⁶⁵. Тимчасовий уряд, як і царизм, ігнорував національні інтереси трудящих українців Буковини, розглядаючи її як розмінну монету в продовженні своєї імперіалістичної політики. Він зберіг у силі та-

⁴⁶⁰ Курило В., Ліценко М., Романець О. та ін. Північна Буковина, її минуле і сучасне, с. 71.

⁴⁶¹ *Компанієць І. І.* Становище і боротьба трудящих мас., с. 260.

⁴⁶² Ципко К. Г. Вказ. праця, с. 21—22.

⁴⁶³ *Компанієць І. І.* Становище і боротьба трудящих мас., с. 257—258.

⁴⁶⁴ Буковина, 1917, 9 вересня.

⁴⁶⁵ Бюллетень комітета Юго-Западного фронту, 1917, 6 вересня.

емні угоди царизму, що передбачали передачу значної частини Буковини королівській Румунії⁴⁶⁶.

Своєю антинародною політикою Тимчасовий уряд викликав глибоке невдоволення в середовищі солдатських мас і трудящих краю. Надзвичайно урочисто було відзначено у Чернівцях 1 Травня 1917 р. На демонстрацію вийшли десятки тисяч солдатів і цивільного населення. З червоними прапорами, антивоєнними закличками, з революційними піснями пройшли вони головними вулицями міста. Оратори-більшовики на мітингу висловлювали недовір'я Тимчасовому урядові⁴⁶⁷.

Революційний рух у 8-й армії та в її тилкових районах розвивався у складній обстановці двовладдя. Тут особливо відчутним був вплив дрібнобуржуазних партій, дрібнобуржуазної стихії. Вибори до Чернівецької гарнізонної Ради були проведені недемократичним шляхом. Солдати і офіцери обирали депутатів за окремими куріями, що забезпечило в Раді перевагу меншовикам, есерам та частині реакційного офіцерства, яке прикривалося соціалістичними фразами. Більшовицькі групи були нечисленними і входили в об'єднані соціал-демократичні організації. Відсутність самостійної більшовицької організації гальмувала революційну боротьбу в армії. Маючи більшість у Чернівецькій гарнізонній Раді, есери і меншовики через газету «Известия Черновицкого гарнизонного совета военных депутатов» нападали на партію більшовиків, на В. І. Леніна, домоглися прийняття Радою резолюції проти переходу влади до Рад і про підтримку Тимчасового уряду, про введення ротних судів, що віддавали солдатів на поталу реакційному офіцерству⁴⁶⁸. Командування всіляко намагалося паралізувати революційний рух у військових частинах, утримувати в покорі виборні органи в армії. З закликком продовжувати війну на зборах солдатів Чернівецького гарнізону виступив у квітні верховний головнокомандуючий генерал М. Алексеев, у травні — військовий і морський міністр О. Керенський і той же М. Алексеев. Постійному тиску піддавалася й Чернівецька гарнізонна Рада. На її засіданнях з контрреволюційними промовами виступали обласний комісар Д. Дорошенко, французький військовий міністр А. Тома.

Становище ускладнювалось ще й тим, що на Буковину намагалася поширити свій вплив і контрреволюційна українська Центральна рада. Як і на інших ділянках Південно-Західного та Румунського фронтів, вона вела розкладницьку роботу, намагаючись розколоти солдатські маси за національною приналежністю, створити з солдатів-українців окремі військові формування для здійснення своїх контрреволюційних намірів.

⁴⁶⁶ Летопись революции, 1926, № 1 (16), с. 50.

⁴⁶⁷ Русский вестник, 1917, 20 квітня (3 травня); Czernowitzer allgemeine Zeitung, 1917, 29 August.

⁴⁶⁸ Известия Черновицкого гарнизонного Совета военных депутатов, 1917, 21 травня.

Незважаючи на те, що керівництво проавстрійських українських буржуазно-націоналістичних партій — народовської і радикальної — втекло з відступаючою австрійською армією, створені Центральною радою при сприянні Д. Дорошенка націоналістичні організації встановлювали контакти з місцевими націоналістами. В Чернівцях почав діяти, наприклад, «Військовий український клуб», який мав власне видавництво. Голова клубу Сивачів та його заступник Кибенко розгорнули активну діяльність на підтримку Центральної ради. Подібний клуб виник у Кіцмані. У деяких полках 8-ї армії утворилися буржуазно-націоналістичні ради. На багатьох зборищах, організованих українськими буржуазними націоналістами, виступав комісар Д. Дорошенко. Українські контрреволюційні діячі підтримували політику продовження війни.

Таким чином, більшовикам доводилось вести напружену боротьбу проти численних ворогів революції за завоювання мас на свій бік. Вони сміливо викривали псевдореволюціонерів у радах, комітетах, об'єднаних соціал-демократичних організаціях, на мітингах і зборах, у пресі. Зокрема тут поширювалась газета «Правда», «Солдатская правда». У військових частинах та серед місцевого населення велику агітаційну та організаторську роботу проводили армійські більшовики П. Баранов, М. Бутов, І. Вихревський, Гнедін, П. Журід, Г. Знаменський, Б. Солерс, Шевцов, Т. Хохлов та ін.⁴⁶⁹ На залізниці діяли окремі більшовицькі групи⁴⁷⁰.

Значний вплив на піднесення політичної свідомості солдат і трудящих краю мав приїзд робітничих і солдатських делегацій з Петрограда, Києва та Харкова. Так, у травні 1917 р. в Чернівці прибула делегація від різних партій з Харкова у складі 20 чоловік, направлена Харківською Радою робітничих і солдатських депутатів на чолі з активним діячем харківської більшовицької організації Є. Д. Тиняковим. Вона привезла багато революційної літератури. В зв'язку з приїздом делегації було скликано засідання Чернівецької гарнізонної Ради і комітету 8-ї армії, на якому делегати-більшовики виступали проти імперіалістичної війни, а меншовики і есери — за її продовження. Делегація відвідала деякі військові частини Чернівецького гарнізону, в яких делегати-більшовики провели широку агітацію за мир і революційний вихід з війни. Промови Є. Д. Тинякова були такими запальними, що після кожного мітингу солдати носили його на руках. Командування намагалось заарештувати його з товаришами, але солдати не допустили цього⁴⁷¹. Велику роботу провів на Хотинщині пітерський більшовик, представник Румчероду Я. Д. Мелешин. За його ініціативою у червні 1917 р. був

⁴⁶⁹ Ципко К. Г. Вказ. праця, с. 48.

⁴⁷⁰ Каник С. Буковина в румунській неволі. Харків, 1930, с. 88.

⁴⁷¹ Астахов В., Кондуфор Ю. Пролетаріат Харькова в боротьбе за победу Октября. Харьков, 1957, с. 61—62.

скликаний повітовий селянський з'їзд⁴⁷². З Петрограда приїздила у 8-у армію делегація з подарунками для солдатів у складі робітників Васильєва, Москаленка, Промішляєва; у Петроград їздили депутати Чернівецької гарнізонної Ради Хінкулов та Ітінсон. Представники Хотинського повіту брали також участь у загальногубернських революційних заходах. Так, делегат II губернського селянського з'їзду від Хотинщини Мудрик виступав у серпні 1917 р. на одному з його засідань і вимагав повсюдного створення земельних комітетів⁴⁷³. Ознайомлення солдатів і трудящих з становищем у країні, роз'яснення представниками революційних центрів програми більшовицької партії у питаннях війни, миру та дальшого розвитку революції сприяли викриттю антинародної політики уряду й зрадницької лінії угодовців, зростанню популярності більшовиків. Есери й меншовики змушені були рахуватися з настроями солдатських мас. Характерним щодо цього є проект їх наказу при виборах у гарнізонну Раду другого скликання. Поряд з пунктами про підтримку політики Тимчасового уряду вони були змушені включити в наказ революційні вимоги більшовиків про повну демократизацію армії, якнайшвидше припинення війни, безплатну передачу землі селянам, відстоювання інтересів робітничого класу, міської і сільської бідноти⁴⁷⁴. Вибори Чернівецької гарнізонної Ради другого скликання відбулися 3—6 червня 1917 р. Крім солдатів, до її складу було обрано також 13 робітників, і цим самим було відкинуто реакційну позицію меншовиків та есерів, які виступали проти створення виборних органів з участю представників місцевого населення. Обрання до складу Ради робітників свідчило про розширення революційних зв'язків між солдатами і трудящими краю. Заступником голови виконкому Ради було обрано солдата-більшовика П. Журіда. До складу виконкому ввійшов один робітник⁴⁷⁵. На її засіданнях все рішучіше лунав голос більшовиків, які відстоювали ленінську лінію у питаннях війни, миру і революції. Під впливом більшовицької агітації солдати та трудящі краю виступали за припинення безглузлого кровопролиття, відкрито вимагали на мітингах: «Геть війну!» Могутнім проявом антивоєнних настроїв солдатських мас була 15-тисячна демонстрація 18 червня 1917 р. у Чернівцях, що пройшла під більшовицькими закличками. Її учасники зажадали припинення імперіалістичної війни, укладення справедливого демократичного миру⁴⁷⁶.

⁴⁷² *Ройтман Н. Д., Цетлин В. Л.* Яков Мелешин. Кишинев, 1962, с. 24.

⁴⁷³ *Бессарабская жизнь*, 1917, 3, 5 вересня.

⁴⁷⁴ *Борьба трудящих Буковины за социальное и национальное освобождение и воз'еднання з Українською РСР 1917—1941. Документи й матеріали.* Чернівці, 1958, док. 15, с. 36—37.

⁴⁷⁵ *Цинко К. Г.* Вказ. праця, с. 77—78.

⁴⁷⁶ *Шевченко Ф.* Революция в России и Буковина в 1917—1918 гг.— Вопросы истории, 1947, № 10, с. 72.

Широкого розмаху на Північній Буковині набуває аграрний рух. У квітні 1917 р. селяни спалили поміщицькі маєтки в Боянчуку Заставнівського повіту, Шипинцях Кіцманського повіту, Чорторії Вашковецького повіту⁴⁷⁷. У селах Раранчі, Топорівцях, Добринівцях Чернівецького повіту, Оршівцях, Шипинцях Кіцманського повіту селяни самовільно випасали худобу на поміщицьких землях⁴⁷⁸. Всього протягом березня — липня 1917 р. зафіксовано 123 випадки захоплення поміщицької землі, спаші покосів тощо⁴⁷⁹. Селяни Черепківців Серетського повіту (нині — Глибочкий район) відмовилися сплачувати поміщикові орендну плату за землю⁴⁸⁰, жителі Чагора, Раранчі, Задубрівки Чернівецького повіту, Рівні Вижницького повіту відмовлялися працювати на примусових роботах. У багатьох селах населення самовільно проводило перевибори місцевих органів управління, усуваючи представників Тимчасового уряду⁴⁸¹.

Солдати 8-ї армії проявляли співчуття до важкого становища трудящих Буковини, підтримували боротьбу селян за землю, спільно виступали за припинення імперіалістичної війни. Навесні 1917 р. солдати 112-ї піхотної дивізії навіть в умовах бойової обстановки допомагали буковинським селянам у проведенні сільськогосподарських робіт. При сприянні солдатів 270-го піхотного полку селяни Шипинців і Лужан Кіцманського повіту поділили поміщицьку землю⁴⁸². Серед солдатів питання про землю було найбільш життєвим, солдатські виборні органи приймали рішення про конфіскацію поміщицьких земель. Солдатські комітети нерідко виступали на захист селян, зокрема, проти частих реквізицій. А солдати 109-го обозного батальйону під виглядом реквізиції худоби розгромили маєток поміщика Я. Флондора в Сторожинецькому повіті. Все це значно активізувало аграрний рух. У вирішенні аграрного питання буковинські селяни покладали великі надії на революційну Росію. Деякі з них зверталися безпосередньо в Петроградську Раду робітничих і солдатських депутатів⁴⁸³. Спільна боротьба буковинських трудящих і солдатів російської армії проти експлуататорів благотворно позначалася на зростанні політичної свідомості селян Північної Буковини, сприяла засвоєнню ними революційних ідей, розгортанню боротьби за мир і землю. Боротьба трудящих північнобуковинських земель, таким чином, органічно вливалася в загальноросійський революційний процес. Міцніла інтернаціональна дружба росіян і українців, а також представників

⁴⁷⁷ Курило В., Ліщенко М., Романець О. та ін. Північна Буковина, її минуле і сучасне, с. 71.

⁴⁷⁸ *Компанієць І. І.* Становище і боротьба трудящих мас., с. 262—263.

⁴⁷⁹ Ципко К. Г. Вказ. праця, с. 43.

⁴⁸⁰ Шевченко Ф. Вказ. праця, с. 70.

⁴⁸¹ *Компанієць І. І.* Становище і боротьба трудящих мас., с. 261—263.

⁴⁸² Ципко К. Г. Вказ. праця, с. 37.

⁴⁸³ *Компанієць І. І.* Становище і боротьба трудящих мас., с. 262.

інших національностей, що населяли Буковину. Це певною мірою сприяло подоланню національної роздрібненості буковинського пролетаріату, що протягом десятиріч насаджувалась правими соціал-демократами.

Після провалу літнього наступу 1917 р. російські війська відійшли на лінію старого російсько-австрійського кордону. На початку серпня Буковину знову окупувала Австро-Угорщина. Ради були ліквідовані, почалися масові арешти і переслідування.

Революційна боротьба на території Хотинщини восени 1917 р., як і в усій Росії, продовжувала наростати з новою силою. Солдати все наполегливіше добивалися припинення ненависної війни, настоювали на негайній передачі влади Радам. Так, резолюція полкового комітету 660-го Чернівецького полку 165-ї дивізії, прийнята у вересні 1917 р., вимагала: «Досить крові! Досить сліз! Досить жертв! Мир хатам і війна палацам! Геть міністрів-кровопивців! Всю владу Радам солдатських, робітничих і селянських депутатів»⁴⁸⁴. 24 вересня 1917 р. у с. Клішківцях, всупереч забороні командування, відбувся 10-тисячний мітинг солдатів 165-ї дивізії, який прийняв резолюцію про негайне припинення війни і обрав делегацію в Петроград, щоб передати цю вимогу Тимчасовому уряду⁴⁸⁵. Подібні резолюції приймалися і в багатьох інших військових частинах і з'єднаннях. 9 жовтня 1917 р. на засіданні ЦВК Петроградської Ради робітничих і солдатських депутатів представники 33-го корпусу, дислокованого в Хотині, від імені солдатів вимагали найскорішого укладення миру, ліквідації поміщицького землеволодіння, обкладення капіталістів прогресивним податком, припинення репресій проти робітничих організацій, скасування всіх корніловських наказів по армії. Вони висловили загальне обурення солдатів 33-го корпусу в зв'язку з поширенням буржуазно пропагандою наклепів на вождя пролетаріату В. І. Леніна⁴⁸⁶. У військових частинах ширилося братання, зростало число дезертирів. Важливою подією, що прискорювала процес більшовизації Рад, був вихід більшовиків 8-ї армії після VI з'їзду партії з об'єднаних соціал-демократичних організацій і створення у вересні 1917 р. самостійної армійської більшовицької організації, яка розгорнула значну агітаційну і організаторську роботу серед солдат за перехід влади до Рад. Після поразки корніловщини Хотинська повітова Рада наприкінці серпня відмежувалася від місцевих органів Тимчасового уряду⁴⁸⁷.

Нестримно наростав селянський рух. Найбільш масовою формою спільних виступів селян і солдатів було захоплення і розгром поміщицьких маєтків. Так, до 11 жовтня 1917 р. у

⁴⁸⁴ Боротьба трудящих Буковини, док. 22, с. 46.

⁴⁸⁵ Ципко К. Г. Вказ. праця, с. 56.

⁴⁸⁶ Боротьба трудящих Буковини, док. 25, с. 49—52.

⁴⁸⁷ Победа Советской власти в Молдавии, с. 137.

Сокирянській волості захоплено було 8 поміщицьких економій⁴⁸⁸. В наступні дні були захоплені селянами і солдатами економії у Мендиківцях, Сербичанах, Шебутинцях, Сталінештах, Іванівцях, Мошанці, Лівинцях та інших селах Хотинського повіту⁴⁸⁹. У Сокирянах, Ломачинцях, Ожеві, Гвоздівцях селяни спільно з солдатами рубали панський ліс⁴⁹⁰. До 25 жовтня 1917 р. у східній частині повіту було захоплено і розгромлено 23 поміщицькі економії⁴⁹¹. Селяни Долинян, Ставчан, Зарожан, Бернови, Динівців, Каплівки та інших сіл розподілили між собою поміщицьку землю. Дійову допомогу селянам у захопленні поміщицької землі надавали солдати, зокрема у селах Сталінешти (нині — Стальнівці), Іванівці, Білорусівка, Вітрянка та ін.⁴⁹² У Грушівцях, Котелеві, Владичні та ряді інших сіл селяни зібрали для себе урожай з панських полів⁴⁹³. Нерідко солдати проводили спільні мітинги з місцевим населенням, зокрема в Хотині, Динівцях, Іванівцях, Клішківцях⁴⁹⁴ та інших населених пунктах. Це зміцнювало революційні зв'язки трудящих Хотинщини з представниками робітничого класу Росії та Наддніпрянської України, мобілізованих в діючу армію.

Організаторами революційної боротьби трудящих Хотинщини виступали місцеві більшовицькі групи, які у вересні 1917 р. об'єдналися у повітову більшовицьку організацію і діяли в контакті з армійськими більшовиками⁴⁹⁵. У вересні відбулися перевибори Хотинської Ради робітничих і солдатських депутатів, до складу якої було обрано 45 депутатів, у тому числі 8 більшовиків. Свідченням росту авторитету більшовиків стало обрання на повітовому з'їзді Рад 15—17 жовтня 1917 р. делегатом на II Всеросійський з'їзд Рад більшовика Л. Томаха. З'їзд від імені робітників, селян і солдатів дав наказ своєму посланцю «сприяти створенню влади, яка може припинити бойню і провести революційні заходи»⁴⁹⁶. Хотинська повітова Рада робітничих і солдатських депутатів висловилася за передачу всієї влади Радам⁴⁹⁷. Трудящі Хотинщини все більше переконувались, що тільки під керівництвом партії більшовиків можна довести революцію до переможного кінця і завоювати довгожданий мир, землю і свободу.

⁴⁸⁸ Боротьба трудящих Буковини, док. 26, с. 53.

⁴⁸⁹ Ципко К. Г. Вказ. праця, с. 67.

⁴⁹⁰ Боротьба трудящих Буковини, док. 30, с. 56.

⁴⁹¹ Там же, док. 38, с. 65.

⁴⁹² Победа Советской власти в Молдавии, с. 160.

⁴⁹³ Ципко К. Г. Вказ. праця, с. 60—61.

⁴⁹⁴ Там же, с. 59.

⁴⁹⁵ Боротьба трудящих Буковини, с. 412.

⁴⁹⁶ Там же, док. 32, с. 58, 60.

⁴⁹⁷ Второй Всероссийский съезд Советов рабочих и солдатских депутатов. Сборник документов. М., 1957, с. 396.

8. КУЛЬТУРА

Пожвалення економічного і громадського життя, посилення соціально- і національно-визвольного руху на Буковині у другій половині XIX — на початку XX ст. позначилися і на стані розвитку культури краю.

Як уже зазначалося раніше, цісарський уряд, з одного боку, під тиском протесту населення краю, а з другого — у своїх далекосяжних експансіоністських цілях змушений був робити певні кроки щодо розвитку освіти краю, зокрема запровадження так званих народних (початкових) шкіл, в яких при панівному становищі німецької мови допускалася як викладова і мова корінного населення. Певні зрушення у шкільній справі сталися після 1868 р., коли буковинські школи з-під нагляду католицької консисторії у Львові перейшли у відання Крайового управління Буковини. З цього часу кількісне зростання шкіл у краї стає досить помітним. Так, у 1869 р. налічувалося 152 народні школи * (звичайно, одно- і двокласні), 1879 — 201, 1889 — 298, у 1899 р. — 362⁴⁹⁸. У 1904/05 навчальному році всього народних шкіл було 399, з них з українською викладовою мовою 153 і таких, де однією з мов (крім німецької, румунської і польської) була й українська — 25. Серед 18 приватних шкіл не було жодної української, а тих, де українська мова — одна з викладових — лише 2. Однак, якщо з загальної кількості народних шкіл українські разом з тими, де українська мова була однією з викладових, становили майже половину, то їх співвідношення різко падало в залежності від збільшення класів у цих школах. Наприклад, серед 72 однокласних (однорічних) шкіл краю було 40 українських і 2, в яких українська мова — одна з викладових, тобто більше половини (58,1%), а серед 47 шестикласних (шестирічних) вони становили відповідно 5 і 5, або дещо більше п'ятої частини (21,5%)⁴⁹⁹. У Вижницькому повіті з 36 народних шкіл була одна шестикласна українська школа⁵⁰⁰.

Однак ці дані урядової статистики дуже далекі від відображення дійсного стану речей в українському шкільництві. Значно правдивіше він відображений у відомих протоколах, складених Ю. Федьковичем за час його перебування на посаді шкільного інспектора Вижницького повіту. Становище шкіл мало чим змінилося і пізніше — не вистачало підручників, обладнання, вчителів. Чимало шкіл існувало лише у статистичних звітах. Заняття, наприклад, «відкритої» у 1864 р. народної школи у Селятині до 1883 р. відбувалося у сільській трупарні, а спеціальне її приміщення було збудоване аж у 1903 р.

* З них у 175 громадах Чернівецького, Кіцманського, Вижницького і Сторожинецького повітів — 77.

⁴⁹⁸ Карбулицький І. Вказ. праця, с. 145.

⁴⁹⁹ Там же, с. 143.

⁵⁰⁰ Там же, с. 136.

Проте і діючі школи особливої користі не приносили народу. Реакційні австро-польські кола, щоб відірвати корінне населення окупованих Австрією земель від його єдинокровних братів, намагалися через школу латинізувати українську писемність введенням латинської абетки. Коли це не вдалося здійснити, вони відстоювали так звану етимологічну правопись. Вона ускладнювала оволодіння грамотою, але найбільше зло, яке несла ця «правопись», полягало в тому, що це був засіб ізоляції українського населення Буковини від решти українського народу. Тому австрійський уряд та його прислужники заповзято і вперто відстоювали її. «Наша буковинська руска мова малоруска-червоноруска, але не українска! (підкреслено в оригіналі.— Авт.) — писав один з них.— Тож стережѣм нашого нарѣча червоноруского, якого уживає наш рускій народ в Галичинѣ и Буковинѣ, и запротестуймо всѣ як один против тых, що хотять нам свою фонетику*, а з фонетикою и украинске нарѣче накинути, а ту — краеве нарѣче видерти и потолочити!»⁵⁰¹ Прогресивні діячі Буковини рішуче виступали проти «етимологічної правописі». Ю. Федькович ще у 1867 р. склав буквар для українських шкіл Австрії, заснований не на історичному, а на фонетичному принципі, але духовні і світські влади відкинули його. Майже 30 років тривала боротьба і тільки з 1895/96 навчального року в народних і середніх школах запроваджено фонетичний правопис, яким друкувалися українські книги на Україні і в Галичині. Це значно полегшило доступ буковинським українцям до освіти, до скарбів культури українського народу.

У дуже скрутному становищі перебували вчителі. Численні урядові побори та штрафи з населення на школу викликали не лише неприязнь, а й вороже ставлення до них селян. Користуючись цим, сільська верхівка та лихварі, яким для легшого визиску краще було мати справу з неосвіченим, забитим селянином, вдавалися до різних наклепів та ошуканства, щоб вижити вчителя з села. Робота вчителя у буковинському селі була справді подвижницькою. Жалюгідне становище української школи та вчителя на Буковині за австрійських часів знайшло своє правдиве відображення в творах буковинських письменників, які дуже добре знали і відчули його на собі, бо самі в основному були вчителями. Ось як описував зовнішній вигляд сільської школи І. Синюк: «Там далі, як палець голий, домок, дуже подібний на громадську кузню. То школа. Шопка маленька, від вітру перевернений паркан, вибиті шибки, драничками заложені...»⁵⁰² А інтер'єр школи та «процес» навчання не з меншою гіркотою передав Д. Макогон: «Не наука, а мука і для дітей і для учителя. В малій, низенькій хатині з повибиваними вікнами

* Фонетика — тут: у значенні фонетичний правопис.

⁵⁰¹ Bukowiner pädagogische Blätter, 1892, N 10, S. 156.

⁵⁰² Письменники Буковини початку ХХ ст. К., 1958, с. 136.

і дірявими стінами збиралося щоднини шістдесятеро дітей на науку. Одні діти сиділи на лавках, а інші стояли рядом попід стінами. Свої місця діти міняли щоднини: котрі сьогодні сиділи, то завтра мусили стояти»⁵⁰³.

Значні перешкоди у розвитку української школи чинили румунізатори. Вони не гребували ні шахрайством, ні залякуванням, ні підкупом, щоб записати українських дітей «волохами» і цим унеможливити існування українських шкіл. Особливо завзято воювали вони проти створення українських середніх навчальних закладів, насамперед відкриття української гімназії у Чернівцях. При цьому румунізатори вдавалися до страхання австрійських властей загрозою, яка нібито посилиться для Габсбургів з відкриттям української гімназії. Так, коли в 1896 р. виникла чергова розмова про відкриття української гімназії, вони видали спеціальну брошуру «Небезпека рутенської гімназії у Чернівцях». Свою кампанію не припиняли вони і пізніше. В 1906 р. автор іншої книжки, румунський шовініст М. Теліман з пихатою зневагою кепкував над українським народом: «Рутенська гімназія в Чернівцях? Для кого? Для плебея-зайди? Він навіть не відчуває потреби в школі. Таким людям постולי були б корисніші за школи»⁵⁰⁴. Румунізатори тішилися успіхом своїх дій. У Чернівцях, наприклад, з 15 державних шкіл у 1905 р. тільки одна була з українською мовою викладання, та ще в кількох школах українська мова вивчалася як необов'язковий предмет⁵⁰⁵. Навіть та школа на Горечі, запис румунізаторами дітей до якої був визнаний урядовим шкільним інспектором суцільним фальшуванням, так і залишилася румунською школою, в якій українська мова не вивчалася.

Першу українську гімназію на Буковині відкрито аж у 1908 р. у Вижниці. Заснована у 1904 р. на кошти селян повіту українська гімназія у Кіцмані офіційно була визнана шкільними властями лише в 1911 р. На кількарічні постійні вимоги українського населення у 1912 р. уряд дозволив відкрити реальну приватну гімназію у Вашківцях. Для трудового народу уряд відкривав різні рільничі та ремісничі (наприклад, кошикарські) школи. Всього таких шкіл у краї напередодні першої світової війни було 10. Серед цих закладів зажила собі славу заснована у 1905 р. Вижницька крайова школа різьбярства, токарства і металевої орнаментики, яка зберігала і розвивала народні гуцульські традиції.

З 1871 р. у Чернівцях існувала чоловіча, а з 1872 р. і жіноча вчительські семінарії з чотирирічним терміном навчання. До жіночої семінарії набір провадився через рік. Контингент учнів щорічно зростав, і у 1905 р. у чоловічій семінарії налічувалось

⁵⁰³ Письменники Буковини..., с. 242.

⁵⁰⁴ *Teliman M. Foiletoane. Suceava, 1906, p. 103.*

⁵⁰⁵ *Карбулицький І.* Вказ. праця, с. 134—135.

345 слухачів, а в жіночій — 178; майже третину з них становили українці. Проте обидві семінарії служили засобом онімечення вчительства, українська мова в них (як і румунська) вивчалася як предмет по 3—4 год. на тиждень. Тому семінарії мало сприяли забезпеченню українських народних шкіл учителями. «...Питомці не вчаться ніяких предметів у рідній мові, а зглядно в тій мові, в якій вони колись інших вчити мають,— писав один з вихованців семінарії.— Вічне німецьке вчення, німецькі задачі, німецькі пробні лекції, німецька внутрішня мова та німецький характер семінарій зовсім відчужують питомців від рідної матерної мови, і тому нема що дивуватися, коли часом приходиться стріти учителя — русина або волоха, що навіть до ладу бесідувати не вміє по-своmu»⁵⁰⁶. Під тиском вимог народних мас Буковинський крайовий сейм, починаючи з 90-х років, неодноразово звертався до віденського уряду у справі дегерманізації семінарій, але на ці клопотання не зверталася увага. Завдяки окремим прогресивним викладачам, зокрема О. Маковееві, «мужицькі сини» виходили з стін семінарії свідомими свого обов'язку перед народом, ставали його просвітителами, письменниками (І. Бажанський, І. Синюк, Д. Хоров'юк, В. Кобилянський та ін.), активними учасниками революційної боротьби — Г. Гордий (Іван Діброва), С. Канюк, М. Марфієвич, Ю. Пантелейчук (Остап Вільшина) та ін.

Прагнучи реалізувати «важливу політичну ідею» — «заснувати університет у найбільш висуненій на схід точці монархії, як вогнище німецької науки»⁵⁰⁷, австрійський уряд у 1874 р. погодився на відкриття першого вищого навчального закладу на Буковині. Чернівецький університет розпочав свою роботу в 1875 р. у складі трьох факультетів: богословського, юридичного та філософського (власне — філологічного). Він ледве животів, асигнування віденського уряду були мінімальними. Ректор університету в 1906 р. доповідав міністерству, що при контингенті 741 студент університет спроможний забезпечити навчання лише 249 з них. Навіть представники офіційної влади змушені були в 1907 р. визнати, що «стан Чернівецького університету жалюгідний і несприятливий»⁵⁰⁸. Тому й не дивно, що за 30 років існування університету лише три його вихованці здобули вчений ступінь доктора наук. З богословського факультету доктори виходили десятками. Такса за навчання на філософському та юридичних факультетах дорівнювала відповідно 50 і 30 гульденам, на богословському навчання було безплатним. Стипендією та гуртожитками студенти не забезпечувалися. Процент українців в університеті був незначним і з кожним роком зменшувався. У 1875/76 навчальному році, наприклад, серед

⁵⁰⁶ Карбулицький І. Вказ. праця, с. 92.

⁵⁰⁷ ЧОДА, ф. 216, оп. 3, спр. 190, арк. 14.

⁵⁰⁸ Чернівецький державний університет. Львів, 1975, с. 12.

167 студентів було 32 українці (19%), а у 1899/900 з 392 — 35 (8,7%). Румунізатори з Буковинської митрополії всіляко ускладнювали українцям вступ на богословський факультет: у першому навчальному році тут навчалися 33 румуни і 5 українців, а в 1899/900 — 29 румунів і 1 українець. Ті, хто потрапляв до університету з місцевого українського населення, через нестачу коштів далеко не завжди могли його закінчити. Так, з 23 студентів-українців, що починали заняття на юридичному факультеті у 1875/76 навчальному році, до кінця другого семестру залишилося тільки 16⁵⁰⁹. Іноді навчання кінчалося трагічно. Одна з газет повідомляла, наприклад, що «студент-українець Костенчук у зв'язку з труднощами змушений був вдатися до самогубства...»⁵¹⁰ Лише одиницям вдавалося закінчити університет. У різний час, як уже згадувалося, студентами Чернівецького університету були І. Франко, Л. Мартович, відомий український лексикограф Ю. Кобилянський (1859—1922) — укладач «Латинсько-українського словаря» (1912), педагог С. Шпойнаровський (1858—1909) — упорядник шкільних читанок і видавець творів Шевченка німецькою мовою у власному перекладі (1904, 1906), філолог О. Колесса (1867—1945) — автор досліджень про Т. Шевченка та Ю. Федьковича, письменник і літературознавець Д. Лукіянович (1873—1965) — дослідник творчості Ю. Федьковича і Т. Шевченка та ін.

Викладацький склад університету комплектувався професорами з різних кінців Австрії та Німеччини. Ніхто з них не відзначався на ниві науки. Інтересу до історії та культури краю вони також не проявляли. Та від них цього й не вимагалось. Їхній обов'язок полягав у тому, щоб бути надійним «чорно-жовтим щитом» дому Габсбургів на Сході. Певним винятком серед професорів був Р. Ф. Қайндль (1866—1930). Син чернівецького вчителя малювання і вихованець місцевого університету, він написав «Історію міста Чернівці» (1888), тритомну «Історію Буковини» (1888—1893), двотомне дослідження «Рутени на Буковині» (1899, 1890) та багато інших праць. Пройняті пронимецькими ідеями, вони мають і певну цінність, оскільки в них вперше науково спростовано поширювану румунізаторами вигадку про те, ніби українці на Буковині «зайди». На підставі історичних джерел він довів, що українці являють собою автохтонне населення краю з найдавніших часів. Йому належать також дослідження з етнографії українського населення Буковини, серед них том «Гуцули» (1894) — одне з перших про цю самобутню гілку українського народу. Помітніший слід залишили професори-славісти. Г. Онишкевич (1843—1883), що першим очолив кафедру української мови, започаткував видання «Русь-

⁵⁰⁹ *Norst A. Alma mater Francisco-Iosephina. Czernowitz, 1900. Tabel über die Frequenz der k. k. Franz-Joseps Universität von 1875—1900.*

⁵¹⁰ *Czernowitzer allgemeine Zeitung, 1913, 14 November.*

кої бібліотеки», загалом позитивно оціненої І. Франком, в якій друкувалися твори І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, М. Шашкевича, І. Вагилевича, Я. Головацького. Вже добір авторів і творів цієї бібліотеки стверджував єдність літературного процесу на східно- і західноукраїнських землях. Своїми дослідженнями як славіст-палеограф відомий О. Калужияцький (1845—1914). Він був обраний членом-кореспондентом Петербурзької і Румунської Академії наук. У 1889/90 навчальному році він обирався ректором університету, читав курси польської і російської літератури. Вченому належать праці «Молдавські та мультанські документи з архівів міста Львова» (1878), «Пам'ятки старослов'янської мови, т. 1. Путнянське євангеліє» (1888), численні дослідження і статті про рукописні книги, стародруки, український фольклор, гуцульську говірку, творчість Ю. Федьковича тощо. Таким чином, хоч Чернівецький університет створено для онімечення Буковини, об'єктивно він відіграв певну позитивну роль у культурному житті краю.

З пожвавленням громадського і культурного життя в краї все гостріше відчувалася потреба в українській пресі. Вже на початку 60-х років у Ю. Федьковича виникла ідея створення друкованого органу на Буковині. Проте довгий час вона не могла бути реалізованою і обмежувалася лише окремими спорадичними виданнями. У 1861 р. в Чернівцях, наприклад, за участю Ю. Федьковича побачила світ полемічна брошура «Слово на слово до редактора «Слова» А. Кобилянського та «Голос на голос для Галичан» К. Горбала. Надруковані вони були, щоправда, латинськими літерами. У 1866 р. окремою листівкою розмножено вірш Ю. Федьковича «В день скону батька нашого Т. Г. Шевченка». Засноване наприкінці 60-х років товариство «Руська бесіда» вирішило мати свій орган, і у 1870 р. з'явилася «Буковинська зоря» — «журнал неполитическій, посвященный науцѣ и розвеселенію». Однак це було мертвонароджене дитя. Дещо довше протрималося реакційно-монархічне «москвофільське» видання «Родимый листок» (1879), в якому калічилися кращі твори російської літератури, транскрибовані мішаниною мертвотної церковнослов'янщини і місцевого діалекту.

Помітним явищем у буковинській друкованій продукції став виданий С. Воробкевичем у 1877 р. в Чернівцях альманах «Руська хата». «Бажаємо ми,— підкреслювалося у передмові до книги,— причинитись бодай одною цеглиною до спільної будівлі музею народно-літературного і зробити в тій цілі перший крок іменем Буковини, себто тих русинів буковинських, котрі не цураються заповіту віщого Тараса». Усвідомлення видавцем «спільної будови» проявилось і в доборі авторів альманаху: тут були твори буковинських, галицьких і українських письменників. Передмова до альманаху характерна ще й тим, що вона гостро засуджувала спроби деяких буковинських «писателів» відродити церковнослов'янщину, відгородитися від навколиш-

ньої дійсності. У ній закликалося звертатися до життя народу, його творчості: «Література, основана на усній словесності,— це дзеркало, в якому відбивається душа народу, тіло, в яке прибралася народна думка». «Руська хата», отже, була не тільки ознакою пробудження літературного життя на Буковині. Вона заманіфестувала його нерозривну єдність з загальноукраїнським літературним процесом. Ці традиції альманаху С. Воробкевича продовжили наступні видання такого типу — «Буковинський альманах» (1885, 1891, 1892), «Зерна» (1887, 1888), «Вперед» (1888), «За красою» (1905), присвячене О. Кобилянській, «На шляху» (1906), авторами якого була переважно буковинська літературна молодь, у тому числі і С. Канюк, «Збірка» (1911). Характерно, що вже в альманаху «Вперед» почали друкуватися і переклади творів російської літератури (М. Некрасова, С. Надсона). В альманасі «Збірка» опубліковано переклад з Л. Толстого.

Першим українським періодичним виданням стала редаквана Ю. Федьковичем газета «Буковина» (1885—1909)*. Виступаючи проти «пагубного буковинського сепаратизму», газета при всіх своїх недоліках відіграла важливу роль у громадському і літературному житті, відстоювала ідею єдності і возз'єднання всіх українських земель. Така орієнтація газети, започаткована Ю. Федьковичем, була продовжена його наступниками, які редагували «Буковину», О. Маковеем, Л. Турбацьким, В. Щуратом, Д. Лукіяновичем, Я. Весоловським. До співробітництва в газеті залучалися автори з усіх українських земель. У «Буковині» друкувалося дуже багато літературних творів, а за часів редакторства О. Маковея (1895—1897) була зроблена спроба видавати навіть спеціальний літературний додаток до газети. Багато місця приділялося перекладам з світової і російської літератури. Протягом 1899—1900 рр. на сторінках «Буковини», наприклад, друкувався переклад такого визначного твору російської літератури, як роман Л. Толстого «Відроджене» («Воскресіння»). Публікувалося багато творів Максима Горького, серед них і «Пісня про Сокола» у перекладі Я. Весоловського (11 серпня 1900 р.) та «Пісня про Буревісника» у перекладі М. О. Виноградової (21 січня 1901 р.).

Багато літературного матеріалу, в тому числі й перекладів з російської літератури (М. Гоголя, Максима Горького, Л. Толстого, А. Чехова та ін.), друкувалося на сторінках «Рускої ради» (1898—1905). З інших буковинських газет слід назвати «Працю» (1897), в якій дебютував своїми новелами В. Стефанік, та «Нову Буковину» (1912—1913), що за своїм змістом і спрямуванням була подібною до «Буковини».

* Деякі автори, плутаючи чернівецьку «Буковину» з віденською газетою, що виходила під такою ж назвою у 1914—1918 рр. як «орган клубу українських послів (депутатів)», твердять, нібито «Буковина» (чернівецька) цілком «стала речинком реакційної австрофільської політики».

З журнальних видань Буковини слід відзначити «Промінь» (1904—1907), що видавався у Вашківцях. Це був орган буковинського вчителства, але в ньому друкувалися не лише фахові матеріали, а й багато літературних творів. На його спрямуванні позитивно позначився вплив Першої російської революції 1905—1907 рр. При журналі видавалася «Бібліотека «Променя». Своєрідним продовженням «Променя» став педагогічний журнал «Каменярі» (1908—1914), видаваний у Мамаївцях. Він також мав свою «Бібліотеку», в якій зокрема побачила світ і книга Д. Макогона «Шкільні образки» (1911) про гірку долю буковинської школи і вчителства. В Черепківцях у 1907 р. вийшло кілька номерів журналу «Іскра», авторами якого також були переважно вчителі.

Створення поліграфічних підприємств на Буковині, зокрема друкарні товариства «Руска рада», пожвавило справу книгодрукування. Крім творів буковинських авторів (Ю. Федьковича, Г. Воробкевича, О. Кобилянської, І. Бажанського, І. Синюка та ін.), окремими виданнями тут виходили книги галицьких письменників, насамперед І. Франка, М. Павлика. У Чернівцях були надруковані «Синя книжечка» В. Стефаника (1899) та «Карби» Марка Черемшини (1901), які відкрили нову сторінку в українській новелістиці. З видань творів наддніпрянської літератури найкращими були «Відгуки» Лесі Українки (1902) та «Камінна душа» Г. Хоткевича (1912). З 1885 р. до першої світової війни майже регулярно виходили книги видання альманахового характеру «Бібліотеки для молодіжі» (назва серії кілька разів мінялася). Зростання інтересу до російської літератури зумовило видання у Чернівцях книг перекладів з О. Пушкіна («Євгеній Онегін», 1910; сценічний варіант, М. Гоголя («Ревізор», 1901; «Сорочинський ярмарок», 1903; «Повість про те, як посварились Іван Іванович з Іваном Никифоровичем», 1914), вийшло п'ять збірок оповідань Л. Толстого (1902, 1903, 1905, 1911, 1912), Максима Горького («Міщани», 1913; «Три оповідання», 1907), п'єси А. Чехова та ін. На початку ХХ ст. появилася серія «Бібліотек» переважно науково-популяризаторського характеру.

У літературному житті Буковини і на початку другої половини ХІХ ст. тривав застій. Коли на Наддніпрянській Україні і за її межами широко були відомі твори І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, луцало революційне слово Т. Шевченка, на Західній Україні, всупереч цензурним заборонам, набувала все більшого поширення «Русалка Дністрова», то у буковинській літературі ще й далі панувала «традиція» Г. Продана та В. Фарлеєвича. Її насаджував лідер клерикально-консервативної партії «Руска рада», один з засновників і перший голова товариства «Руська бесіда» Василь Продан (1809—1880).

Та передові верстви буковинської суспільності все більше сприймали полум'яне слово великого Кобзаря, кращі твори ро-

сійської літератури. Під їх впливом розвивалася нова література на Буковині, міцно пов'язана з життям народу та його творчістю. Глибоко шануючи творчість Т. Шевченка, свого наставника у письменстві — Ю. Федьковича, Євгенія Ярошинська рішуче виступала проти тих, хто намагався відмежуватися від російської літератури. «То тільки тупі люди можуть у нас виступати проти російського письменства, — писала вона, — люди розумні та чесні можуть багато скористати з нього і потім приложити те до буковинського ґрунту, і мусить вийти таке, що коли хто хоче, щоби на Буковині розвивалося руське * письменство, то мусить робити так, як робили найліпші писателі, що чимраз більше старалися наблизитися до мови свого великоруського простонароддя...»⁵¹¹

Першим мовою «простонароддя» на Буковині заговорив Юрій Федькович (1834—1888). Виходець з родини, що в період селянських заворушень у горах була у тісних зв'язках з Л. Кобилицею, в оточенні гуцульської бідноти, а пізніше буковинських солдат в австрійському війську, він добре відчув і проїнявся болями народу і його ж мовою — співанками — повідав про це світові. Ю. Федькович увійшов в історію української літератури як талановитий поет, повістяр і драматург. Основна тематика його творів — нестерпне становище буковинського солдата в австрійській армії (поєми «Новобранчик», «Дизертир»), боротьба народу за своє соціальне й національне визволення (поєми «Лук'ян Кобилянця», драма «Довбуш»), показ життя і побуту гуцулів, краси гірської природи. Звертався він і до історичної тематики, відобразивши визвольну війну українського народу проти польської шляхти (драма «Хмельницький»). Письменник був послідовним поборником дружби народів, пристрасно закликав до возз'єднання «із братію із руською» («До мого брата Олексі Чернявського...»). Ю. Федькович прагнув збагатити українське письменство і як перекладач з європейських літератур (В. Шекспіра, Ф. Шіллера та ін.). Писав він і німецькою мовою, видавши збірку віршів «Am Tscheremus!» («З-над Черемоша», 1882). З творчістю Ю. Федьковича буковинська література міцно вписалася в загальноукраїнський літературний процес. Вона була високо оцінена М. Драгомановим, І. Франком, І. Тургенєвим, М. Златовратським, Лесею Українкою та ін.

Значення діяльності Ю. Федьковича, якого образно називають «буковинським Кобзарем», полягає не лише в тому, що він переніс на буковинський ґрунт традиції Т. Шевченка та Марка Вовчка, а й започаткував встановлення міцних творчих і особистих контактів з письменниками та культурними діячами Галичини та Наддніпрянщини. Згодом перебування С. Воробкевича,

* Тут — українське.

⁵¹¹ Ярошинська Є. Ще раз про руську інтелігенцію та про нарід на Буковині. — Народ, 1890, № 4, с. 51.

О. Маковей на Україні, І. Франка, М. Павлика, М. Коцюбинського на Буковині були значним творчим імпульсом як для діяльності окремих письменників, так і для літературного життя Буковини взагалі. А дружба Ольги Кобилянської з Лесею Українкою переросла у символ єдності письменства Буковини і Наддніпрянщини.

Характерно, що саме після відвідання Києва у 1874 р. стає активнішою участь у літературному житті Сидора Воробкевича (1836—1903), якого І. Франко назвав «одним з перших жайворонків нової весни нашого народного відродження» на Буковині. Як і Ю. Федькович, він виступав як поет, прозаїк і драматург. Йому належать ліричні твори, вірші на соціально-побутові теми («Гуцульська доля»), жовнірську тематику («Гостинець з Боснії»). У прозі переважає сільська тематика («Суджена», «Олена»), проте є й спроба її розширення за рахунок гумористичних оповідань з життя інтелігенції та духівництва («Вимуштрований кінь», «Хто винен?»). З меншим успіхом у поетичних і прозових творах автор розробляв історичну тематику. Серед 20 п'єс С. Воробкевича найбільшою популярністю користувалася драма «Гнат Приблуда» з гуцульського життя. Йому належать перші спроби серед буковинських письменників в освоєнні робітничої тематики.

Григорій Воробкевич (1838—1884), брат Сидора, також був поетом. Він автор написаних живою народною мовою ряду віршів на інтимні та історичні теми. Кілька віршів присвятив вільній війні українського народу проти польської шляхти під проводом Б. Хмельницького («Берестечко» та ін.). Збірку «Поезії Григорія Воробкевича (Наума Шрама)» посмертно видав О. Маковей (1904).

Як поет і прозаїк виступав учитель Іван Бажанський (1863—1933), в творах якого про наддністрянське село Буковини змальовуються безпросвітне життя селянина, викриваються шкідливість забобонності («Мертвецька Єлена») та пияцтва («Пропасть»). У роки першої світової війни він виступав з антимілітаристськими творами. Його товариш за професією Іван Сіюк (1866—1953) у тургенівському стилі прагнув відтворити красу карпатської природи («Образки з природи», 1897), але не обмежувався цим і написав ряд оповідань на теми злиденного життя різних верств буковинського села («Образки з життя й природи», 1899). Автор пробував свої сили і в драматургії. Його п'єса «Мужики» (1901), хоч і мало сценічна, правдиво відтворює той визиск, що панував у буковинському селі, свавілля місцевої влади і жорстокість та підступність лихварів.

Значний крок у розширенні тематики буковинської прози і піднесенні її мистецького рівня зробила Євгенія Ярошинська (1868—1904), перші кроки якої на літературній ниві спрямував Ю. Федькович. Найвизначнішим твором Є. Ярошинської є повість «Перекиньчики» (1897), в якій викрито румунізаторську діяль-

ність буковинського духовенства. Через сатиричну загостреність друкування її на сторінках «Буковини» на вимогу чернівецького клеру було припинене. Твір побачив світ у Львові (1903) завдяки сприянню І. Франка. Письменниці належать також соціально-побутові повісті й оповідання з життя буковинської жінки-трудівниці («Липа на межі», 1897), інтелігенції («Понад Дністром»). Взаємини інтелігенції і народу — одна з провідних тем її творів. Вона була активною учасницею громадського і літературного життя, виступала з статтями на педагогічні теми, збирала фольклор та етнографічні матеріали, своєю діяльністю прагнула допомогти жінці-селянці, навчаючи буковинок ткацтва, вишивання тощо.

Вищий ступінь розвитку української літератури на Буковині пов'язаний з іменем Ольги Кобилянської (1863—1942). Хоч письменниці і виросла у чужомовному оточенні на півдні Буковини і пошпала свій шлях з наслідування посередніх німецьких письменників, за допомогою Н. Кобринської, І. Франка, О. Маковея, Лесі Українки, завдяки наполегливій праці вона стала відомою українською письменницею, визначним майстром соціально-психологічної новели і повісті. На початку творчого шляху О. Кобилянська захоплювалася темою становища жінки-інтелігентки в буржуазному суспільстві («Людина», 1894; «Царівна», 1896 та ін.), що було наслідком її активної участі в феміністичному русі. Її героїні прагнуть громадської діяльності, проте їх суспільні ідеали ще не досить виразні. Цим творам ще бракувало належного заглиблення в життя з його складними процесами. Воно з'явилося тоді, коли письменниця, переїхавши з батьками на північ Буковини і проживаючи в селянському середовищі (с. Димка, теперішнього Глибоцького району), детальніше ознайомилася з соціальною дійсністю і щоденними турботами народу. Цьому допомогло також ближче знайомство з творами українських і російських письменників (Т. Шевченка, І. Тургенева, Л. Толстого та ін.). Завдяки цьому вона змогла стати «найсильнішим і оригінальним талантом в австрійській Русі», за визначенням І. Франка. У її творах все більшого звучання починає набирати тема безвихідного становища буковинського селянина, міцно оплутаного тенетами пансько-глитайсько-державного визиску, задурманеного ненажерливим попівством («Банк рустикальний», 1895; «За готар», 1902 та ін.). Відштовхнувшись від реального факту — братовбивства за землею, що сталося в 1894 р. у родині димківського селянина Костянтина Жижіяна, О. Кобилянська створила свій визначний твір — повість «Земля» (1901), в якому узагальнила трагічну долю всього трудового буковинського селянства, відтворила різні аспекти соціальної дійсності на Буковині. Другим визначним твором цього періоду стала повість «У неділю рано зілля копала» (1908), сповнена чудових описів казкової краси буковинської природи, майстерного розкриття тонких почуттів і переживань

людини, яка в приватновласницькому суспільстві переживала соціальну і моральну трагедію. Володіючи досконало німецькою мовою, О. Кобилянська своїми перекладами сприяла популяризації творів Марка Вовчка, В. Стефаника та інших українських письменників.

З українським літературним процесом на Буковині тісно пов'язана творчість Осипа Маковця (1867—1925). Галичанин за походженням, проживаючи довгий час у Чернівцях, він перебував у вирі громадського і літературного життя останніх років XIX — початку XX ст. як редактор газети «Буковина», викладач учительської семінарії, вихователь молодого покоління письменників. Буковина знайшла своє відображення у творчості письменника, зокрема в оповіданнях та повісті на історичну тематику («Ярошенко», 1905; «Пустельник із Путни», 1908). У Чернівцях в місцевій пресі та окремими книгами («Подорож до Києва», 1897; «Ревун», 1910 та ін.) надрукована велика частина його творів. Значний внесок він зробив як критик, дослідник і видавець творів буковинських письменників Ю. Федьковича, С. Воробкевича, Г. Воробкевича, О. Кобилянської та ін. А його ґрунтовна праця «Життєпис Осипа Юрія Гординського-Федьковича» (1911) є не лише монографічним дослідженням життя і творчості буковинського поета, яке не втратило свого значення і на сьогодні, а й досить детальною суспільно-культурною історією краю взагалі. Він опублікував також цінні «Матеріали до історії буковинської Русі» (1908—1909). О. Маковей рішуче викривав буржуазно-націоналістичних верховодів на Буковині («Листи з Буковини», 1906 та ін.), за що С. Смаль-Стоцьким був притягнений до «суду честі». І хоч за ним не було визнано вини, він все ж змушений був залишити Буковину. Характерно, що саме у Чернівцях О. Маковеем були написані його найзлободенніші памфлети, спрямовані проти українських буржуазних націоналістів («Як Шевченко шукав роботи» та ін.).

Наприкінці XIX — на початку XX ст. доробок буковинських письменників посідає значне місце в загальноукраїнському літературному процесі. Твори буковинських авторів перекладаються російською, німецькою, польською, чеською, сербською, румунською і молдавською мовами, прихильні оцінки їх доробку з'являються в російській та європейській критиці.

Говорячи про творчість буковинських письменників цього періоду, слід усвідомити, що вона розвивалася в умовах настійного розпалювання австрійським урядом при запопадливому прислужництві румунізаторів та українських буржуазних націоналістів національної ворожнечі між основними етнічними групами краю — українцями та молдаванами (волохами). І до людської та громадянської честі й гідності українських письменників Буковини належить те, що вони рішуче виступали і проти румунізаторів («До наших румунізаторів», «Сочава» Ю. Федьковича, «Що старий Прут каже» С. Воробкевича та ін.) і проти укра-

їнського націоналістичного панства. Це до нього гнівно звертався Ю. Федькович у вірші «На новий рік» (1886):

Хто винен? — «Ляхи винні,
Ляхи та румуни!»
Так скажете. О прехитрі
Ви полорозумні!
Що ляхи нам удіяли,
А що нам волохи...⁵¹²

Одночасно письменники Буковини написали ряд творів про споконвічні дружні взаємини між українцями та молдаванами («Волошин» Ю. Федьковича, «Гарна волошка» С. Воробкевича). Для них Буковина була краєм трудівників, де «гуцул косу песе в росу, волох просо сіє» («Буковина» Ю. Федьковича), життєві інтереси яких спільними («Некультурна» О. Кобилянської). Оспівали вони також дружбу, загартовану в боях проти спільних ворогів (драма «Хмельницький» Ю. Федьковича, вірш «Казнь Івана Підкови» та поема «Тимош Хмельницький» С. Воробкевича, повість «Ярошенко» О. Маковея та ін.). С. Воробкевич, вільно володіючи молдавською мовою, деякі свої вірші створив у двох варіантах — українському і молдавському («Івоніка Дарій — буковинський опришок» — «Івоніка Дарій — хоц буковинян», «Заграй ми, цигане старий...» — «Сэ-мь кынць, кобзар бэтрын, чева...» та ін.). Деякі його твори існують лише молдавською мовою. Писав молдавською мовою і Г. Воробкевич. Розробкою молдавської тематики, закликком до злагоди між братніми народами письменники робили реальний внесок у справу боротьби проти розпалювання міжнаціональної ворожечі на Буковині.

Як уже зазначалося, життєдайним джерелом для розвитку української літератури на Буковині була народна творчість, з якої письменники щедро черпали теми і сюжети, живу розмовну мову, образотворчі засоби. Буковинські письменники кращими своїми творами збагатили її скарбницю. Відомими народними піснями, наприклад, стали «Як засядем, браття, коло чари...» Ю. Федьковича, «На чужині (Буковинно моя мила, мій солодкий краю...)», «Над Прутом у лузі...» С. Воробкевича, а його «Заграй ми, цигане старий...» набула популярності як молдавська народна пісня «Сэ-мь кынць, кобзар бэтрын, чева...», «Два листи (Пишу листи, пишу кров'ю і слезами...)» Д. Макогона та ін. Деякі з них зазнали обробки народом і побутують і досі у багатьох варіантах.

Письменники Буковини зробили багато як збирачі народної творчості. Вони були першими фольклористами і етнографами у краї. Зібрані ними пісні становлять цінне надбання і опубліковані вже за наших часів — «Народні пісні Буковини в записах Юрія Федьковича» (К., 1968), «Народні пісні з-над Дністра в

⁵¹² Писання Осипа Юрія Федьковича, т. 1. Львів, 1902, с. 483.

записах Євгенії Ярошинської» (К., 1972). Народнопоетичні твори, записані переважно вчителями, друкувалися на сторінках буковинської преси. Збиранню буковинського фольклору приділяло увагу і Російське географічне товариство, заходами якого видано том «Пісні Буковинського народу» (К., 1875), що складається з 398 пісень різних жанрів. Народна творчість цього часу збагачується у тематичному і жанровому відношенні, зокрема з'являються «канадійські співанки», в яких відображено важку долю тих буковинців, що шукали порятунку за океаном.

Ой Канадо, Канадочко, Канадо небого,
Зрадила ти з Буковини газду не одного,—

тужно розповідає така співанка, складена Василем Стащуком з Вікна. Співанки про долю буковинського селянина писав також Сидір Ботушанський з с. Глибокої, відомою народною поетесою була проста селянка з с. Хлівище Кіцманського повіту Зіновія Каниук (1837—1915), мати одного з організаторів Компартії Буковини і першого секретаря її Центрального Комітету С. І. Каниука. Її вірші-коломійки розповідають про злидні селянина-трудівника, вдів, сиріт. Є свідчення, що напередодні першої світової війни з буковинською народно-поетичною творчістю познайомився, перебуваючи у Карпатах, В. І. Ленін. «Титан людської мислі, геній соціалістичної революції, людина чарівної духовної краси, Ленін захоплювався буковинським фольклором,— писав академік АН УРСР А. Кримський.— Про це мені неодноразово розповідали буковинські і галицькі старожили. Володимир Ілліч був буквально закоханий в буковинські пісні»⁵¹³.

Перебуваючи у тісному зв'язку з життям, українська література на Буковині початку ХХ ст. в умовах піднесення революційних настроїв, під впливом російської революції 1905—1907 рр. набуває нових рис, що проявлялися насамперед у творчості молодого покоління письменників. Вони були активними учасниками подій, своїм словом служили революційній справі. Це був період, коли, як писав у першотравневій листівці 1907 р. Іван Діброва, «клич: «Робітники всіх країн, єднайтеся!» лунає і з'єднує під один прапор всіх пригноблених...»⁵¹⁴ Тема революційної боротьби, ролі робітничого класу в поваленні капіталістичного світу набирає все ширшого звучання в буковинській поезії.

Вставаймо, браття, в ряд один до бою,
Прапор червоний берім із собою,

— закликав у вірші з красномовною назвою «Робітник» (1907) Д. Макогон.

Дмитро Макогон (1881—1961), як і О. Маковей, був галичанином, але більше 20 років провчителював по буковинських шко-

⁵¹³ Радянська Буковина, 1940, 4 липня.

⁵¹⁴ Письменники Буковини. К., 1958, с. 11.

лах і у довоєнні роки був одним з найплідніших письменників на Буковині. Його вірші, оповідання і фейлетони із збірок «Музицькі ідилії» (1907), «Шкільні образки», «Учительські газети» (1911), «Проти хвилі», «По наших селах» (1914) розповідали про важку долю буковинського села і селянина, української школи і вчителя, були сповнені їдкою іронією та вбивчого сарказму на адресу «рідного» панства. Особливо дошкульним щодо цього був цикл «З зеленої та студеної Буковини».

«Оригінальним талантом» назвав І. Франко вчителя Данила Харов'юка (1883—1916), автора написаних гуцульським діалектом оповідань про важке життя Гуцульщини, жорстокий визиск, який панував на ній («Смерть Сороканюкового Юри», «Послідне верем'є» та ін.). Як поет, прозаїк і публіцист під псевдонімом Іван Діброва активно виступав учитель Гаврило Гордий (1881—1917). Він брав участь у революційному русі, сидів у в'язниці («Різдво в тюрмі», «З тюрми»). У циклі віршів-веснянок поет висловив впевненість, що «настане світ і лад новий». Як і Д. Макогон, І. Діброва написав ряд сатиричних творів, спрямованих проти націоналістичного панства. Творчу активність як поет, а головним чином як перекладач з російської літератури (І. Тургенєва, М. Салтикова-Щедріна, Л. Толстого, А. Чехова, Максима Горького та ін.) проявляв передчасно померлий Володимир Карбулицький (1884—1908).

З першими своїми поетичними спробами напередодні першої світової війни виступили В. Кобилянський, Д. Загул, М. Марфієвич та ін.

Друга половина XIX — початок XX ст. характеризуються позбавленням у забудові міст Буковини, головним чином Чернівців. За цей час зведено і кілька будівель, що є справжніми пам'ятками зодчества. Так, протягом 1864—1882 рр. будувався комплекс резиденції митрополитів Буковини (тепер Чернівецький орден Трудового Червоного Прапора державний університет). Її автор чеський архітектор Йосеф Главка (1834—1908) старанно вивчив і використав традиції буковинської народної архітектури щодо прикрас з різьбленого каменю, яким здавна славилися дорошівецькі та хотинські майстри, покрівлі даху глазурованою черепицею і розпису стель в залах у стилі української народної орнаментики килимів, писанок, вишиванок тощо. З інших архітектурних споруд виділяються будинок у стилі модерну Чернівецького вокзалу (1898—1903), приміщення міського театру (1904—1905), збудованого за проектом віденських архітекторів Ф. Фельнера та Г. Гельмера в стилі так званого віденського барокко з використанням у деталях елементів модерну, будинок, в якому зараз міститься Чернівецький міський Компартії України, прикрашений скульптурами та різноколірною мозаїкою, плафон у цьому приміщенні виконаний буковинським художником М. Івасюком. У Чернівцях, Кіцмані, Сторожинці та Вижниці побудовано ряд адміністративних приміщень за

тогочасними типовими проектами, які не враховували місцевих традицій чи особливостей. Це саме можна сказати і про будівлі гімназійних приміщень, крім названих міст, ще у Вашківцях.

Певні зрушення сталися і в розвитку образотворчого мистецтва. Визнання мистецької громадськості у цей час здобуває викладач малювання в Чернівецькій вищій реальній школі Юстин Пігуляк (1845—1919). Здобувши освіту у Віденській Академії мистецтва, він відзначився як портретист (автопортрет, портрети Ю. Федьковича, С. Воробкевича, О. Кобилянської), автор жанрових картин («Гуцули», «Любов і вірність») та пейзажів.

Його учнем був син заставнівського столяра Микола Івасюк (1865—1937). Він також учився в Академії мистецтв у Відні, вдосконалював свою майстерність у Мюнхені. Тут мав нагоду познайомитися з І. Репіним, який допоміг порадами у роботі над історичними полотнами. Історична тема, а точніше — тема визвольної війни українського народу 1648—1654 рр. посідає центральне місце у творчому доробку М. Івасюка. Його пензлю належать полотна «Вїзд Богдана Хмельницького в Київ», роботу над яким схвально оцінив І. Репін, «Богун під Бересточком», «Битва під Хотинном» та ін. Типи буковинських селян знайшли своє втілення в жанрових картинах «Відпочинок», «Жнива», «Буковинець» і особливо у відомому полотні «Мати» (1903). Завоював популярність художник і як портретист, і як автор лірико-романтичних сюжетів на мотиви українських народних пісень. У 1899 р. він заснував у Чернівцях художню школу для «талановитої, та бідної молодіжі», якою керував до виїзду у Львів у 1908 р. Серед вихованців цієї школи звернув на себе увагу вже своїми ранніми творами «Ранок у горах» (1910), «Ставок заснув» (1911), «Убога хата» (1912) К. Держик.

Першою жінкою-художницею на Буковині була подруга О. Кобилянської з дитинства Августа Кохановська (1863—1927). В її творчості головне місце зайняла гуцульська тематика («Повернення гуцулів з ярмарку», 1906; «Старий гуцул», 1910 та ін.). До кращих творів належить «Автопортрет» (1896). Відома також як пейзажист і графік, ілюстратор творів О. Кобилянської, І. Франка. Як художник відомий і брат письменниці С. Ю. Кобилянський (1866—1940), який навчався у Віденській Академії мистецтв. Його пензлю належать портрети сестри (1889, 1910), матері (1913), Т. Г. Шевченка (1911), а також кілька буковинських пейзажів.

З Буковиною пов'язана творчість художника Е. Бучевського (1843—1891), якому належать деякі розписи у резиденції митрополитів Буковини, Є. Максимовича — автора картини з життя українських і молдавських селян Буковини, а також західноукраїнських майстрів пензля О. Куриласа (1870—1951), Я. Пстрака (1878—1920) та ін.

З ужиткового мистецтва значні здобутки були в галузі різьбярства, центром якого стала Вижницька крайова школа різьбярства, токарства та металевої орнаментики. Вироби її учителів — прославлених народних майстрів Василя Шкрібляка (1856—1928), Василя Девдюка (1873—1951) та їх учнів були відомі далеко за межами краю. Вони відзначалися дипломами на міжнародних виставках у Парижі і Петербурзі, Чикаго і Лондоні, Відні та Празі.

Створення культурних товариств у Чернівцях в другій половині XIX ст. стимулювали поживлення в галузі музичного життя. Спочатку існували хорові та музичні гуртки при чернівецькій «Руській бесіді». З них згодом оформилося музичне товариство «Буковинський боян» (1899) з філіями у Кіцмані, Вашківцях, Заставні, Садгорі та Вижниці, а в 1905 р. — «Товариство для плекання української музики, співу і драматичної штуки», при якому існувала музична школа ім. М. Лисенка. Популярністю користувалися концерти «Мішанського хору», за спованого у 1901 р. У музичному житті Буковини велика роль як організаторові і його активному учасникові належить С. Воробкевичу, який був не тільки письменником, а й професором музики, композитором, автором підручників музики і співу та співанок для українських і «волоських» шкіл Австрії, диригентом хорів. Ним створено музику до багатьох власних поезій, творів Т. Шевченка («Огни горять»), І. Франка («Ой ти, дівчино, з горіха зерня...»), Ю. Федьковича, на тексти молдавських і румунських поетів (В. Александрі, М. Ємінеску та ін.), до 15 вистав Львівського театру «Руської бесіди», в тому числі і «Назара Стодолі» Т. Шевченка. Учнями буковинського композитора були класик румунської музики Чипріан Порумбеску (1853—1883) та відомий в Європі музиколог Єузебій Мандичевський (1856—1929), родом з с. Молодії під Чернівцями. Він написав ряд українських хорів, мелодій на слова Т. Шевченка («І день іде, і ніч іде...»), Ю. Федьковича («Оскресни, Бояне!»), створив багато обробок українських, молдавських і російських народних пісень.

Значними подіями музичного життя на Буковині були приїзди М. Лисенка (1903, 1904), відомих оперних співаків Соломії Крушельницької (1911) та М. Менцинського.

Довгий час Буковина не мала свого театру. Ще з середини XIX ст. сюди приїжджали на гастролі німецькі трупи, пізніше румунські, а з створенням у 1864 р. українського професійного театру при товаристві «Руська бесіда» у Львові — і українська, яка, крім Чернівців, давала вистави в Кіцмані, Вижниці та ін. У складі львівського театру на гастролях на Буковині у 1875 р. побував і корифей українського професійного театру М. Кропивницький. У складі трупи театру в різний час виступали буковинці Філомена Лопатинська, С. Терлецький, І. Дудка. Театр львівської «Руської бесіди» систематично приїжджав на Буковину аж

до першої світової війни, знайомлячи буковинського глядача з кращими творами української, російської та світової драматургії. На чернівецькій сцені у 1910 р. вперше українською мовою зазвучав «Євгеній Онегін» у перекладі й постановці Й. Стадника.

Великим успіхом на Буковині користувався створений відомим українським письменником і культурним діячем Г. Хоткевичем перший народний Гуцульський театр з своїм специфічним репертуаром, зокрема спрямованою проти австрійської воячини виставою «Антон Ревізорчук», яка була заборонена комісаром поліції під час гастролей у Чернівцях (1911).

Окремі спектаклі виставлялися «Руським літературно-драматичним товариством», організованим С. Воробкевичем у 1884 р. В цих аматорських виставах брали участь колишні артисти львівського театру Теофіла Романович та М. Королевич-Душинський, які переїхали на Буковину. Серед аматорів театру успішно виступала і О. Кобилянська. Першою професійною буковинською трупною став організований музично-драматичний за своїм характером «Руський селянський театр», який очолив І. Захарко. Провідними акторами театру були Й. Кордасевич та І. Созанський. Основу репертуару складали твори наддніпрянських драматургів — «Невольник» М. Кропивницького, «Сто тисяч», «Безталанна» І. Карпенка-Карого, «Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського, драма Ю. Федьковича «Довбуш» та деякі п'єси західноєвропейської драматургії. Хоч театр проіснував лише до 1910 р., він залишив помітний слід у культурному житті краю.

Зрушеннями у всіх ділянках культури в другій половині ХІХ — на початку ХХ ст. Буковина була зобов'язана не якомусь особливо прихильному ставленню австрійських властей, а виключно творчим силам народу, щедро обдарованим природою синам селян, ремісників, дрібної інтелігенції такого ж походження, які відчували нерозривну єдність з братами на Сході, їх безкорисливу допомогу і в цьому черпали свою наснагу.

«...Як розвернулися б ці сили за кращих умов»⁵¹⁵, — писала Леся Українка в 1900 р. у статті «Малорусские писатели на Буковине». Але умови не покращилися. Для діячів української культури на Буковині вони були нестерпними. У 1908 р. змушений був залишити Чернівці й виїхати до Львова художник М. Івасюк. У 1913 р. переїжджає до Заліщиків О. Маковей, і хоч формально справа виглядала як підвищення (його призначено директором місцевої гімназії, а в Чернівцях він був гімназійним викладачем), насправді це була втрата і для письменника, якого з університетського міста, значного культурного центру, фактично заслали в глуху провінцію, і для культурного життя Буковини, в якому він на початку ХХ ст. відігравав першорядну роль.

⁵¹⁵ Українка Леся. Твори, т. 4. К., 1954, с. 350.

Численні переводи шкільними властями з місця на місце вчителя Д. Харов'юка не дали можливості розвинутися на всю силу його оригінальному письменницькому талантові. Його ім'я стало відоме громадськості лише завдяки І. Франкові. Позбавлений був посади (і засобів до існування) за участь у революційному русі учитель Г. Гордий (Іван Діброва). Припинив свою діяльність у 1910 р., не розвившись як слід, «Руський селянський театр» у Чернівцях тощо.

З початком першої світової війни австрійський уряд показав своє справжнє ставлення до культури українського народу, позакривавши всі культурні товариства, школи, органи друку.

Розділ VII

БОРОТЬБА ТРУДЯЩИХ ЗА СОЦІАЛЬНЕ Й НАЦІОНАЛЬНЕ ВИЗВОЛЕННЯ І ВОЗЗ'ЄДНАННЯ З РАДЯНСЬКОЮ УКРАЇНОЮ (1917—1940)

1. ВЕЛИКИЙ ЖОВТЕНЬ І ПІДНЕСЕННЯ РЕВОЛЮЦІЙНОГО РУХУ НА ПІВНІЧНІЙ БУКОВИНІ. ВСТАНОВЛЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ НА ХОТИНЩИНІ

У результаті переможного збройного повстання в жовтні 1917 р. в Петрограді скинуто буржуазно-поміщицький Тимчасовий уряд і проголошено Радянську владу. II Всеросійський з'їзд Рад створив революційний робітничо-селянський уряд — Раду Народних Комісарів на чолі з В. І. Леніним, прийняв історичні ленінські декрети про мир і землю, постанову про перехід влади на місцях до рук Рад робітничих, селянських і солдатських депутатів. Великий Жовтень поклав початок вільному розвитку народів Росії, їх зближенню і державному об'єднанню. Український народ слідом за героїчним російським пролетаріатом першим піднявся на боротьбу за Радянську владу.

З перемогою Великої Жовтневої соціалістичної революції почалася нова епоха в історії людства — епоха краху капіталізму і торжества комунізму. Революційні ідеї Великого Жовтня справили великий вплив на трудящих зарубіжних країн, у тому числі західноукраїнських земель, де розгорнувся масовий рух проти австрійського панування, за встановлення Радянської влади і возз'єднання з українськими і російськими братами.

У східній частині Буковини — на Хотинщині, яка входила до складу Росії, революційні події розвивалися в загальному руслі боротьби трудящих країни. Робітники, селяни, солдати частин російської армії, що перебували на території повіту, палко вітали створення Радянського уряду на чолі з В. І. Леніним, декрети II з'їзду Рад, учасником якого був і делегат від Хотинського повіту більшовик Л. Томах¹. На бурхливих мітингах у селах Хотинщини і частинах 8-ї російської армії більшовицькі резолюції знаходили широку підтримку революційних солдатів, трудящих повіту. 29 жовтня 1917 р. на ст. Ларга відбувся багатолюдний солдатський мітинг, учасники якого вітали повалення уряду Керенського і у прийнятій резолюції виявляли готовність

¹ Второй Всероссийский съезд Советов рабочих и солдатских депутатов, с. 244.

«стати, як один, на захист Військово-революційного комітету», допомогти йому «здійснити намічену істину пролетаріату»².

Наприкінці жовтня у с. Кельменцях відбувся об'єднаний мітинг солдатів і селян. На ньому, крім представників гарнізону, виступали голова Кельменецької волосної Ради В. В. Раренко, сільські активісти П. Ф. Кучейник, П. Г. Горобієвський, вимагаючи передати поміщицьку землю, пасовиська, ліс селянам³. Трудящі м. Новоселиці провели мітинг спільно з солдатами 12-ї дивізії і висловились за підтримку влади Рад⁴. 16—17 листопада у Хотині відбувся з'їзд солдатських комітетів полків, бригад і дивізій 33-го корпусу, який прийняв рішення про передачу влади Радам, про усунення комісарів Тимчасового уряду і переобрання есеро-меншовицьких військових комітетів. Для координації дій з Хотинською Радою робітничих і солдатських депутатів до складу новообраного більшовицького військово-революційного комітету корпусу увійшов один з активних керівників революційного руху на Хотинщині Й. І. Волошенко-Мардар'єв⁵. Того самого дня висловились за підтримку Радянської влади і представники військових комітетів 11-го корпусу, дислокованого у Герці. Делегатом від 165-ї дивізії цього корпусу на нараду фронтових представників, що проходила 14 листопада в Петрограді, було обрано уроженця с. Ставчани Хотинського повіту Н. Л. Адажія.

Проте на відміну від Північного і Західного фронтів, де революція перемогла уже до кінця жовтня 1917 р., на Румунському фронті, до якого входила 8-а армія, цей процес затягнувся. Позначались віддаленість і відірваність від революційних центрів, засилля контрреволюційного офіцерства, розтлінна діяльність есеро-меншовицьких «ревкомів», облудна пропаганда молдавської і української націоналістичної буржуазії, спрямована на відрив Бессарабії разом з Хотинщиною від Радянської Росії⁶. За цих умов особливо важливу роль відіграла делегація уповноважених від Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету і Ради Народних Комісарів, що прибула сюди наприкінці листопада 1917 р. Посланці революції виступали на мітингах і зборах у Динівцях, Новоселиці, Тарнавці, Синівцях, Герці та інших населених пунктах. Вони роз'яснювали солдатам, робітникам і селянам ленінські декрети про мир і землю, про демократизацію армії, про контроль над виробництвом, розповідали про міжнародне становище Республіки Рад, про великого

² Борьба за власть Советов в Молдавии (март 1917 — март 1918 гг.). Сборник документов и материалов. Кишинев, 1957, с. 169—170.

³ Історія міст і сіл Української РСР. Чернівецька область, с. 282.

⁴ Ципко К. Г. Вказ. праця, с. 73.

⁵ Там же, с. 71.

⁶ Дьков И. Хроника событий в Бессарабии (март 1917 — январь 1918 гг.). Кишинев, 1957, с. 69; Афтеник С. Я., Есауленко А. С., Игкис М. Б., Ройтман Н. Д., Шемяков Д. Е. Революционное движение в 1917 году и установление Советской власти в Молдавии. Кишинев, 1964, с. 348.

Леніна, привезли багато більшовицьких листівок і брошур, серед них і «Інструкцію селянам», підписану В. І. Леніним⁷. Зламавши опір контрреволюційних сил, більшовицький Військово-революційний комітет, обраний на II армійському з'їзді, наприкінці листопада 1917 р. оголосив себе вищим органом Радянської влади в районі розташування 8-ї армії⁸. 25 листопада між російськими солдатами 8-ї російської і 3-ї австро-угорської армій було укладено перемир'я і припинено військові дії від Дністра до Сірету. 26 листопада військові дії було припинено на всій Буковинській ділянці фронту.

Одним з корінних питань революції було питання про землю. Селяни Хотинщини, опираючись на ленінський декрет про землю, забирали землю поміщиків, монастирів, попів і розподіляли її між собою. Наприклад, селяни Романківців відібрали землю у поміщика Крупенського, а селяни Вовчинця і Данківців захопили землю у місцевих попів⁹. Наприкінці листопада були захоплені економії у Кельменцях, Негринцях, Толбурянах (нині Крутеньке)¹⁰. Селяни Круглика, Долинян, Ставчан, Білівців, Синжера (нині — Жилівка), Форосни, Щербинців та інших сіл рубали панський ліс¹¹. До кінця 1917 р. розподілили поміщицьку і церковну землю селяни Лівинців, Іванівців, Бузовиці, Грубни, Нелипівців, Ожева, Непоротова, Зарожан, Комарова, Клішківців, Білівців, Тарасівців та багатьох інших сіл¹². В окремих селах Хотинського повіту було розподілено і землю куркулів¹³.

Ради і сільські комітети розпоряджались на місцях як повноправні органи влади. Так, за рішенням Сокирянської волосної Ради і волосного ревкому сільські комітети, поряд з роздачею селянам поміщицьких земель, взяли у своє відання ліс і постачання населенню дров. Так само діяли Стальнівський та інші сільські комітети¹⁴. Влада перейшла до сільських та волосних комітетів і в інших населених пунктах Хотинщини.

Активну допомогу селянам подавали російські солдати. Солдати 16-го корпусу спільно з селянами забрали майно і землю восьми економії у Сокирянській волості. На початку листопада з'їзд представників полкових комітетів цього корпусу в с. Вашківцях постановив передати всі продовольчі запаси і худобу, рек-

⁷ Чернівецький краєзнавчий музей, Чернівці, 1957, с. 46.

⁸ Под знаменем Великого Октября. Сборник воспоминаний участников борьбы за власть Советов в Молдавии и коммунистического подполья в Бессарабии. 1917—1940 гг. Кишинев, 1967, с. 58.

⁹ За власть Советов. Хроника событий в Молдавии (март 1917 — январь 1918 гг.). Кишинев, 1969, с. 116.

¹⁰ *Иткис М. Б.* Крестьянское движение в Молдавии в 1917 г. и претворение в жизнь ленинского декрета о земле. Кишинев, 1970, с. 217.

¹¹ Борьба трудящихся Буковины, с. 66.

¹² Історія міст і сіл Української РСР. Чернівецька область, с. 294, 334, 459, 544, 545, 628, 637, 661.

¹³ *Иткис М. Б.* Вказ. праця, с. 254.

¹⁴ За власть Советов, с. 218.

візвану в поміщиків, селянським комітетам. Військові ревкоми уважно ставились до потреб населення. У с. Владичні за розпорядженням дивізійного комітету 2-ї Заамурської дивізії приміщення школи було звільнене для навчання дітей, а лазарет переведено у будинок священника. Рада солдатських депутатів 33-го корпусу 17 грудня передала Ставчанському виконкомові конфіскований паровий млин. 20 грудня 1917 р. ревком 16-го корпусу провів спільне засідання з Радою селянських депутатів Вашковецької волості, на якому вирішено вжити заходів до збереження громадського майна на території волості¹⁵. В одному з своїх виступів голова контрреволюційного «Сфатул церій» * І. Інкулець змушений був визнати, що аграрний рух селян разом з солдатами в Хотинському повіті набрав широкого розмаху і «немає впевненості, що війська будуть протидіяти цим безпорядкам»¹⁶. У ході спільної боротьби за владу Рад, за землю, мир і свободу міцніла й гартувалася дружба бессарабських трудящих з російськими революційними солдатами, які значно сприяли зростанню їх класової свідомості.

Визначною подією у житті українського народу було проголошення 12(25) грудня 1917 р. на I Всеукраїнському з'їзді Рад Радянської влади на всій території України. Революційні солдати 8-ї армії, робітники і селяни слали на адресу уряду Радянської України телеграми, висловлювали готовність підтримати всі його революційні заходи в боротьбі з контрреволюційною Центральною радою¹⁷.

Однак на перешкоді трудящим Хотинщини стала контрреволюційна українська та молдавська націоналістична буржуазія з української Центральної ради та бессарабського «Сфатул церій». Центральна рада прислала в Хотин повітового старосту з метою встановлення своєї диктатури в усьому повіті. Вона намагалась прибрати до своїх рук і 8-у армію. Але армійський ревком, виражаючи настрої солдатських мас, ухвалив: «Вважати Раду (Центральну раду.— Авт.) контрреволюційною і посилити боротьбу з нею»¹⁸. Трудящі Хотинщини і революційні солдати, керовані більшовиками, не визнали влади контрреволюційної Центральної ради і самозваного бессарабського «Сфатул церій», який поширював на Хотинщину свій вплив. Голова так званого уряду Молдавської республіки Ерхан на засіданні «Сфатул церій» 13 січня 1918 р. визнав, що в Хотинському повіті ненависть до «Сфатул церій» доходить до свого апогею¹⁹.

Трудящі Хотинщини визнавали лише одну владу — Радянську. Це непохитне прагнення з особливою силою проявилось на

¹⁵ Большевики Молдавии и Румынского фронта., с. 344, 353—354.

* Контрреволюційний орган молдавських націоналістів.

¹⁶ Иткис М. Б. Вказ. праця, с. 233.

¹⁷ Большевики Молдавии и Румынского фронта., с. 331—332.

¹⁸ Борьба трудящих Буковины..., с. 81.

¹⁹ Иткис М. Б. Вказ. праця, с. 261.

IV Селянському повітовому з'їзді, що відбувся 8—9 (21—22) січня 1918 р. у Хотині. З'їзд проголосив встановлення Радянської влади на території Хотинського повіту, визнав усі декрети, видані Радянським урядом. Одночасно висловив недовіря контрреволюційному «Сфатул церій»²⁰. Виконуючи рішення з'їзду, Хотинська Рада робітничих, солдатських і селянських депутатів затвердила 15 (28) січня порядок проведення в життя Декрету про землю. Радянська влада передала селянам Хотинщини 119,8 тис. десятин орної землі, в результаті чого селянське землекористування збільшилося на 64,7%. 12 (25) січня було націоналізовано Зарожанський цукровий завод, обрано з складу робітників заводське управління, введено нові норми виробітку і 8-годинний робочий день²¹.

V Селянський з'їзд Хотинського повіту (18 (15) лютого 1918 р.) підтвердив, що Ради селянських, робітничих і солдатських депутатів Хотинщини підпорядковуються Всеросійській Раді робітничих, селянських і солдатських депутатів та Раді Народних Комісарів. Проголосивши Радянську владу, трудящі Хотинщини продемонстрували свою відданість ідеям Великого Жовтня, Радянському урядові, незбориме прагнення бути в одній сім'ї з усім українським та братнім російським народами.

Проте революційні перетворення в Хотинському повіті були перервані розбійницьким нападом міжнародного імперіалізму, що діяв у тісному контакті з внутрішньою контрреволюцією. Хотинщина, як і вся Бессарабія, стала одним з перших об'єктів інтервенції імперіалістичних держав. Війська королівської Румунії уже в середині грудня 1917 р., загарбавши південні і центральні повіти Бессарабії, наприкінці січня 1918 р. підійшли до південних волостей Хотинського повіту. Створений 29 січня (11 лютого) 1918 р. у Могилеві-Подільському з представників Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів Хотинського, Бельцького та Сороцького повітів Бессарабський ЦВК разом з РВК 8-ї армії видав наказ про мобілізацію добровольців у цих повітах та частково у Подільській губернії, звернувся до трудящих з закликком дати нищівну відсіч інтервентам²². Відповідно до наказу Бессарабського ЦВК V Селянський з'їзд Хотинського повіту закликав усі місцеві Ради, всіх трудящих «разом з усією Росією і усім російським народом вжити всіх заходів до вигнання румун з Бессарабії». З'їзд прийняв резолюцію про мобілізацію населення і створення фонду оборони, про продовольство, підпорядковуючи все одній меті — розгрому ворога²³. Вислані в район ст. Окниці червоногвардійські загони в середині лютого 1918 р. зупинили просування інтервентів.

²⁰ Боротьба трудящих Буковини, с. 78.

²¹ Курило В., Ліщенко М., Романець О. та ін. Північна Буковина., с. 74.

²² История Молдавской ССР, т. 2. Кишинев, 1968, с. 81.

²³ Боротьба трудящих Буковини, с. 96.

Але 28 лютого 1918 р. територію Хотинського повіту окупували австро-угорські війська, що підключилися до розбійницького походу Німеччини на Україну. Всю повноту влади в повіті взяла у свої руки так звана група управління окупаційних військ, яка швидко знайшла спільну мову з буржуазно-поміщицьким земством та Хотинською міською управою, що відновили свою діяльність²⁴. Ради були розігнані, поміщикам поверталася худоба, земля, реманент, передані раніше Радянською владою селянам. Села були обкладені великими грошовими контрибуціями, що стягались жорстокими методами. Жителі с. Вашківців скаржились, наприклад, 27 червня голові Хотинської повітової управи, що австро-німецькі власті «утискують, насилують, б'ють, грабують, забирають вози та інший господарський реманент», наклали на село контрибуцію у розмірі 10 тис. крб., давши для сплати 24 год.²⁵ Але жорстокий терор не міг перетворити трудящих у мовчазних рабів, стерти з їх свідомості відчуття того, що вони були вільними громадянами Країни Рад. Боротьба проти окупантів і поміщиків тривала. Хотинський повітовий земельний комітет, що співробітничав з окупантами, зазначав 29 березня 1918 р., що «спостерігаються масові випадки самочинних розподілів сільськими громадами між своїми домогосподарями землі», що йде порубка панських лісів. Подібні факти мали місце у Стальнівцях, Білоусівці, Коповці, Макарівці, Тарасівцях, Бернові та інших селах. Селяни Клішківців та Поляни відмовлялися сплачувати орендну плату за монастирську землю²⁶, жителі Романківців забрали у місцевого поміщика хліб²⁷. У с. Керстенцях селяни С. Ромашко та І. Турецький відмовлялися односельчан не платити податки. У Зарожанах, Ставчанах, Долинянах, Рукшині, Лівинцях влаштовувались масові потрави поміщицьких посівів озимини²⁸.

Трудящі вдавалися і до збройного опору. 13 травня більше ста селян Бузовиці під керівництвом В. Г. Чабана виступили проти австрійських солдатів, що хотіли забрати у них землю і повернути поміщикам²⁹. 24 липня сталася збройна сутичка між жителями с. Ленківців і австрійською військовою командою. Окупанти жорстоко розправилися з учасниками виступу: обстріляли село з гармат, наклали на село контрибуцію в сумі 20 тис. крб. і пограбували його. Та це не залякало ленківчан. У серпні 1918 р. загін сміливців розгромив жандармський пост і розпра-

²⁴ Березняков Н. В., Бобейко И. М., Копанский Я. М. и др. Борьба трудящихся Бессарабии за свое освобождение и воссоединение с Советской Родиной. 1918—1940. Кишинев, 1970, с. 85.

²⁵ Боротьба трудящих Буковини, с. 118—119.

²⁶ Там же, с. 106—107.

²⁷ Юрченко А. Хотинское восстание. К., 1948, с. 38—39.

²⁸ Боротьба трудящих Буковини, с. 122.

²⁹ Історія міст і сіл Української РСР. Чернівецька область, с. 295.

вився з представниками окупаційних властей³⁰. У с. Перківцях було вбито австрійського солдата³¹. Навіть в умовах жорстокої окупації ідеї Великого Жовтня надихали трудящих Хотинщини відстоювати здобуті при Радянській владі завоювання, боротися проти реставрації буржуазно-поміщицьких порядків.

Боротьба трудящих північної частини Буковини розгорталася за інших, виключно складних умов. Після відходу російських військ австрійські загарбники намагалися ізолювати Буковину від революційної Росії, не допустити поширення звісток про соціалістичну революцію. Але ні кордон, ні суворя цензура не були в змозі протистояти проникненню ідей Великого Жовтня. Навіть урядова преса змушена була подавати скупі відомості про події в Росії. Уже 9—10 листопада 1917 р. місцева німецька газета «Czernowitzter allgemeine Zeitung» вимушена була сповістити про «більшовицьку революцію» в Росії. Правдиву інформацію про Жовтневу революцію, про історичні завоювання російського та українського пролетаріату й селянства принесли на Буковину колишні військовополонені і біженці, що поверталися з Росії, де були очевидцями, а то й учасниками революційних подій.

Поширенню ідей Великого Жовтня на Буковині сприяли і такі фактори, як усвідомлення населенням національної єдності всього українського народу, його близькість до російського народу, безпосереднє територіальне примикання до кордону Радянської країни. Тому чернівецька буржуазна газета «Буковина» з тривогою писала: «Більшовицькі гасла соціальної революції і політичної волі... переносяться й до нас»³². Про ставлення трудящих Північної Буковини до російського народу, до Радянської Росії, що відкрила трудящим шлях до миру і свободи, свідчить радісна зустріч населенням Чернівців російських парламентарів, що прибули сюди 27 листопада 1917 р. для укладення перемир'я. Один з російських солдатів виголосив коротку промову: «Ми бажаємо миру... Досить кровопролиття. Скажіть це своїм солдатам, мир повинен бути заключений. Хай живе мир і разом з ним вільна Росія!» Після підписання перемир'я багатолюдний натовп одностайно вигукував: «Хай живе мир!»³³

Навесні 1918 р. на Північній Буковині розгорнувся масовий аграрний рух. У березні він охопив села Бергомет, Лопушну, Лукавець, Шепіт, Чорногузи Вижницького повіту, Малий Кучурів Кіцманського повіту. У Вашківцях за ініціативою С. І. Кянюка було створено земельний комітет і обрано селянсько-робітничу Раду³⁴. 14 квітня у Вижниці на 10-тисячному мітингу се-

³⁰ ЧОДА, ф. 42, оп. 2, спр. 38, арк. 30.

³¹ Боротьба трудящих Буковини, с. 122.

³² Буковина, 1918, 15 травня.

³³ Боротьба трудящих Буковини, с. 73.

³⁴ Історія міст і сіл Української РСР. Чернівецька область, с. 125, 136, 175, 176, 501.

ляни, що прибули з навколишніх сіл, вимагали проведення земельної реформи і наділення їх землею за рахунок поміщицьких латифундій³⁵. Влітку 1918 р. селяни Вашковецького і Сторожинецького повітів збирали поміщицький хліб на полях, сіно на сінокосах і розподіляли між безземельними³⁶. Буковинські селяни рішуче виступали проти грабіжницьких реквізій. Так, селяни Великого Кучурова, Малого Кучурова, Веренчанки та інших сіл відмовлялись здавати хліб і худобу, чинили опір австрійським жандармам³⁷. У ряді сіл, зокрема Топорівцях, Шерівцях, Великому Кучурові, Тарашанах та інших, велася збройна боротьба проти окупантів³⁸.

Велика Жовтнева соціалістична революція дала поштовх виникненню комуністичного руху на Північній Буковині. Навесні 1918 р. з числа найсвідоміших робітників, селян та представників прогресивної інтелігенції були створені комуністичні організації у Чернівцях, Вижниці, Заставні, Вашківцях, Дорошівцях, Мамаївцях, Станівцях, Рогізни та інших місцях³⁹. Комуністи піднімали трудящих на боротьбу за владу Рад, за возз'єднання з Радянською Україною.

Активну роль у революційних виступах буковинських трудящих відігравали колишні військовополонені, що повернулися з Радянської Росії. «Серед селян Бергомета на Сіреті і навколишніх сіл,— жалівся властям великий поміщик Ю. Василько,— спостерігається заворушення, викликане розповідями солдатів, що повернулися з російського полону. Люди говорять про революцію, про розділ маєтків, відмовляються сплачувати орендну плату за пасовиська. В багатьох місцях підпалюють ліси»⁴⁰. Восени 1918 р. група колишніх солдатів у Чернівцях заявила: «Ми пройняті вірою росіян в свободу. Ми повернулися з фронту, озброєні до зубів, і хочемо вирвати Буковину з пазурів багачів і лихварів... Ми хочемо зробити з Буковини республіку. Ми хочемо організувати солдатські Ради, як їх мають росіяни, і влаштувати громадські справи, як їх влаштували російські солдати в Росії»⁴¹.

Під впливом пролетарської революції в Росії у жовтні — листопаді 1918 р. в Австро-Угорщині відбулася буржуазно-демократична революція. У відозві до народів Австро-Угорщини, підписаній головою Раднаркому В. І. Леніним і головою ВЦВК Я. М. Свердловим від імені молодого Країни Рад, висловлювалася революційна солідарність. Західноукраїнські трудящі

³⁵ Шевченко Ф. П. Революция в России и Буковина в 1917—1918 гг.— Вопросы истории, 1947, № 10, с. 74.

³⁶ Цийко К. Г. Вказ. праця, с. 95.

³⁷ Компанієць І. І. Становище і боротьба трудящих мас., с. 201.

³⁸ Буковина, 1918, 16 серпня, 11 жовтня.

³⁹ Боротьба трудящих Буковини..., с. 6.

⁴⁰ Торжество історичної справедливості, с. 375.

⁴¹ Там же, с. 375—376.

сприйняли це ленінське послання як заклик до посилення боротьби за своє соціальне і національне визволення⁴².

В умовах розпаду габсбурзької імперії особливо загострюється революційно-визвольна боротьба буковинських трудящих. У Хотині, Сокирянах, Старій Жучці, Великому Кучурові, Лужанах, Верхніх Петрівцях та інших населених пунктах повстали робітники й селяни роззброювали австрійських солдатів, вигнали представників окупаційної адміністрації, відновлювали і створювали Ради. У Чернівцях повстали солдати місцевого гарнізону⁴³. Крах монархії Габсбургів посилив одвічні прагнення до воз'єднання з Україною. З листопада 1918 р. в Чернівцях на велике народне віче зібралось близько 40 тис. чоловік⁴⁴, які представляли всі верстви трудового населення міст і сіл краю. Віче висловилося за «прилучення австрійської часті української землі до України»⁴⁵. Активний учасник віча і один з організаторів Компартії Буковини С. Канюк зазначав, що націоналістичні верховоди «намагалися залякати маси на вічі «московським більшовизмом», та віче все ж таки проголосило об'єднання не тільки з більшовицькою Україною, а й з більшовицькою Москвою. Це значить, що ідея більшовизму вже була поширена серед широких мас буковинських селян і робітників»⁴⁶. Інший учасник віча і революційного руху на Буковині поет М. Марфієвич згодом писав про велике враження, яке справила промова одного з перших буковинських комуністів І. Клевчука. Показуючи на схід, він говорив: «Звідти прийде нам допомога. Ленін не покине нас. Берімо, братці, приклад від росіян. Вони нам показали дорогу, і тільки цією дорогою пролетарської соціалістичної революції нам треба йти!» У відповідь на полум'яні слова ораторів над головами тисяч людей лунало: «Ми за революцію, ми за Леніна!»⁴⁷ Учасники віча викривали підступні дії контрреволюційної «Румунської національної ради», рішуче протестували проти намірів загарбання Північної Буковини королівською Румунією. Віче закінчилося великою демонстрацією. Деякі учасники віча одержали зброю⁴⁸. Буковинське віче 3 листопада 1918 р. було яскравим свідченням прагнення трудящих Північної Буковини до єдності з усім українським і російським народами, з Радянською країною.

Того самого дня, 3 листопада 1918 р., відбулася нарада представників комуністичних осередків, на якій було засновано Ко-

⁴² Під прапором Жовтня. Вплив Великої Жовтневої соціалістичної революції на піднесення революційного руху в Західній Україні. Документи і матеріали, т. 1, Львів, 1957, с. 97—99.

⁴³ Ципко К. Г. Вказ. праця, с. 97—98.

⁴⁴ Канюк С. Під чоботом румунських бояр. Харків, 1930, с. 15.

⁴⁵ Буковина, 1918, 10 листопада.

⁴⁶ Канюк С. Буковина в румунській неволі. Харків, 1930, с. 91.

⁴⁷ Радянська Буковина, 1966, 7 листопада.

⁴⁸ Кордуба М. Переворот на Буковині.— Літературно-науковий вісник, т. 3. Львів, 1923, с. 234.

муністичну партію Буковини — першу на західноукраїнських землях комуністичну організацію — і проголошено її крайовою організацією КП(б)У. ЦК Компартії Буковини очолив С. І. Кашук⁴⁹. Утворення Компартії Буковини було одним з вирішальних факторів у дальшому розгортанні революційно-визвольного руху в краї.

У результаті революційних дій робітників, селян міста Чернівці, Сторожинець, Заставна, Вашківці, Вижниця перебували фактично під контролем повстанців. Австрійський крайовий президент Ендорф змушений був визнати 4 листопада, що «жандармерія в багатьох селах роззброєна» і у Чернівцях він не може утримати ніякого порядку⁵⁰. Перед трудящими відкривалася реальна перспектива визволення від соціального та національного гноблення і воз'єднання з усім українським та братнім російським народами, з Країною Рад.

2. ЗАГАРБАННЯ ПІВНІЧНОЇ БУКОВИНИ І ХОТИНЩИНИ БУРЖУАЗНО-ПОМІЩИЦЬКОЮ РУМУНІЄЮ. ВСЕНАРОДНИЙ ОПІР ОКУПАНТАМ (ЛИСТОПАД 1918—1919 рр.)

Піднесення революційно-визвольного руху на Буковині під впливом ідей Великого Жовтня зустріло впертий опір буржуазно-поміщицької контрреволюції, зокрема українських, молдавських, румунських, німецьких, польських, єврейських буржуазних націоналістів, які створюють свої класові організації в особі так званих національних рад. Їх зусилля були спрямовані на збереження буржуазно-поміщицького ладу, паралізування революційно-визвольного руху, на перешкоду воз'єднання Північної Буковини з Радянською Україною, на підкорення краю іноземним поневолювачам.

На початку листопада 1918 р. український «Крайовий комітет» на чолі з буржуазним націоналістом О. Поповичем зробив спробу проголосити «самостійність» Буковини у складі модернізованої австрійської імперіалістичної держави, а згодом добивався приєднання краю до ЗУНР. Така контрреволюційна тактика сприяла тому, що Північна Буковина стала легкою здобиччю королівської Румунії.

Хотинщину намагався захопити уряд гетьмана Скоропадського, який прислав туди 7 листопада свого повітового старосту⁵¹.

Верховоди румунських та молдавських націоналістів 11 жовтня 1918 р. таємно від людського ока зібралися в Чернівцях на квартирі лікаря Ісидора Боді і «створили» «Румунську національну раду», на чолі якої поставили запеклого реак-

⁴⁹ Боротьба трудящих Буковини, с. 236.

⁵⁰ Nistor I. Amintiri răzlețe din timpul Unirei. Cernăuți, 1938, p. 472.

⁵¹ Юрченко А. Хотинское восстание, с. 38.

ціонера і одного з найбільших землевласників Буковини Янку Флондора. Ця «рада» визнавала як єдиний вихід з становища — негайну окупацію всього краю королівською Румунією. Її члени, підібрані «добрими румунами» — «групою інтелігентів, що залишалися послідовними прибічниками національної (румунської—*Авт.*) течії, «очолюваної професором Чернівецького університету Секстілом Пушкарю»⁵², не представляли інтересів народних мас, не користувалися їх підтримкою. «Румунська національна рада» розраховувала лише на силу багнетів королівського війська. 4 листопада 1918 р. Я. Флондор телеграфував румунському урядові, що становище на Буковині «стає дедалі критичнішим і вимагає настійної і негайної інтервенції румунської армії, оскільки в противному разі більшовицький рух, що розгорнувся, матиме найсерйозніші наслідки»⁵³. Для прискорення приходу румунських військ в Ясси був відраджений спеціальний посланець «Румунської національної ради» В. Боднареску. Правлячі кола Румунії, давно виношуючи загарбницькі плани, з поспішною готовністю дали свою «згоду» на окупацію Буковини. Тим більше, що, як інформував румунський прикордонний корпус 5—6 листопада, на Буковині «революційний рух надзвичайно інтенсивний, і є небезпека його поширення на нашу територію»⁵⁴. 8—11 листопада 1918 р. війська королівської Румунії окупували Північну Буковину. Українські буржуазні націоналісти з «Крайового комітету», нічого не зробивши для оборони краю, втекли в Галичину. Румунські війська зустріли на Північній Буковині та Хотинщині вороже ставлення трудового населення, а подекуди й збройний опір. Збройні сутички з інтервентами сталися в Ленківцях, Кліводині, Кормані, Динівцях тощо⁵⁵. Але молода, ще не зміцніла і нечисленна Компартія Буковини не змогла організувати масову збройну боротьбу з окупантами. Ворогові вдалося порівняно швидко зламати опір нечислених загонів.

Незаконність дій окупантів була настільки кричущою, що навіть окремі румунські діячі рішуче виступали проти цього акту. Так, один з лідерів румунської християнсько-соціальної партії А. Ончул спеціально поїхав до Ясс, щоб заявити румунському урядові протест проти направлення королівських військ на Північну Буковину⁵⁶.

Щоб надати видимість «законності» своєму розбійницькому акту щодо Північної Буковини, окупанти поспішно розпорядилися, щоб «Румунська національна рада» скликала у Чернівцях 28 листопада 1918 р. «Генеральний конгрес», на якому бу-

⁵² Unirea Bucovinei. Studii și documente. București, 1928, p. 34.

⁵³ *Liveani V.* 1918. Din Istoria luptelor revoluționare din România. București, 1960, p. 610.

⁵⁴ Ibid.

⁵⁵ *Шевченко Ф. П.* Вказ. праця, с. 79.

⁵⁶ Unirea Bucovinei, p. 108—109.

ковинська буржуазія, поміщики і духовенство проголосили «приєднання» Буковини до Румунії⁵⁷. 18 грудня король Фердинанд підписав декрет про включення Буковини до складу Румунського королівства.

Окупація краю призвела до дальшого занепаду і так підірваної війною економіки краю і зубожіння трудящих. Відчуваючи непевність свого становища на окупованій землі, загарбники намагалися максимально нажитися за рахунок нещадної експлуатації буковинських трудящих. Був посилений податковий гніт, під різними приводами на більшість сіл накладалися величезні контрибуції і штрафи. В містах і селах знахабніла вояччина забирала від населення хліб, худобу, домашні речі, гроші, продукти харчування. Так, через кілька днів після окупації Хотинського повіту п'яні солдати доценту пограбували с. Ставчани⁵⁸. Румунські військові власті видали наказ, за яким річна норма продовольства сім'ї, фуражу для худоби і насіння для засіву поля становила 30 пуд. зерна, а решта хліба підлягала здачі. За найменший опір цим здирствам вояччина чинила криваву розправу. Масовим екзекуціям було піддане населення Данківців, Динівців, Мендиківців та інших сіл. «Січуть солдатськими лопатками так, що м'ясо клаптями летить з селянських спин»,— повідомляв очевидець розправи румунських окупантів над мендиківськими селянами⁵⁹.

Становище трудящих ставало нестерпним через неймовірну дорожнечу товарів першої необхідності. Скрізь процвітала спекуляція. Порівняно з довоєнним злиденним прожитковим мінімумом витрати робітничих сімей на харчування і паливо зросли у 1919 р. у 15 разів⁶⁰. «Хліб замінений картоплею,— писала газета «Vorwärts»,— молока взагалі не купують, а з інших продуктів задовольняються лише небагато чим., все це йде за рахунок здоров'я людини»⁶¹. В умовах серйозного занепаду промислового виробництва капіталісти перекладали всі тягарі на плечі трудящих. Робочий день був збільшений до 12—14 год. Поміщикам були повернуті земля і майно, розподілені до цього між селянами. Правлячі кола Румунії, налякані розмахом селянського руху, вдалися до відволікаючого маневру: 7 вересня 1919 р. декретом короля оголошено проведення так званої аграрної реформи на Буковині. За своїми масштабами і політичною спрямованістю земельна реформа на Буковині мала відкрито дискримінаційний характер щодо українського селянства. Закон про реформу давав можливість органам влади позбавляти права тисячі українських селян на отримання землі. Разом

⁵⁷ ЧОДА, ф. 6, оп. 1, спр. 3, арк. 1.

⁵⁸ Архів зовнішньої політики СРСР (далі — АВП СРСР), ф. 28/с, папка 104, спр. 59 485, арк. 21.

⁵⁹ Боротьба трудящих Буковини, с. 151—152.

⁶⁰ Там же, с. 170.

⁶¹ Там же, с. 171.

з тим окупанти вирішили використати аграрну реформу для румунізації північної частини Буковини, переселивши сюди румунських колоністів і наділивши їх кращими ділянками землі в суцільно українських селах. Француз Марсель Жійяр звернув увагу, що аграрна реформа на Буковині «мала явно румунський національний характер»⁶².

По-злодійськи захопивши Північну Буковину, румунські загарбники для забезпечення колоніального грабунку краю спішили утвердити свою політичну владу. Королівським декретом від 18 грудня 1918 р. затверджено структуру окупаційної адміністрації на Буковині. Створювалася видимість автономії краю, для чого встановлювалось дві посади міністрів Буковини: один міністр — делегат уряду з місцем перебування у Чернівцях для безпосереднього керівництва окупаційною адміністрацією (Я. Флондор), а другий — у Бухаресті (І. Ністор). Опорою окупаційного режиму були румунські окупаційні війська, поліція, жандармерія, сигуранца (органи державної безпеки), прокуратура і судові органи, численний чиновницько-бюрократичний апарат. Він формувався як зі спеціально надісланих кадрових працівників буржуазно-поміщицького апарату Старого королівства, так і з місцевих найреакційніших елементів румунських та українських буржуазно-націоналістичних організацій, що пішли на співробітництво з окупантами. В краї було введено стан облоги, заборонено діяльність всіх прогресивних організацій. З особливою люттю переслідувалися ті, хто запідозрювався у симпатіях до більшовиків, до Країни Рад. Головні зусилля окупаційної армії та адміністративного апарату були спрямовані на придушення революційного і національно-визвольного руху у краї, перетворення його в аграрно-сировинний придаток Румунії і «санітарний кордон» проти Радянської країни.

Політика терору і жорстоких переслідувань поєднувалася з розгнужаною антирадянською, шовіністичною пропагандою, метою якої було витравити з свідомості трудящих ідеї соціалістичної революції, паралізувати їх прагнення до воз'єднання з Радянською країною, вбити почуття класової єдності трудящих різних національностей. 11 листопада 1918 р. королівський уряд затвердив статут «Центральної урядової служби національної пропаганди на Буковині» з місцем перебування в Чернівцях, яка підпорядковувалася безпосередньо румунському урядові. Завданням цієї служби було переконувати буковинське населення в «справедливості і необхідності воз'єднання Буковини з усіма румунськими територіями; присікати будь-яку пропаганду, спрямовану проти румунського «національного ідеалу»⁶³. Ця служба мала не тільки пропагандистські, а й репресивні функції. Здійснення румунського «національного ідеалу» зводилось

⁶² *Gillard Marcel. La Roumanie nouvelle. Paris, 1922, p. 24.*

⁶³ *Unirea Bucovinei, p. 84—85.*

до пасильницької румунізації українського населення. Офіційна пропаганда намагалася довести «історичні права» Румунії на Північну Буковину, вдаючись до фальсифікації історичного минулого, оголосивши буковинських українців «румунами, які забули свою рідну мову».

З перших днів окупації румунська мова була проголошена обов'язковою державною на Північній Буковині. «Ми, — заявив префект Хотинського повіту А. Круду в листопаді 1918 р., — здійснимо повну румунізацію Хотинського повіту за 3 місяці»⁶⁴. Румунські окупанти закривали в селах українські й російські школи, виганяли українських вчителів і заміняли їх румунськими. Були закриті українські гімназії у Кіцмані та Вижниці, а в Чернівцях об'єднано з німецькою гімназією. Восени 1919 р. румунізовано Чернівецький університет. Румунізатори намагались стерти з карти Буковини навіть споконвічні назви українських населених пунктів, замінюючи їх румунськими. Сторожинець був перейменований на Флондорень, Глибока — на Адінката, Жучка — на Моші, Неполоківці — на Грігоре Гіка-воде, Чорний Потік — на Переу Негру та ін.⁶⁵ Окупанти вимагали змінювати навіть українські імена та прізвища на румунські. Для доведення «румунського» характеру Північної Буковини окупанти прямо фальсифікували статистичні дані. За результатами румунського перепису населення 1919 р. виходило, що число українців у краї скоротилось у порівнянні з 1910 р. на 90 тис. чол., а румунів — зросло на 100 тис. чоловік⁶⁶. Окупанти забороняли видавати українські книжки, газети, закривали читальні, бібліотеки. Опір окупантам зростав з кожним днем. Він проявлявся у різних формах. У с. Раранчі Чернівецького повіту населення не дозволяло, наприклад, розпочинати навчання в школі румунською мовою, у Старих Бросківцях Сторожинецького повіту селяни розгромили 11 січня 1919 р. «національний дім» — центр румунізації на селі⁶⁷. В окремих селах трудящі розправлялись з найбільш неадекватними представниками румунської воячини. У с. Мендиківцях Хотинського повіту селяни вбили одного і поранили двох румунських солдатів, у с. Динівцях цього самого повіту побито трьох румунських солдатів⁶⁸. Масовою формою протесту проти окупаційного режиму були численні втечі населення за Дністер.

Найвизначнішою подією у визвольній боротьбі трудящих Хотинщини проти румунських загарбників було Хотинське повстання у січні 1919 р. Хотинська більшовицька організація та підпільний ревком, очолюваний більшовиком Й. І. Волошенком-Мардар'євим, Л. Я. Токаном та іншими, готували повстання як

⁶⁴ АВП СССР, ф. 28/с, папка 104, спр. 59 485, арк. 21.

⁶⁵ Monitorul Bucovinei, 1919, 19 серпня.

⁶⁶ Воля народа, 1919, 11 вересня.

⁶⁷ *Компанієць І. І.* Становище і боротьба трудящих мас., с. 353.

⁶⁸ Боротьба трудящих Буковини, с. 151—152.

складову частину загальної боротьби трудящих України і Молдавії за визволення від іноземних інтервентів і внутрішньої контрреволюції. Більшовики Хотинщини, як і всієї Бессарабії, керувалися вказівками Бессарабського бюро ЦК РКП(б). Наприкінці 1918 р. представники Хотинської більшовицької організації взяли участь у нараді більшовиків півдня України і Бессарабії з питань організації збройної боротьби проти інтервентів. Підготовці повстання сприяли створені на лівобережжі Дністра з революційно настроєних втікачів-українців, молдаван, росіян та представників інших національностей з Хотинського та інших повітів Бессарабії «Міжнародний бессарабський союз» та «Союз бессарабців» і приурочували його до часу підходу Червоної Армії до Дністра.

У Хотині та багатьох селах повіту були створені підпільні повстанські комітети з учасників революційного руху і колишніх фронтовиків. Вони очолили повстанські групи і загони, зокрема, у Хотині — В. П. Кандиба, Л. Х. Воронянський, К. Е. Шинкаренко, Д. С. Чобан, С. Туховський, Г. Журавець, І. Ткаченко та інші, в Рукшині — К. С. Єремецький, Ф. П. Шестобуз, у Малинцях — більшовик Д. Т. Чекмак, у Клішківцях — С. В. Палагнюк, С. С. Богачик, у Данківцях — більшовик Л. П. Руснак, Т. Н. Леваднюк, у Анадолах — М. В. Просвірін, у Зарожанах — Ф. І. Дубковецький, у Ставчанах — більшовик Н. Л. Адажій, у Ленківцях — В. І. Крючков (Цвинтарний), у Кельменцях — колишній політкаторжанин більшовик В. В. Раренко та ін. Наприкінці 1918 — на початку січня 1919 р. повітовий ревком провів кілька нарад представників повстанських комітетів більшості сіл повіту, на яких вироблено план проведення повстання. Було встановлено зв'язки з повстанськими загонами, а також з революційними організаціями бессарабців на лівому березі Дністра, надруковано і розповсюджено листівки і звернення з закликами до збройного повстання, організовано доставку зброї⁶⁹. Посилення окупаційного режиму, ріст невдоволення і обурення народних мас, а також надії на швидке просування Червоної Армії, що переможно рухалася на Київ, спонукали керівників повстання форсувати його підготовку і початок. Коли загін повстанців у складі 250 чоловік 19(6) січня 1919 р. переправився в районі Могилева-Подільського через Дністер і розпочав успішні дії проти румунських загарбників у придністровських містах і селах, визволивши Окницю, Атаки, Сокиряни, села Сокирянської волості Михалкове, Волошкове, Ломачинці, Непоротове та ін.⁷⁰, Хотинський ревком дав наказ розпочати загальне повстання. В ніч на 23(10) січня 1919 р. повстанці Хотинського і Рукшинського загонів у результаті

⁶⁹ Лихолат А. В. Хотинське повстання — героїчна сторінка боротьби трудящих Північної Буковини за владу Рад. — Героїчна Хотинщина. Львів, 1972, с. 47.

⁷⁰ Ципко К. Г. Вказ. праця, с. 110.

смільної атаки розгромили румунську охорону в с. Атаках, захопили мости через р. Дністер, взявши в полон 100 румунських солдатів та захопивши 10 кулеметів і іншу зброю. До ранку був звільнений Хотин. Румунські війська в паніці відступали⁷¹. Від імені повсталого народу Хотинський ревком взяв владу і керівництво повстанням у свої руки. Він оголосив незаконним приєднання Хотинщини до Румунії, проголосив відновлення демократичних свобод, звільнення політичних в'язнів, звернувся до населення з закликом дотримуватися революційного порядку, видав наказ про мобілізацію у повстанську Бессарабську народну армію чоловічого населення віком від 18 до 25 років, а в Хотині — до 40 років⁷². Було сформовано Анадольський, Данковецький і Рукшинський полки, по 1 тис. чоловік кожен, кавалерійський ескадрон, артилерійський дивізіон і багато селянських загонів⁷³. Так, у загоні сіл Недобоївців налічувалось 450 чоловік, Клішківців і Малинців — по 400, Данківців — 350, Рукшина — 200, Стальнівців — 120 чоловік⁷⁴, що свідчить про масовість повстання. Всього в повстанні, що охопило близько 100 населених пунктів, брало участь понад 30 тис. чоловік — українців, росіян, молдаван. Повстанням вдалося визволити майже увесь повіт⁷⁵. Ревком оголосив, що вся земля переходить у руки селян⁷⁶. На визволеній території почався процес відновлення Радянської влади.

Повстання на Хотинщині викликало значний відгук і підтримку трудящих Буковини і Поділля. Незважаючи на те, що з 26 січня на території краю був запроваджений стан облоги, робітники Чернівців оголосили страйк, а дещо пізніше зробили спробу підняти збройне повстання. У с. Мамаївцях та інших селах готувалися збройні загоны для підтримки хотинських повстанців. Особливо активну допомогу подали повстанцям трудящі Поділля (зброєю, боеприпасами, безпосередньою участю у повстанні). Цю справу очолив підпільний Кам'янець-Подільський повітовий комітет КП(б)У. При ньому була створена спеціальна комісія, яка допомагала вишукувати зброю для хотинців⁷⁷.

Однак повстання проходило у складних умовах повної ізоляції Хотинщини. Петлюрівська Директорія уклала угоду з королівською Румунією про спільну боротьбу проти хотинських

⁷¹ Юрченко А. Хотинское восстание, с. 131.

⁷² Борьба трудящихся Молдавии против интервентов и внутренней контрреволюции в 1917—1920 гг. Сборник документов и материалов. Кишинев, 1967, с. 225.

⁷³ Хотин в огне восстаний. М., 1929, с. 44.

⁷⁴ Історія міст і сіл Української РСР. Чернівецька область, с. 647, 654, 661, 663.

⁷⁵ Хотинское восстание. Сборник документов и материалов. Кишинев, 1976, с. 8.

⁷⁶ Там же, док. 61, с. 66.

⁷⁷ Лихолат А. В. Хотинське повстання., с. 51.

повстанців. Червона Армія не змогла подати допомогу, бо тільки у квітні 1919 р. з боями підійшла до Дністра. Повсталим не вистачало зброї, досвідчених командирів для боротьби проти значних сил, зосереджених проти них румунським командуванням. Давши останній бій під Хотином, понад 4 тис. повстанців і 50 тис. біженців при 40 кулеметах і 6 гарматах 30—31 січня організовано разом з Хотинським ревкомом перейшли через Дністер на Поділля. Група повстанців, що діяла на півдні Хотинщини, пробилась на Поділля під прикриттям бронепоезда в районі Могилева-Подільського⁷⁸.

Захопивши вдруге Хотинщину, румунські загарбники розстріляли, спалили живцем або втопили в Дністрі понад 15 тис. чоловік, спалили повністю або більшу частину сіл Атаки, Недобойці, Рукши, Данківці, Ставчани, Долиняни, Каплівка, Чепони, Стальнівці, Пригородок, Владична, Керстенці та багато інших⁷⁹. Тисячі жителів було піддано жахливим катуванням, посаджено в тюрми, відправлено на каторгу.

Трудящі Радянської Росії і України знали про героїчну боротьбу хотинських повстанців, палко бажали їм перемоги. Знав про повстання і В. І. Ленін⁸⁰. А коли повстанці зазнали поразки, уряди Радянської Росії і Радянської України гнівно засудили звірства румунських інквізиторів спільною нотою від 1 травня 1919 р.

Незважаючи на поразку, Хотинське повстання мало велике значення в боротьбі трудящих північної частини Буковини і Бессарабії за відновлення влади Рад. Повстання відтягло на себе значну частину румунських та петлюрівських військ і сприяло успішному просуванню на захід Червоної Армії. Влившись згодом у ряди регулярної Червоної Армії, зокрема в 45-у Червонопрапорну стрілецьку дивізію Й. Е. Якіра, хотинці зробили вагомий внесок у розгром ворогів Країни Рад на фронтах громадянської війни. М. Нягу та Д. Т. Чекмак — прославлені командири полків кавбригади Г. І. Котовського, М. П. Скutelник — командир кавалерійського ескадрону, М. В. Слива — командир кулеметної команди, Л. Х. Воронянський — помічник командира ескадрону, П. М. Величко — командир взводу та інші, що відзначились надзвичайною хоробрістю і безмежною відданістю справі революції, були нагороджені орденами Бойового Червоного Прапора⁸¹. Хотинське повстання переконливо розкрило брехливість тверджень румунських загарбників про «добровільне» приєднання Північної Буковини і Бессарабії до королівської Румунії. Воно увійшло яскравою сторінкою у літопис героїчної боротьби трудящих за своє соціальне і національне

⁷⁸ История Молдавской ССР, т. 2, с. 98.

⁷⁹ Боротьба трудящих Буковини, с. 162.

⁸⁰ Хотинское восстание, с. 118.

⁸¹ Історія міст і сіл Української РСР. Чернівецька область, с. 616, 663.

визволення та возз'єднання з Радянською Україною, з Країною Рад.

Ні масовий терор, ні переслідування окупантів не зламали волю трудящих до боротьби. На початку 1919 р. у Чернівцях страйкували металісти, залізничники, деревообробники та інші категорії робітників⁸². На першотравневу демонстрацію у Чернівцях з вимогами демократичних свобод вийшло у 1919 р. понад 10 тис. чоловік⁸³. У Кіцмані учасники першотравневої демонстрації закликали до возз'єднання з Радянською Україною⁸⁴. У 1919 р. страйкували трамвайники, електрики, офіціанти Чернівців, шкіряники Сторожинця та інші, вимагаючи підвищення платні й скорочення робочого дня⁸⁵. Дещо активізувався профспілковий рух. У 1919 р. виникла професійна спілка поштовиків, кілька профорганізацій серед ремісників⁸⁶. Буковинські робітники кріпили свою солідарність з пролетаріатом усієї Румунії. В листопаді 1919 р. робітничий клас Буковини взяв участь у одноденному загальному політичному страйку, що пройшов по всій Румунії, вимагаючи поліпшення матеріального становища і політичних прав⁸⁷.

Хотинське повстання дало сильний поштовх до розгортання боротьби буковинського селянства, що проявилось у захопленні поміщицької землі, відмові від орендної плати та від різних трудових повинностей, втечі від призову в армію, небажанні відзначати різні «національні свята» окупантів. У березні того ж року селяни с. Банилова над Сіретом приступили до поділу поміщицької землі⁸⁸.

Револьюційна боротьба охопила і солдатів. В листопаді 1919 р. спалахнуло повстання 113-го піхотного полку в Чернівцях, що складався в основному з буковинців. Частина з цих солдатів зазнала впливу більшовицьких ідей. «Безумовно,— говориться в одному з протоколів слідства,— що більшовицький дух, яким вони прониклись під час служби в австро-угорській армії, значною мірою мав вплив на вибух повстання»⁸⁹ (мається на увазі перебування полку у 1918 р. на Україні.— *Авт.*). Підготовкою повстання керували по-більшовицьки настроєні солдати. Серед них були українці Г. Нуцуляк, Білоусек, Ткачук, В. Дмитрюк, П. Лучак, Голубашенко, румуни — М. Ігнатеску, Константінеску, Унгурян, Котруцу, німці — А. Гейнріх, А. Броднер, угорці — П. Гергелі та ін.⁹⁰ Вони вели серед солдатів роз'яснювальну роботу, встановили зв'язки з чернівецькими ро-

⁸² Vorwärts, 1919, 29 January.

⁸³ ЧОДА, ф. 6, оп. 1, спр. 8, арк. 1, 6; «Vorwärts», 1919, 10 Mai.

⁸⁴ Історія міст і сіл Української РСР. Чернівецька область, с. 339.

⁸⁵ ЧОДА, ф. 119, оп. 1, спр. 6, арк. 1; спр. 39, арк. 1, 4, 14.

⁸⁶ Там же, спр. 39, арк. 14.

⁸⁷ Bukovina, 1919, 8 November.

⁸⁸ Боротьба трудящих Буковини, с. 169.

⁸⁹ ЧОДА, ф. 6, оп. 1, спр. 41, арк. 8.

⁹⁰ Там же, арк. 2, 6, 8, 11, 17, 21; спр. 383, арк. 1.

бітниками⁹¹. 17 листопада більш як 2 тис. солдатів полку виступили з казарм, обеззброїли пости, побили та розігнали офіцерів, розгромили склад, забрали зброю. Проходячи вулицями Чернівців, повстанці вигукували: «Не будемо служити румунам!», «Хай живе Україна!», «За Дністер!», «Хай живуть більшовики!»⁹² Прибувши у свої села Добринівці, Чуньків, Юрківці, Горошівці, Великий Кучурів, Малий Кучурів та ін., повсталі солдати спільно з односельцями громили жандармські пости, виганяли окупаційні власті, зривали і знищували румунські прапори, спалювали податкові документи тощо⁹³. Для придушення повстання румунський уряд кинув 3-й прикордонний та 13-й і 25-й піхотні полки, в ряді населених пунктів відбулися збройні сутички між повстанцями і карателями. Внаслідок недостатньої організованості повстанців, слабких зв'язків з робітничо-селянськими масами повстання солдатів 113-го полку зазнало поразки. До суду було притягнуто 149 чоловік, серед них 8 було засуджено до смертної кари, 134 — до ув'язнення від 5 до 20 років⁹⁴. Незважаючи на поразку, повстання мало важливе значення у боротьбі трудящих Північної Буковини проти посилення окупаційного режиму.

Хотинське повстання та повстання 113-го полку були яскравим свідченням самовідданої боротьби трудящих краю за возз'єднання з Українською Радянською державою. Це проявилось і в інших діях населення. Так, коли в липні 1919 р. у Вашківцях на Черемоші на багатолюдних зборах представник Паризької мирної конференції повідомив про те, що деякі населені пункти північної частини Буковини передбачається передати Польщі, і запитав, в якій державі вони хочуть жити: в Польщі, чи в Румунії, то всі присутні заявили: «Не хочемо ні під польською, ні під румунською владою, а хочемо приєднатися до Радянської України»⁹⁵. В листопаді 1919 р. одна з газет повідомляла, що 90% буковинського населення вірить у недалеке возз'єднання з Радянською Україною⁹⁶.

Масові виступи трудящих за звільнення північної частини Буковини від окупації, загальне вороже ставлення місцевого населення до румунських загарбників і його прагнення возз'єднатися з Радянською Україною змушували королівський уряд Румунії спішити з «узаконенням» свого розбійницького акту щодо Північної Буковини в міжнародних договорах. 1 лютого 1919 р. прем'єр румунського уряду І. Братіану звернувся з про-

⁹¹ Там же, спр. 41, арк. 5, 11, 17, 19; спр. 42, арк. 1—2.

⁹² Курило В., Ліщенко М., Романець О. та ін. Північна Буковина, її минуле і сучасне, с. 98.

⁹³ ЧОДА, ф. 6, оп. 1, спр. 41, арк. 22—23, 29.

⁹⁴ Там же, спр. 383, арк. 1; Боротьба трудящих Буковини, с. 184—185.

⁹⁵ Курило В., Ліщенко М., Романець О. та ін. Північна Буковина, її минуле і сучасне, с. 98.

⁹⁶ Робітничая газета, 1919, 7 листопада.

ханням до Паризької мирної конференції юридично оформити анексію Буковини⁹⁷. У зв'язку з цим уряд Радянської України 7 лютого в радіограмі голові конференції рішуче протестував проти такого незаконного домагання⁹⁸. Та керівники конференції, прагнучи перетворити західноукраїнські землі у плацдарм для здійснення своїх агресивних антирадянських планів, не зважили на справедливий вимогу Української РСР, ігнорували законні прагнення трудящих краю і на засіданнях конференції 6 і 16 квітня санкціонували приєднання Північної Буковини до Румунії⁹⁹. Країни Антанти постійно підтримували анексіоністські устремління румунської олігархії. Член спеціальної військової місії англійський генерал Грінлі заявив 17 травня 1919 р. у Кіцмані, що спроби відокремити Буковину від Румунії зустрінуть збройний опір з боку Англії¹⁰⁰. «Для вас війна ще не закінчена,— говорив той же Грінлі, звертаючись до румунських офіцерів,— але сьогодні ви захищаєте грудьми хоробрих румунських солдатів не вашу власну справу, а справу всієї Європи від руйнуючої небезпеки більшовизму»¹⁰¹.

У зв'язку з перемогою у березні 1919 р. Угорської соціалістичної революції відкривалася реальна перспектива об'єднання зусиль Радянської Росії і України з революційною Угорщиною для спільної боротьби з міжнародною контрреволюцією. Коли ж Антанта здійснила проти Радянської Угорщини пряму інтервенцію (у тому числі і королівська Румунія), В. І. Ленін від імені Радянського уряду 18 квітня 1919 р. дав наказ радянському командуванню здійснити прорив Червоної Армії через Галичину і Буковину і допомогти братньому угорському народові¹⁰², 21 квітня у телеграмі главному І. І. Вацетису і члену Реввійськради Республіки С. І. Аралову В. І. Ленін наставляв: «Просування в частину Галичини і Буковини необхідне для зв'язку з Радянською Угорщиною. Це завдання треба вирішити швидше і міцніше...»¹⁰³ Щоб уникнути кровопролиття і мирним шляхом вирішити питання про очищення Бессарабії та Північної Буковини від румунських військ і подати допомогу угорській революції, уряди Радянської Росії і Радянської України здійснюють важливі дипломатичні кроки. У спільній ноті від 1 травня 1919 р. вони поставили перед королівським урядом Румунії категоричну вимогу: негайно вивести окупаційні війська з Бессарабії¹⁰⁴. У ноті уряду Радянської України від 2 травня того самого року говорилося: «Звільнені від ярма габсбурзької династії, робітники й селяни Буковини були силою

⁹⁷ Правда, 1919, 4 лютого.

⁹⁸ Документи внешней политики СССР, т. 2. М., 1958, с. 64.

⁹⁹ Торжество історичної справедливості, с. 392.

¹⁰⁰ ЧОДА, ф. 12, оп. 1, спр. 79, арк. 1.

¹⁰¹ Боротьба трудящих Буковини, с. 177.

¹⁰² Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 38, с. 522, 523

¹⁰³ Там же, т. 50, с. 285—286.

¹⁰⁴ Документи внешней политики СССР, т. 2, с. 151.

підкорені новому, аж ніяк не кращому гнітові румунських поміщиків і румунській династії Гогенцоллернів. Буковина, перед якою відкривались перспективи визволення від усякого класового і національного гніту, стала здобиччю жадібної румунської військової та цивільної олігархії». Уряд УРСР рішуче застерігав румунський уряд, що захищатиме «всіма засобами право робітників і селян Буковини на вільне національне самовизначення і не допустить, «щоб між Радянською Угорщиною і Радянською Україною Буковина лишалась поневоленою»¹⁰⁵.

Отже, визвольний похід Червоної Армії, розпочатий навесні 1919 р. на захід, міг привести до визволення незаконно загарбаної Бессарабії і західноукраїнських земель, зокрема північної частини Буковини. Однак внаслідок різкого погіршення становища на Південному фронті успішно розпочата визвольна місія радянських військ була перервана. З падінням Угорської Радянської Республіки Румунія посилила свої домагання на Північну Буковину. Комісія з румунських і югославських питань рекомендувала 1 серпня 1919 р. Верховній раді Антанти приєднати до Румунії Буковину¹⁰⁶. 10 вересня 1919 р. представниками країн Антанти був підписаний Сен-Жерменський договір з Австрією, за яким вся Буковина передавалася Румунії¹⁰⁷. Так у результаті спільних зусиль королівської Румунії і міжнародного імперіалізму Північна Буковина — споконвічна слов'янська земля — всупереч волі народу була насильно включена до складу Румунського королівства. Проте трудящі Північної Буковини, відчуваючи постійну підтримку радянського народу, не втрачали надії на визволення і воз'єднання в єдиній сім'ї радянських народів і під керівництвом комуністів продовжували важку і вперту боротьбу проти загарбників.

3. РЕВОЛЮЦІЙНО-ВИЗВОЛЬНА БОРОТЬБА ТРУДЯЩИХ У 1920—1921 рр.

Придушивши масові збройні виступи у краї і домігшись санкції імперіалістичних держав на загарбання всієї Буковини, уряд буржуазно-поміщицької Румунії посилив соціальний та національний гніт, перекинув весь тягар післявоєнних економічних труднощів на плечі трудящих. Посилилася інтенсифікація праці робітників. При небувалому зростанні дорожничі платня робітників та службовців залишалася на низькому рівні. Посилилися репресії. У вересні 1920 р. румунський парламент прийняв антиробітничий закон Транку-Яшь, який фактично забороняв страйки. Буковинські робітники називали його «законом кайдапів». Жорстоко переслідувалися комуністичні організації, що діяли в глибокому підпіллі. За професійними організаціями

¹⁰⁵ Там же, т. 2, с. 152.

¹⁰⁶ Торжество історичної справедливості, с. 393.

¹⁰⁷ История дипломатии, т. 3. М., 1965, с. 164.

пролетаріату встановився постійний нагляд з боку таємної поліції.

Режим терору окупанти намагалися прикрити «демократичним» фасадом. Населенню анексованих земель надавалося формальне право посилати своїх депутатів у румунський парламент. Але виборчі кампанії використовувалися для розгнужданої політичної демагогії і шовіністичної пропаганди. В результаті насильств, грубого тиску на виборців, масових фальсифікацій до парламенту потрапляли тільки вірні слуги румунської олігархії.

Однак ні терор, ні політика насильницької румунізації, ні демагогія не зламали волі трудящих до боротьби. Зростання організованості пролетаріату, революційної свідомості, посилення його провідної ролі у визвольній боротьбі проявилися у масових страйках, демонстраціях та мітингах. На початку 1920 р. в Чернівцях страйкували робітники електростанції, водоканалу, пивзаводів, залізничники, пекарі, друкарі, перукарі. Вони вимагали збільшення платні на 50—100%, протестували проти зростаючої дорожнечі, проти свавілля окупантів¹⁰⁸. На першотравневу демонстрацію 1920 р. у місті вийшло більш як 20 тис. робітників промислових і комунальних підприємств, залізничників, поштовиків, службовців, викладачів, студентів, учнів і селян навколишніх сіл. Зі співом «Інтернаціоналу» вони несли плакати з гаслами «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!», «Хай живе Перше травня!», а також з вимогами 8-годинного робочого дня, загального виборчого права, свободи друку, рівноправ'я національностей, соціального забезпечення для бідних і сиріт. Демонстрація закінчилася масовим мітингом, учасники якого звернулися з полум'яним привітанням до своїх братів, трудящих Радянської України. Компартія Буковини з нагоди 1 Травня розповсюдила у краї революційні прокламації¹⁰⁹. Секретар ЦК Компартії Буковини С. Канюк писав, що в Чернівцях ніколи не було ще такої багатолюдної першотравневої демонстрації, це було справжнє свято революційного пролетаріату¹¹⁰. Трудящі виступали проти окупації краю і антирадянської політики правлячих кіл Румунії.

Навесні 1920 р., незважаючи на оголошену урядом аграрну реформу, посилювався селянський рух за розподіл поміщицьких земель. У квітні селяни Горішніх Шерівців, Малого Кучурова, Волоки, Мамаївців продемонстрували своє невдоволення з приводу затягування розподілу поміщицьких земель¹¹¹.

Визвольний похід Червоної Армії на західноукраїнські землі і встановлення Радянської влади в Східній Галичині літом 1920 р. посилював симпатії буковинців до Країни Рад.

¹⁰⁸ ЧОДА, ф. 119, оп. 1, спр. 39, арк. 15, 41, 63.

¹⁰⁹ *Канюк С.* Буковина в румунській неволі, с. 108.

¹¹⁰ Там же.

¹¹¹ ЧОДА, ф. 12, оп. 1, спр. 335, арк. 2.

Чернівецька сигуранца доповідала, наприклад, 21 серпня 1920 р., що «настрій населення м. Чернівців перебуває під впливом подій, які відбуваються у Польщі (тобто у Західній Україні.— Авт.) на кордоні з Буковиною»¹¹². Учасники багатолюдних мітингів та зборів рішуче протестували проти планів румунської олігархії вступити в антирадянську війну на боці панської Польщі, проти транспортування через Буковину зброї для білопольської армії з Румунії¹¹³. Масовий мітинг робітників Чернівців 5 серпня 1920 р. засудив злочинні наміри румунської реакції і заявив, що в разі вступу Румунії у війну вони будуть на боці Радянської Країни. Від імені трудового народу Буковини учасники мітингу виступали проти мобілізації, вимагали скасування стану облого і цензури¹¹⁴. Селяни Буковини також заявляли, що вони «сповнені рішучості перейти на бік російських більшовиків»¹¹⁵.

Прагнення буковинців до возз'єднання з Радянською Україною з особливою силою проявилось у масовому переході молоді за Дністер та вступі її в червоноармійські частини. С. І. Канюк писав: «Велика радість тоді була серед трудящих Буковини... Через Дністер щодня, щоночі перебігала молодь на галицький бік, щоб ставати до лав Червоної Армії»¹¹⁶. Це визнавали і представники окупаційної адміністрації. В інформації генерального субінспектора сигуранци Буковини штабові 8-ї дивізії 14 серпня 1920 р. повідомлялося, що «більша частина призовників нового набору родом з придністровських сіл в останній час перейшла в Галичину і вступила в ряди більшовицької армії»¹¹⁷.

Компартія Буковини встановила зв'язки з Галицьким ревкомом, відрядивши за Дністер свого посланця В. Крейтора з Дорошівців для зустрічі у Тернополі з його головою В. П. Затонським. Делегат Буковини мав також зустрічі з секретарем ЦК Компартії Галичини І. Краснокутським, начальником Галвидаву І. Куликом, від якого отримав пропагандистську літературу¹¹⁸. 6 вересня 1920 р. у листі до В. І. Леніна і до ЦК КП(б)У В. П. Затонський повідомляв про встановлення Галревкомом зв'язків з Чернівцями¹¹⁹. Однак нові підступи зовнішньої і внутрішньої контрреволюції, зокрема похід на Радянську Країну барона Врангеля, не дали можливості Червоній Армії

¹¹² Боротьба трудящих Буковини, с. 189.

¹¹³ ЧОДА, ф. 119, оп. 1, спр. 39, арк. 92.

¹¹⁴ Там же, арк. 148. *Marea revoluție socialistă din Octombrie și mișcarea revoluționară și democratică din România. Documente și amintiri*. București, 1967, p. 143.

¹¹⁵ История Румынии. 1918—1920. М., 1971, с. 61.

¹¹⁶ Канюк С. Буковина в румунській неволі, с. 109.

¹¹⁷ Боротьба трудящих Буковини, с. 187.

¹¹⁸ Поет революції. Спогади про Івана Кулика. К., 1971, с. 65—67.

¹¹⁹ Торжество історичної справедливості, с. 381.

завершити місію визволення окупованих Румунією і Польщею Північної Буковини і Східної Галичини.

Трудящі Буковини і далі виборювали свої права. У серпні—вересні 1920 р. відбулися масові виступи робітників проти анти-робітничого закону Транку-Яшъ. 15 серпня в Чернівцях пройшов восьмитисячний мітинг проти наступу буржуазії на права робітничого класу під лозунгами: «Геть ганебний закон!», «Хай живе революція!», «Хай живе більшовизм!»¹²⁰ 22 вересня у місті знову відбувся загальний страйк і мітинг протесту близько 3 тис. робітників, які одноставно вимагали відмінити висилання буковинських профспілкових активістів з країни. Румунський уряд був змушений відступити¹²¹.

Компартія Буковини виросла у відчутну політичну силу. Значну допомогу буковинським комуністам подавала КП(б)У. У квітні 1919 р. ЦК КП(б)У підтримав ініціативу комуністів галичан і буковинців, колишніх військовополонених та біженців, що перебували на Україні, щодо створення галицько-буковинської комуністичної організації і її керівного органу, спочатку Бюро, а потім — Комітету Комуністичної партії Східної Галичини та Буковини при ЦК КП(б)У¹²². На першій (після заснування) конференції Компартії Буковини влітку 1919 р. було вирішено вступити до Комінтерну¹²³. Посилюється координація революційних дій трудящих Північної Буковини та Бессарабії за вигнання румунських окупантів і воз'єднання з Радянською Україною. Тісному революційному єднанню сприяло те, що Хотинський повіт був своєрідною сполучною ланкою між Північною Буковиною і Бессарабією. Представники комуністичної організації Хотинського повіту брали участь у партійних конференціях бессарабських комуністів, у нарадах комуністів Півдня України, які накресливали шляхи спільної боротьби проти загарбників¹²⁴. Влітку 1920 р. встановилися зв'язки між Компартією Буковини і Бессарабським обкомом РКП(б). У листі до комуністів Чернівців Бессарабський обком пропонував підтримку у боротьбі за повалення румунського буржуазно-поміщицького режиму¹²⁵.

Роботу комуністичних організацій Північної Буковини і Бессарабії спрямовували і координували ЦК РКП(б) та ЦК КП(б)У. Питання про визволення цих незаконно загарбаних

¹²⁰ ЧОДА, ф. 119, оп. 1, спр. 39, арк. 167, 170, 191.

¹²¹ Там же, арк. 90—91, 210—218; спр. 46, арк. 9—10.

¹²² Ярошенко А. Д. В. І. Ленін і революційний рух на західноукраїнських землях, с. 101.

¹²³ Каноюк С. Буковина в румунській неволі, с. 101.

¹²⁴ Борьба трудящихся Молдавии против интервентов и внутренней контр-революции (1917—1920 гг.), с. 307, 312, 351 та ін.; Очерки истории Компартии Молдавии. Кишинев, 1968, с. 94.

¹²⁵ Бобейко И. М. Коммунистическая организация Бессарабии — боевой авангард революционных сил края. (1918—1940 гг.).— Вопросы истории КПСС, 1968, № 10, с. 77.

Румунією земель уряд Країни Рад завжди розглядав як нерозривне ціле. На Україні було створено Бюро по роботі серед партійних організацій Бессарабії і Буковини, що діяло до лютого 1922 р.

В умовах жорстокого окупаційного режиму та постійних переслідувань Компартія Буковини, використовуючи різні засоби боротьби, проводила велику роботу по мобілізації та революційному вихованню робітничих і селянських мас, молоді, зокрема студентства, вела пропаганду серед інтелігенції, у військових частинах. Комуністи різними шляхами доводили до свідомості мас правду про глибокі соціально-економічні перетворення в Країні Рад, про внутрішню і зовнішню політику Комуністичної партії і Радянського уряду, ленінські ідеї про робітничо-селянську владу, про право народів на самовизначення, про землю і мир. Перебуваючи у глибокому підпіллі, Компартія Буковини широко використовувала і легальні можливості для роботи в профспілкових, молодіжних та масових організаціях трудящих, поширювала свій вплив і на селянські маси, вела сміливу агітацію проти ненависного окупаційного режиму¹²⁶.

Загальне революційне піднесення на Буковині, викликане Великим Жовтнем, значно сприяло зростанню профспілкового руху. У вересні 1920 р. у професійних спілках налічувалося близько 10 тис. чоловік (наприкінці 1918 р. було лише 200 чоловік¹²⁷). На підприємствах, у Робітничому домі проходили збори робітників, профспілкового активу, на яких під впливом комуністів нерідко виникали гострі дискусії з правими соціал-демократичними лідерами, які намагалися звести профспілковий рух до петиційних кампаній, щодо методів боротьби робітничого класу, включення профспілок в активну революційну боротьбу, поєднання політичних і економічних вимог, проведення страйків, демонстрацій, мітингів, зборів протесту.

Активізувався революційний молодіжний рух. Ще у травні 1919 р. у Чернівцях виникла спілка інтернаціональної робітничої молоді з організаціями у Сторожинці, Садгорі та інших населених пунктах. Вона захищала інтереси робітничої молоді, виховувала у неї любов до Країни Рад¹²⁸. У 1920 р. у соціалістичних молодіжних організаціях Буковини нараховувалось 2 тис. чоловік¹²⁹. Серед робітничої і студентської молоді поширювалися комуністичні ідеї. Революційно настроєні студенти Чернівецького університету відкрито виявляли свої симпатії до більшовиків, до Комінтерну, засуджували антинародну політику буржуазно-націоналістичних партій¹³⁰.

¹²⁶ Кашок С. Буковина в румунській неволі, с. 98—99.

¹²⁷ ЧОДА, ф. 119, оп. 1, спр. 39, арк. 191.

¹²⁸ Партархів Чернівецького обкому Компартії України, ф. 1, оп. 24, спр. 107, арк. 10.

¹²⁹ АВП СССР, ф. 125, оп. 3, папка 8, спр. 15, арк. 9.

¹³⁰ ЧОДА, ф. 119, оп. 1с, спр. 39, арк. 81.

Буковинськими комуністами уміло поєднувалися підпільні і легальні методи роботи у використанні періодичних видань. Щоб налагодити легальні видання на місці, С. І. Кaniuк у 1919—1920 рр. стає редактором газети «Воля народа» — офіційного органу української соціал-демократичної організації Буковини. За час редагування С. І. Кaniuком, зокрема у лютому — травні 1920 р., ця газета відіграла значну роль у розвитку революційного руху в краї, певною мірою допомагала ЦК Компартії Буковини підтримувати постійні зв'язки з робітничими колективами, зміцнювати союз робітників і селян, пропагувати успіхи соціалістичного будівництва в Радянській Росії та Радянській Україні, утверджувати ідею необхідності возз'єднання з Радянською Україною, викривати підступні плани ворогів усіх мастей проти Республіки Рад.

В ідейно-політичному вихованні трудящих важливе місце посідала перша легальна комуністична газета на Буковині «Громада», редагована С. Кaniuком. За своє недовге існування (березень — червень 1921 р.) вона в умовах шаленого наступу реакції відстоювала інтереси робітників і сільської бідноти, давала належну відсіч опортуністичним соціал-зрадникам, широко, як на ті часи, висвітлювала життя і успіхи трудящих Радянської України, викривала зрадництво українського буржуазно-націоналістичного охвістя, що готувало нові ворожі акції проти українського народу.

Великою заслугою Компартії Буковини було згуртування на класовій основі різних національностей в умовах, коли окупанти за допомогою румунських, українських, єврейських націоналістів намагалися роз'єднати людей праці і нацькувати трудівників однієї нації на іншу. Комуністи вели непримиренну боротьбу проти намагань реформістів та їх лідерів Г. Григоровича, Я. Пістінера, М. Ганека, Гайдоша, Касвана, Ленку та інших загальмувати процес радикалізації мас, перешкодити поширенню ленінських ідей і зберегти орієнтацію на західноєвропейську праву соціал-демократію. Під впливом комуністів багато рядових соціал-демократів лівих поглядів, передових робітників, а також революційне студентство стали активними прихильниками ідей Комінтерну.

Велике значення надавалося роботі серед солдатів. У жовтні 1920 р. агенти сигуранци доповідали про активну революційну, антимілітаристську роботу комуністів-пропагандистів серед військовослужбовців 113-го мото-кулеметного полку¹³¹.

Компартія Буковини крок за кроком завойовувала позиції в робітничому русі, розширювала зв'язки з трудовими масами міста і села, зріс її авторитет як єдиної послідовно революційної партії в краї. В її рядах нараховувалось близько 1 тис. чо-

¹³¹ ЧОДА, ф. 119, оп. 1, спр. 39, арк. 271.

ловік¹³². У підпіллі велику організаторську роботу проводили С. І. Канюк (Аннюта), М. Р. Шульдинер (Садков), Ф. І. Савчук (Альбота), С. Ю. Гуцуляк, І. Л. Клевчук та ін.¹³³ Однак в Компартії Буковини у перші роки її існування проявлялися опортуністичні хитання. Окремі представники старшого покоління в партії перебували під впливом австромарксизму і намагалися звести діяльність комуністів лише до легальної роботи в складі соціал-демократичної партії. Давали себе знати й традиції «культурно-національної автономії». Дехто вважав, що компартія повинна складатися з самостійних національних секцій. У партії мали місце і прояви «лівизни». З посиленням зрадницьких дій правосоціалістичних лідерів в робітничому русі почали роздаватися голоси про припинення зв'язків з соціал-демократами, про вихід з «соціал-демократичних» профспілок і створення революційних профспілок та перевід їх у підпілля. Окремим молодим комуністам бракувало терпіння, витримки, загартованості¹³⁴. В подоланні ухилів і труднощів у партії велику роль відігравали праці В. І. Леніна, документи Комуністичного Інтернаціоналу.

Серйозним випробуванням класової згуртованості, організованості та політичної свідомості буковинського пролетаріату був загальний політичний страйк у жовтні 1920 р., який охопив всю Румунію. Робітники Буковини виступили разом з румунським пролетаріатом за задоволення спільно висунутих вимог: визнання робітничих організацій, виводу військ з підприємств, відміни стану облоги і цензури, відновлення свободи друку, зборів і спілок¹³⁵. 18 жовтня 1920 р. разом з залізничниками Румунії застрайкували колійники Буковини, яких очолив відомий діяч Компартії Буковини Д. Канюк. Вже в перший день страйку з Чернівців не виїхав жоден поїзд¹³⁶. 21 жовтня страйк став загальним. Одночасно припинили роботу промислові підприємства, електростанція, комунальні служби, державні установи, магазини. Не працювали трамваї, візники, закрилися харчові заклади і хлібні магазини¹³⁷. Економічне життя у місті було паралізоване. Робітники не злякалися надзвичайних репресивних заходів уряду: воєнна мобілізація страйкуючих залізничників та службовців державних установ, погрози виселення тих, хто жив у державних квартирах, арешти організаторів страйку. У ході страйку розгорілася гостра боротьба з опортуністами щодо характеру, методів і цілей боротьби. На багатолюдних зборах 21 жовтня основна маса чернівецьких робітників,

¹³² Канюк С. Буковина в румунській неволі, с. 94.

¹³³ Історія міст і сіл Української РСР. Чернівецька область, с. 33.

¹³⁴ Канюк С. Буковина в румунській неволі, с. 106—107.

¹³⁵ Documente din istoria mișcării muncitorești din România. 1916—1921, București, 1966, p. 512—513.

¹³⁶ ЧОДА, ф. 119, оп. 1с, спр. 43, арк. 10.

¹³⁷ Боротьба трудящих Буковини, с. 195—196.

очолювана комуністами, вимагала проведення демонстрацій, мітингів, відстоювала насамперед політичні, а також економічні вимоги, добивалася продовження страйку разом з румунським пролетаріатом до перемоги¹³⁸.

Під час страйку до кінця виявилася зрадницька тактика соціал-демократів. Щоб паралізувати революційний порив мас, вони не гребували ні демагогією, ні залякуванням, ні найбезсоромнішою брехнею. Опортуніст Вікторчик переконував, наприклад, страйкуючих залізничників не пов'язувати страйк на Буковині з боротьбою залізничників інших частин країни, адже там страйк, твердив він, має політичний характер, а на Буковині, мовляв, лише професійний¹³⁹. Спекулюючи на популярності ідей пролетарського інтернаціоналізму, соціал-зрадники заявили, що цілі страйку зводяться лише до демонстрації солідарності з румунським пролетаріатом. Тому достатньо показати свою силу і зразу ж припинити страйк¹⁴⁰. Штрейкбрехерську лінію щодо страйку зайняли також сіоністи, що мали вплив серед банківських та інших категорій службовців. На основі сфальсифікованих відомостей про нібито ліквідацію конфлікту і рішення центрального страйкового комітету в Бухаресті про припинення страйку праві лідери розпорядилися припинити боротьбу¹⁴¹. Комуністи, не маючи своїх представників у легальному профспілковому центрі Буковини, не змогли своєчасно викрити зраду. 22 жовтня буковинські робітники, вийшовши на роботу і дізнавшись, що страйк у Румунії продовжується, висловили своє обурення. Того ж дня увечері відбулися бурхливі збори профспілок залізничників, поштовиків, які звинуватили Г. Григоровича та його прибічників у зраді страйку та своїх товаришів у Румунії¹⁴². Однак відновити страйк не вдалося. Незважаючи на короткочасність, жовтневий загальний політичний страйк 1920 р. був найбільшим виступом буковинського пролетаріату проти окупантів, проти посилення соціального та національного гноблення, став серйозною політичною школою. У ході його робітники змогли краще розпізнати справжніх революціонерів і тих, хто під прикриттям соціалістичної фрази фактично служив буржуазії. В специфічних умовах Північної Буковини цей страйк фактично був виступом проти окупації краю.

Після масових виступів робітників у 1920 р. робітничий і селянський рух дещо спав. Однак тимчасовий відступ супроводився окремими класовими боями проти експлуататорів, проти окупації. Незважаючи на заборону мітингів і демонстрацій, святкування 1 Травня у Чернівцях у 1921 р. «носило вражаючий

¹³⁸ ЧОДА, ф. 119, оп. 1с, спр. 43, арк. 16.

¹³⁹ Там же.

¹⁴⁰ Там же, спр. 39, арк. 242.

¹⁴¹ *Канюк С.* Буковина в румунській неволі, с. 111—112.

¹⁴² ЧОДА, ф. 119, оп. 1, спр. 39, арк. 244.

характер»¹⁴³. Збройні виступи проти окупантів відбувалися у Хотинському повіті. Народні месники нападали на поміщицькі маєтки, руйнували залізничні лінії, телеграфний і телефонний зв'язок¹⁴⁴. Біля ст. Романківці було обстріляно румунський каральний загін і підірвано паровоз¹⁴⁵. Наприкінці вересня 1921 р. під Чернівцями висаджено у повітря міст і спричинено аварію військового ешелону¹⁴⁶. Однією з форм протесту окупантам і далі була масова втеча населення через Дністер на Радянську Україну.

Очолоючи визвольний рух проти румунської окупації, Компартія Буковини проводила послідовну класову лінію і допомагала трудящим масам краю чітко розрізняти своїх ворогів в особі експлуататорських класів і своїх спільників по боротьбі — трудящих всієї Румунії. Розглядаючи себе як частину загальноукраїнського комуністичного руху, використовуючи історичний досвід РКП(б) та КП(б)У, комуністи краю боролися за створення єдиного фронту боротьби пролетаріату, всіх трудящих Буковини і Румунії проти спільних класових ворогів на основі принципів інтернаціоналізму. В лютому 1920 р. чернівецька профспілка залізничників, наприклад, виступила з різким протестом проти антиробітничих терористичних актів румунського уряду в Бухаресті¹⁴⁷. Хвилю протестів викликав на Буковині судовий процес у Бухаресті в травні 1920 р. над відомим діячем румунського революційного руху М. Бужором¹⁴⁸. У другій половині листопада чернівецькі робітники протестували проти масових арештів керівників жовтневого загального страйку в Румунії. Солідарність буковинських робітників проявлялася в мітингах протесту, зборах коштів для допомоги заарештованим товаришам¹⁴⁹. Буковинські комуністи поширювали газету румунських соціалістів «Соціалізм» і підтримували їх політичні кампанії¹⁵⁰.

У березні 1921 р. в Яссах відбулася конференція підпільних комуністичних організацій Румунії, в якій взяли також участь делегати Компартії Буковини та Бессарабської комуністичної організації¹⁵¹. Конференція сприяла посиленню єдності та солідарності революційних сил окупованих територій з румунським робітничим рухом. Румунські революціонери, стоячи на інтернаціоналістських позиціях, підтримували національно-визвольний рух населення Північної Буковини, його законне праг-

¹⁴³ Боротьба трудящих Буковини, с. 205.

¹⁴⁴ Там же, с. 213.

¹⁴⁵ Там же, с. 215.

¹⁴⁶ Там же.

¹⁴⁷ Там же, с. 184.

¹⁴⁸ ЧОДА, ф. 119, оп. 1, спр. 39, арк. 39.

¹⁴⁹ Там же, арк. 284—298.

¹⁵⁰ Кашук С. Буковина в румунській неволі, с. 114.

¹⁵¹ Documente din istoria Partidului Comunist din România 1917—1922, р. 299—305.

нення до воз'єднання з Радянською Україною. Комуністичні організації та ліві соціалісти Румунії рішуче викривали організаторів віроломного загарбання Бессарабії та Північної Буковини. В одному з маніфестів кінця 1918 р. Соціалістична партія Румунії виступила проти воєнної інтервенції на Буковині, підкреслюючи, що буковинські робітники і селяни, визволені революцією, самі вирішать свою долю. «Наших правителів,— говорилося у маніфесті,— приваблюють багатства Бессарабії та Буковини. Вони хочуть гнобити і грабувати трудящих цих країв, і з другого боку, хочуть зупинити революційну хвилю за межами кордонів Румунії»¹⁵². У прийнятій 1 березня 1919 р. резолюції комуністичної і об'єднаної профспілкової секції м. Берлада підкреслювалося: «Метод, за допомогою якого були оголошені приєднаннями Бессарабії і Буковина, не відбивав і не міг відбити вільне волевиявлення трудящих тих земель, а лише тільки і тільки волю буржуазії цих країв»¹⁵³. Румунські комуністи рішуче виступали проти терору і беззаконня королівської армії у Бессарабії та на Буковині, зокрема в Хотинському повіті, викривали контрреволюційні цілі румунської олігархії на загарбаних територіях. «Замість свобод та інших завоювань, які дала російська революція бессарабським селянам,— говорилося у прокламації, поширеній комуністами серед солдатів на початку 1919 р.,— ви відновили боярські порядки, уряд надіслав вас сюди для придушення революції..., тому що революція відібрала у них (поміщиків.— Авт.) землю і віддала її селянству, відібрала привілеї у міських багатіїв і дала всі права робітникам. Ось чим знярядям ви є і яке велике лихо ви завдали у цьому краї. З волі своїх офіцерів ви відбираєте у селян останню худобу, спалюєте цілі села... із Хотинського повіту 50 000 чоловік втекло за Дністер, покинувши осідок своїх древніх предків через жах, який ви тут наводите». Автори цієї прокламації зверталися до ошуканих румунських солдатів з пристрасним революційним закликком об'єднатися з трудящими окупованих територій, з російською революційною армією, «яка хоче визволити Україну і Бессарабію від гнобителів»¹⁵⁴.

У лютому 1920 р. Генеральна рада Соціалістичної партії Румунії та генеральна комісія профспілок виступили зі спеціальними резолюціями, в яких таврували масові репресії, катування і насильство військово-поліцейських властей на окупованих землях. «На Буковині й у Бессарабії,— говорилося в одній з них,— перебувають в ув'язненні тисячі людей, які відкинули новий абсолютистський режим»¹⁵⁵.

¹⁵² Documente din istoria Partidului Comunist din România 1917—1922, p. 112—114.

¹⁵³ Ibid., p. 126.

¹⁵⁴ Ibid., p. 121—122.

¹⁵⁵ Ibid., p. 168.

Встановлення у 1920—1921 рр. зв'язків між комуністами Буковини і Румунії, інтернаціональна солідарність буковинського та румунського пролетаріату, спільні виступи трудящих були важливим кроком у створенні широкого фронту боротьби проти буржуазно-поміщицького режиму в Румунії, для боротьби проти населення загарбаних територій за своє соціальне і національне визволення, за возз'єднання з Радянською Україною.

4. СТАНОВИЩЕ І БОРТЬБА ТРУДЯЩИХ ПРОТИ ОКУПАНТІВ У РОКИ ТИМЧАСОВОЇ І ЧАСТКОВОЇ СТАБІЛІЗАЦІЇ КАПІТАЛІЗМУ (1922—1928)

Деяке пожвавлення румунської економіки на початку 20-х років значною мірою зумовлювалося жорстоким пограбуванням загарбаних територій Бессарабії, Північної Буковини та Південної Добруджі. Це вело, як зазначалося в резолюції IV з'їзду Компартії Румунії, «до прямого розорення приєднаних провінцій»¹⁵⁶. Найбільш це відчувалося на Буковині, зруйнованій під час війни більше, ніж інші приєднані території. З виділених бюджетом на відбудову провінцій 300 млн. леїв для Буковини передбачалося лише 50 млн., а фактично було одержано 5 млн. леїв¹⁵⁷. Внаслідок цього відбудова промисловості в краї проходила дуже повільно. До того ж окупаційні власті гальмували розвиток промисловості шляхом подвійного підвищення транспортних тарифів.

Така політика буржуазно-поміщицького уряду призводила до виснаження продуктивних сил. Про економічний розвиток краю одна з чернівецьких газет писала: «Характерним для всього економічного становища є застій в збуті продукції в нашому краї, якого раніше не було. Якщо подивитись на крамниці, то побачимо, що люди купують лише найнеобхідніше. Якщо подивитися на щоденні оголошення про банкрутство, то стає страшно, бо це ознака розорення»¹⁵⁸. Правлячі кола Румунії не гребували жодними засобами, щоб завоювати та зміцнити позиції румунського капіталу. Ця політика проявлялася у витісненні з економіки австро-угорського капіталу, в насильницькій румунізації банків і підприємств. Водночас, перебуваючи в економічній залежності від іноземних імперіалістів, румунський уряд сприяв іноземним капіталістам у пограбуванні як своєї країни, так і захоплених земель. У Чернівцях діяли філіали «Англо-банку», «Франко-румунського банку» тощо. Завоювавши кредитний ринок, румунські та іноземні банки стали фактичними господарями у промисловості та торгівлі краю, диктуючи

¹⁵⁶ Documente din istoria Partidului Comunist din România, 1923—1928, București, 1953, p. 563.

¹⁵⁷ Toma I. G. Un glas de la munte. Cernăuți, 1923, p. 22.

¹⁵⁸ Czernowitzer Allgemeine Zeitung, 1926, 29 December.

умови виробництва й збуту продукції. Викачуючи з економіки краю значні прибутки, фінансова олігархія не дбала про її розвиток. Промислові підприємства залишалися дрібними, напівкустарними. У 1930 р. 48,39% з них були ремісничими майстернями з одним працівником, у 44,7% підприємств зайнято до п'яти робітників, 4,25% мали від 6 до 20 робітників. Підприємств, які налічували більш як 20 працюючих, було 2% загальної кількості. Надзвичайно повільно зростали і промислові потужності: 94,5% підприємств не мали механічного устаткування¹⁵⁹. Внаслідок колоніальної політики найбільшу питому вагу в економіці краю становила харчова промисловість (54,36%, тобто в 2,67 рази більше, ніж у старому королівстві)¹⁶⁰.

Важливе значення для післявоєнної економічної та політичної стабілізації Румунії мала аграрна реформа 1919—1921 рр. Вона, як визнав генеральний секретар міністерства землеробства Ф. Добош, застерігала румунський уряд від «соціального перевороту, який міг виникнути під впливом російської революції...»¹⁶¹ Проект закону про аграрну реформу на Буковині був оголошений у липні 1919 р., а затверджений сенатом та королем і опублікований лише 30 липня 1921 р. Цим законом поміщицьке землеволодіння зберігалось, його розмір встановлювався до 250 га родючої землі. Для створення фонду реформи вивласнювалися землі приватних юридичних осіб (братств, фондів, товариств), маєтки, що між 1905—1913 рр. здавалися в оренду більш як на 9 років, за винятком власності неповнолітніх, державних чиновників і жінок, які не в змозі були самі вести господарство, а також маєтки чужинців, які до 1 серпня 1914 р. не мали буковинського або румунського громадянства, і власників, що постійно проживають за кордоном, тощо. Не підлягали відчуженню площі під господарськими будівлями, садами, виноградниками, городами, лісами, ставками, промисловими підприємствами і земельні ділянки, необхідні для забезпечення сировиною виробництва. Безземельні хлібороби мали одержати за викуп по 4 га землі в рівнинній місцевості і по 8 — у гірській, колоністи — по 6 га в низинних повітах. Відповідно до закону наділенню землею підлягали за чергою: малоземельні селяни, церковнослужителі, сільські школи й безземельні селяни.

В дійсності аграрна реформа аж ніяк не сприяла ліквідації безземелля в краї, вона переслідувала передусім політичні цілі. За її допомогою панівні класи прагнули створити собі сильний середній куркульський стан, щоб опертись на нього в боротьбі з соціалізмом, який став загрожувати їх позиціям. Органи,

¹⁵⁹ *Recesământul general al populației României 1930*. vol. 10. București, 1938, p. 64, 172.

¹⁶⁰ *Arcadion N. P. Industrializarea României*. București, 1936, p. 237—238, 244—247.

¹⁶¹ *Doboș F. Reforma agrară o necesitate economică*. Cernăuți, 1921, p. 2.

покликані вести експропріацію земель у поміщиків та наділення нею селян, створювалися з поміщиків, куркулів та представників буржуазно-поміщицької державної влади. Вони часто саботували проведення реформи. Великі землевласники вдавалися до приховування справжніх розмірів орних земель, записували їх як пасовиська чи непродуктивні землі. Внаслідок цього в краї за статистикою у 1923 р. порівняно з 1900 р. орних земель було на 29 тис. га менше¹⁶².

Лише в березні 1922 р. приступили до відчуження земель, але велика земельна власність фактично залишалася недоторканою. Відчужувалися, як правило, землі, малопридатні для вирощування сільськогосподарських культур. За офіційними даними, на день оголошення про закінчення експропріації земель 2 січня 1926 р. на Буковині було відчужено 74 185 га землі. У користуванні великих землевласників залишилося 343 623 га лісів, орних земель, лук, пасовиськ тощо. Одночасно з відчуженням земель складалися списки осіб на одержання землі. Процедура їх затвердження була довгою і складною, тому що ті, хто здійснював реформу, шукали «серед селян найбільш достойних, що заслуговують на одержання цілої земельної ділянки або додаткової»¹⁶³. На земельні наділи згідно з законом мали право 130 тис. господарств, проте у списки включили лише 90 тис., а наділено було 66 978 господарств, які одержали остаточно, тимчасово або в оренду 37 427 га, тобто 53,8% землі, призначеної для розподілу. Внаслідок цього потреба селянства у землі не була задоволена, а велике землеволодіння не ліквідоване.

Під час проведення аграрної реформи виразно проявилася шовіністична політика румунського уряду. Однією з умов одержання землі вважалась належність селян до румунської нації. У зв'язку з цим чимало селян-українців, прагнучи одержати землю, як доповідало Сторожинецьке повітове сільськогосподарське управління, просили видати їм довідки, що вони за національністю румуни¹⁶⁴. Шовіністична політика уряду проводилася також шляхом колонізації. Проте значна частина колоністів хліборобством не займалася. Згодом вони або продавали свої наділи по дуже високій ціні, або здавали їх в оренду безземельним і малоземельним селянам.

Викупні платежі за одержану внаслідок реформи землю були справжнім пограбуванням селян. Ціни на орні землі для Буковини були встановлені найвищі (у 20 разів більші, ніж середня плата за таку саму землю у 1910—1914 рр.). Витрати на землевпорядкування також були перекладені на селян. Свавілья, підкупи, підробки документів, канцелярська тяганина,

¹⁶² ЧОДА, ф. 117, оп. 10, спр. 11, арк. 32—34.

¹⁶³ Toma I. G. Un glas de la munte, p. 12.

¹⁶⁴ Nistor I. Zece ani de la Unire. Gernăuți, 1928, p. 162.

спекуляція і шахрайство супроводжували всі заходи, пов'язані з проведенням реформи.

Аграрна реформа сприяла розвиткові капіталістичних відносин на селі пруським шляхом. Вона продовжила переростання поміщицьких господарств у капіталістичні, прискорила процес диференціації селянства, не сприяла стабілізації становища у сільському господарстві, яке так і не вийшло з післявоєнної кризи. Незважаючи на земельний голод, велику густоту населення і наявність зайвої робочої сили, посівні площі відновлювалися повільно. Техніка землеробства залишалася низькою. У стані глибокої кризи перебувало тваринництво.

Таким чином, аграрна реформа, яку буржуазно-поміщицькі кола Румунії рекламували як шлях до інтенсивного землеробства, не привела до росту продуктивності сільського господарства краю. Навпаки, приватна власність на землю гальмувала розвиток його продуктивних сил і залишалася, як указував К. Маркс, однією «з найбільших перешкод раціональному землеробству...»¹⁶⁵

Румунські окупанти жорстоко визискували трудящі маси. Навіть період тимчасової стабілізації характеризувався хронічним безробіттям, яке охопило металообробну, деревообробну, легку та інші галузі промисловості, а також сферу обслуговування. Користуючись наявністю зайвої робочої сили, капіталісти посилювали експлуатацію трудящих: збільшували тривалість робочого дня, погіршували умови праці. У 1922—1927 рр. робочий день становив 12 год. Надзвичайно важкими були умови праці. Рівень номінальної заробітної плати робітників був найнижчим у всій країні. Народні маси страждали від страшної дорожнечі і непосильних податків. Ціни на продукти харчування і предмети першої необхідності зросли у 50 разів проти довоєнного рівня.¹⁶⁶

Надзвичайно поганими були житлові умови трудящих. Квартирна плата рік у рік зростала. Медичне обслуговування було вкрай поганим, не вистачало медпрацівників. «Стан здоров'я населення,— писала одна з газет,— дуже жалюгідний, далі нікуди. Гуцули вироджуються, розповсюджений зоб... поширюється туберкульоз»¹⁶⁷. Не знаходячи порятунку від злиднів і напівголодного животіння, трудящі виїжджали в пошуках кращого життя в інші країни. В 1926 р. з Буковини емігрувало 1 840 чоловік. У наступні роки еміграція зростала.

Поряд з соціальним гнітом, який лягав важким тягарем на плечі трудящих всіх національностей, посплюювався і національний гніт, спрямований головним чином проти українців. Вже 21 липня 1919 р. спеціальним декретом румунського уряду були змінені майже всі українські назви населених пунктів.

¹⁶⁵ Маркс К., *Енгельс Ф.* Твори, т. 25, ч. 2, с. 155.

¹⁶⁶ Czernowitzer Morgenblatt, 1924, 6. März.

¹⁶⁷ Vorwärts, 1930, 20 November.

При цьому зазначалося, наче «присвоюються населеним пунктам їх давні історичні румунські назви»¹⁶⁸. «Але ця аргументація,— писала газета «Громада»,— не відповідала дійсності. Приміром, Глибока називалась так ще в XIV столітті. Існує навіть грамота з 1481 року, в якій говориться про Глибоку. Відкоти світ — світом ніхто не знав Глибоку — Адинката, Жучку — Моша»¹⁶⁹. Румунські буржуазні історики запопадливо вигадували теорії, які б виправдовували заходи окупаційних властей щодо примусової румунізації Північної Буковини. Концепція: «Українці (буковинські.— Авт.) — це румуни, які забули рідну мову своїх предків»¹⁷⁰, стала офіційно узаконеною політикою королівського уряду і знайшла своє вираження у доповненні до конституції 1923 р., прийнятому 26 липня 1924 р.¹⁷¹ Румунізаторська політика уряду призвела до того, що вже в 1927 р. на Буковині не залишилось жодної української школи: зрумунізовані гімназії, дві семінарії, закрита кафедра української мови в університеті¹⁷². Українська мова переслідувалася.

Щоб утримувати трудящих у покорі, був встановлений жорстокий режим терору і політичного гніту, зберігався стан облоги. Окупанти суворо розправлялися з населенням, за найменший опір розстрілювали без слідства і суду. Єдиною революційною силою, яка мобілізувала трудящих краю на боротьбу проти свавілля окупантів, була Комуністична партія, терор проти членів якої був особливо жорстоким. У 1921—1922 рр. були розгромлені ЦК Компартії Буковини і комуністичні організації у Хотині, Кельменцях, Зарожанах, Бабині, Мамаївцях, Новій Жучці¹⁷³. 19 грудня 1924 р. прийнято закон, відомий під назвою «закону Мирзеску», за яким тільки за належність або симпатії до Комуністичної партії каралося 10-річним тюремним ув'язненням, штрафом від 10 до 100 тис. леїв та обмеженням громадянських прав¹⁷⁴.

Розуміючи, що репресіями не можна утримати трудящі маси від боротьби за своє визволення, румунські окупаційні власті вели шалену шовіністичну пропаганду. В Чернівцях та у всіх повітових центрах були створені контрінформаційні комісії для «організації контрпропаганди, виховання національного, релігійного і культурного характеру»¹⁷⁵. Комісія складалася з трьох секцій: культурної, фінансової і безпеки¹⁷⁶. До її складу входили представники адміністративних властей, 8-ї дивізії.

¹⁶⁸ ЧОДА, ф. 530, оп. 1, спр. 2, арк. 72.

¹⁶⁹ Громада, 1921, 24 березня.

¹⁷⁰ Vorwärts, 1923, 5 Maj.

¹⁷¹ Кирило В., Ліщенко М., Романець О. та ін. Буковина, її минуле і сучасне, с. 91.

¹⁷² Комуніст, 1928, 28 липня.

¹⁷³ ЧОДА, ф. 30, оп. 4, спр. 3, арк. 473—474.

¹⁷⁴ Там же, ф. 38, оп. 1, спр. 3434, арк. 1.

¹⁷⁵ Там же, ф. 30, оп. 4, спр. 5105, арк. 15.

¹⁷⁶ Там же, арк. 16.

жандармського полку, префектури поліції, інспекції праці та церкви. Фактично це був орган, що координував каральну діяльність місцевих органів влади. В боротьбі з проявами революційного руху уряд використовував всі націоналістичні елементи (українські, єврейські, польські, німецькі). Перебуваючи на службі окупаційних властей, вони зводили наклепи на Країну Рад і зокрема на Радянську Україну, заважали інтернаціональному єднанню трудящих, намагалися розвести їх по «національних квартирах», спрямувати боротьбу робітників і селян у націоналістичне русло, відвернути їх від боротьби проти соціального й національного гніту за возз'єднання з Радянською Україною.

Зовнішня політика буржуазно-поміщицької Румунії була на службі західних імперіалістичних держав і мала явно антирадянський характер. Причому Румунії, за свідченням представника французької військової місії, відводився «головний оперативний фронт проти більшовицької Росії»¹⁷⁷. Таким чином, часткова стабілізація, що проходила в умовах загальної кризи капіталізму, не тільки не усунула гострих суперечностей, що роздирали буржуазно-поміщицьку Румунію, а й підготовляла новий їх вибух, нову кризу.

Всупереч всім маневрам пануючих класів, незважаючи на криваві репресії, робітничий і селянський рух на Буковині, як і в усій Румунії, продовжував розвиватися. Трудящі маси не мирилися з соціальним і національним гнітом та політичною безправністю, вели героїчну боротьбу проти окупантів за визволення і возз'єднання північної частини Буковини з Радянською Україною. Їх виступи проти підготовки нових воєнних авантур, за встановлення нормальних відносин королівської Румунії з Радянською Росією посилювались з кожним днем. Величезна демонстрація трудящих (понад 10 тис. чоловік) відбулася 1 травня 1922 р. в Чернівцях¹⁷⁸. Над колонами майоріли червоні прапори і заклики: «8-годинний робочий день!», «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!», «Геть війну!», «Мир з Росією!». Життя міста було паралізоване: не працювали підприємства, установи й магазини, припинився трамвайний рух. Крім чернівчан, у ній взяли участь прибулі робітники з Серету та Сторожинця і близько 2 тис. селян з навколишніх сіл. На мітингу у Домінік-парку (нині парк ім. Т. Г. Шевченка) промовці вимагали знищити капіталістичний устрій, висловлювали моральну підтримку трудящим Радянської країни, закликали до згуртування пролетарів світу в боротьбі проти капіталізму. В прийнятій резолюції зазначалося: «Учасники демонстрації Першого травня вітають той факт, що пролетарські партії, незважаючи на прин-

¹⁷⁷ Лебедев Н. И., Язькова А. А., Карпещенко Е. Д. и др. История Румынии М., 1971, с. 116.

¹⁷⁸ Робітник, 1922, 4 травня.

ципові і тактичні незгоди, починають об'єднуватися в один фронт проти реакції і наступу капіталу. Особливо наполегливо ведеться боротьба пролетарських партій за 8-годинний робочий день, встановлення економічних і політичних зв'язків з Росією. Зовнішня політика Румунії намагається відтягнути мир з Росією і тому штовхає країну в залежність від французького імперіалізму. Пролетаріат протестує проти реакції і демонструє відданість соціалізму і демократії»¹⁷⁹.

Напередодні 1 Травня 1923 р. міністерство внутрішніх справ Румунії дало директиву адміністративним органам, поліції, сигуранці і військам ні в якому разі не допускати вуличних демонстрацій. Це викликало велике обурення трудящих. У Чернівцях, Сторожинці та інших містах пройшли багатотисячні першотравневі мітинги протесту¹⁸⁰. На мітингу в Чернівцях було присутніх майже 10 тис. чоловік¹⁸¹. Член ЦК Компартії Буковини В. Майданський, виступаючи на мітингу, засудив акт насильства і заявив, що «хоч українська нація (буковинські українці.— Авт.) і відірвана від своєї матері-Батьківщини, проте треба не втрачати надії на шкоре воз'єднання»¹⁸². В цей день не працювали підприємства і майстерні. Мітингами і зборами трудящих був відзначений Першотравень 1924, 1925 і 1926 рр.

Зростанню політичної свідомості трудящих сприяла страйкова боротьба. Незважаючи на заборону страйків, на Буковині у 1922—1924 рр. пройшли страйки кравців, деревообробників, робітників фабрики «Рустика», друкарів. У 1925—1927 рр. страйковий рух посилювався. За цей час зареєстровано 50 страйків, у результаті чого було втрачено близько 8 тис. людино-днів¹⁸³. У конфліктах між робітниками і підприємцями представники влади завжди приходили на допомогу останнім. Так, коли 14 травня 1926 р. робітники деревообробного заводу «Гец» оголосили страйк, сюди прибув загін поліції, який заарештував його організатора М. Бесарабу¹⁸⁴. Під час страйку на ткацькій фабриці «Поставерія Ромине» до роботи були залучені штрейкбрехери, їх охороняв загін поліції¹⁸⁵.

Селянський рух у цей час був менш інтенсивним. Проте незадоволення аграрною реформою панувало всюди. У деяких селах Вижиницького, Кіцманського та Хотинського повітів селяни самі захоплювали поміщицькі й церковні землі. Поміщик с. Лукавця вимагав від Чернівецької прокуратури притягнути до відповідальності організаторів розподілу його земель П. Бадюка,

¹⁷⁹ ЧОДА, ф. 38, оп. 1, спр. 2232, арк. 2, 7.

¹⁸⁰ Боротьба, 1923, 13 травня.

¹⁸¹ Vorwärts, 1923, 3 Mai.

¹⁸² ЧОДА, ф. 119, оп. 1, спр. 49, арк. 32.

¹⁸³ Там же, ф. 30, оп. 2, спр. 30, арк. 1—3. При оцінці цих цифр треба мати на увазі, по-перше, що на Буковині промисловість була розвинута слабо, а, по-друге, тут був особливо жорстокий гніт окупації.

¹⁸⁴ Там же, ф. 38, оп. 1, спр. 3806, арк. 7.

¹⁸⁵ Vorwärts, 1926, 20 Mai.

С. Бадюка, К. Максимюка, М. Лабу і М. Готкевича¹⁸⁶. Подекуди селянський рух набирав форм партизанської боротьби. Партизани знищували жандармські пости, ненависну їм адміністрацію. Так, 22 вересня 1922 р. загіг Л. Кожухару розгромив Сокрыанський жандармський пост¹⁸⁷. Були розгромлені поміщицькі маєтки в Добринівцях і Садгорі. В 1923 р. в Кельменцях та селах Хотинського повіту діяв партизанський загіг комуністів Прокопія і Сави Горобієвських¹⁸⁸. У 1926 р. під час нападу на поміщицький маєток у с. Лукавці був убитий його власник¹⁸⁹. Селами прокотилася хвиля протестів проти аграрної реформи. У липні 1925 р. в Берегометі Вижницького повіту з протестом проти аграрного закону виступило майже 200 інвалідів війни¹⁹⁰. Сутички селян з властями відбулися у Чернівецькому, Сторожинецькому, Хотинському та інших повітах. А в селах Бояни і Лукавець заворушення були настільки серйозними, що окупаційній власті направили туди посилені загони жандармів.

Боротьба трудящих проти румунізації і дискримінації українського населення особливо гострою була в 1922—1927 рр. У 1922 р. в Чернівцях відбулися збори трудящих української, німецької і польської національностей, які висловили рішучий протест проти наступу уряду на права трудящих всіх національностей. Резолюція зборів категорично вимагала «свободи, рівних прав і можливостей розвитку для всіх громадян цього краю»¹⁹¹. У 1926 р. в усіх українських селах і містах пройшли народні віча, які настоювали перед урядом відновити викладання в школах українською мовою. Це звернення у с. Вилавчому підписали 126 осіб, Карапчеві на Черемоші — 214 осіб¹⁹². За наявними даними, з північної частини Буковини урядові було надіслано 120 протестів, під якими поставили свої підписи 40 тис. трудящих¹⁹³. Органи сигуранци повідомляли, що рух за возз'єднання з Радянською Україною посилюється і постійно населення вимагає проведення плебісциту. «Цим рухом, який набув загрозливого характеру,— зазначалося в одному з документів,— керують агенти комунізму, і вони находять прямий шлях до душі селянства, яке в становищі польського чи румунського підлеглого не забуває про те, що належить до тієї нації, яка є у Києві і Москві»¹⁹⁴.

Зростання революційних виступів робітників і селян проти соціального й національного гніту вимагали посилення керівництва цими виступами з боку комуністів. Проте ЦК Компартії

¹⁸⁶ ЧОДА, ф. 118, оп. 5, спр. 1233, арк. 3.

¹⁸⁷ Czernowitzer allgemeine Zeitung, 1922, 3 November.

¹⁸⁸ В боярской Румынии. М., 1924, с. 7.

¹⁸⁹ Czernowitzer allgemeine Zeitung, 1926, 19 December.

¹⁹⁰ ЧОДА, ф. 30, оп. 2, спр. 28, арк. 25.

¹⁹¹ Там же, ф. 119, оп. 1, спр. 130, арк. 6.

¹⁹² Там же, спр. 183, арк. 12.

¹⁹³ Ципко К. Г. Вказ. праця, с. 161.

¹⁹⁴ Український історичний журнал, 1960, № 3, с. 70.

Буковини був розгромлений в 1922 р., і з'єднати ці виступи в єдиний фронт боротьби проти окупантів не було кому. В березні 1925 р. відбулася партійна конференція, яка обрала ЦК у складі В. Гаврилюка, І. Клевчука, І. Стасюка та ін.¹⁹⁵ Це зробило можливим зміцнення низових організацій, покращання їх організаційної структури. Влітку 1925 р. вже діяло 24 партійні організації, які об'єднували близько 400 комуністів¹⁹⁶. У цей період ЦК прийняв ряд важливих постанов. У постанові «Про склад і організаційне будівництво КПБ» було визначено, що Компартія Буковини є авангардом буковинського пролетаріату й селянства. Головна її мета — боротьба за встановлення диктатури пролетаріату та возз'єднання Північної Буковини з УРСР¹⁹⁷. Умови підпілля ускладнювали діяльність Компартії. Тому ЦК звернув увагу партійних організацій на необхідність виявлення та використання легальних форм боротьби.

У 1925 р. за ініціативою Компартії Румунії створюється легальна організація — «Робітничо-селянський блок», завданням якого була боротьба за ліквідацію експлуатації і пригнічення всіх трудящих міста і села, анулювання всіх законів, спрямованих проти робітників, селян і національних меншостей, за загальну політичну амністію, за експропріацію всіх земель без викупу і передачу їх трудовому селянству, за прямий податок на капітал і велике землеволодіння, відміну всіх посередніх податків, покращання життєвих умов народу, за мирну політику до всіх сусідніх держав, визнання Радянської Росії і встановлення з нею відносин¹⁹⁸. Компартія Буковини підтримала ідею створення цієї організації і зобов'язала «підготувати в масах ґрунт для об'єднання їх в спільному фронті з революційними робітничо-селянськими організаціями цілої Румунії»¹⁹⁹. Робітничо-селянський блок, під прапором якого виступали всі революційні організації, став важливою політичною силою у боротьбі трудящих проти окупаційного режиму. Він сприяв згуртуванню мас навколо Компартії.

Комуністи вживали заходів до пожвавлення роботи в профспілках. У 1923 р. до крайової комісії профспілок було обрано члена ЦК КПБ В. Травінського та співчуваючого Компартії К. Терлецького²⁰⁰. Під впливом комуністів перебували профспілки залізничників, металістів, деревообробників, кравців. Хоч профспілковий рух у краї ще не був масовим, він відіграв важливу роль у класовому вихованні трудящих. Комуністи викривали угодовські тенденції лідерів профспілок, очолювали бо-

¹⁹⁵ Партійний архів Інституту історії партії при ЦК Компартії України, ф. 6, оп. 1, спр. 171, арк. 14.

¹⁹⁶ Там же.

¹⁹⁷ ЧОДА, ф. 805, оп. 1, спр. 28, арк. 68.

¹⁹⁸ Там же, ф. 119, оп. 1, спр. 187, арк. 127—130.

¹⁹⁹ Там же, ф. 805, оп. 1, спр. 28, арк. 39—40.

²⁰⁰ Vorwärts, 1923, 1 Mai.

ротьбу проти експлуататорів. З виникненням у 1923 р. революційних, так званих унітарних профспілок у Румунії вони доклали зусиль до приєднання до них буковинських організацій. На початку 1926 р. значна частина членів профспілок деревообробників, металістів, друкарів, кравців і кельнерів висловлювалися за необхідність такого об'єднання²⁰¹. 15 березня 1927 р. в Чернівцях проведено нараду представників профспілок всіх професій, на якій було присутньо 120 довірених осіб з фабрик, заводів і майстерень. Більшість учасників наради вважали за потрібне об'єднатися з унітарними профспілками. В зв'язку з цим лідери буковинської соціал-демократії не наважились поставити на голосування питання про приєднання до унітарних профспілок. Тільки обласна конференція в листопаді 1927 р. під тиском рядових членів профспілок прийняла рішення, яке вимагало від Генеральної конфедерації праці Румунії добитися об'єднання або співробітництва з унітарними профспілками²⁰². В переході профспілок Буковини на революційні позиції значну роль відіграли профспілкові активісти Г. Сорофтей, К. Терлецький, С. Фельдер та ін.

Важливі процеси відбувалися в молодіжному соціалістичному русі. Лідери соціал-демократії вважали, що він мусить стояти осторонь політичних проблем і мати лише культурно-освітній характер²⁰³. Ця політика була засуджена делегатами конференції молодіжних організацій Буковини в Чернівцях 30 вересня 1922 р. Робота комуністів в організаціях молоді дала свої результати. Коли права соціал-демократія зробила спробу видавати молодіжну газету як орган «Спілки інтернаціональної молоді», то молодіжна організація не підкорилася цьому рішення²⁰⁴. З кінця 1922 р. вона почала видавати газету «Арбайтер-Югенд», як орган робітничої молоді Трансільванії, Банату і Буковини. «Робітнича молодь Буковини,— заявила в одному із номерів газета,— незважаючи на терор зверху і знизу, буде міцно відстоювати свої переконання і буде боротися за об'єднання всієї робочої молоді Румунії»²⁰⁵.

Внаслідок провокацій правих лідерів соціал-демократії «Спілка інтернаціональної молоді» пішла в підпілля. Для легальної роботи створено іншу молодіжну організацію — «Друзі природи». З найсвідоміших її учасників створюються комуністичні організації молоді. Перша така організація на чолі з А. Візелем, Б. Қацом, В. Шауляком почала діяти в Чернівцях у вересні 1923 р.²⁰⁶ 21—22 січня 1924 р. в м. Сібіу відбувся

²⁰¹ ЧОДА, ф. 119, оп. 1, спр. 6, арк. 38.

²⁰² Там же, спр. 187, арк. 267, 285, 381.

²⁰³ Vorwärts, 1923, 1 Mai.

²⁰⁴ ЧОДА, ф. 1261, оп. 1, спр. 90, арк. 215.

²⁰⁵ Arbeiter — Jugend, 1923, 15 Januar.

²⁰⁶ Партархів Чернівецького обкому Компартії України, ф. 3535, оп. 1, спр. 41, арк. 32.

І з'їзд комсомолу Румунії, який заявив про приєднання до Комуністичного Інтернаціоналу молоді²⁰⁷.

Комуністи допомогли молоді визначити своє місце в класовій боротьбі трудящих, вона стала активним помічником партії у боротьбі за соціальне й національне визволення. В 1926—1927 рр. первинні комсомольські осередки діяли не лише в Чернівцях, а й у Вижниці, Кіцмані, Садгорі, Сторожинці, Хотині, в селах Бояни, Берегомет-на-Сіреті, Черногузах. Наприкінці травня 1927 р. створено обком комсомолу²⁰⁸.

В 1925 р. почала діяти Міжнародна організація допомоги революціонерам (МОДР), через яку в боротьбу проти терору поряд з робітниками і селянами залучалися і представники прогресивної інтелігенції та дрібної буржуазії. На території Хотинського повіту активно діяли також організації Спілки революційних селян, яка проголошувала необхідність «об'єднання революційно настроєного селянства на платформі боротьби за звільнення Бессарабії від національного і політичного гніту і возз'єднання з Радянським Союзом»²⁰⁹. У селах Бузовиці, Ливинцях та інших цього самого повіту виникають організації трудових інтелігентів, метою яких була боротьба за звільнення Бессарабії з-під гніту румунської олігархії і встановлення влади Рад селян і робітників. Вони рішуче заявили, що визнають лише «радянський уряд, який є найвідповіднішою формою суспільного управління»²¹⁰. Члени цієї організації Н. Ірменко, Д. Прядій та Н. Семко підтримували зв'язки з Радянською Україною, одержували газети «Комуніст» та «Беднота»²¹¹.

Проте серйозною перешкодою у розгортанні революційного руху була відсутність єдиного керівництва з боку марксистсько-ленінської партії. Поряд з Компартією, яка перебувала в підпіллі, існувала соціал-демократична партія, опортуністичні лідери якої відволікали народні маси від революційної боротьби. Перед Комуністичною партією постало завдання виробити гнучку тактику в боротьбі за маси, переконати їх у правильності комуністичних лозунгів. Вживалися заходи до посилення роботи серед рядових членів соціал-демократичної партії усіх її п'яти національних секцій (української, єврейської, німецької, румунської, польської). Враховуючи те, що серед керівництва української соціал-демократичної партії були комуністи, а також співчуваючі їм, ЦК Компартії Буковини знайшов доцільним використати її низові організації і об'єднання робітничого просвітнього товариства «Воля» для агітаційно-пропагандистської роботи серед найширших мас українських робітників і селян. Центральний

²⁰⁷ Там же, арк. 31, 32.

²⁰⁸ Там же, арк. 35.

²⁰⁹ Борьба трудящихся Бессарабии за свое освобождение и воссоединение с Советской Родиной (1918—1940), с. 366.

²¹⁰ ЧОДА, ф. 501, оп. 1, спр. 1, арк. 19.

²¹¹ Там же, арк. 8.

Комітет вирішив зміцнити комуністичну фракцію УСДП, яка добивалася створення своїх організацій на всій території Буковини та в північній частині Бессарабії, дбати, щоб керівництво цими організаціями знаходилося в руках членів КПБ²¹². Були також прийняті заходи до посилення роботи комуністів у Бунді, що мав вплив серед чернівецького єврейського пролетаріату. Ставилося завдання і тут створити сильну комуністичну фракцію для ізоляції опортуністичних лідерів від широких мас єврейського пролетаріату, викриття міщансько-опортуністичних елементів і надання цій організації бойового пролетарського спрямування²¹³.

Виконуючи це рішення, комуністи Т. Коханюк, М. Ткачук увійшли до керівного ядра УСДП. Член ЦК КПБ І. Стасюк став редактором соціал-демократичної газети «Боротьба». Робота комуністів у легальних організаціях сприяла зближенню партії з масами, зростанню її авторитету. Соціал-демократична трибуна використовувалася для пропаганди ідей комунізму та викриття антинародної румунізаторської політики експлуататорів. Поєднання легальної і нелегальної роботи партії сприяло відновленню і створенню нових комуністичних осередків. У 1926 р. вони активно діяли в Чернівцях, Сторожинці, Вижниці, Заставні, Кіцмані, у селах Нові Мамаївці, Звизнячка, Хрещатик, Стара Жучка та ін. Зусиллями Бессарабського обкому КППР відновили діяльність партійні організації у Хотині, Кельменцях, Зарожанах, Бабині, Бузовиці²¹⁴.

Велике значення для піднесення революційного руху, зокрема у північній частині Буковини, мала спеціальна резолюція V Конгресу Комінтерну з українського питання. «Українське питання,— підкреслювалося в цій резолюції,— є одним з найважливіших національних питань Середньої Європи, розв'язання якого диктується інтересами пролетарської революції як у Польщі, Румунії, Чехословаччині, так і в суміжних країнах». Конгрес застеріг партії цих країн проти підтримки лозунгів автономії окупованих частин України в складі буржуазних держав, вказавши, що вони спрямовані на створення коаліції заможних верств української суспільності з пануючими класами Чехословаччини, Польщі й Румунії для закріплення економічного й національного поневолення населення цих земель. Конгрес поставив перед компартіями цих країн завдання посилити і спрямувати боротьбу трудящих мас розірваних імперіалізмом українських земель за возз'єднання з Радянською Україною. Разом з тим Конгрес попередив українських трудящих Польщі, Чехословаччини й Румунії, що їх боротьба за національне визволення може бути успішною лише за умови, коли всі свої дії та організацію вони будуватимуть «на найтіснішій союзі з керованою комуні-

²¹² ЧОДА, ф. 805, оп. 1, спр. 28, арк. 54.

²¹³ Там же, арк. 34.

²¹⁴ Там же, ф. 30, оп. 4, спр. 31, арк. 573.

стичними партіями цих країн боротьбою робітників і селян за повалення влади капіталу». Конгрес визнав за доцільне встановити централізоване керівництво комуністичних партій Польщі, Румунії та Чехословаччини комуністичними організаціями Галичини, Буковини і Закарпаття. Рекомендовано було підтримувати контакт між комуністичними організаціями цих провінцій і КП(б)У²¹⁵. Рішення Конгресу привернули увагу компартій зазначених країн до національно-визвольної боротьби українських трудящих мас, сприяли виробленню чіткої програми в цьому питанні. Комуністам Буковини вони допомогли правильно визначити своє місце в комуністичному русі Румунії, привели до встановлення тісного зв'язку з партійними організаціями сусідніх провінцій і великих промислових центрів, зміцнили єдиний революційний фронт трудящих країни.

Наприкінці 1926 р. Компартія Буковини як крайова організація увійшла до складу Комуністичної партії Румунії²¹⁶. Був створений новий керівний орган — Буковинський крайовий комітет Компартії Румунії, першим секретарем якого обрано С. Г. Галицького²¹⁷. Компартія Румунії та її Буковинський крайовий комітет, вірні принципам пролетарського інтернаціоналізму, постійно викривали окупаційний режим, популяризували досягнення СРСР, очолили революційний рух і з усією рішучістю підтримували прагнення трудящих північної частини Буковини до возз'єднання з Радянською Україною. На території Хотинського повіту ця робота велася під керівництвом Бессарабського обкому Компартії Румунії.

5. РОКИ СВІТОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ КРИЗИ (1929—1933)

Світова економічна криза 1929—1933 рр. охопила насамперед королівську Румунію. Наслідки кризи в країні особливо позначилися на економіці Буковини.

І без того недостатньо розвинута промисловість краю прийшла до повного занепаду. Частина підприємств припинила роботу, а діючі працювали не на повну потужність. Так, з 308 підприємств у 1927 р. у 1930 р. працювали 226, через рік — 133, а у 1933 р. — 97²¹⁸. В особливо катастрофічному становищі опинилася деревообробна промисловість. З колишніх 137 лісопилних і деревообробних підприємств і майстерень у 1930 р. працювало 58, в 1931 р. — 43²¹⁹, 1932 — лише 20²²⁰. З 40 текстиль-

²¹⁵ Пятый Всемирный Конгресс Коминтерна. Стенографический отчет, ч. 2. М., 1925, с. 126.

²¹⁶ *Cușnir-Mihailovici Clara. Mișcarea muncitorească din România între anii 1917—1921.* București, 1960, p. 321.

²¹⁷ Партархів Чернівецького обкому Компартії України, ф. 3535, оп. 1, спр. 82, арк. 7.

²¹⁸ Anuarul statistic al României — 1934. București, 1935, p. 238.

²¹⁹ Czernowitzer allgemeine Zeitung, 1932, 13 März.

²²⁰ Красная Бессарабия, 1933, № 1, с. 13.

них та трикотажних фабрик у 1929 р. діяли 18. Припинили роботу всі цукрові заводи, скоротилося виробництво пива, спирту тощо.

Згорання промислового виробництва відбувалося внаслідок звуження зовнішнього і внутрішнього ринків капіталістичних країн. Значно зменшився експорт товарів. У 1933 р. порівняно з 1929 р. він скоротився на 85%, тоді як у цілому по Румунії — на 60%²²¹. Уряд намагався зменшити удари за рахунок посилення експлуатації окупованих земель. На Буковині податки й залізничні тарифи були вищими, ніж в інших провінціях, а кредити для промисловості краю виділялися значно менші. З наказу уряду всі судові та громадські кошти Буковини передавалися у Бухарестський позичковий банк, внаслідок чого вилучено із обігу близько 100 млн. лей готівкою. Сотні мільйонів лей вкладів з Буковини переведені у філіали столичних банків²²². Це знекровлювало економіку. Вже в 1931 р. майже всі місцеві банки розорилися, частково функціонували лише філіали бухарестських і група банків, що залежала від іноземного капіталу.

В стані глибокої кризи перебувало і сільське господарство. Нечуване падіння цін на сільськогосподарські продукти на світових ринках у 1930 р. поширилося і на внутрішній ринок. Зросла різниця між цінами на промислові й сільськогосподарські товари, що поглиблювало ще більше аграрну кризу. Культура землеробства знизилася, зменшилася врожайність зернових і технічних культур, прибутковість сільського господарства, катастрофічно знецінилася земля. «Ціни, за якими продається селянська земля, — писала газета «Agrarul», — є кращим доказом відчаю і недовір'я селянина до своєї професії землероба. Придавлений боргами, секвестрами і примусовими розпродажами, він звільняється від землі шляхом її продажу, але вже стає сільськогосподарським пролетарем і безробітним»²²³.

Весь тягар економічної кризи пануючі класи перекладали на плечі трудящих міста і села. Збільшувалася тривалість робочого дня. У деревообробників Селятина він, наприклад, становив 14 год.²²⁴, на фабриці дріжджів у с. Ленківцях — до 16 год.²²⁵ Особливо важким було становище більшості робітничого класу — ремісників. У Садгорі вони працювали до 20 год. на добу²²⁶. На фабриках і заводах погіршувалися умови праці, техніка безпеки, дошкуляла система штрафів. Фабриканти нерідко примушували робітників купувати у своїх магазинах по завищених цінах предмети першої необхідності.

²²¹ Czernowitzer allgemeine Zeitung, 1933, 31 Dezember.

²²² Glasul Bucovinei, 1931, 15 Noembrie.

²²³ Аграрные проблемы, 1931, № 7-8, с. 94.

²²⁴ Борець, 1929, 26 травня.

²²⁵ Нове життя, 1931, 4 січня.

²²⁶ Боротьба, 1928, 15 січня.

Користуючись наявністю зайвої робочої сили, підприємці знижували розцінки, в результаті чого різко скорочувалася заробітна плата. Так, якщо реальну заробітну плату робітників Чернівців у 1913 р. взяти за 100%, то в 1926 р. вона дорівнювала 74, 1929—65, 1931—55, у 1935 р.— 50%²²⁷. Затримувалася платня, власники обраховували робітників, надавали примусові відпустки, скорочували робочий тиждень і кількість робітників підприємств. На заводі «Прутул», наприклад, робітників зменшилось з 800 до 120—130, а на фабриці «Геркулес» — з 500 до 150²²⁸. Хронічне безробіття стало характерною ознакою того часу. В 1930 р. в Чернівцях зареєстровано понад 8 тис. безробітних²²⁹, що становило майже 60% усіх робітників міста, в Банилові-на-Сиреті — 450, Берегометі-на-Сиреті — 300²³⁰. У наступному році в краї нараховувалося безробітних до 50 тис. чоловік²³¹.

Значних розмірів досягло розорення селянства. Встановлення низьких цін на сільськогосподарські продукти і високих на промислові товари, при збереженні встановлених викупних платежів, боргів і процентів за борги ставило селянське господарство на грань катастрофи. Однією з характерних особливостей тодішньої аграрної кризи на Буковині була надзвичайно велика заборгованість селянства, яка становила на 1 га 10 491 лей проти 5 194 у Старому королівстві²³². Як свідчить навіть офіційна статистика, Буковина була найбільш обтяженою боргами провінцією. Якщо по всій Румунії процент селянських боржників, що володіють до 10 га землі, дорівнював 69,8%, на Буковині він досягав 80, а площа по заборгованості — 88%²³³. Бідняцько-середняцькі маси буковинського села, як і всього королівства, були затиснуті лещатами безлічі податків: вони не в змозі були платити не лише борги, а й державні податки.

Для створення серед селянських мас ілюзії допомоги уряд прийняв закон про конверсію селянських боргів, суть якого полягала в тому, що для всіх селянських господарств, які володіли землею до 10 га, встановлювалася 50-процентна знижка по боргах приватним особам, банкам і різним кредитним установам. Ці 50% погашалися протягом 30 років. Проте 18 листопада 1931 р. Верховний суд оголосив закон про конверсію неконституційним²³⁴.

Вихід з економічної кризи правляча олігархія Румунії вбачала у підкоренні економіки країни західноєвропейському імпе-

²²⁷ Дольник А. Бессарабия под властью румынских бояр (1918—1940 гг.). М., 1945, с. 47.

²²⁸ Ципко К. Г. Вказ. праця, с. 148.

²²⁹ Vorwärts, 1930, 21 September.

²³⁰ ЧОДА, ф. 132, оп. 1, спр. 18, арк. 3.

²³¹ Там же, ф. 38, оп. 1, спр. 7207, арк. 90.

²³² Дольник А. Указ. соч., с. 84.

²³³ Аграрные проблемы, 1933, № 4—6, с. 87.

²³⁴ Там же, с. 93.

ріалізмові, в посиленні експлуатації мас, у придушенні революційної боротьби трудящих, гонці озброєння і підготовці війни проти СРСР. За допомогою іноземного капіталу в Румунії будувалися військові заводи. Під керівництвом французьких офіцерів проводилась реорганізація румунської армії. Підготовка до війни супроводжувалася активізацією діяльності фашистських організацій і партій — «Залізна гвардія», кузисти та ін. Посилилась воєнна істерія і кампанія брехні на Радянський Союз.

Антинародна політика буржуазно-поміщицьких кіл викликала загострення соціальних і національних суперечностей, посилила очолювану комуністами революційну боротьбу робітничого класу і трудового селянства за революційний вихід з кризи. Відповідно до рішень VI конгресу Комінтерну та IV з'їзду Компартії Румунії вони прагнули поєднати класову боротьбу робітників і селян з рухом за демократичні свободи, національне визволення і відвернення війни проти СРСР.

Цьому перешкоджали лідери соціал-демократичної партії. Виступаючи на словах захисниками інтересів трудящих, насправді вони вели політику класового співробітництва з буржуазією, шляхом «лівих» маневрів прагнули обеззброїти робітничий клас і відвернути його від боротьби за революційний вихід з кризи, підтримували всі виступи королівського уряду проти СРСР, разом з усією світовою реакцією проводили мерзенну кампанію брехні на Радянський Союз. Тому завданням комуністів Буковини, визначеним рішенням IV з'їзду КПП, було викриття українських соціал-демократів, які всупереч прагненням українських трудящих мас Буковини і Західної України до возз'єднання з Радянською Україною вели шалену антирадянську кампанію²³⁵.

Посилення роботи в масах сприяло їх прозріванню, розколу в соціал-демократичній партії і відходу від неї української організації. Приводом до цього був вступ керівництва соціал-демократичної партії напередодні парламентських виборів у блок з урядовою партією. Керівники соціал-демократії, як підсумовувалося в резолюції політичного секретаріату ЦК КПП, «знали серйозної поразки в одному з важливих політичних центрів — Чернівцях»²³⁶.

Крайком КПП у містах і селах проводив велику роботу для створення нової масової легальної революційної організації трудящих. Така організація — партія українських працюючих Румунії «Визволення» — була створена на установчій конференції 17 лютого 1929 р., на якій було обрано її Центральний Комітет. До його складу увійшов 21 член: І. Гелич, Т. Григоряк, М. Ко-

²³⁵ Documente din istoria Partidului Comunist din România, 1923—1928, p. 594.

²³⁶ Documente din istoria Partidului Comunist din România 1929—1933. București, 1955, p. 163.

вальчук, С. Лупуляк, М. Павлюк, Є. Сорочкей, Н. Ткачук, М. Шлапак та ін. Головою ЦК обрано М. Ковальчука. Редактором друкованого органу газети «Борець» затверджено члена підпільного крайкому КПП І. Стасюка²³⁷. За своїм характером і метою це була революційно-демократична організація. Як зазначалось у програмі, вона ставила своїм завданням боротьбу за соціальне і національне визволення краю і його возз'єднання з Радянською Україною. Програма передбачала звільнення праці від гніту капіталу, націоналізацію підприємств і банків, повну конфіскацію поміщицьких, церковних та державних земель і розподіл її між селянами, 7-годинний робочий день, анулювання всіх селянських боргів тощо. Програма закінчувалась закликком: «Робітник, селянин експлуатованих націоналістів! Об'єднуйтеся на боротьбу проти буржуазної диктатури! Хай живе Радянська червона Буковина! Геть румунських окупантів з Буковини!»²³⁸

Показником симпатій трудящих до цієї програми були результати виборів 1930 р. до комунальних рад у селах Буковини. Незважаючи на терор, до комунальних рад сіл Вербівці, Юрківці, Бабин, Іванківці та інших в більшості були обрані члени організації «Визволення»²³⁹. Оскільки комунальні ради сіл Ошихліби²⁴⁰ та Дорошівці²⁴¹ складались виключно з членів партії «Визволення», вони були розпущені, а обранців селян заарештовано.

Організація «Визволення» набула великої популярності серед трудящих, у Чернівецькому повіті до неї входило майже 9 тис. чоловік, Сторожинецькому — до 3 тис. Створення партії «Визволення» в селах було великим досягненням комуністичного руху.²⁴²

Пошвавилась також діяльність профспілок. У 1929 р. за дорученням крайкому КПП комуністи К. Терлецький і Н. Райнер створили ініціативний комітет унітарних профспілок у Чернівцях. За короткий час розгорнули роботу профспілки текстильників, будівельників, друкарів, деревообробників, робітників електростанції²⁴³. У грудні пройшла перша крайова конференція унітарних профспілок, на яку прибули 40 делегатів з Чернівців, Вижниці, Новоселиці та інших населених пунктів²⁴⁴. Конферен-

²³⁷ Борець, 1929, 31 березня.

²³⁸ Архів Інституту історичних і соціально-політичних досліджень при ЦК КПП, ф. 34, спр. 4620, арк. 131.

²³⁹ Там же, арк. 57.

²⁴⁰ ЧОДА, ф. 118, оп. 5, спр. 1568, арк. 118.

²⁴¹ Архів Інституту історичних і соціально-політичних досліджень при ЦК КПП, ф. 34, спр. 4620, арк. 40.

²⁴² ЧОДА, ф. 38, оп. 3, спр. 53, арк. 96.

²⁴³ Партархів Інституту історії партії при ЦК Компартії України, ф. 6, оп. 1, спр. 157, арк. 119—120.

²⁴⁴ Борець, 1930, 19 січня.

ція визначила тактику боротьби робітничого класу проти соціального й національного гніту.

Комсомол Буковини створив учнівську організацію «Червоний школяр», революційні студентські групи та «Товариство червоних рекрутів», які за короткий час стали масовими.

Під керівництвом крайової організації Компартії Румунії трудящі краю протиставили наступові капіталу мужню боротьбу за революційний вихід з кризи, за соціальне й національне визволення та возз'єднання з Радянською Україною, боролися проти зниження заробітної плати і масових звільнень, погіршення умов праці. В 1928 р. страйкували робітники деревообробної, текстильної, швейної та інших галузей промисловості. Найбільшим страйком був страйк чернівецьких будівельників, в якому взяло участь понад 3 тис. чоловік. Він тривав майже 30 днів і закінчився після того, як робітникам було підвищено заробітну плату²⁴⁵. Всього страйками і трудовими конфліктами в цей період було охоплено 95 підприємств, на яких працювало близько 6,5 тис. чоловік, або $\frac{1}{5}$ всіх промислових робітників краю²⁴⁶. 1929 р. ознаменувався загальним страйком понад 15 тис. робітників лісопилних і деревообробних підприємств. Налякані підприємці зобов'язалися запровадити 8-годинний робочий день, збільшити заробітну плату і виплачувати її двічі на місяць²⁴⁷. У травні розпочався генеральний страйк мебльовиків. У результаті тритижневої боротьби робітники, керовані страйковим комітетом на чолі з комуністами Є. Сорофтеєм, Маліневичем, І. Пікаром та Д. Енглером, добивалися укладення колективного договору з підприємцями²⁴⁸. В зв'язку з невиконанням підприємцями взятих зобов'язань у червні — липні страйкували робітники лісопилних заводів сіл Плоска, Орошани (тепер — Оршівці)²⁴⁹, чернівецьких фірм «Гец»²⁵⁰, «Енглер і Глаберг»²⁵¹. Страйкуючі сокирянські кравці добилися зменшення робочого дня з 16 до 14 год.²⁵² За даними буржуазної статистики, в результаті страйків у 1929 р. було втрачено на підприємствах краю 38 365 робочих днів. У 1930—1933 рр. у зв'язку зі скороченням виробництва і закриттям фабрик і заводів кількість страйків скоротилась, проте вони пройшли на 76 підприємствах і в них взяло участь понад 5 300 чоловік²⁵³. У відповідь на зниження на 10—12% заробітної плати вчителям, робітникам і службовцям всіх державних і комунальних

²⁴⁵ ЧОДА, ф. 119, оп. 1, спр. 213, арк. 29.

²⁴⁶ Там же, ф. 30.

²⁴⁷ Vorwärts, 1929, 30 April.

²⁴⁸ ЧОДА, ф. 38, оп. 1, спр. 5985, арк. 17.

²⁴⁹ Glasul Bucovinei, 1929, 14 iunie, 1 august.

²⁵⁰ ЧОДА, ф. 38, оп. 1, спр. 5985, арк. 15.

²⁵¹ Vorwärts, 1929, 9 Julie.

²⁵² Ibid., 2 November.

²⁵³ Anuarul statistic al României 1937 și 1938. București, 1939, p. 298.

підприємств і установ, проведене на вимогу комісії французьких банків, у Чернівцях пройшли збори протесту, службовці залізничного вузла відмовилися одержувати знижену зарплату²⁵⁴. Боротьба за поліпшення економічного становища точилася в Хотині, Новоселиці та Сокирянах. Тут комуністи створили страйкові комітети, які виробили конкретні вимоги, збирали гроші для допомоги сім'ям страйкуючих, вели боротьбу з штрейкбрехерами. Впертим був страйк хотинських робітників-хутровиків. Вони вимагали збільшення платні на 30% і зменшення робочого дня з 16 до 8 год. Слідом за хутровиками в страйк солідарності включились понад 300 кравців і деревообробників. Поліція заарештувала організаторів страйку А. Тугельмана і Б. Ботника і цим хотіла зірвати страйк, але він продовжувався. І лише після підвищення зарплати на 16% і скорочення робочого дня до 10 год. згаданий страйк був припинений²⁵⁵.

Цей період характерний поєднанням економічної боротьби трудящих на окремих підприємствах і галузях виробництва з політичними виступами їх проти класу капіталістів. Уже в 1928 р. в першотравневій демонстрації у Чернівцях взяло участь понад 8 тис. чоловік, у тому числі й селяни з різних кінців Буковини. На мітингу, що відбувся у дворі «Німецького дому», виступив член підпільного крайкому КПП І. Стасюк. Він викрив злочинність буржуазного ладу, закликав боротися за 8-годинний робочий день для робітників, розподіл поміщицької землі між селянами, за державну допомогу для безробітних і престарілих, засудив підготовку буржуазно-поміщицького уряду Румунії до війни. На мітингу в Сторожинці виступив з промовою секретар підпільного крайкому КПП С. Галицький²⁵⁶.

У першотравневій демонстрації в Чернівцях наступного року взяло участь 12 тис. чоловік, припинили роботу всі підприємства, були закриті магазини, установи, школи, не працював міський трамвай²⁵⁷. Політичні збори, організовані партією «Визволення», відбулися в передмістях Чернівців — на Роші, Клокучці, Калічанці, а також у Сторожинці, Фалькові, Банилові-на-Сіреті. З промовами на них виступили М. Ковальчук, К. Терлецький, С. Галицький, І. Стасюк, Л. Гольденберг. Учасники зборів вимагали збільшення заробітної плати для працюючих і зменшення робочого дня, введення соціального забезпечення, допомоги безробітним, скасування податків, перегляду земельної реформи на користь селян, ліквідації національного гніту, виступали проти підготовки нової імперіалістичної війни²⁵⁸.

²⁵⁴ ЧОДА, ф. 38, оп. 2, спр. 601, арк. 1.

²⁵⁵ Партархів Чернівецького обкому Компартії України, ф. 3535, оп. 1, спр. 18, арк. 7.

²⁵⁶ Боротьба, 13 травня 1928 р.

²⁵⁷ Czernowitzer allgemeine Zeitung, 1929, 3 Maj.

²⁵⁸ Боротьба, 1929, 5 травня.

VI конгрес Комінтерну перед загрозою воєнної небезпеки вирішив відзначати щорічно 1 серпня як міжнародний антивоєнний день. На сторінках газети «Борець» і в листівках комуністи Буковини роз'яснювали причини виникнення війни, закликали працюючих не дозволити буржуазії знищити країну, яка будувала соціалізм. «1 серпня демонструвати і влаштовувати маніфестації під лозунгом: «Війна імперіалістичній війні!», «На захист Радянських Соціалістичних Республік!» — закликала листівка ЦК КПП і ЦК Комуністичної спілки молоді в містах і селах краю²⁵⁹. Напередодні антивоєнного дня в робітничій їдальні на території лісозаводу «Гец» відбулася нарада, в якій взяли участь близько 150 чоловік. Комуніст І. Вахтель роз'яснив необхідність антивоєнного виступу. Для охорони прапора була створена група самозахисту у складі Ф. Білика, Л. Великоголови, І. Пікера та ін. 1 серпня демонстранти з співом «Інтернаціоналу» і закликами «Геть війну!», «Хай живе комуністична Росія!» вийшли на вулиці. Поліція напала на робітників, заарештувала 56 чоловік, 19 з яких засудили на різні строки ув'язнення²⁶⁰. У зв'язку з цим газета «Борець» писала: «Та жертви ці не ослаблять і не відстрашать працюючих від визвольної боротьби. Хоч по трупах вони дальше підуть вперед за визволення робітничо-селянських мас з соціального і національного поневолення аж до цілковитої перемоги. Трудящі маси знищать до тла буржуазно-соціал-фашистський лад і збудують новий без класів, гніту і визиску людини людиною, вільний соціалістичний лад»²⁶¹.

На кожний акт насильства з боку властей трудящі Буковини відповідали рішучим протестом. Так, 8 січня 1930 р. в день суду над 24 профспілковими діячами, заарештованими під час нелегальної профспілкової конференції, робітники Чернівців з червоними прапорами і закликами «Ніякої війни проти Радянського Союзу!», «Хай живуть Ради!», «Вимагаємо звільнення заарештованих!» вийшли на вулиці. Демонстрація, очолена комуністами Є. З. Стефюком, Д. Еленбогеном, закінчилася сутичкою з поліцією. 41 чоловіка було засуджено до різних строків ув'язнення²⁶².

Гострими були й першотравневі виступи 1930 р. В Чернівцях пройшов багатолюдний мітинг²⁶³. Під керівництвом Хотинського повітового комітету Компартії Румунії трудящі Кельменецької, Липканської та Новоселицької волостей вийшли з червоними прапорами на вулиці Липкан²⁶⁴. Наприкінці липня

²⁵⁹ ЧОДА, ф. 118, оп. 5, спр. 1519, арк. 84.

²⁶⁰ Там же, спр. 5931, арк. 85—87.

²⁶¹ Борець, 1929, 25 серпня.

²⁶² ЧОДА, ф. 118, оп. 5, спр. 1578, арк. 67—68.

²⁶³ Там же, ф. 15, оп. 1, спр. 12511, арк. 3.

²⁶⁴ ЦДА МРСР, ф. 694, оп. 3, спр. 19, арк. 15.

вулична демонстрація ненависті до окупаційного режиму вперше пройшла в Сокирянах²⁶⁵.

В умовах наростання класової боротьби комуністичні організації потребували єдності своїх лав, досвідченого керівництва для забезпечення чіткої роботи всього революційного підпілля. Проте в цей період у КПП спалахнула безпринципна фракційна боротьба між групами Барбу і Люксеміна (М. Паукера). Вона негативно відбилася на діяльності буковинської партійної організації. З грудня 1930 р. по вересень 1931 р. секретаріат ЦК КПП 5 разів переглядав склад крайового комітету.

Сигуранці в такій обстановці було легше наносити удари по революційному рухові. В лютому 1930 р. в Малому Кучурові вона заарештувала керівників комуністичних осередків М. Гнидея і М. Шеленка²⁶⁶, у квітні — в Раранчі В. Кашула і В. Кравчука²⁶⁷, в червні — в с. Шипинцях К. Досяківського²⁶⁸, в липні — в с. Горошівцях І. Гелича²⁶⁹, в Новоселиці — М. Сорочинського і Т. Козубенка²⁷⁰, а також багатьох членів підпільних осередків у цих селах. Масові арешти проводилися і в першій половині 1931 р.

Арештами комуністів і використанням військових підрозділів власті намагалися зірвати відзначення антивоєнного дня. Проте 1 серпня в м. Чернівцях, у селах Ревне, Берегомет-на-Сіреті, Жадова та інших з'явилися антивоєнні листівки, в яких говорилося про важке становище трудящих Румунії і про успіхи соціалістичного будівництва в Радянському Союзі, про прагнення міжнародного капіталу знищити Країну Рад. Вони закликали твердо ставати на захист Радянського Союзу²⁷¹.

В обстановці фракційної боротьби партія не могла керувати революційними виступами трудящих, а це загрожувало відривом її від мас, послаблювало революційний рух мас за соціальне й національне визволення. В зв'язку з цим Політичний секретаріат Комінтерну 17 серпня 1930 р. заслухав на своєму засіданні питання про становище в КПП і прийняв резолюцію «Про безпринципну фракційну боротьбу і відновлення єдності Комуністичної партії Румунії», яка засудила фракціонерів і закликала комуністів Румунії відновити єдність партії і роботу в масах²⁷².

²⁶⁵ Там же, ф. 679, оп. 1, спр. 3509, арк. 231—232.

²⁶⁶ Там же, ф. 118, оп. 5, спр. 1573, арк. 3.

²⁶⁷ Там же, оп. 4, спр. 6396, арк. 122.

²⁶⁸ Там же, спр. 6386, арк. 167.

²⁶⁹ Час, 1930, 9 серпня.

²⁷⁰ ЧОДА, ф. 30, оп. 4, спр. 31, арк. 487.

²⁷¹ Там же, ф. 13, оп. 2, спр. 15, арк. 193; ф. 38, оп. 1, спр. 6372, арк. 65.

²⁷² Documente din istoria Partidului Comunist din România, 1929—1933, р. 81.

Опублікована у вересневому номері органу ЦК КПП «Lupta de clasă»²⁷³, ця резолюція обговорювалась на партійних конференціях. Так, буковинська крайова партійна конференція в листопаді 1930 р. схвалила резолюцію виконкомом Комінтерну, відкрила недоліки в партійній роботі і сформулювала політичні й організаційні завдання парторганізації²⁷⁴. Вона сприяла відновленню розгромлених партійних і комсомольських організацій, поквавленню роботи профспілок і організацій «Визволення».

Після усунення недоліків у партійній роботі боротьба трудящих Північної Буковини проти соціального і національного гніту посилилась. До неї приєдналися багатотисячні маси безробітних, а також службовці-пенсіонери та вчителі. 25 березня 1931 р. понад 400 безробітних Чернівців з гаслами «Ми не просимо милостині, а вимагаємо роботи!», «Ми голодуємо, дайте нам хліба!» пройшли вулицями до міської управи. В іншій демонстрації чернівецьких безробітних у грудні взяли участь понад 2 тис. чоловік²⁷⁵. Під впливом агітації комуністів І. Стаюка, Б. Каца в Чернівцях в 1931 р. відбулися чотири демонстрації вчителів і пенсіонерів, які протягом багатьох місяців не отримували заробітної плати і пенсії²⁷⁶.

Активно виступали проти соціального гніту і жінки. Збори, що відбулися 22 квітня 1931 р. у великому залі Робітничого дому, були яскравою демонстрацією боротьби за людські права. Жінки вимагали політичної рівноправності, однакової оплати за працю, захисту материнства і дитинства. Селянка Д. Сметанюк сказала на зборах: «Ми, трудящі жінки, подвійно пригноблені: і як жінки, і як робітниці. Ми повинні підтримувати своїх чоловіків у боротьбі проти капіталізму. Становище трудящих жінок може лише тоді покращитися, коли цей суспільний порядок буде знищений, тому що лише при соціалізмі ми зможемо добитися здійснення наших людських прав»²⁷⁷.

Напередодні 1 Травня 1931 р. комуністи закликали трудящих перетворити цей день на день боротьби проти зниження заробітної плати, за 7-годинний робочий день, за відмову від сплати податків, на захист Радянського Союзу²⁷⁸. Всупереч забороні у Чернівцях відбулася демонстрація понад 2,5 тис. робітників і селян²⁷⁹. Скандуючи революційні лозунги, з червоними прапорами вони пройшли вулицями до міського парку, де відбувся мітинг. Багато учасників демонстрації і мітингу,

²⁷³ История Румынии. 1918—1970, с. 154.

²⁷⁴ Партархів Інституту історії партії при ЦК Компартії України, ф. 6, оп. 1, спр. 157, арк. 11.

²⁷⁵ Vorwärts, 1931, 11 December.

²⁷⁶ ЧОДА, ф. 738, оп. 1, спр. 7207, арк. 55; Vorwärts, 1931, 17 September; Glasul Bucovinei, 1931, 20 noembrie.

²⁷⁷ Vorwärts, 1931, 22 April.

²⁷⁸ ЧОДА, ф. 118, оп. 5, спр. 1790, арк. 11.

²⁷⁹ Партархів Інституту історії партії при ЦК Компартії України, ф. 6, оп. 1, спр. 157, арк. 111.

серед них комуністи І. Вагнер та Ф. Білик, були заарештовані²⁸⁰.

У 1931 р. буковинська партійна організація для мобілізації мас на боротьбу за соціальне й національне визволення використала підготовку до виборів у парламент. Через Робітничеселянський блок проводилася велика мобілізуюча робота. «Робітничеселянський блок,— говорилося в одній листівці цього блоку,— веде вперту і рішучу боротьбу за щоденні загальні домагання широких трудящих мас міста й села проти замаскованої чи відвертої фашистської диктатури, проти фашизму і соціал-фашизму, проти небезпеки антирадянської війни, за самовизначення національних меншостей аж до відокремлення від держави, за владу робітників і селян»²⁸¹.

У Чернівцях і трьох повітах краю Робітничеселянський блок виставив своїми кандидатами Л. Патрашкану, В. Кашула, Г. Пікера, Є. Сорофтея, Д. Василяшка, Л. Гольденберга. На це влада відповіла масовими арештами членів Робітничеселянського блоку. Так, у Чернівцях було заарештовано 60 чоловік, серед яких Є. Сорофтея, Г. Пікера²⁸², в Садгорі — 25 чоловік, в Сторожинці — 60 чоловік. Заарештовані в с. Раранчі селяни-комуністи Ф. Глуховський, В. Борденюк, М. Мельничук, І. Кашул, В. Кравчук, О. Карнаць та О. Адамович звинувачувались у пропаганді комуністичних ідей і поширенні передвиборних листівок. У відповідь на терор крайком КПП через організацію «Червоної допомоги» звернувся до трудящих мас з такою листівкою: «Буржуазія лякається великої перемоги Робітничеселянського блоку. З допомогою зборів, демонстрацій, страйків ми повинні боротися за звільнення всіх блокістів, за звільнення всіх політ'язнів, проти фашистського терору!»²⁸³

У ряді міст Буковини трудящі проявили стійкість і, незважаючи на терор, голосували проти фашизму і війни, за революційний вихід з кризи. В Хотинському повіті трудящі відповіли на утиски гнівним протестом. Румунські чиновники, бачачи революційну збудженість селян, вимушені були з багатьох виборчих дільниць тікати в жандармські пости і ховатися там від народного гніву. За кандидатів Робітничеселянського блоку лише в трьох повітах Буковини, за явно заниженими даними, було подано 7 715 голосів²⁸⁴. У Чернівецькому повіті за кількістю голосів Робітничеселянський блок зайняв друге місце²⁸⁵. По країні від блоку в парламент було обрано п'ять депутатів, серед них комуніст-підпільник із с. Раранча Чернівецького повіту В. Кашул. Це свідчить про близькість закликів Робітничеселян-

²⁸⁰ ЧОДА, ф. 118, оп. 4, спр. 6918, арк. 5—7.

²⁸¹ Там же, оп. 5, спр. 1792, арк. 30.

²⁸² Там же, спр. 1854, арк. 67.

²⁸³ Там же, ф. 38, оп. 3, спр. 174, арк. 12.

²⁸⁴ Там же, спр. 53, арк. 96.

²⁸⁵ Час, 1931, 3 червня.

ського блоку трудящим, про їх готовність під керівництвом комуністів боротися проти соціального та національного гніту.

Важливе значення для розгортання революційної боротьби трудящих Буковини мав V з'їзд Компартії Румунії, який відбувся в грудні 1931 р. Історичне значення з'їзду полягає в тому, що на основі марксистського аналізу економічного та політичного становища в країні він дав чітку відповідь на основні питання революційного руху, творчо застосувавши в конкретних умовах Румунії ідеологічні, організаційні, тактичні й стратегічні принципи ленінізму і досвід більшовизму. Він накреслив шляхи зміцнення революційного союзу робітничого класу і трудового селянства, а також пригноблених національностей. Вся діяльність партії спрямовувалася на повалення монархії, проти фашистського терору, на конфіскацію королівських, поміщицьких та монастирських земель з усім інвентарем і наділення нею селян. Головним лозунгом партії з національного питання стало ленінське положення про право націй на самовизначення аж до відокремлення. КПП підтримала прагнення українського населення до возз'єднання з Радянською Україною²⁸⁶. Рішення V з'їзду сприяли дальшому піднесенню революційного руху на Буковині. Сконцентрувавши свою діяльність на підприємствах, партія посилила зв'язок з масами, об'єднала зусилля робітників, трудового селянства і прогресивної інтелігенції для спільної боротьби за соціальне й національне визволення. Тому майже всі виступи трудящих мали чітко виражений політичний характер.

Січень 1932 р. розпочався масовими демонстраціями безробітних. Спираючись на ріст революційної активності трудящих мас, Буковинський крайком КПП постановив широко відзначити річницю Паризької комуні. Чернівецький міськком КПП, очолюваний в той час Л. Реуту, готував масову демонстрацію трудящих. Для її проведення було створено бюро, в якому активну роль відігравав А. Вайсман, і групу самозахисту в складі Є. Андрійчук, О. Ланівського, І. Торончука, С. Томко та ін. 21 березня понад тисячу робітників, селян і студентів з червоним прапором та транспарантами «Хліба і роботи!», «Волю всім політ'в'язням!» зібralися на мітинг на площі Гіка-воде (тепер — Радянська). Українською, німецькою та румунською мовами проголошувалися лозунги: «Геть війну!», «Хай живе Радянська Росія!». Біля адміністративного будинку сталася сутичка з поліцією. Селянка Є. Андрійчук не дала можливості поліції захопити червоний прапор²⁸⁷. Понад 40 чоловік було заарештовано, 14 з них засуджено на різні строки тюремного ув'язнення, позбавлення прав та штрафів від 2 до 10 тис. леїв²⁸⁸.

²⁸⁶ V съезд Коммунистической партии Румынии. М., 1932, с. 126.

²⁸⁷ ЧОДА, ф. 118, оп. 5, спр. 1848, арк. 219—222.

²⁸⁸ Czernowitzer allgemeine Zeitung, 1932, 7 Julie.

«Ця демонстрація,— писала одна з газет,— була пересторогою для румунської буржуазії і міжнародного імперіалізму, свідченням того, що пригноблені маси Буковини, перебуваючи за 100 кілометрів від радянського кордону, сповнені рішучості не допустити розв'язання війни проти їх братів в СРСР, що вони зуміють в потрібний момент повернути зброю проти своїх гнобителів»²⁸⁹.

Напередодні 1 Травня 1932 р. Буковинський крайком КПП закликав листівкою: «...у день Першого травня виходьте на вулицю, проводьте збори, маївки, демонстрації і разом з пролетарями та селянами Румунії і всього світу боріться за свої права, проти злиднів. Геть колоніальну окупацію Буковини румунським імперіалізмом! Хай живе право селян і робітників Буковини самим вирішувати свою долю, право на самовизначення аж до відокремлення від румунської держави! Хай живе Радянський Союз — батьківщина всіх трудящих!»²⁹⁰ На цей заклик робітники і селяни 30 квітня — 1 Травня в Чернівцях, Вижниці та в селах Берегометі-на-Сіреті, Іспасі, Ревні, Черешеньці, Черногузах та інших селах вивісили червоні прапори²⁹¹. Між поліцією і демонстрантами виникали сутички²⁹².

Всупереч білому терору і переслідуванням трудящі широко відзначили антивоєнний день 1 серпня як день захисту СРСР. Перед цим поліція провела облави, заарештувала підозрілих, посилила патрулювання. Проте трудящі вийшли на вулиці на заклик підпільного крайкому КПП: «Товариші! Не дозволяйте гнати себе на нову війну в інтересах імперіалістичних банд! Організуйте комітети дій, антивоєнні демонстрації, комітети самооборони, відмовляйтесь платити податки, так як вони йдуть на військові приготування. Якщо ж війна все-таки розгориться, перетворіть її в громадянську! Боріться за захист Радянського Союзу — першої пролетарської держави!»²⁹³ До них приєднались понад 200 селян, що прибули для участі в демонстрації разом з комуністом М. Павлюком. Демонстранти зібралися біля р. Пруту і з червоним прапором, який ніс слюсар Г. Шкульник, та транспарантами «Геть антирадянську війну!», «Хай живе Червона Армія і Радянський Союз!» вирушили в місто. Сутички з поліцією сталися біля електростанції, на площі Гіка-Воде. Поліція пустила в хід зброю, робітник І. Грекул та селянин М. Мартуля були поранені²⁹⁴. 60 демонстрантів було заарештовано²⁹⁵. У чернівецькій в'язниці їх піддали тортурам.

²⁸⁹ Die rote Bukowina, 1932, März.

²⁹⁰ ЧОДА, ф. 30, оп. 3, спр. 31, арк. 59.

²⁹¹ Там же, ф. 132, оп. 1, спр. 28, арк. 477—511; ф. 118, оп. 5, спр. 4945, арк. 1.

²⁹² Красная Бессарабия, 1932, № 6, с. 17.

²⁹³ ЧОДА, ф. 118, оп. 4, спр. 6945, арк. 55.

²⁹⁴ ЧОДА, спр. 7604, арк. 261—262; Czernowitzer allgemeine Zeitung, 1932, 3 August.

²⁹⁵ Glasul Bucovinei, 1932, 9 august.

Боротьба за возз'єднання з Радянською Україною посилювалася. У листівках крайкому КПП підкреслювалася необхідність добиватися права на самовизначення аж до відокремлення від румунської держави. Як повідомляли окупаційні власті, пропаганда за возз'єднання з Радянською Україною інтенсивно велася в селах Бабин, Вербівці, Дорошівці, Мусорівка, Погорилівка, Чуньків, Юрківці Дністровської волості та у ряді сіл Сторожинецького, Чернівецького та Хотинського повітів. Велике значення для розгортання національно-визвольної боротьби мала братерська, інтернаціональна позиція керівництва Компартії Румунії. У програмі революційного вирішення існуючої кризи, проголошеній Робітничо-селянським блоком, вказувалося: «Ми заявляємо, що лише шляхом скинення румунського імперіалізму і знищення імперіалістичних договорів (Версальського, Тріанонського та ін.) ми доб'ємося здійснення права на самовизначення пригноблених націй, тобто їх права самим вирішувати свою долю і створювати свою національну державу. Ми зробимо можливим об'єднання пригноблених націй провінцій (Буковина, Бессарабія), окупованих румунським імперіалізмом, з трудовим народом, від якого вони були відірвані...»²⁹⁶

Ця братерська підтримка надавала наснаги у боротьбі за возз'єднання. У січні 1932 р. в с. Мигове, наприклад, на стінах школи червоною фарбою була написана вимога приєднання «Червоної Буковини до Радянської України»²⁹⁷. Подібні лозунги поширювалися в Берегометі-на-Сіреті, Шипинцях, Глибоці, Банилові та інших селах.

Вирішення завдань соціального і національного визволення вимагало зміцнення бойового союзу робітників і селян, тим більше, що на керівництво селянством претендували буржуазні партії і насамперед націонал-цараністи. Наполеглива боротьба за широкі селянські маси стала одним з головних напрямів у роботі комуністичної організації Буковини. Цьому була підпорядкована ідеологічна й організаторська робота комуністів на селі. Вони роз'яснювали трудовому селянству причини його важкого становища, викривали реакційну політику буржуазних партій, доводили, що покращання становища може наступити лише після скинення влади експлуататорів і возз'єднання краю з Українською РСР. Разом з тим накресливалися конкретні дії щодо захисту селянства від нестерпних поборів. В одній з листівок Буковинського крайкому КПП, наприклад, говорилося: «Товариші і товаришки! Не платіть ні бана * податків, ні процентів. А коли до вас прийдуть перчептори ** з жандармами грабувати, бийте в дзвони на тривогу, женіть їх із села. Відбивайте ваше майно. Не давайте продавати на бубен, організовуйтеся в селян-

²⁹⁶ ЧОДА, ф. 118, оп. 5, спр. 1791, арк. 20.

²⁹⁷ Там же, ф. 514, оп. 1, спр. 26, арк. 1.

* Бан — дрібна грошова одиниця в Румунії.

** Перчептор — збирач податків.

ську самооборону...»²⁹⁸ Це активізувало класову боротьбу на селі. В 1929—1932 рр. Буковину сколихнули масові виступи селян Сторожинецького, Хотинського та Чернівецького повітів, які виганяли з сіл агентів банків, лихварів та збирачів податків. Нерідко ці виступи доходили до кривавих сутичок з жандармами. Так, коли румунські прикордонники у 1930 р. побили селянина з Черногузів, його односельці, озброєні сокирами, захопили сільський прикордонний пост і вирушили до м. Вижниці, де оточили прикордонну комендатуру²⁹⁹. В березні 1932 р. доведені до відчаю селяни с. Волока Чернівецького повіту розгромили примарію і жандармський пост³⁰⁰. Масові виступи протесту проти непосильних податків пройшли в селах Багна і Ревне Сторожинецького, Васловівці і Задубрівка Чернівецького повітів.

Загострилася боротьба селян за землю. Були випадки самовільної порубки лісів, захоплення сіножатей. На початку травня 1930 р. селяни с. Рухотина Хотинського повіту вигнали орендарів поміщицької землі і вирішили обробляти її самі. «Селяни були з трудом втихомирені жандармами,— повідомлялось в буржуазній пресі.— Проведені численні арешти»³⁰¹.

У політичні виступи виливалися відмови селян від виконання різного роду обтяжливих повинностей. Наприклад, у жовтні 1930 р. селяни Новоселиці Хотинського повіту відмовилися надати підводи для військових потреб, побили й вигнали солдатів, що прийшли за ними. Для придушення бунту був викликаний загін жандармів³⁰². У 1932 р. відбувся виступ селян с. Раранчі, обурених тим, що місцеві власті примушували їх безплатно працювати на дорожніх роботах. Вони вимагали: «Ніякої роботи без оплати!»³⁰³ Масові селянські виступи відбувалися повсюдно і ставали настільки частим явищем, що румунська буржуазія з тривогою констатувала наростання революційного бродіння на селі.

Широкий рух розгорнувся на Буковині в 1933 р. проти жорстокого придушення урядом революційних виступів залізничників та нафтовиків Румунії, які виступили проти поліцейського терору і непомірної експлуатації. «Ми не можемо стояти осторонь боротьби робітників Плоешті,— говорилися в одній із листівок комуністичного підпілля.— Ми вітаємо боротьбу, розпочату пролетаріатом Плоешті проти капіталістів і експлуататорів. Ми знаємо, що їх боротьба—це наша боротьба, їх перемога—це наша перемога, перемога всього робітничого кла-

²⁹⁸ ЧОДА, ф. 118, оп. 5, спр. 1852, арк. 101.

²⁹⁹ Партархів Інституту історії партії при ЦК Компартії України, ф. 6, оп. 1, спр. 157, арк. 49.

³⁰⁰ Glasul Bucovinei, 1932, 8 martie.

³⁰¹ Борьба трудящихся Бессарабии за свое освобождение и воссоединение с Советской Родиной, с. 549.

³⁰² История Молдавской ССР, т. 1, с. 309.

³⁰³ Die rote Bukovina, 1932, № 3.

су»³⁰⁴. В Чернівцях був створений спеціальний комітет допомоги героям Гривіци*. Очолили його комуністи-залізничники М. Залевський та А. Здрилюк. Комітет провів масовий мітинг протесту проти розгулу реакції. У прийнятій на мітингу резолюції вимагалось звільнення засуджених залізничників. Робітники й селяни Буковини віддали в фонд допомоги кривавим жертвам експлуататорів значні кошти.

Політична боротьба в середині і наприкінці 1933 р. розгорталася під знаком боротьби проти фашизму і війни. У червні поліція з тривогою доповідала, що «українське населення Чернівців і Сторожинця, серед якого поширювались комуністичні ідеї, виступає проти існуючого ладу. Майже у всіх повітах Буковини відбувались виступи трудящих під лозунгом «Хай живе Радянський Союз!»³⁰⁵.

Таким чином, незважаючи на посилення поліцейського терору, в роки світової економічної кризи трудящі маси Північної Буковини під керівництвом Комуністичної партії Румунії не припиняли боротьби за своє соціальне і національне визволення і воз'єднання краю з Українською РСР.

6. БОРОТЬБА ТРУДЯЩИХ ПРОТИ СОЦІАЛЬНОГО ТА НАЦІОНАЛЬНОГО ГНОБЛЕННЯ. ФАШИЗМУ І ЗАГРОЗИ НОВОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1934—1940)

Період після світової економічної кризи 1929—1933 рр. в Румунії, як і у всьому капіталістичному світі, характеризувався глибокою і затяжною депресією, загостренням всіх суперечностей. У галузі економіки йшов процес прискореної концентрації капіталу, зростання монополій. Більшість румунських промислових і фінансових об'єднань в 1934—1940 рр., як і раніше, залежали від західних — французьких, англійських, американських, бельгійських, німецьких — трестів і концернів. Зайнявши панівне становище в економіці країни, вони турбувались лише про свої прибутки, жорстоко експлуатували трудящих окупованих провінцій. Монополістичні об'єднання харчової промисловості Буковини, наприклад, в 1937 р. одержали 422 млн. леїв чистого прибутку, а сума виплаченої зарплати становила 60 млн. леїв. Порівняно з 1929 р. у 1937 р. співвідношення між неоплаченою працею, привласненою капіталістами у вигляді прибутку, і оплаченою працею робітника виросло з 512% до 703%³⁰⁶. Такий ріст прибутків був характерний для всіх галузей промисловості.

³⁰⁴ ЧОДА, ф. 15, оп. 1, спр. 16218, арк. 2.

* 16 лютого 1933 р. відбулася кривава розправа королівського війська з страйкуючими залізничниками великих локомотивних та вагоноремонтних майстерень у Гривіці (поблизу Бухареста, нині — район столиці СРР).

³⁰⁵ ЧОДА, ф. 43, оп. 1, спр. 6227, арк. 4, 32.

³⁰⁶ Ципко К. Г. Вказ. праця, с. 141.

На Буковині і в середині 30-х років переважало кустарне виробництво, штучно гальмувався технічний прогрес. Загальна потужність двигунів промислових підприємств краю з 1925 по 1937 р., хоч і зросла на 44,6%, проте ріст був незначним. 30% підприємств залишалися без силових установок і механізмів³⁰⁷.

У стані застою перебувало і сільське господарство. В 1934—1937 рр. не була відновлена врожайність сільськогосподарських культур, погіршала структура посівів. Ціни на сільськогосподарську продукцію залишалися низькими. Для підтримки прибутковості господарств великих землевласників держава систематично постачала їм дарову робочу силу, посилаючи на сільськогосподарські роботи солдатів.

Швидкий ріст інфляції і оподаткування викликали постійне зростання цін. Порівняно з груднем 1933 р. в грудні 1937 р. ціни на борошно різних сортів зросли від 40 до 60%, хліб і крупи — 50, тканини і взуття — на 30%³⁰⁸. Одночасно середня заробітна плата рік у рік скорочувалася. В Чернівцях, наприклад, проти 1929 р. вона впала в 1937 р. майже втричі³⁰⁹. Ріст податків і цін на предмети першої необхідності призвів до зниження реальної заробітної плати. Якщо взяти реальну заробітну плату чернівецьких робітників у 1913 р. за 100, то у 1926 р. вона становила 74, в 1935 р. — 50, а в 1937 р. — 32³¹⁰.

Посилувалася експлуатація трудящих. Робочий день залишався подовженим — 12—16 год. на добу. Широко застосовувалася жіноча та дитяча праця, за яку виплачувалась мізерна заробітна плата. Згідно з даними Чернівецької інспекції праці, на перевірених нею підприємствах у 1935 р. з 2400 робітників 1002 були підлітки до 18 років. У той же час понад 3 тис. кваліфікованих робітників не мали роботи³¹¹.

Протягом 1933—1935 рр. румунський парламент прийняв ряд реакційних законів — про реорганізацію поліції і сигуранци, про охорону державного порядку в країні, про «захист національної праці». У зовнішній політиці реакційні елементи все більш відверто вимагали переходу Румунії в табір фашистської Німеччини і зміни кордонів шляхом розв'язання нової війни. Посилилися репресії трудящих. У лютому 1933 р. стан облоги Буковини був поновлений, заборонялися збори і демонстрації, вводилася цензура преси³¹². Створювалися каральні загони з числа офіцерів і осіб, які користувались особливим довір'ям влади, яким дозволялося застосовувати зброю і навіть артилерію проти народних мас. За таких умов швидко почали зростати реакційні партії та

³⁰⁷ Цунко К. Г. Вказ. праця, с. 142.

³⁰⁸ Vorwärts, 1937, 19 December.

³⁰⁹ Anuarul statistic al Romaniei 1939—1940. București, 1940, p. 344—345.

³¹⁰ Цунко К. Г. Вказ. праця, с. 142.

³¹¹ Czernowitzer allgemeine Zeitung, 1936, 28 März.

³¹² Ibid., 1933, 7 Februar.

організації «Залізна гвардія», «Фронтул ромінізмулуй» та ін. Вони допомагали урядові тероризувати народ і розпалювати національну ворожнечу, використовувалися у боротьбі проти Комуністичної партії та демократичних організацій. У Чернівцях та Сторожинецькому повіті активно діяли фашистська «Ліга націонал-християнського захисту» та товариство «Друзів нової Німеччини». До них входили німці-колоністи, реакційно настроєна частина студентів, куркулів та інтелігентів. Вони організували фашистські зборища і походи, відкрито вели гітлерівську пропаганду серед населення.

Боротьба мас проти соціального й національного гніту, проти загрози встановлення фашистської диктатури в країні і розв'язання нової світової війни продовжувалася. В 1934 р. пройшли страйки на текстильних фабриках Кліпера, Агасштейна і Готесмана³¹³. В січні 1935 р. оголосили страйк робітники деревообробної фабрики «Вертер і Хак». А коли її власники привезли на підприємство штрейкбрехерів, страйкуючі відповіли могутньою демонстрацією протесту³¹⁴. В 1936 р. з протестом виступили хотинські кравці, робітники зарожанського цукрозаводу, текстильники фабрики «Плушул». Понад 200 робітників страйкували на лісопилному заводі Рудиха в Берегометі³¹⁵. В 1937 р. страйкували плотогони Черемошу, робітники цегельних заводів та будівельники³¹⁶. На промислових підприємствах Хотина, Новоселиці і Сокирян продовжувалися страйки за збільшення заробітної плати і скорочення робочого дня³¹⁷. В ході цих страйків трудящі добивалися деяких поступок з боку експлуататорів.

Трудове селянство боролось проти фіскальної політики окупантів та різних повинностей, проти захоплення поміщиками громадських земель, за ревізію земельної реформи. В червні 1935 р. понад 700 селян с. Добринівці у відповідь на утиски поміщика зруйнували огорожу маєтка³¹⁸. В Кіцмані і селах Суховерхів, Оршани, Неполоківці та інших пройшли масові мітинги протесту проти національного гноблення, безземелля, спроб капіталістів за допомогою фашизму запровадити в країні диктатуру³¹⁹. Виступи селян проти властей відбулися в селах Лукавці Сторожинецького та Чорнівка Чернівецького повітів. Під лозунгом «Геть буржуазію, диктатуру і цензуру!» пройшов багатолюдний мітинг селян у кіцманському маєтку поміщика Константиновича в червні 1937 р. З полум'яними промовами на

³¹³ Vorwärts, 1934, 16 November.

³¹⁴ Красная Бессарабия, 1935, № 5, с. 11.

³¹⁵ Czernowitzer allgemeine Zeitung, 1936, 19 September.

³¹⁶ Universul, 1937, 5 aprilie, 8 mai.

³¹⁷ Партархів Чернівецького обкому Компартії України, ф. 3535, оп. 1, спр. 18, арк. 6.

³¹⁸ ЧОДА, ф. 118, оп. 4, спр. 9044, арк. 2.

³¹⁹ Vorwärts, 1935, 4 August.

ньому виступили комуністи І. Павлюк, В. Снятинчук, І. Задубрівська, М. Моргач ³²⁰. Під керівництвом комуністів розгорталася страйкова боротьба в поміщицьких маєтках Хотинського повіту. Страйк спалахнув на полях великого орендаря Фіхмана в Кишло-Замжієвому і Зеленій. В період обробітку тут посівів влітку 1934 р. понад 150 селян припинили роботу і поставили вимогу втричі збільшити заробітну плату. Причому, щоб не допустити штрейкбрехерів, страйкуючі залишалися на полях. Це змусило орендарів піти на поступки селянам. Цей страйк очолили комуністи І. Кормуш, Ю. Ніщенко, Г. Гуцул. Цього самого літа страйкували 150 селян-поденників на поміщицьких полях у с. Бузовиця. Страйк тривав більше двох тижнів. І коли посіви заросли бур'яном, поміщик змушений був підвищити заробітну плату з 30 до 100 леїв на день. Страйком керували комуністи А. Федорець та А. Кушнір ³²¹.

Боротьба різних прошарків населення в 1935 р. сприяла загальному піднесенню антифашистської і антиімперіалістичної боротьби. З ініціативи комуністів створювалися масові антифашистські організації. В містах і селах краю діяли товариства «Друзі СРСР», «Ліга праці». З кінця 1934 р. почали діяти Хотинський, а пізніше Чернівецький повітові антифашистські комітети, на чолі яких стояли представники прогресивної інтелігенції М. Дескелеску та Н. Шапирін ³²². Антифашистські організації активно викривали реакційну політику румунської буржуазії, очолили боротьбу проти голоду і репресій, за економічні й соціальні права трудящих. Комуністична партія прагнула об'єднати всі демократичні сили для створення народного антифашистського фронту. Важливе значення у справі активізації боротьби за згуртування прогресивних сил проти небезпеки фашизму відіграв VII Всесвітній конгрес Комінтерну (серпень 1935 р.), який відзначив, що «боротьба за мир відкривала перед комуністичними партіями максимальні можливості для створення широкого єдиного фронту. В лави цього фронту повинні бути залучені всі ті, хто зацікавлений в збереженні миру» ³²³. Ідея створення Народного антифашистського фронту активно пропагувалася комуністами серед широких мас трудящих. За дорученням Буковинського крайкому КПР на конференції соціал-демократичної партії Буковини, яка проходила у Чернівцях, з закликом до єдності всіх прогресивних сил краю у боротьбі проти підготовки війни і фашизації країни виступив комуніст Ф. Білик. Проте лідери цієї партії робили все, щоб не допустити єдності прогресивних сил країни. Вони ставали на шлях прямої зради, сприяючи арешту сигуранцюю делегації

³²⁰ ЧОДА, ф. 30, оп. 1, спр. 276, арк. 5—6.

³²¹ Партархів Чернівецького обкому Компартії України, ф. 3535, оп. 1, спр. 18, арк. 8—9.

³²² Universul, 1935, 2 Januarie.

³²³ Красная Бессарабия, 1935, № 24/25, с. 151.

Компартії, уповноваженої вручити соціал-демократам пропозиції про створення єдиного фронту³²⁴.

Зрадницькі маневри соціал-демократичних ватажків були викриті комуністами. Потяг мас до єдності дій посилювався, зміцнювалися переконання, що лише КПП справді прагне до єдиного фронту пролетаріату і послідовно бореться за нього. Вплив і авторитет комуністів значно зріс. На позицію створення Народного фронту ставало все більше низових соціал-демократичних і профспілкових організацій. Рішення про це були прийняті на зборах службовців у Чернівцях³²⁵, на шлях створення єдиного фронту стали робітники текстильної фабрики «Текса» та інших підприємств міста³²⁶.

Враховуючи необхідність ширшого залучення до антифашистської боротьби селянства, КПП і її крайові організації з кінця 1935 — початку 1936 р. вступають у безпосереднє співробітництво з низовими організаціями націонал-цараністської партії, використовуючи легальні умови її діяльності для пропаганди своїх ідей і завоювання мас. Маса рядових членів цієї партії була настроєна проти фашизму, експлуатації капіталістів і поміщиків. Влітку 1936 р. керівництво націонал-цараністської партії вирішило у всіх 72 повітах королівської Румунії провести маніфестації і мітинги протесту проти правлячої тоді партії націонал-лібералів, Крайовий комітет КПП рекомендував взяти участь у цій акції. Маніфестація громадськості Хотинського повіту мала відбутися в Липканах, що розташоване в центрі повіту. Секретар Хотинського повітового комітету КПП А. Волох і комуністи А. Федорець, П. Білоус, І. Кормуш, А. Стах та Ф. Шурлика провели відповідну роботу, і в призначений день понад 10 тис. селян повіту з лозунгами «Геть війну!», «Геть фашизм!», «Хай живе Радянський Союз!», «Земля тим, хто її обробляє!», «Волю політичним в'язням!» пройшли вулицями населеного пункту³²⁷. У Чернівцях на демонстрацію і мітинг 29 травня 1936 р. зібралось близько 20 тис. селян з усього краю. За дорученням Буковинського крайкому КПП на ньому виступив комуніст Д. Руснак. Він закликав присутніх посилити боротьбу проти фашизму і підготовки нової антирадянської війни. На мітингу лунали заклики: «Геть фашизм!», «Геть війну!», «Хай живе Радянський Союз!». Відбулися антифашистські мітинги в Кіцмані, Шипинцях. Продовжувалися вони і в 1937 р. Двохтисячний мітинг пройшов у Кіцмані. Відкриваючи його, член підпільного крайкому КПП І. Павлюк закликав боротися проти реакції і фашизму³²⁸. У Заставні мітинг закінчився співом

³²⁴ ЧОДА, ф. 30, оп. 3, спр. 36, арк. 14.

³²⁵ Красная Бессарабия, 1935, № 4, с. 36.

³²⁶ ЦДА МРСР, ф. 1665, оп. 1, спр. 31, арк. 144.

³²⁷ Партархів Чернівецького обкому Компартії України, ф. 3535, оп. 1, спр. 21, арк. 2.

³²⁸ ЧОДА, ф. 126, оп. 3, спр. 800, арк. 5.

«Інтернаціоналу». 21 березня 1937 р. велика антифашистська демонстрація відбулася в Чернівцях. За участь в ній окупанти віддали до суду 21 чоловіка, 14 з них засудили до різних строків ув'язнення, позбавлення прав і виплати штрафів³²⁹. Масові збори трудящих під лозунгами «Геть фашизм!», «Геть буржуазний уряд!» пройшли в селах Заставнівської і Кіцманської волостей³³⁰. Всього протягом 1937 р. на Буковині відбулося понад 80 антифашистських мітингів. Таким чином, політична обстановка, що склалася в краї, була серйозною перешкодою у здійсненні підступних планів імперіалізму щодо перетворення Буковини в плацдарм нападу на Радянський Союз.

Антифашистський рух у країні невинно поширювався. Він знайшов своє відображення в масових виступах не лише проти румунського, а й міжнародного фашизму і проявився в участі прогресивних сил у міжнародній кампанії підтримки республіканської Іспанії. У містах і селах Буковини були створені комітети допомоги, які збирали гроші, медикаменти, одяг. У 1936—1937 рр. на допомогу волелюбній Іспанії виїхало понад 40 буковинців. Серед них секретар Чернівецького повітового комітету КПР А. Вайсман, секретар Чернівецького міськкому комсомолу Б. Юрграу, жителі с. Клішківців Хотинського повіту С. Побережник та с. Чорного Потоків Чернівецького повіту М. Василичук. У боях в Іспанії прославився генерал Еміль Клебер (М. Штерн) — командир 11-ї інтербригади, уроженець с. Волока Сторожинецького повіту³³¹. В боях за свободу Іспанії загинули буковинці В. Бург, К. Бодяну, М. Василичук, Ю. Юрчук, С. Кирмаер, Б. Юрграу та ін.

Проте сили, які намагалися відвернути королівську Румунію від фашизму, були недостатні, і створити єдиний антифашистський фронт не вдалося. Тому з наступом нової економічної кризи 1937—1938 рр. процес фашизації країни прискорився. В 1938 р. встановилася монархо-фашистська диктатура, парламент було розпущено. Всі політичні партії і антифашистські організації заборонено законом. З метою забезпечення бази для фашистської диктатури створено нову організацію «Фронт національного відродження». Більшість лідерів розпущених буржуазних партій, а також правих соціал-демократів стали активно співробітничати з королем у рамках цього фронту³³². Замість профспілок були створені фашистські цехові корпорації («бресле»).

23 березня 1939 р. король підписав угоду про встановлення економічних відносин між Румунією і фашистською Німеччи-

³²⁹ Курило В., Ліщенко М., Романець О. та ін. Північна Буковина, її минуле і сучасне, с. 100.

³³⁰ ЧОДА, ф. 133, оп. 1, спр. 81, арк. 79.

³³¹ Історія міст і сіл Української РСР. Чернівецька область, с. 36.

³³² История Румынии 1918—1970, с. 235.

ною. Міцно зв'язавши свою долю з німецьким імперіалізмом, королівський уряд посилив гонку озброєнь, провів загальну мобілізацію. На радянсько-румунській демаркаційній лінії розгорнулося інтенсивне будівництво воєнно-стратегічних об'єктів³³³.

З встановленням монархо-фашистської диктатури ще більше посилювався політичний і національний гніт, погіршало соціально-економічне становище трудящих. Наступ капіталістів на життєвий рівень робітничого класу йшов шляхом скорочення номінальних розмірів заробітної плати, підвищення цін на предмети першої необхідності, систематичного збільшення податків. Навіть щотижневий економічний журнал «Фронт національного відродження» змушений був визнати: «Реальна заробітна плата в Румунії так скорочена, що її купівельна сила досягла меж, коли необхідно прийняти заходи для покращання становища трудящих»³³⁴. Населення дуже голодувало. Жандармський пост з с. Турятки, наприклад, 25 березня 1938 р. доповідав: «Селяни не можуть більше працювати. Вони голодують. У них немає насіння для весняного посіву. Немає робочої худоби, тому що змушені продати її з-за нестачі кормів. А та худоба, що залишалася, дуже квола, працювати нею неможливо»³³⁵.

Спиралючись на профашистські елементи, королівські власті посилювали репресії проти народу. Північна Буковина, як і інші окуповані землі, що межували з Радянським Союзом, була оголошена військовою зоною. Проводилися масові арешти, інсценувалися судові процеси — над 69 учасниками комуністичного підпілля Хотинського повіту³³⁶, 21 учасником революційного руху Буковини³³⁷. Але, як указувалось в повідомленні поліції, «багато комуністичних осередків в Чернівцях, так і по всій Буковині залишилися невикритими і продовжують працювати нелегально»³³⁸.

Комуністи А. Вайсман, Б. Кац, К. Терлецький, І. Павлюк, Д. Руснак, Є. Стефюк та інші організували народ на боротьбу проти облогового стану і цензури, проти розпуску прогресивних організацій, за заборону всіх фашистських організацій та арешту їх керівників, проти підготовки антирадянської війни, за колективну безпеку і укладення договору про взаємну допомогу з Радянським Союзом. Вступивши за вказівкою керівних органів КПП в робітничі корпорації, вони в багатьох випадках увійшли до складу їх комітетів, піднімали робітників на страйкову боротьбу. В 1938—1940 рр. успішно пройшли

³³³ Борьба трудящихся Бессарабии за свое освобождение и воссоединение с Советской Родиной (1918—1940 гг.), с. 686.

³³⁴ Коммунистический Интернационал, 1940, № 8, с. 113.

³³⁵ ЧОДА, ф. 514, оп. 2, спр. 84, арк. 534.

³³⁶ ЦДА МРСР, ф. 680, оп. 1, спр. 3720, арк. 263—264.

³³⁷ Universul, 1939, 5 octombrie.

³³⁸ ЦДА МРСР, ф. 680, оп. 1, спр. 3720, арк. 289.

страйки робітників у Сторожинецькому повіті, Чернівцях, Кіцмані. Не припинявся і селянський рух проти непосильних податків, різних реквізицій. Весною 1939 р. знову спалахнув страйк 130 сільськогосподарських робітників с. Кишло-Замжієвого Хотинського повіту, під час якого страйкуючі вимагали від орендаря поміщицького маєтку встановлення 12-годинного робочого дня і збільшення плати з 30 до 40 леїв на день. Керував виступом волосний партійний комітет у складі І. Кормуша, Г. Гуцу і К. Назаренка. Орендар спробував замінити страйкарів безробітними наймитами, але останні приєдналися до страйкуючих. Викликані жандарми заарештували керівників страйку, але і це не вплинуло на робітників, і після багатоденної боротьби вони примусили орендаря задовольнити всі вимоги³³⁹.

В обстановці передвоєнної політичної кризи посилювався антивоєнний рух. У Чернівцях, Заставнівській, Кіцманській та Садгирській волостях у цей період пройшли численні виступи молоді. Новобранці відмовлялися з'являтися на призовні пункти, посилювалось дезертирство з румунської армії³⁴⁰.

Після визволення Радянською Армією західноукраїнських земель у вересні 1939 р. посилювалася втеча робітників, селян і солдатів на Схід. Лише з Кіцманської волості перейшло кордон 400 чоловік³⁴¹, багато було таких у Вижицькій, Заставнянській волостях і Хотинському повіті. Про ріст на Буковині симпатій до Радянського Союзу повідомляла іноземна преса. Так, швейцарська газета «Нейес Цюріхер Цейтунг» 31 жовтня 1939 р. писала: «Багато молодих людей переходить через кордон... Румунія з кожним днем втрачає симпатії селянського населення і ці симпатії переходять до Росії»³⁴². У Чернівцях, Хотині та інших місцях відбувалися антивоєнні демонстрації, в яких брали участь і жінки, вимагаючи допомоги сім'ям мобілізованих до армії. «В Хотині,— говорилося в одному із звітів Хотинського повітового комітету КІПР,— під нашим керівництвом 60 жінок влаштували марш в примарію. Там їм відмовили в допомозі. Тоді вони пішли до префекта і вимагали надати допомогу або демобілізувати чоловіків. Після цих протестів жінки домоглися дров і муки. На другий день туди пішли інші 150 жінок, які також домоглися допомоги»³⁴³.

Всі, хто проявляв симпатії до Радянського Союзу, переслідувалися поліцією. В одному лише Чернівецькому повіті 14 грудня 1939 р. було заарештовано 297 чоловік³⁴⁴. Був викритий

³³⁹ Scântea, 1939, 26 iunie.

³⁴⁰ ЧОДА, ф. 38, оп. 3, спр. 243, арк. 544.

³⁴¹ На оновленій землі. Чернівці, 1941, с. 18.

³⁴² Торжество історичної справедливості, с. 589.

³⁴³ Борьба трудящихся Бессарабии за свое освобождение и воссоединение с Советской Родиной, с. 705—706.

³⁴⁴ Курило В., Ліценко М., Романець О. та ін. Північна Буковина, її минуле і сучасне, с. 110.

і ув'язнений керівний склад Буковинської крайової організації КІРР³⁴⁵.

Прагнути позбутися гніту буржуазної Румунії, трудящі міст і сіл створювали ініціативні комітети, які вимагали від властей звільнити територію Північної Буковини, евакуацію провести без руйнувань житлових, господарських приміщень, не допускати опору радянським військам³⁴⁶.

Протягом усього періоду окупації трудящі під керівництвом Компартії Буковини, а пізніше Компартії Румунії вели наполегливу і систематичну боротьбу проти соціального та національного гніту за воз'єднання краю з Українською РСР. Вони були глибоко переконані, що єдинокровні брати з Радянського Союзу, які успішно будують соціалізм, допоможуть їм.

Зростаюча могутність Радянської держави, успіхи зовнішньої політики СРСР дали можливість Радянському уряду знову поставити перед румунським урядом питання про повернення насильницьки загарбаної Бессарабії та північної частини Буковини. 26 червня 1940 р. Радянський уряд передав через румунського посла в Москві заяву, в якій вказувалося, що СРСР вважає необхідним і своєчасним приступити спільно з Румунією до негайного розв'язання питання про повернення Бессарабії Радянському Союзу. «Уряд СРСР вважає,— зазначалося в заяві,— що питання повернення Бессарабії органічно пов'язане з питанням про передачу Радянському Союзу тієї частини Буковини, населення якої пов'язане з Радянською Україною як спільністю історичної долі, так і спільністю мови і національного складу»³⁴⁷. Румунський уряд прийняв пропозицію СРСР. Увечері 27 червня 1940 р. відбулося розширене засідання підпільних крайкомів партії та комсомолу, яке розглянуло питання про збереження міста від пограбування, недопущення вивезення народного майна, врятування життя політв'язнів, підготовку до зустрічі Червоної Армії³⁴⁸.

28 червня Буковинський крайком КІРР, організації Комуністичної Спілки Молоді та «Червоної допомоги» звернулися до трудящих краю із зверненням, в якому говорилося: «Робітники, селяни, службовці, трудова інтелігенція! В час, коли капіталістичний світ знаходиться в кривавій війні, Радянський Союз подає руку визволення. Брати! Нове життя починається для нас без експлуатації, без пригноблення націй. Вільне життя, наше життя.

Трудящі! Підприємства належать зараз вам. Буржуазія і влада втекли. Рятуйте, оберігайте те, що створене вами і що, нарешті, належить вам. Тому хай кожен залишиться на своєму

³⁴⁵ Universul, 1939, 5 octombrie.

³⁴⁶ ЧОДА, ф. 500, оп. 1, спр. 51, арк. 3.

³⁴⁷ Радянська Буковина. 1940—1945. Документи і матеріали. К., 1967, с. 11.

³⁴⁸ Там же, с. 325.

робочому місці. Перешкоджайте всім актам саботажу і знищення. Охороняйте майно від розграбування безвідповідальними елементами. Створюйте робітничі комітети з ваших крапких рядів. Створюйте робітничу гвардію. Беріть під активний захист ваші заводи, підприємства, магазини»³⁴⁹. На заклик партії у Чернівцях, Сокирянах, Сторожинці та інших містах були створені робітничі дружини, які пильно охороняли підприємства і маєтки.

Визволення Північної Буковини з-під бояро-румунської окупації трудящі маси зустріли з великим піднесенням. Вранці 28 червня 1940 р. в містах і селах краю на адміністративних будинках з'явилися червоні прапори. На центральній площі в Чернівцях відбувся 40-тисячний мітинг. «Багатостраждальний буковинський народ,— писали учасники мітингу в посланні Радянському урядові,— переживає незабутні радісні дні. Здійснилось його віковичні мрії про визволення з-під тяжкого панського ярма, мрії про возз'єднання з єдинокровними братами в єдиній братерській сім'ї Радянського Союзу»³⁵⁰. Мітинги пройшли в усіх містах і селах краю. Їх учасники зверталися до Верховної Ради СРСР з проханням прийняти Північну Буковину в дружню сім'ю радянських народів. Ідучи назустріч побажанням буковинського населення, Верховна Рада СРСР 2 серпня 1940 р. прийняла Закон про включення північної частини Буковини, а також Хотинського, Акерманського та Ізмайльського повітів Бессарабії до складу Української РСР³⁵¹. Цей акт знаменував собою здійснення віковичної мрії трудящих про возз'єднання з усім українським народом, відкрив нову сторінку в їх історії — сторінку переходу від капіталізму до соціалізму.

7. КУЛЬТУРА

З окупацією краю королівською Румунією для розвитку культурного життя українського населення умови стали зовсім нестерпні. У 1922 р. Д. Макогон виступив із статтею «Більше витривалості», в якій саркастично писав: «Чотири роки минає, як ми заскочили у ту румунську ідилію, чотири роки освічує нас румунське сонце, і хоч ми бачимо його, хоч щодня дивимось на нього, то у його променях ми зігрітися не можемо. Противно! * Кожної днини воно морозить нас із більшою силою, не піддержує, але просто убиває усе наше органічне життя, жорстоко, безпощадно убиває»³⁵².

³⁴⁹ Радянська Буковина. 1940—1945, с. 13.

³⁵⁰ Радянська Буковина, 1940, 31 липня.

³⁵¹ Возз'єднання українського народу в єдиній Українській Радянській державі. Збірник документів і матеріалів. К., 1949, с. 112.

* Навпаки.

³⁵² Каменярі, 1922, 30 серпня.

Ця жорстокість проявлялася з особливою силою у ставленні до освіти. Хоч Сен-Жерменським договором Румунія була зобов'язана «поважати права національних меншостей», та з перших же днів окупації почалася шалена румунізація українських шкіл. Населення протестувало проти цього. 16 липня 1922 р. та 4 липня 1926 р. відбулися в Чернівцях народні віча представників усіх повітів краю, які вимагали навчання у школі рідною мовою⁸⁵³. «Школа є одним із знарядь боротьби працюючих мас за визволення,— сказав на віче 1926 р. комуніст Д. Руснак,— тому боротьба за школу стає політичною боротьбою проти капіталістичного ладу, проти буржуазії, проти націоналістів, які пішли на згоду з румунськими панамі»⁸⁵⁴. Проте, незважаючи на могутню хвилю протесту проти румунізації школи, уряд послідовно і вперто проводив свою політику, і у 1927 р. на Буковині вже були закриті всі українські школи. Вчителів-українців відправляли на курси румунської мови, а тих, що не хотіли румунізуватися, переводили на роботу у глибинні румунські села старого королівства. Згодом українська мова у школах Буковини допускалася лише як необов'язковий предмет. Одночасно зі школами були закриті й українські читальні по селах, культурно-освітні товариства, гуртки, заборонялося розмовляти українською мовою, співати українських пісень.

У галузі середньої освіти становище було таким самим. Правда, до певного часу чернівецька гімназія залишалася про людське око українською. Але для вступу до неї вимагалось скласти екзамен з румунської мови. Внаслідок цього діти-українці не могли потрапити до гімназії. Так, на вступному екзамені 30 червня 1922 р. румунську мову не здало 75% вступників, і вони не були зараховані до гімназії⁸⁵⁵.

Створений для онімечення Буковини Чернівецький університет став знаряддям румунізації. Декретом короля від 12 вересня 1919 р. він був перетворений на румунський у складі тих самих факультетів — філософського, юридичного і богословського. Кафедра української мови була ліквідована. З 1923 р. філософський факультет поділено на філологічний та науковий. Останній, хоч і мав відділення математичне, фізичне, хімічне, природознавче та географічне, був найменшим в університеті. Матеріальна база університету була дуже слабкою, заняття на деяких відділеннях проводилися у приватних будинках.

Довгі роки ректором університету був запеклий румунський шовініст І. Ністор, що очолював і Інститут Буковини при університеті, основним завданням якого було доведення «румунського характеру» краю. Наукова продукція професорів універ-

⁸⁵³ Ципко К. Г. Вказ. праця, с. 161.

⁸⁵⁴ Боротьба, 1926, 11 серпня.

⁸⁵⁵ Каменярі, 1922, 10 липня.

ситету була дуже скромною. Цінними були лише праці Г. Костяну про мінеральні води і солі Буковини та Бессарабії, Є. Бедереу — про розряди в газах, дослідження в галузі математики С. Стоїлова, М. Ніколеску, Г. Вранчану та деякі інші³⁵⁶.

Доступ до навчання в університеті був ускладненим: така за навчання становила 5 тис. леїв на рік, а за кожен іспит ще треба було платити по 100 леїв. У 30-х роках на більш як 2 тис. студентів університету виділялося всього 120 державних стипендій і 240 місць у гуртожитках³⁵⁷. Перевага при вступі в університет надавалася румунам. Внаслідок цього число студентів-українців було дуже незначним і з кожним роком зменшувалося. Так, у 1933/34 навчальному році українців було 155, у наступному — 138, а в 1939/40 — лише 53³⁵⁸. Та й то слід сказати, що це були в основному діти заможних, тих, хто визнавав себе «українізованими румунами».

Незважаючи на реакційний характер навчання в університеті, в його стіни проникали революційні ідеї, студенти були активними учасниками боротьби проти окупаційного режиму за возз'єднання північної частини Буковини з Українською РСР. Так, у 1924 р. студент університету В. В. Гаврилюк очолив ЦК Компартії Буковини, членом її ЦК був студент І. Д. Стасюк. Студенти університету разом з учнівською молоддю вивчали в таємних гуртках марксистську літературу, брали участь у демонстраціях, поширювали листівки. У 1931 р. було створено в університеті комуністичну організацію «Революційний комітет чернівецьких студентів». Вона налагодила зв'язки з комсомольськими і учнівськими організаціями, але у липні 1932 р. була розгромлена, близько 40 студентів було притягнуто до судової відповідальності, більшість з них засуджено військовим трибуналом до різних строків ув'язнення³⁵⁹. Студенти університету були активними учасниками антифашистського руху на Буковині (М. Дескелеску, М. Куніцький, І. Раренко, Ф. Табак та ін.). Крім В. В. Гаврилюка та І. Д. Стасюка, з студентів університету стали керівниками комуністичного підпілля Ш. Кривой, Л. Реуту, А. Вайсман. Серед студентів Чернівецького університету були нині відомі молдавські вчені — мовознавець, академік АН МРСР М. Г. Корлетяну та літературознавець В. П. Коробан.

На початку 20-х років існувало кілька періодичних видань прогресивного напрямку, число яких різко скорочувалося, а пізніше вони і зовсім зникли. Зате під егідою окупаційних властей увесь час виходили націоналістичні видання антира-

³⁵⁶ Чернівецький державний університет, с. 28.

³⁵⁷ Anuarul universității din Cernăuți. Cernăuți, 1927, p. 290—291.

³⁵⁸ Чернівецький державний університет, с. 29.

³⁵⁹ ЧОДА, ф 5, оп. 2, спр. 7108, арк. 64; ф. 30, оп. 1, спр. 274, арк. 182,

дянського змісту «Час», «Рідний край», «Хліборобська правда», «Самостійна думка» та ін. Вже згадані раніше органи Компартії Буковини газета «Громада» (1921) та партії «Визволення» газета «Борець» (1929—1930), а також органи соціал-демократичної партії газети «Воля народу» (1919—1920)* та «Боротьба» (1925—1928), фактичними редакторами яких певний час були керівники революційного руху С. І. Канюк та І. Д. Стасюк, відігравали значну роль у пропаганді досягнень української радянської культури, у викритті зрадницької діяльності українських буржуазних націоналістів та їх наклепів на Країну Рад. Навколо цих видань зосереджувався широкий авторський актив з числа робітників, селян, прогресивно настроєної інтелігенції. На їх сторінках друкувалися також художні твори, переважно вірші. Великої популярності набув надрукований на сторінках «Громади» (17 березня 1921 р.) революційний вірш-заклик на мотив старовинної української народної пісні «Гей не дивуйте, добрії люди...» Він прославляв здобуту під «кров'ю политим червоним прапором народу» «волю, братерство і згоду» і висловлював впевненість, що ніяка ворожа сила не зупинить боротьби трудящих. Цей вірш був передрукований у багатьох періодичних виданнях на Радянській Україні³⁶⁰. На сторінках згаданих газет друкувалося багато художніх творів українських радянських письменників та переклади з російської літератури.

Серед інших періодичних видань заслуговує на увагу появу виходу довоєнного органу українського учительства Буковини «Каменярів» (1921—1922). Будучи вузько професійним, це видання в основному ставило освітні цілі, рішуче виступало проти румунізації школи, відстоювало думку, що трудящі маси мусять боротися не за «національну чи територіальну автономію, а за повне соціальне і національне визволення»³⁶¹. «Каменярі» викривали прислужництво української націоналістичної буржуазії перед новими окупантами краю. Основними авторами в них були Д. Макогон, Остап Вільшина, М. Марфієвич та ін. Друкувався тут також І. Д. Стасюк. Журналом політичної сатири була «Щипавка» (1921—1922), яка гостро висміювала заведені окупантами «нові порядки», особливо «демократичні» румунські вибори, викривала їх антинародну суть. Вістря «Щипавки» спрямовувалося проти румунізації та румунізаторів, проти націоналістичних «вождів народу», які «будували Україну» на закордонних смітниках і яким Україна була потрібна лише як «вим'я доброї корови». Переважну частину матеріалів до «Щипавки» подавав Д. Ма-

* У 1921 р. вона виходила під назвою «Робітник». На її сторінках друкувалися й літературні твори. Зокрема тут (20 січня 1921 р.) був надрукований український переклад «Інтернаціоналу».

³⁶⁰ Корсунська Б. Масова революційна поезія Жовтня. К., 1960, с. 88—89.

³⁶¹ Каменярі, 1922, 20 червня.

когон, підписуючись досить прозорим псевдонімом «Д. Макогоненко». Внаслідок цензурних переслідувань обидва журнали було закрито.

Літературним органом був журнал «Промінь» (1922—1923). Під цією назвою вийшло два номери у 1921 р., а з січня 1922 р. почав виходити новий журнал, у редакційній статті якого було заявлено про відмежування від тих двох, виданих студентським товариством «Союз». «Промінь» прагнув налагодити зв'язки з усіма українськими землями, на його сторінках друкувалися твори українських радянських поетів (П. Тичини, Д. Загула), він «рятував від забуття твори старших буковинських письменників» (Ю. Федьковича, С. Воробкевича, О. Кобилянської, Д. Харов'юка). До авторського активу журналу належали Остап Вільшина, М. Марфієвич, у ньому друкувалися твори С. Каянюка, І. Стасюка, Д. Макогона. В журналі, хоч частково, був опублікований перший твір про повстання 113-го полку в Чернівцях — уривок (епілог) з поеми М. Марфієвича «Галата». З 1922 р. як додаток до журналу видавалася «Бібліотека «Проміня», в якій побачила світ і літературно-критична збірка, присвячена 35-річчю літературної праці О. Кобилянської (№ 1), і книжечка її новел та нарисів (№ 2).

«Промінь» прагнув «збудити громадянство до праці», викликати до життя молоді літературні сили, але з 1923 р. на його сторінках стали все частіше виступати представники емігрантської літератури. Журнал втратив читача і припинив своє існування.

Більше прогресивних періодичних видань на Буковині не появлялося протягом всього часу її окупації. Значення Чернівців як видавничого центру, яким вони стали на початку ХХ ст., занепало. В середині 20-х років тут ще було здійснено кілька ілюстрованих книжкових видань української класики («Марко проклятий» О. Стороженка, «В неділю рано зілля копала» О. Кобилянської), перекладів з російської мови («Розбійник Кармелюк» М. Старицького, написаний ним же у співавторстві з донькою роман «Сотник Богдан Хмельницький» («Перед бурею»), та друкування його останньої книги було припинене на 192-й сторінці, вона так і залишилася незавершеною). Якимось чудом животіли аж до 1940 р. тільки буковинські календарі, в додатках до яких друкувалися окремі твори Т. Шевченка, І. Франка, Ю. Федьковича, С. Воробкевича, С. Руданського, О. Маковея, В. Самійленка та ін. Деякі видання проникали на Буковину з Галичини, зокрема журнали революційних письменників Західної України «Вікна», «Культура»³⁶², з Радянської України — книги творів С. Васильченка, Остапа Вишні, П. Панча, П. Тичини та ін.³⁶³ Були відомі тут також твори

³⁶² Борець, 1929, 1 вересня.

³⁶³ Рідний край, 1929, № 34 (144).

М. Шолохова, О. Толстого, К. Федіна, Л. Леонова та інших російських радянських авторів³⁶⁴.

Серед буковинських письменників більш активно виступав як публіцист, поет і прозаїк Д. Макогон. Крім згаданих вище творів, він друкував оповідання про першу імперіалістичну війну («Австрійський герой», «Шпигун»), учасником якої був сам, про становище української школи і безправ'я українського народу в умовах королівської окупації («Розбиті мрії», «Марійка», «Арешт»). Ця тема знайшла своє широке відображення і в його віршах («В'язень», «На курсах», «Вільні вибори»). Його сатиричні вірші і оповідання спрямовувалися проти «чорно-жовтих австрійських патріотів», як охрестив він українських буржуазних націоналістів. Публіцистичні виступи письменника були сповнені впевненості, що ні утиски окупаційних властей, ні підступна зрада націоналістичних верховодів «ніколи не знищать тієї ідеї, яка палає у серцях *цілого* українського народу»³⁶⁵. Твори Д. Макогона не рівноцінні за своїм ідейним і художнім рівнем, але вони є важливим документом політичного і літературного життя свого часу. Органи королівської влади переслідували автора, і в 1923 р. він змушений був виїхати з родиною до Галичини.

Під впливом революційних подій залунав голос поета Остапа Вільшини (Юрія Пентелейчука, 1899—1924), який називав себе сином «вільного народу», «гірської краси». Його цикл «Веснянки» сповнений відгомонів революційної поезії 20-х років, на них помітний вплив поезії П. Тичини, В. Кобилянського. Поет був активним учасником революційної боротьби трудящих Буковини, за що зазнав переслідувань з боку окупаційних властей. Деякий час йому довелося переховуватися у горах, що підірвало його здоров'я, і він передчасно помер.

Часто виступав на сторінках буковинської преси Микола Марфієвич (1898—1967). Перша його збірка «Між верхами» (1922) була пройнята дещо песимістичними настроями. Але активна участь у революційній боротьбі загартувала його слово, і він став співцем визвольних змагань буковинців (поема «Галата», 1922). Окупанти неодноразово заарештовували його. Після чергового арешту взимку 1924 р. він утік на Радянську Україну, де продовжував літературну роботу, належав до громадсько-літературної організації «Західна Україна». Там видав книги «Микола Шугай» (1927), «Буковині» (1930), «Крутїж» (1931), провідною в яких є тема звитяжної боротьби трудящих Карпатського краю за своє соціальне і національне визволення. Звернені до своїх країн, вірші вселяли в серця буковинців віру в прихід того часу, коли їх край «приєднається назавше до вільної Країни Рад» («Хотин»).

³⁶⁴ ЧОДА, ф. 38, оп. 2, спр. 10181, арк. 36.

³⁶⁵ Каменярі, 1922, 20 листопада. «Цілого» виділено в оригіналі. Тут у значенні всього.

Жорстокі утиски культури українського населення краю, цензура, заборони, атмосфера переслідувань сковували творчість письменників старшого покоління І. Бажанського, І. Сінюка. Останній зміг видати власним коштом п'єсу, написану ще в час першої світової війни, «Чесна Вероня» (1933) та збірку своїх довоєнних творів «Фейлетони» (1935). Через численні обшуки та переслідування не могла віддатися літературній справі повністю і О. Кобилянська. В цей час вона написала кілька антивоєнних новел та нарисів («Зійшов з розуму», «Василка», 1925), роман «Апостол черні» (1926). На її творчій активності позначився також важкий матеріальний стан. Значною підтримкою для літньої письменниці було урочисте відзначення на Радянській Україні 40-річчя її літературної творчості. Багатотомне видання її творів у Харкові та призначення Урядом Радянської України пенсії поліпшили умови життя О. Кобилянської.

Прикметною рисою літературного життя Буковини цього періоду є зростання творчої активності робітників та селян краю, які склали на зразок відомих їм віршів та пісень, зокрема коломийок, новотвори про своє безрадісне становище («Дума бідного мужика з Вижниччини», 1927). У деяких з них лунав заклик до єдності робітників і селян («Много світа я проїхав», 1927), а в колядках віщувалася загибель світові визиску та наживи («Коляда працюючих, присвячена конаючому капіталізму», 1931; «Коляда», 1932). У поширеній на Буковині в 1924 р. пісні співалася:

В Букарешті дош іде,
В Буковині слизько,
Утікайте, постолои,
Бо чоботи близько!³⁶⁶

Переважна частина таких творів була підписана псевдонімами і криптонімами, але з'являлися і справжні підписи, як, наприклад, селянки з Глибокої Домки Ботушанської, лікаря з Виженки Опанаса Шевчукевича (Панас Зірка) та ін. Створювалися нові співанки-хроніки про трагічні події у житті буковинського села, про вбивство або спадщину («Про Матіоса», «В Кисилеві, в Буковині сталася новина...», «У Шишківцях серед села сталася новина...» та ін.).

Прагнення надати окупованій землі «румунського характеру» проявлялося і в архітектурі збудованих новими господарями краю церков, закладів культури, шкіл. У Чернівцях, Хотині, Вижниці румунські заклади культури (*samine culturale*), а по деяких селах — адміністративні приміщення і школи, бу-

³⁶⁶ Піддубний Г. Буковина, с. 114. Постолами називали солдатів румунської армії, які часто ходили в постолах, чобітьми — Червону Армію.

дувалися у старокоролівському стилі «псевдобринков'яну»* (у Чернівцях у цьому стилі збудовано і деякі жилі будинки), а новозбудовані церкви стилізувалися під валаську культову архітектуру (церква по теперішній вул. Руській). У стилі 30-х років ХХ ст. збудовано лише одне приміщення в Чернівцях, колишній Румунський народний дім на Театральній площі (зараз Будинок офіцерів Радянської Армії).

Образотворче мистецтво періоду румунської окупації представлено дуже бідно. В цей час у скрутних умовах продовжував працювати учень М. Івасюка К. В. Дзержик (1888—1965). Під впливом важкої дійсності він створює хвилюючу композицію «Безробітний», автопортрет (1925). Його товариш по школі П. В. Видинівський (нар. 1891) з Суховерхова написав картини «Богдан Хмельницький під Зборовом», «Жебрачка», «Після роботи», портрети Т. Шевченка, Ю. Федьковича, з його ілюстраціями були видані твори О. Кобилянської «В неділю рано зілля копала», М. Старицького «Розбійник Кармелюк» та ін.

Скромним проявом музичного життя краю в роки окупації була діяльність українських співацьких товариств «Буковинський кобзар», заснованого у 1920 р., та відновленого в цей же час «Міщанського хору». Концертна діяльність по буковинських містах та селах почалася з 1921 р. Вони виступали з нагоди Шевченкових роковин, 35-річчя (1922) і 40-річчя (1927) творчої діяльності О. Кобилянської. Основу репертуару складали українські народні пісні. На виконання кожного номера треба було мати дозвіл цензури. Та і дозволений концерт поліцейській власті часто переносили по кілька разів. Під час концерту обов'язково має бути присутній представник влади (поліції або сигуранци).

У таких самих умовах перебувало і театральне життя. Створений в останні роки війни у Чернівцях український театр, який з 1918 р. очолила відома галицька артистка Катерина Рубчакова, у січні 1919 р. був закритий окупаційною владою, а галицькі артисти, що входили до його складу, вислані за межі нових кордонів Румунської держави. Після цього український театр міг жити лише як драматична секція при «Буковинському кобзарі» або театральна трупа при «Міщанському хорі». Провідними акторами у цих колективах були І. Дутка, С. Терлецький, І. Созанський, І. Дудич, І. Робачек, сестри Марія, Катерина і Стефанія Павлович. Інколи у виставах брала участь відома оперна співачка з Буковини Філомена Лопатинська. Режисерами були С. Терлецький, І. Дудич, І. Дутка. За своїм профілем театр був музично-драматичним. Репертуар складався головним чином з української класики («Сватання на Гончарівці» Г. Квітки-Основ'яненка, «Запорожець за Дуна-

* Стиль «бринков'яну» пов'язаний з розквітом зодчества у Валахії наприкінці XVII — на початку XIX ст. Названий за іменем валаського господаря Константіна Бринковяну (1688—1714).

ем» С. Гулака-Артемовського, «Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці» М. Старицького, «Дай серцю волю — заведе в неволю» та «Невольник» М. Кропивницького, «Безталанна» та «Наймичка» І. Карпенка-Карого, «Украдене щастя» і «Учитель» І. Франка, «Катерина» М. Аркаса, «Вантаж» Я. Галана та ін.), а також «Міщан» Максима Горького та «Вія» за М. Гоголем. Буковинські артисти показували свої вистави і глядачам Бессарабії.

Цензурні утиски щодо концертів поширювалися і на театральні вистави. Артистам, наприклад, заборонялося виходити на сцену під час вистави в українських національних костюмах. У 1933 р. в с. Оршівці, коли йшла вистава «Маруся Богуславка» за участю відомої галицької артистки Софії Стадникової, у приміщення увірвалася поліція, заарештувала артистку і тут же перепроварила її за кордон³⁶⁷.

Румунська сигуранца пильно стежила за кожною виставою українських артистів. Так, агент сигуранци, який був на виставі «Невольника» у Німецькому народному домі в Чернівцях 20 березня 1921 р., повідомляв, що «зал, ложі і кулуари були повністю набиті людьми (глядачами.— Авт.), сотні людей сиділо на долівці», і переказавши зміст вистави, писав, що вона «непрямим шляхом здійснює зловорожу пропаганду проти нашої держави; глядачі, у своїй більшості прості люди, під впливом баченого на сцені піддаються агітації»³⁶⁸. Може, воно й справді під впливом відомого хору з цієї п'єси «Ревуть, стогнуть гори-хвилі...», який став народною піснею, виникла революційна пісня бессарабських комуністів:

Ревуть, стогнуть гори-хвилі
В синесенькім морі.
Плачуть, тужать бессарабці
В румунській неволі.

Вона закінчувалася словами звернення:

Коли б знала ти, Росіє,
Наша рідна мати,
Як нам тяжко, як нам важко
Тут вік коротати.

Тільки щось проміж себе
Про тебе сказати —
Жандармери арештують,
Ведуть катувати³⁶⁹.

Аж до самого визволення північної частини Буковини та Хотинщини так і не вдалося створити постійної професійної

³⁶⁷ Демочко К. Українське театральне життя на Буковині (Дорадянський період).— Розквіт економіки і культури Радянської Буковини. Матеріали конференції. Львів, 1969, с. 114.

³⁶⁸ ЧОДА, ф. 12, оп. 1, спр. 4657, арк. 6.

³⁶⁹ ЦГА МРСР, ф. 680, оп. 1, спр. 3194, арк. 325, 332.

театральної трупи. А з заборною властями п'яти провідним буковинським артистам виступати на сцені у 1939 р. вона й зовсім розпалася.

Культурне життя Буковини підтримувалося палким словом митців з-за Дністра. Це виявилось під час святкування 40-річчя творчості О. Кобилянської, яке вилилося в могутню демонстрацію підтримки радянською громадськістю боротьби трудящих краю за своє соціальне й національне визволення. Значною подією у житті Буковини було демонстрування у жовтні 1928 р. у Чернівцях видатного твору радянського кіномистецтва фільму «Звенигора» О. Довженка. З Радянської країни «за панські межі, за Збруч і Дністер» доходили полум'яні слова буковинців С. Канюка, Д. Загула, М. Марфієвича, які вселили віру в остаточну перемогу, запевняючи:

Ви не одні в жорстокім бої —
За вами вся Країна Рад!

(М. Марфієвич. За Збруч, 1930).

Моральна підтримка радянських людей, діячів соціалістичної культури була могутньою насагою у боротьбі трудящих за своє соціальне і національне визволення, за возз'єднання з Українською РСР.

ВИСНОВКИ

Первісне заселення території Буковини почалося в ашельську епоху (300—100 тис. років тому) раннього палеоліту. Стійбища стародавніх мисливців виявлені і досліджені в багатьох місцях на високих берегах Дністра, Пруту і Черемошу. Починаючи з неоліту цю територію постійно заселяли землеробські племена. Їх матеріальна культура подібна до матеріальної культури інших землеробських племен, що жили на території Правобережної України. Історичні процеси за первіснообщинного ладу на території України охоплювали й територію Північної Буковини.

Зв'язки стародавнього населення Буковини з близько спорідненими племенами дніпровського Лісостепу дедалі зміцнювалися. В I тисячолітті н. е. на цих територіях формувалися типові слов'янські культури. У другій половині V—VII ст. розвивалася слов'янська культура празького типу, яка охоплювала й територію Північної Буковини. Ця культура мала загальнослов'янський характер, була спільною для східних, західних і південних слов'ян. Приблизно з рубежу VII—VIII ст. виникають східнослов'янські культури. Відкриті пам'ятки цього часу на території Північної Буковини належать до східнослов'янської культури типу Луки Райковецької, що охоплює територію від Дніпра до Карпат і від Прип'яті до Нижнього Дунаю. Вважається, що культура типу Луки Райковецької залишена східними слов'янами, які входили до федерації племінних князівств, очолюваної полянами. Автономія племінних князівств Середнього Подністров'я і Прикарпаття в X ст. була втрачена. Землі Північної Буковини стали складовою частиною Київської Русі — могутньої східнослов'янської держави, яка становить початковий період історії російського, українського і білоруського народів.

Під час феодальної роздробленості Давньої Русі Північна Буковина була південно-західною окраїною Галицького князівства, і на її території розміщувались важливі прикордонні укріплення (Ленковецьке городище в Чернівцях, городище Галиця

в Сокирянському районі та ін.). В XII — першій половині XIII ст. існували міста (літописний Василів, давні Чернівці та ін.) — центри розвитку ремесла, торгівлі та культури, зруйновані пізніше під час монголо-татарської нав'али. Північна Буковина залишалась у складі Галицько-Волинського князівства до середини XIV ст.

Після розчленування земель Галицько-Волинського князівства вона під назвою «Шипинська земля» потрапила під владу молдавських господарів. Перебуваючи в складі Молдавії, українське населення поділяло історичну долю молдавського народу. Буковинці разом з молдавським народом спільно виступали проти феодального гніту та іноземних загарбників (з середини XVI ст. Молдавія підпала під владу султанської Туреччини). Вони спільно діяли в селянських повстаннях 1490—1492, 1563, 1671—1672 рр., у загонах опришків, в армії Богдана Хмельницького, активно допомагали російській армії, яка у XVIII ст. вела війни з султанською Туреччиною.

Іноземне панування негативно впливало на економічні та культурні зв'язки Буковини з іншими українськими землями. Проте воно не могло припинити їх, про що свідчать жваві торговельні зносини, культурні зв'язки, поширення на Буковині і в Молдавському князівстві взагалі книг, надрукованих на Україні та в Росії, тощо.

В останній чверті XVIII — першій половині XIX ст. сталися значні зміни в історичній долі Північної Буковини і Хотинщини. З загарбанням Північної Буковини Австрією вони на тривалий час виявилися поділеними державними кордонами. Незважаючи на це, в них відбувалися схожі соціально-економічні процеси — розклад феодально-кріпосницької системи і формування капіталістичного укладу. Соціальні конфлікти вели до загострення класової боротьби, найбільш яскравим проявом якої були селянські рухи під проводом Лук'яна Кобилиці на Північній Буковині та спільні виступи українських і молдавських селян на Хотинщині в 20—30-х роках XIX ст. Селянські рухи та революційні події 1848 р. в Австрійській імперії прискорили скасування панщини на Північній Буковині.

Тут, як і в усій Австрійській імперії, революція 1848—1849 рр. була тим історичним рубежем, який відділяв стару феодальну суспільно-економічну формацію від нової — капіталістичної.

Розвиток капіталізму вів до формування нових класів і соціальних груп — буржуазії та пролетаріату. Характерною особливістю Північної Буковини була наявність тут значної групи сільськогосподарського пролетаріату. Промисловий і сільськогосподарський пролетаріат заявив про своє існування специфічно-пролетарською формою боротьби — страйком.

Розвиток капіталізму на Північній Буковині мав хворобливий і уповільнений характер як через збереження значних

залишків феодалізму (насамперед великого поміщицького землеволодіння), так і у зв'язку з тим, що край був напівколонією більш розвинутих центральних провінцій імперії.

Незначна промисловість не могла поглинути надлишок робочої сили, який утворився внаслідок обезземелення і зубожіння значної частини селян, і це виштовхувало тисячі буковинців в еміграцію, насамперед у Канаду і США.

Трудящі краю терпіли жорстокий політичний і національний гніт, зазнавали онімечування, а українське населення — й рунізації. Прийняття конституції 1867 р. привело лише до видозміни форм політичного та національного гноблення, більш витонченими стали методи проведення в життя горезвісних австрійських принципів «поділяй і володарюй» та «розіграти одну націю проти іншої». Українські буржуазні націоналісти намагалися позбавити національний рух українського населення Буковини визвольних тенденцій, утримати суспільно-політичний рух у рамках лояльності Габсбургам.

Значний вплив на ріст визвольних тенденцій трудящих краю та національної самосвідомості справляли всезростаючі (в різних формах) зв'язки Північної Буковини з Наддніпрянською Україною і Росією, поширення творів російських і українських революційних демократів та інших представників передової російської і української літератури.

В період імперіалізму посилювався наступ монополій на життєві інтереси трудящих краю, загострилися класові суперечності в місті і на селі. Під впливом поширення тут праць основоположників марксизму-ленінізму і першої російської революції на новий, вищий щабель піднявся революційний рух.

З поживленням громадсько-політичного і культурного життя на Північній Буковині посилюється усвідомлення єдності корінного населення з усім українським народом і прагнення до возз'єднання. Тема єдності та ідея возз'єднання стає однією з провідних у творчості буковинських письменників, композиторів, художників.

Перша світова війна принесла трудящим Північної Буковини незліченні страждання. Разом з тим вона сприяла їх значному «полівінню». Перебування на території краю одягнених у солдатські шинелі російських і українських робітників і селян посилювало братні зв'язки трудящих Північної Буковини з Наддніпрянською Україною і Росією, зростання прагнень до возз'єднання з ними. Лютнева буржуазно-демократична революція в Росії збагатила політичний досвід трудящих Північної Буковини, сприяла формуванню у них розуміння того, що розв'язання соціально-політичних і національних суперечностей можливе лише в революційній боротьбі за своє соціальне і національне визволення.

Велика Жовтнева соціалістична революція відкрила новий етап революційно-визвольного руху на Північній Буковині та

Хотинщині. Трудящі, очолювані комуністами, виступали за владу Рад і возз'єднання з Радянською Україною.

На перешкоді здійсненню заповітних прагнень народних мас краю стала міжнародна реакція. З допомогою імперіалістичних урядів Антанти королівська Румунія в 1918 р. загарбала Північну Буковину і Хотинщину. Проте революційно-визвольна боротьба трудящих краю за возз'єднання з Радянською Батьківщиною не припинялася.

Буковинські робітники, селяни, прогресивна інтелігенція в ході збройних виступів, масових страйків, демонстрацій, мітингів, всенародного опору протягом 22 років окупації виявили непохитну рішучість боротися проти поневолювачів до повної перемоги. Законні вимоги трудящих мас Північної Буковини до возз'єднання з матір'ю-Батьківщиною відстоювала Комуністична партія Румунії.

Буковинські трудящі виступали на захист Радянського Союзу, виявляли солідарність з румунським пролетаріатом, з мужніми борцями республіканської Іспанії, революціонерами інших країн світу. Комуністи високо тримали прапор пролетарського інтернаціоналізму, викривали румунський шовінізм і фашизм, зрадницьку політику українських буржуазних націоналістів і сіоністів, їх прислужництво окупантам.

Могутнім стимулом у справедливій боротьбі трудящих краю були історичні успіхи соціалізму в СРСР, бурхливий розвиток соціалістичної економіки, науки і культури Української РСР, вільне життя українського народу в братній сім'ї радянських народів. Їх надихала постійна підтримка Комуністичної партії, Радянського уряду, прагнення всього українського народу знищити штучні кордони і возз'єднати всі українські землі.

Історичний акт возз'єднання споконвічних українських земель, в тому числі Північної Буковини, Хотинського, Акерманського та Ізмаїльського повітів з Українською РСР, був об'єктивно закономірним. Він зумовлювався багатвіковою історичною, етнічною і культурною спільністю частин єдиного народу, який протягом століть був роз'єднаний іноземними поневолювачами.

Возз'єднання Північної Буковини з Радянською Україною у братній сім'ї народів СРСР поклато початок процесу корінних соціалістичних перетворень в соціально-економічному, політичному і духовному житті краю.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

- Агатштейн 299
 Адажій Н. Л. 241, 254
 Адамович О. 292
 Айвас 92, 96
 Алекберлі А. М. 73
 Александрі В. 237
 Алексеев М. 215
 Алепський Павло 75
 Андрійчук Є. 293
 Андроникович Костя 52
 Аралов С. І. 259
 Аркас М. 314
 Арон-Водэ 61
 Асакі Ага 106
 Астахов В. 216
 Афтенюк С. Я. 241
- Бабич Стан 53
 Баб'юк М. 160
 Бадюк П. 276
 Бадюк С. 277
 Бажанський І. 224, 228, 230, 311
 Баран В. Д. 22
 Баранов П. 216
 Барбу 290
 Басовський О. Б. 193
 Батий 42
 Батурлин А. 78
 Баюрак Василь 71
 Беер (Beer А.) 85, 104
 Бебель А. 191
 Бедереу Є. 308
 Безпалко О. 185, 208
 Бек Еріх 4
 Белан Т. (Balan Т.) 4, 6, 49, 53, 62,
 64, 66, 100, 207, 210
 Белокуров С. 75
 Берг Л. С. 47
 Березняков Н. В. 143, 245
 Беринда Памво 80
 Беринда Степан 80
 Берман М. (Bermann М.) 94
- Бесараба М. 276
 Бирла Василь 100
 Бирня П. П. 49
 Бідерман Г. І. (Biderman Н. І.) 5,
 104
 Білік Ф. 289, 292, 300
 Білінкевич С. 183
 Білоус П. 301
 Білоусек 257
 Білява 80
 Блинду Н. 128
 Бобейко І. М. 245, 263
 Бобринський В. О. 184
 Бобринський Г. О. 205, 208
 Богатирець К. 184
 Богачик С. С. 254
 Богдан, молдавський господар 58
 Богдан І. (Bogdan І.) 53, 54
 Бодурак Онуфрій 94
 Бодяну К. 302
 Бойчук Іван 71
 Болеслав лядський 31
 Борденюк В. 292
 Бордюк 70
 Боруля Андрій 56
 Боскович Йосип 63
 Ботник Б. 288
 Ботушанська Домка 312
 Ботушанський В. М. 9, 11, 140, 170
 171
 Ботушанський Сидір 234
 Бошук Іван 71
 Братіану І. 258
 Бриндзан Т. 285
 Бринковяну Константін 313
 Броднер А. 257
 Брусилів О. О. 211
 Будаки І. Г. 10, 142, 143, 178, 179,
 180, 181
 Будвінський 4, 86
 Бужор М. 268
 Бузинка 80

- Бург В. 302
 Буріян 95
 Буркут І. Г. 11
 Бурундай 43
 Бутов М. 216
 Бучевський Е. 236
 Бучок 69
 Бухбергер 115
- Вагилевич І. 226
 Вагнер І. 292
 Вайсман А. 293, 302, 303, 308
 Вакуленко Л. В. 22, 24
 Василяшко Д. 292
 Василевський О. М. 209, 210
 Василенко Г. А. 60, 73
 Василенко П. 213
 Василичук М. 302
 Васильев 217
 Васильки, Василько 91, 92
 Василько М. 148, 150, 156, 176, 181, 185—187, 195, 196, 208
 Василько Ю. 247
 Васильченко С. 310
 Вахтель І. 289
 Вацетіс І. І. 259
 Вегман В. Д. 193
 Велигорський І. 118
 Великголова Л. 289
 Величко П. М. 256
 Вердеш-Влад М. 148
 Веренка Д. (Verenka D.) 85, 103
 Верзак Василь 174
 Верзак Микола 174
 Веселовський Я. 227
 Видинівський П. В. 313
 Виноградова М. О. 227
 Винокур І. С. 22
 Височан Семен 68
 Вихревський І. 216
 Візель А. 279
 Вікенгаузер Ф. А. (Wickenhauser F. A.) 5, 105
 Вікторчик 267
 Вільшина Остап 224, 309, 310, 311
 Вітельд Федір 59
 Вітовт 45
 Вітяз Іонаш 53
 Вовк 69
 Вовчок Марко 229, 232
 Войнеску 142
 Володимир Мономах 32
 Володимир Святославич 31, 32
 Волох А. 301
 Волошенко-Мардар'єв Й. І. (Волошенко) 241, 253
 Воніфатієв Іван 75
 Воробкевич Григорій 10, 228, 230, 232
 Воробкевич С. (Воробкевич Ізидор) 10, 118, 194, 226, 227, 229, 230, 232, 233, 236—238, 310
- Воропін Н. Н. 40
 Воропянський Л. Х. 254, 256
 Врангель 262
 Вранчану Г. 308
- Габсбурги 84—86, 91, 138, 155, 176, 183, 196, 206—208, 225, 248, 318
 Гаврилюк В. 278, 308
 Гагаріна 142
 Гайдюк О. 209
 Гайлош 265
 Гакман 194
 Галан Я. 314
 Галицький С. Г. 282, 288
 Ганек М. 265
 Гарас М. 149
 Гафенки 91
 Гейнріх А. 257
 Гелич І. 285
 Гельмер Г. 235
 Герасимович Г. 149, 152
 Гергелі П. 257
 Геровські 183
 Геровський О. Ю. 183
 Геродот 19
 Гериберг-Френкель 152
 Герцен О. І. 190
 Гиря 69
 Гіка Григорій 64
 Гіка Олександр 90
 Гйотц і К° 135
 Главка Йосиф 235
 Глібовецький І. 183
 Глобникович Лука, Юрій, Лазар 53
 Глобникович Ман 52, 53
 Глуговський А. М. 11
 Глуховський Ф. 292
 Глушкевич Карл 119
 Гнедін 216
 Гнидей М. 290
 Гогенлоє 187
 Гогенцолерни (династія) 260
 Гоголь М. 227, 228, 314
 Голінгер Мордко 166
 Голіцин 79
 Голобуцький В. О. 129
 Головацький Я. 226
 Голубаш 92
 Голубашенко 257
 Гольденберг Л. 288, 292
 Гончар Д. 180
 Гончарук 155
 Горбаль К. 226
 Гордий Гаврило див. Іван Діброва
 Гормаєр Ф. 84
 Гормузаки 4
 Горобієвський Прокопій (Горобієвський П. Г.) 241, 277

- Горобієвський Сава 277.
Горький Максим (Горький О. М.)
192, 227, 228, 235, 314
Готесман 299
Готкевич М. 277
Грабовецький В. В. 10, 69, 70, 71, 95
Грабянка Г. 74
Грац Карл 89
Граціані А. Н. 51
Грекул І. 294
Гречин Петро 69
Григорій III 90
Григорович Г. 265, 287
Григоряк Т. 285
Гриценко І. А. 11
Грицько 80
Грінлі 259
Гросул Я. С. 10, 109, 142, 143, 178,
179
Грушевський М. 5
Губар О. 10
Гулак-Артемівський С. 238, 314
Гуцу Г. 304
Гуцул Г. 300
Гуцуляк С. Ю. 266
Гянга 65
- Данило Галицький 41, 43, 44
Данило Романович 42, 43
Дарій Івоніка 117
Девдюк Василь 237
Деміан Ф. А. (Demian F. A.) 90
Демочко К. М. 10, 314
Дескелеску М. 300, 308
Деспот Гераклід 68
Джурджуван 92, 96
Дзержик К. В. 236, 313
Диков І. (Дыков И.) 241
Димент Г. 160
Дитинка 69
Діброва Іван 10, 188, 234, 235, 239
Дігтяр С. 10
Дікштейн Ш. 191
Длугош Ян 445
Дмитровиц Василь 115
Дмитрюк В. 257
Дмитрюк Георгій 157
Добш Ф. (Dobos F.) 271
Добролюбов М. О. 190
Довбуш Олекса, Довбуш 70, 71
Довженко О. 315
Дольник А. 284
Донської Дмитрій 44
Дорогунський Михайло 54
Дорошенко Д. 214, 215, 216
Досяківський К. 290
Драгнев Д. М. 10, 69
Драгоманов М. П. 189, 190, 229
Драготескоул Георгій 53
Драготескоул Жоурка 52
- Драгош 48
Дубковецький Ф. І. 254
Дудич І. 313
Дудка І. 237, 313
Дудка Георгій 71
Дьюлафі Лестар 51, 63 (Dyulafi Le-
star)
- Еленбоген Д. 289
Енгель І. К. (Engel I. C.) 106
Енгельс Ф. 19, 60, 75, 115, 163, 190,
191, 192
Енглер Д. 287
Енденберг 4
Ермолинский К. 142
Ерхан 243
Есауленко А. С. 241
Ецдорф 249
- Євреїнов С. Д. 208
Ємінеску М. 237
Єремецький К. С. 254
- Жижіян Костянтин 231
Жійяр Марсель (Gillard Marcel) 252
Жуков В. И. 146
Жуков Г. К. 210
Жуковский А. 5
Жуковский Василь 119
Жуковский О. М. (Zukowski O. M.)
57, 86, 87, 137
Журавець Г. 254
Журід П. 216, 217
- Загул Д. 10, 235, 310, 315
Задорович 102
Задубрівська І. 300
Залевський М. 297
Запотічний Іван 174
Затонський В. П. 262
Захарко І. 152, 238
Збишевський 96
Здрилюк А. 297
Зінгер і К° 136
Златовратський М. 229
Знаменський Г. 216
- Йосиф II 84, 85, 91, 93, 101
Йосиф 86
Йорга Н. (Iorga N.) 6
Йордан 26
- Іваницький 214
Іван Ростиславович 41
Івасюк Микола 235, 236, 238, 316
Івашко 45
Ігнатій 58
Ігнатеску М. 257
Ігор, князь 33
Іліуц 160
Ілля, господар 53

- Інзов І. М. 108
 Інкулєць І. 243
 Ірменко Н. 280
 Ісаєвич Я. Д. 81
 Ісєческул Георгій 99
 Ітінсон 217
 Іткс М. Б. (Иткис М.) 145, 211, 241, 242, 243
 Казимир IV 56
 Кайндль Р.—Ф., Kaindl R.—F. Kaindl R. 5, 6, 84, 85, 86, 87, 88, 91, 97, 99, 100, 153, 225
 Калужняцький О. 57, 58, 226
 Камінський Іван 119
 Кандиба В. П. 254
 Кантакузіню Іордаке 65
 Кантемір-бей 61
 Кантемір Дмитрій 4, 49, 65, 66, 76, 77
 Кантемір Костянтин 67, 70, 77
 Канок Зіновія 234
 Канюк С. І. 7, 187, 188, 216, 224, 234, 246, 248, 249, 261, 262—268, 309, 310, 315
 Карбишев Д. М. 210
 Карбулицький Володимир 235
 Карбулицький Іларій 116, 220, 223, 224
 Каргалов В. В. 42
 Каргер М. К. 40
 Кардаш Гринь 69
 Карнаць О. 292
 Карпенко-Карий І. 238, 314
 Карпещенко Е. Д. 275
 Катерина II 104
 Катеринюк П. 208
 Кац Б. 279, 291, 303
 Кашул В. 290, 292
 Кашул І. 292
 Квітка-Основ'яненко Г. 226, 228, 313
 Квітковський Д. 5
 Кербер 208
 Керенський О. 215, 240
 Кибенко 216
 Кирилович Л. 183
 Кипмаєр С. 302
 Клебер Еміль (Штерн М.) 302
 Клевчук І. Л. 248, 266, 278
 Кобилиця Лук'ян 5, 6, 7, 9, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 117, 157, 158, 194, 229, 317
 Кобилянський В. 10
 Кобилянська О. 10, 187, 188, 190, 192, 227, 228, 230—233, 236, 238, 310, 311, 313, 315
 Ковальчук М. 286, 288
 Когут Л. 5, 128, 137
 Кожухару Л. 277
 Козубенко Т. 290
 Колєсса О. 6
 Компанієць І. І. 9, 11, 164, 173, 174, 210—214, 218, 247, 253
 Кондуфор Ю. 216
 Конопка Станіслав 70
 Константінеску-Яшь П. (Constantinescu-Iași P.) 58
 Копанський Я. М. 9
 Копачинський Ф. 160
 Кордуба М. 248
 Корлетяну М. Г. 308
 Кормуш І. 300, 301, 304
 Корсунська Б. 309
 Корчинський 214
 Косинча А. 157
 Костєкєску М. 45—48, 53, 54, 56 (Costăchescu M.)
 Костєнчук 225
 Костін Мирон (Costin Miron) 4, 49, 51, 61, 62, 65, 69, 70, 73
 Костяну Г. 308
 Котєнко І. Д. 79
 Котляр М. Ф. 50
 Котлярєвський І. 226, 228
 Котовський Г. І. 256
 Кохановська Августа 236
 Коханюк Т. 281
 Коцюбинський М. 230
 Кочубинський А. 78
 Кошчєвич М. 53
 Кравець М. М. 9, 11, 204
 Кравчук В. 290, 292
 Краль Антон 99
 Крамар С. 209
 Краснокутський І. 262
 Крейтор В. 262
 Крєчунович К. В. (Kreczunowicz) 93
 Кривой Ш. 303
 Кривонос Максим 69
 Кримський А. 234
 Крєстїанєскуль Мїханїль 53
 Кропивницький М. 237, 238, 314
 Кропоткін В. В. 23
 Кропфл І. (Křöfl I.) 126
 Круг Абрагам 165
 Круду А. 253
 Крупєнський 242
 Крушєльніцька Соломія 237
 Крючков В. І. 254
 Кєєнопол А. 8
 Кукурудзєк М. Г. 168
 Кулик І. 262
 Куніцький 76
 Куніцький М. 308
 Купчанко Г. І. 183
 Купчич Іван 52, 54
 Кудчич Юрій 53
 Курємса 43
 Курилєса О. 236

- Курило В. М. 5, 9, 11, 161, 162, 211, 214, 218, 244, 258, 274, 302, 304
 Кучейник П. Ф. 241
 Кушнір А. 300
 Кушнір-Михайлович К. (Cuşnir-Mihailovici С.) 9, 282

 Лабу М. 277
 Лазарев А. М. 9
 Лакінгер 207
 Ландау 165, 166
 Ланівський О. 293
 Ласковський 96
 Лассаль Ф. 191
 Лафарг П. 191
 Лебедев Н. И. 275
 Лев 56
 Леваднюк Т. Н. 254
 Ленін В. І. 14, 123, 141, 143, 145, 167, 172, 191, 193, 208, 215, 219, 234, 240, 242, 247, 248, 256, 259, 262, 266
 Леонов Л. 311
 Леопольд II 93
 Лисенко І. П. (Лысенко И. П.) 9
 Лисенко М. 237
 Литвинов В. К. 131, 136
 Лихолат А. В. 254, 255
 Лібкнехт В. 191
 Лівяну В. (Liveanu V.) 9, 250
 Лігін В. В. 208
 Ліст Ференц 118, 119
 Ліщенко М. 9, 161, 162, 211, 214, 218, 244, 258, 274, 302, 304
 Логвин Г. Н. 39
 Лопатинська Філомена 237, 313
 Лотоцький В. 214
 Лукіянович Д. 6, 186, 188, 225, 227
 Луковецький Стан 53
 Лупу В. (Лупу Василь) 67, 73, 74
 Лупу Розанда 74
 Лупу Ф. 128
 Лупуляк С. 286
 Лучак П. 257
 Лучинський Іван 119
 Люксемин (Паукер М.) 290

 Майданський В. 276
 Макарий 75
 Маковей О. 6, 187, 188, 194, 224, 227, 230—234, 238, 310
 Макогон Д. 10, 222, 228, 234, 235, 306, 309—311
 Максимович Є. 236
 Максимюк К. 277
 Малевская М. В. 36
 Малевский 178
 Маліневич 287
 Мандичевський Єузебій 237
 Маркс К. 190, 191, 192
 Маркс К. і Енгельс Ф. 19, 61, 75, 98, 100, 115, 190, 191, 273
 Мартович Л. 192, 225
 Мартуля М. 294
 Марущак Танасій 157
 Марфівач М. 10, 224, 235, 248, 309—311, 315
 Масловский Д. Ф. 78
 Маховський 75
 Медведев А. Ф. 39
 Мелешин Я. Д. 217
 Мелокова А. И. 8
 Мельничук М. 292
 Менцинский М. 237
 Меч Леон 171
 Мечі 170
 Микола I 109
 Микола II 167, 205
 Микулич А. 119
 Миронова Є. В. 51, 63
 Михайлина П. В. 4, 11, 169
 Михайло 48, 53
 Мишулин А. В. 27
 Мілу 105
 Мільвнчі 180
 Мініх 77, 78
 Моргач М. 300
 Моргулець Степан 73
 Мордвинов В. 65
 Москаленко 217
 Мохов Н. А. 10, 52, 55, 56, 60, 63, 67, 68, 76, 78, 104
 Мудрик 217
 Мунтян 155
 Мурузі Олександр 106
 Мустаца Н. 148
 Муту Пирву 82
 Муха 56, 57

 Надсон С. 227
 Назаренко К. 304
 Наккер Л. (Nacers Liborius) 57
 Нандріш Г. 6
 Небожатко Арсеній 80
 Некрасов М. 190, 227
 Некулче І. 4, 61, 62, 70, 72, 76, 77
 Немиров И. 145, 211
 Нечиталюк М. 10
 Нечкина М. В. 110
 Нидерле Л. 21
 Николай Сучавський 118
 Ніколеску М. 308
 Ністор (Nistor I.) 6, 249, 252, 272, 307
 Ніщенко Ю. 300
 Норст А. (Norst A.) 125
 Нотович Ф. И. 206
 Нуцу 155
 Нуцуляк Г. 257
 Нягу М. 256

- Оболенська 180
 Озаркевич Іван 119
 Олар 155
 Олег 32, 33
 Олександр I, господар 52, 57
 Олександр I, цар 108
 Олексій Михайлович 64
 Ольбрехт Ян 55
 Ондрик Чеський 31
 Онишкевич Г. 225
 Ончул Аурел 87, 250
 Ончул Д. (Onciul D.) 6
 Ончули 65
 Орда А. 79
 Осечинський В. К. 207
 Остерман В. И. 78
- Павлик Г. I. 162
 Павлик М. I. 160, 163, 188, 189, 190, 228, 230
 Павлович Катерина 313
 Павлович Марія 313
 Павлович Стефанія 313
 Павлюк I. 300, 301, 303
 Павлюк М. 286, 294
 Пазяк М. М. 10
 Палагнюк С. В. 254
 Паладій 91
 Пантелейчук Ю. див. Вільшина
 Остап 34
 Панч П. 310
 Пассек Т. С. 8, 15, 16
 Пастух О. Ф. 11
 Патрашкан Л. 292
 Паце А. 148
 Пачкова С. П. 21
 Пашуто В. Т. 38
 Пайерсфельд А. В. (Peyersfeld A.)
 90, 92, 93
 Пердейчук Василь 157
 Петраш Улас 97
 Петро 45
 Петрук Дмитро 157
 Петрушевич 81
 Петрушевич А. 118
 Писаревський С. 119
 Писарев Д. I. 190
 Пігуляк Є. 181, 186, 187, 196
 Пігуляк Юстин 236
 Піддубний Г. 7, 152, 153, 312
 Пікар I. 287
 Пікер Г. 292
 Пікер I. 289
 Пінерт 177
 Пістінер Я. 265
 Плеханов Г. В. 189, 191
 Побережжик С. 302
 Погодин А. Л. 151
 Подградская Е. М. 50, 51, 52, 64, 65
 Полек I. (Polek I.) 4, 5, 85, 88
- Попеску — Спінень М. (Popescu —
 Spineni M.) 85
 Попович Омелян 176, 181, 186, 187,
 249
 Порумбеску Чипріан 237
 Потоцький 70
 Потоцький Ян 68
 Приходько Є. С. 11
 Продан Василь 228
 Продан Гаврило 118, 228
 Прокопович Еріх 6
 Промішляєв 217
 Просвірін М. В. 254
 Прядій Д. 280
 Пестрак Я. 236
 Птоломей Клавдій 21
 Пумчул А. 4
 Пушкін О. С. 74, 228
- Райнер Н. 286
 Раковіце Михайло 70
 Ракоці 74
 Раппопорт П. А. 36
 Раренко В. В. 241, 254
 Раренко I. 308
 Раскін 180
 Раух 179
 Рафаловичі 143
 Редько Ф. А. 60
 Рендюк Т. Г. 11
 Репін I. 236
 Реуту Л. 293, 308
 Рыбаков Б. А. (Рыбаков Б. А.) 32
 Рід Джон 210
 Робачек I. 313
 Ройтман Н. Д. 217, 241
 Рольнер Адольф і К° 137
 Романець С. С. 9, 10, 11, 161, 162,
 211, 214, 218, 244, 258, 274, 302, 304
 Романович Теофіла 238
 Ромашкан 96
 Ромашко С. 245
 Росет Василь (Баланеску) 108
 Ростислав 31
 Ростиславичі 34
 Рубинштейн Е. И. 207
 Рубчакова Катерина 313
 Руданський С. 310
 Рудих 299
 Рудь Андронаке 79, 104
 Румянцев П. О. 79
 Русанова И. П. 27
 Русет Василякі 77
 Русети 91
 Руснак Д. 301, 303, 307
 Руснак I. 160
 Руснак Л. П. 254
 Руссев Е. М. 10
 Савчук Ф. I. 266
 Сагайдачний Петро 73

- Салтиков-Щедрін М. 235
Самійленко В. 310
Сандулакі Ф. 108
Сановський М. 157
Сарніцький С. 58
Свердлов Я. М. 247
Свежинський П. В. 133, 141, 162, 164, 170, 171, 213
Свецькі Томаш (Swiecki Tomasz) 55
Свинин П. 61
Семенова Й. В. 10
Семко Н. 280
Сеньобо Ш. 148
Сецинський Е. 69
Сивачів 216
Сидор Б. Й. 11
Синюк Іван 10, 222, 224, 228, 230, 312
Сімович В. 150
Сірецький Роман 137
Скоропадський 249
Скутельник М. П. 256
Слива Н. В. 256
Смаль-Стоцький С. 128, 176, 181, 186, 190, 195, 196, 208, 232
Сметанюк Д. 291
Смирнова Г. Й. 8, 18, 20
Смішко М. Ю. 23
Снятинчук В. 300
Собеський Ян 68, 73
Советов П. В. 10, 62, 65, 67
Созанський І. 238, 313
Сокільський Р. 207
Солерс Б. 216
Соломон 80
Сорофтей Г. 279
Сорофтей Є. 286, 287, 292
Сорочинський М. 290
Спаский Й. Г. 80
Спиридон 58
Сплені (Spleny) 4
Стаднікова Софія 314
Стаматій 142
Станул 53
Старицький М. 310, 313, 314
Стасюк І. 278, 281, 286, 288, 291, 308—310
Стах А. 301
Стащук Василь 234
Стефан Великий (Штефан чел Марє) 6, 45, 47, 55, 58
Стефан воевода 45, 58, 69
Стефан Угорський 31
Стефанік В. 227, 228, 232
Стефюк Є. З. 289, 303
Стірча Іван 53
Стірча О. 174
Стоїлов С. 308
Стороженко О. 310
Стратег Маврикій 27
Стратулеску 105
Строганов 198
Струси 58
Стурдза 105, 109
Суханов Арсеній 75
Табак Ф. 308
Танячкєвич Д. 189
Таубер Карл і Емануїл 168
Тевтул 105
Теліман М. (Teliman M.) 223
Терентьева С. Д. 11
Терлецький К. 278, 279, 286, 288, 303, 313
Терлецький О. 190
Терлецький С. 237
Тимошук Б. О. 8, 11, 27, 32, 35, 39, 46
Тиняков Є. Д. 216
Тичина П. 310, 311
Ткаченко І. 254
Ткачук 257
Ткачук М. 281
Ткачук Н. 286
Тогарюк Антон, Танасій, Яким 157
Токан Л. 253
Толстой Л. 227, 228, 231, 235
Толстой О. 311
Тома А. 215
Тома І. Г. 270, 272
Томах Л. 220, 240
Томашук Н. О. 10, 192
Томеску Е. Н. (Tomescu E. N.) 105
Томко С. 293
Торончук І. 293
Тотт 63
Травінський В. 278
Траїнин Й. П. 149, 153, 155
Трачевський А. 63
Трепов 167
Трепов Ф. Ф. 208, 213
Третьяков П. Н. 18, 28
Тробен Ф. 207
Туковський С. 254
Тумлірж К. 155
Турбацький Л. 227
Тургенєв І. 229, 231, 235
Турецький І. 245
Тутельман А. 288
Угерницький Григорій 69
Українка Леся З. 150, 228, 229, 230, 231, 238
Уляницький В. А. 48
Умлауф 97
Унгурян 257
Уреке Г. 4, 55, 61
Урсаке Георгє 65
Урсаки 155
Фаас В. 198

- Фарлеєвич Василь 118, 228
 Федін К. 311
 Федорець А. 300, 301
 Федоров Г. Б. 21, 32
 Федькович Юрій 10, 117, 119, 153, 158, 187, 188, 189, 194, 221, 222, 225, 226, 227, 229, 230, 232, 233, 236, 237, 238, 310, 313
 Фельдер С. 279
 Фелькнер Ф. 235
 Фердінанд 251
 Фердінанд I 101
 Фіхман 300
 Фішер Е. (Fischer E.) 86, 87, 207, 208
 Фішер Кальман і К^о 135
 Фішер Маркус 134, 135
 Флондор 105
 Флондор Я. 218, 250, 252
 Форманек І. (Formanek I.) 95
 Фошка Улас 100
 Фошка Улас Олексюк 156
 Франко І. 5, 80, 98, 99, 189, 190, 191, 194, 225, 226, 228, 229, 230, 231, 235, 236, 237, 239, 310, 314
 Франц-Йосиф 97, 208

 Хабенюк О. В. 11
 Ханч Гуго 6
 Хапел Михайло 52
 Харов'юк Д. В. 10, 188, 224, 235, 239, 310
 Харузін 180
 Хінкулов 217
 Хиждеу О. 119
 Хмельницький (Хмельницький) Богдан 68, 73, 74, 75, 317
 Хмельницький Тимош 74, 75
 Хоткевич Г. 228, 238
 Хотько Цяцинський (Щецинський) 46, 52
 Хохлов Т. 216
 Храпко Іван 157
 Хрузка 46

 Цетлін В. Л. 217
 Цигилик В. М. 22
 Ципко К. Г. 9, 120, 132, 163, 171, 172, 213, 214, 216, 217, 218, 219, 220, 241, 247, 248, 254, 277, 284, 297, 298, 307
 Чабан В. Г. 245
 Чапаєв В. І. 210
 Чекмак Д. Т. 254, 256
 Черемшина Марко 228
 Чернець Л. 10
 Черниш А. П. (Черныш А. П.) 8, 13, 14
 Черниш Е. К. (Черныш Е. К.) 15
 Чернишевський М. Г. 190
 Чехов А. 227, 228, 235

 Чихачов Д. І. 205
 Чобан Д. С. 254
 Чоголь Микола 73
 Чопп 164
 Чорний Олександр 79, 104
 Чорторійський Немірка і Андрій 52

 Шапирін Н. 300
 Шауер Давид 166
 Шауляк В. 279
 Шашкевич М. 226
 Шевцов 216
 Шевченко Т. Г. 79, 188, 189, 190, 194, 204, 225, 226, 228, 229, 231, 236, 237, 275, 310, 313
 Шевченко Ф. П. 5, 9, 11, 96, 217, 218, 247, 250
 Шевчукевич Опанас (Панас Зірка) 312
 Шекспір В. 229
 Шеленко М. 290
 Шемяков Д. Е. 241
 Шестобуз Ф. П. 254
 Шешеровський Василь 71
 Шинкаренко К. Е. 254
 Шілдер Ф. 229
 Шкрібляк Василь 237
 Шкульник Г. 294
 Шкьопу Петря 80
 Шлапак М. 286
 Шлосман А. и К^о 135, 137
 Шмедес С. (Schmedes S.) 91
 Шмік Ф. 121, 132, 147, 150
 Шолохов 311
 Шнур-Пепловські (Schnür-Peplovski) 90, 94
 Шпойнаровський С. 225
 Штола (Штолюк) Микола 117
 Штауфе-Сімігінович 98
 Шульдинер М. Р. (Садков) 266
 Шульман Е. 77
 Шурлика Ф. 301

 Шербицький В. В. 3
 Щурат В. 227

 Юрашко 80
 Юрграу Б. 302
 Юрченко А. 245, 249, 255
 Юрчук Ю. 302
 Юспп 80

 Яворський А 159
 Язькова А. А. 275
 Якір Й. Е. 256
 Якубович Грегор 171
 Ярослав Мудрий 34
 Ярошенко А. Д. 193, 263
 Ярошинська Євгенія 10, 153, 187, 188, 229, 230, 234
 Яцько 48

ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК

- Австрійська імперія 100, 111, 117, 120, 121, 127, 317
Австрія 3, 4, 5, 47, 84—86, 89, 90, 98, 101, 104, 112, 113, 115, 116, 130, 132, 135, 140, 144, 146, 148—151, 154, 155, 157, 172, 185, 195, 198, 199, 201, 202, 204, 205, 208, 210, 222, 237, 260, 317
Австрія Верхня 121, 125, 127
Австрія Нижня 121, 125, 127, 199
Австро-Угорщина, Австро-Угорська імперія 134, 147, 162, 169, 172, 173, 175, 176, 181, 205, 206—208, 219
Адинката (див. Глибока) 253, 274
Азія Мала 197
Азов 78
Аккерманський повіт 3, 113, 306, 319
Альберта 141
Альпи 207
Америка 145
Амур 178
Анадоли 109, 254
Англія 89, 197
Аргентина 140
Аристівка (Дністрівка) 180
Атаки 14, 32, 254—256
Африка Північна 197
- Бабин 13, 18
Бабино 14, 65, 178, 274, 281, 286, 295
Багна 159, 296
Бакота 34, 35
Баку 146
Балкани 175, 176, 207
Балківці 179
Балтійське море 18, 21
Банат 206, 279
Банилів 67, 295
Банилів на Сіреті (Банилів Воло-ський, Банилів Молдавський) 102, 155, 174, 257, 284, 288
- Банилів Руський 23, 92
Барбівці (див. Брусниця) 66, 92
Батог 74
Батумі 197, 198
Бельгія 197
Бельцький повіт 114, 244
Бердичів 28
Берегомет 92, 177, 246, 299
Берегомет (на Сіреті) 83, 135, 247, 277, 280, 284, 290, 294, 295
Берегомет (на Пруті) 48, 157
Бережанський повіт 115
Берестечко 74
Берладь 39, 41, 269
Берладське князівство 41
Бернове 15, 16, 18, 220, 245
Бессарабія (Basarabia) 3, 9—11, 47, 90, 95, 100, 109, 113, 114, 118, 141—145, 178, 179, 181, 192, 197, 198, 199—202, 211, 241, 242, 244, 254, 256, 259, 260, 263, 264, 269, 270, 280—282, 284, 294, 295, 296, 299, 300, 301, 303—306, 308, 314
Бессарабська губернія 145, 179, 198, 203, 204
Бессарабська область 3, 61, 111, 112
Біла 20, 28, 34
Біла Криниця 62, 87, 114
Білівці 242
Білорусія 114
Білоусівка 179, 220, 245
Богемія 90
Бойден 136
Борівці 65
Боснія 175
Боян Великий 53
Бояни 65, 76, 77, 105, 114, 138, 170, 201, 277, 280
Боянчук 170, 201, 218
Бразилія 140
Брашов 18
Брест 41

- Бричани 108
 Брідок 77, 201
 Броди 90
 Бросківці 66, 174
 Бросківці Нові 155
 Брусниця 48
 Буда 91
 Будапешт 63
 Буденець (Боудинци) 53, 174
 Бузовиця 180, 242, 245, 280, 281, 300
 Бурдей 17
 Бурдог 18, 142
 Бухарест 6, 7, 9, 49, 55, 58, 118,
 (București) 206, 250, 252, 262, 266,
 267, 268, 271, 282, 285, 287, 297, 298
- Валахія (Valahia), Валахія Мала 48,
 49, 62, 63, 72, 74, 80, 84, 313
 Валява 170, 171, 177
 Вартиківці 142
 Варшава (Warszawa) 55
 Варшавське герцогство 115
 Васнлів 15, 18, 20, 34, 36, 38, 39, 40,
 41, 43, 124, 170—172, 213, 317
 Василівка 47
 Васлівці 170, 296
 Вашківці (Васковці) 47
 Вашківці 48, 65, 89, 108, 116, 138,
 139, 165, 166, 170, 171, 173, 178,
 179, 214, 223, 228, 237, 242, 245—
 247, 249
 Вашківці на Черемоші 258
 Вашківецька волость 243
 Вашківецький повіт 130, 170, 208, 218,
 247
 Венеція 51
 Вербівці 83, 170, 286, 295
 Верепчанка 160, 247
 В'єшнда Чернавька 53
 Верхні Петрівці 248
 Виженка 81, 159, 312
 Вижниця 86, 88, 89, 92, 95, 114, 132,
 135, 138, 139, 150, 172, 173, 177,
 184, 187, 201, 203, 207, 214, 223,
 235, 237, 246, 247, 249, 253, 280,
 281, 286, 294, 296, 312
 Вижницька волость 304
 Вижницький повіт 159, 160, 165, 166,
 208, 210, 213, 218, 221, 246, 276, 277
 Вижницький район 23, 42, 47, 71, 80
 Вилавча 277
 Вильнос 67
 Витилівка 177, 213
 Вихватинці 13
 Вишнівці 54
 Відень (Wien) 75, 81, 89, 94, 96, 97,
 112, 116, 126, 133, 135, 136, 157,
 161, 162, 164, 167, 168
 Візантія, Візантійська імперія 27, 32,
 33, 38
- Вікно 40, 201, 234
 Вілавче (Коритне) 66, 67, 71
 Вінниця 10
 Вітрянка 220
 Вісла 21, 26
 Владична 142, 180, 220, 243, 256
 Вовчинець 242
 Вовчинці 105
 Волга 42
 Волинь 9, 14, 18, 23, 38, 44, 176
 Волинська губернія 199, 203
 Володимиро-Суздальське князівство
 40
 Володовці 52
 Волока 17, 19, 65, 261, 296, 302
 Волошкове 178, 179, 254
 Волощина 56, 68
 Вороновиця 14
 Вроцлав 89
- Гаврилівці 47, 48, 102, 160
 Галац 198
 Галиця, урочище 35, 317
 Галичина (Galizien, Galicya) 4, 6,
 9, 46, 48, 52, 56—58, 62—64, 68, 69,
 80, 84, 85, 90, 93, 96, 98—101, 106,
 115, 117, 118, 126, 138, 153, 157,
 164—166, 168, 194, 199, 204, 207,
 211, 212, 214, 222, 229, 259, 262,
 282, 310
 Галичина Східна (Ost Galizien) 9,
 10, 63, 84, 85, 86, 87, 112, 155, 176,
 188, 189, 191, 193, 195, 196, 205, 208,
 213, 261
 Галицьке губернаторство 116,
 Галицька земля 34—36, 38, 68, 69
 Галицька Русь 34—36, 39, 41, 45, 50
 Галицьке князівство 3, 34—36, 39
 Галицько-Волинська Русь 38, 43
 Галицько-Волинське князівство 3, 4,
 5, 8, 34, 40—44, 46, 47, 182, 317
 Галич 36, 40—42, 45, 56, 57
 Гвоздівці 108, 178—180, 220
 Гдня 89, 90
 Гевда, урочище у с. Ревне 37
 Герца 241
 Герцоговина 175
 Глибока 26, 48, 49, 55, 135, 168, 173,
 191, 201, 209, 212, 234, 253, 274,
 295, 312
 Глибоцький район 17, 19, 23, 24, 26,
 28, 218
 Голландія 197
 Гордівці 15
 Гореча 24, 66, 82, 83, 87, 91, 153, 223
 Городок на Черемоші 46
 Городиштя 67
 Городище, мис у с. Ревне 37
 Горошівці 158, 165, 170, 171, 201,
 258, 290

- Горишні Шерівці 21, 33, 34, 39, 40, 261
Греція 198
Гривіца 297
Гриманкауці 108
Грігоре Гіка-воде (див. Неполоківці) 253
Грозинці 28, 43, 48, 77, 80, 180
Грозинецька волость 143
Грубно 62, 242
Грушівці 105, 178, 220
Гусятин 193, 199
Гута Нова 84
Гута Стара 89
Гуцульщина 6
- Давидени 155
Давня Русь 39, 40, 42, 47, 316
Давньоруська держава 28, 32, 33, 37, 52
Данківці 242, 251, 254, 255, 256
Данковецька волость 143
Дарабани 20, 40, 41, 109, 142
Двіна Північна 31
Денисівка 50, 65
Деренківці 105
Детройт 6
Димка 231
Динівці 179, 220, 241, 250, 251, 253
Дихтинець 81
Дніпро 15, 18, 26, 28, 78, 316
Дністер (Дністрь, Нистру) 10, 13, 14, 15, 17, 21, 26, 34, 35, 38, 39, 43, 46, 51, 55, 56, 60, 64, 68, 72, 73, 75, 76, 77, 79, 86, 88, 104, 106, 111, 115, 146, 193, 196, 198, 210, 211, 242, 253—256, 258, 262, 268, 269, 315, 316
Дністер Середній 15, 41
Дністровська волость 295
Дністровський водний шлях 38
Добринівці 28—30, 34, 65, 114, 166, 170, 193, 218, 258, 277, 299
Добруджа 60
Добруджа Південна 270
Довгопілля 70, 71, 89, 96, 175
Довгопільська округа 132
Довгопільський окіл 95
Довжок 54
Долиняни 20, 220, 242, 245, 256
Донбас 146
Дорошівці 77, 114, 247, 262, 286, 295
Дорна 6
Драчинці 48, 158
Дрогобич 83
Дубівці 48, 160
Дунай 5, 18, 21, 28, 29, 58, 115, 118, 316
Дунайські князівства 107
- Ельба 18
- Європа 13, 50, 63, 64, 115, 135, 183, 259
Європа Західна 42, 51, 125, 197, 198
Південно-Східна 16, 21, 72, 151
Північна 89, 90
Середня 17, 18, 281
Східна 18, 31, 51, 67, 77, 151
Центральна 21, 151
Єгипет 197
- Жадова 65, 114, 124, 290
Жадова Стара 201
Жванець 61, 75, 106, 193
Жилівка 242
Житомирська область 28
Жмеринка 146
Жуланець (р.) 78
Жучка 50, 65, 77, 114, 201, 253, 274
Жучка Нова 19
Жучка Стара 134, 135, 164, 175, 248, 281
- Заболотів 70
Задубрівка 26, 65, 213, 218, 296
Закарпатська область 23
Закарпаття 9, 17, 69, 155, 157, 164, 282
Заліщики 135, 238
Заліщицький повіт 115, 165
Залуччя 166, 170
Зальцбург 125
Замостя 47, 65
Замчище, городище 38
Зарожани 48, 143, 145, 180, 220, 242, 245, 254, 274, 281
Заставна 17, 77, 114, 124, 237, 249, 281, 301
Заставнівська волость 302, 304
Заставнівський повіт 124, 130, 134, 158, 160, 170, 174, 218
Заставнівський район 17, 18, 20—22, 26, 28—30, 33, 34, 40, 47, 77, 83
Звенигородське князівство 34
Звенячин (Хрещатик) 15, 17, 22, 66
Звнячка 281
Зелена 178, 300
Золота Орда 42, 43
Золочівський повіт 115
- Іванівці 105, 114, 178, 179, 220
Іванківці 48, 53, 67, 160, 242, 286
Івано-Франківська область 18, 23, 46
Ігнатчини 105
Ізмальський повіт 3, 306, 319
Іспанія 302, 318
Іспас 67, 80, 88, 168, 294
Італія 206

- Іжівці 48
- Йорданешти (див. с. Підлісне) 158
- Калініквіці 192
- Каліус, фортеця 34, 35
- Калічанка 87, 138, 288
- Кам'янець-Подільський (Каменец-Подольск) 51, 64, 69, 193
- Кам'яна 201, 212
- Кам'янецька фортеця 69
- Кам'янка 26, 48, 54
- Канада 140, 141, 234, 317
- Каплівка 18, 20, 43, 109, 142, 180, 220, 256
- Карапчів 42, 47, 135, 166, 170, 171
- Карапчів на Черемоші 277
- Карпати 25, 28, 31, 32, 36, 42, 45, 48, 54, 88, 94, 150, 211, 234, 316
- Карпато-Дністровські землі 22
- Карпатський край 311
- Карпатські гори 31, 41, 67, 69
- Каспійське море 114
- Катеринославська губернія 112, 200
- Каютин (р.) 46
- Кельменецька волость 289
- Кельменецький район 13—15, 18, 22, 41, 60
- Кельменці 79, 104, 178, 179, 241, 242, 254, 274, 277, 281
- Керстенці (Крѣстіанецть) 17, 53, 105, 245, 256
- Керчь 29
- Київ (Киев) 34, 38, 40, 42, 57, 63, 68, 80, 81, 193, 202, 216, 230, 254 277
- Київська губернія 112, 199, 203
- Київська Русь, Київська держава 3, 8, 31, 33, 34
- Кимпулунг (Довгопілля Руське) 6, 7
- Кирликівка 108
- Кирликов 109
- Киселиця 119
- Киселів 18, 22, 312
- Кишинів (Кишинев, Кишинэу) 7, 9, 10, 32, 49, 50—52, 54, 55, 61, 62, 64, 65, 69, 77, 107, 109, 142, 143, 145, 146, 180, 197, 211, 217, 241, 242, 244, 245, 255, 263
- Кішло-Замжієве 300, 304
- Кіцманська волость 302, 304
- Кіцманський повіт 124, 130, 134, 140, 158, 160, 165, 170, 177, 208, 209, 210, 213, 218, 221, 246, 276
- Кіцманський район 16—20, 22, 23, 28, 30, 33, 34, 37, 45, 58
- Кіцмань 47, 58, 64, 65, 88, 114, 138, 150, 152, 160, 174, 201, 214, 216, 223, 235, 237, 253, 257, 259, 280, 284, 299, 301, 304
- Кливодин 250
- Клімівці 114
- Кливівка 87, 174
- Кличківці (с. Остриця Глибощко-го р-ну) 54
- Клішківці 18, 142, 179, 180, 219, 220, 242, 245, 254, 255, 302
- Клокучка, Клокучка II 28, 87, 138, 288
- Коболчин 105, 179
- Кодин 24, 26, 27, 28
- Козмин (Валя Кузьмін) 54
- Козьмінський ліс 55
- Коломийська фортеця 35
- Коломия 39, 46, 56, 188, 192
- Колочин (р.) 46
- Комарів (Івано-Франківська обл.) 18
- Комарів (Кельменецький р-н, Чернівецька обл.) 22, 23, 242
- Комарівці 174
- Коновка 245
- Константинополь 29, 71, 89, 90, 106, 197
- Конятин 96, 175
- Коритне 48, 66, 71
- Кормань, Корман 14, 108, 109, 179, 250
- Коровія 26, 213
- Коростувата 15, 18, 19
- Корсунь 29
- Корчешти 155
- Корчівці 174
- Косів 166
- Костинці 17, 48, 67
- Котелеве 54, 65, 66, 105, 220
- Кошулівка 155
- Краків (Kraków) 45
- Красна 49, 89, 134
- Красноільськ 174
- Крим (Крым) 63, 178
- Кримське ханство 73
- Кримський півострів 29
- Круглик 17, 20, 21, 242
- Крутеньке 242
- Кулешівка 178
- Куликово поле 44
- Кулівці 67
- Кулішівці 54
- Купка 48, 54, 88, 95, 174
- Кути 71
- Кучелмін 35, 41
- Кучурів Великий 48, 49, 117, 153, 201, 209, 247, 248, 258
- Кучурів Малий 47, 170, 171, 201, 246, 247, 258, 261, 290
- Ларга 179, 193, 240
- Лашківка 114
- Легучени 105
- Ленківецька фортеця 35, 36
- Ленківецьке городище 37, 38, 43, 316

- Ленківці 39, 40, 65, 91, 114, 178, 245, 250, 254, 283
 Ленківці Кельменецького р-ну 15, 20, 22, 41, 105
 Ленківці Старі (селище) 38, 48, 50
 Липкани 79, 104, 289, 301
 Липканська волость 289
 Липовани 87
 Лищик, урочище у с. Ревне 37
 Лівинці 143, 180, 220, 242, 245, 280
 Ломачинці 15, 28, 34, 35, 39, 179, 220, 254
 Лондон 191, 206, 238
 Лопушна 130, 169, 246
 Лужани 48, 58, 59, 134, 135, 160, 164, 168, 173, 177, 218, 248
 Лука 66, 95
 Лука Врублівецька 13
 Лука Райковецька 28, 29, 32
 Лукавець 53, 87
 Лукавці 114, 136, 246, 276, 277, 299
 Лукашівка 21
 Луківці 48
 Львів (Lwów, Lemberg) 9, 10, 50, 52, 56, 57, 64, 69, 80, 81, 89, 97, 99, 112, 116, 118, 125, 127, 135, 137, 148, 150, 157, 187—191, 193, 195, 200, 202, 204, 205, 209, 210, 221, 231, 237, 238, 248, 254, 314
 Магала 8, 16, 18—20
 Макарівка 22, 105, 245
 Мамаївці (Новосілка) 65, 177, 213, 228, 247, 255, 274, 281
 Мамалига 192
 Малинці 48, 54, 65, 180, 254, 255
 Малятинці 151
 Манітоба (провінція у Канаді) 141
 Марамуреш 48
 Маркауци 67
 Мартинівка 40
 Маршинці 65, 179
 Межиброди 135
 Межиріччя 135
 Мендиківці 220, 251, 253
 Мигове 87, 295
 Митків 17, 34, 201
 Михалкове 254
 Михальча 48
 Михиндрея 53
 Мікулінка, урочище у с. Ревне 37
 Могилів-Подільський 244, 254, 256
 Молдавія, Молдавія (Moldavia) 3, 4, 7, 10, 22, 32, 48, 52, 54, 60—65, 67, 68, 70—77, 80, 87, 94, 96, 106, 115, 118, 143, 145, 180, 181, 199, 201, 212, 213, 219, 220, 241—243, 254, 263, 317
 Молдавія Північно-Східна 47
 Молдавська держава 6, 8, 48, 52
 Молдавське князівство 3, 6, 45, 47, 52, 53, 56, 57, 66, 75, 81, 84, 95, 317
 Молдавщина 58
 Молдова 66
 Молдова (р.) 45
 Молдавська ССР 10, 51, 52, 66, 67, 68, 178, 244, 256, 296
 Молдавська РСР 7, 13, 21, 32
 Молодія 36, 39, 87, 117, 213, 237
 Молодове 8, 13, 14, 16, 178, 179
 Мольниця 6
 Моравія 126
 Москва 146, 169, 248, 277, 305
 Моша 253, 274
 Мошанка 220
 Мурсіанське озеро 26
 Мусорівка 165, 201, 295
 Мюнхен 4, 236
 Нагоряни 20, 105, 178
 Негринці 242
 Недобовці 78, 180, 255, 256
 Нелипівці 143, 242
 Неполюківці 65, 135, 253, 299
 Непоротове 35, 79, 179, 242, 254
 Несвоя 48
 Нижні Станівці 20
 Німеччина 62, 75, 87, 126, 132, 137, 140, 197, 205, 245, 298, 302
 Ноа 18
 Новіентун 26
 Новоселицька волость 289
 Новоселицький район 17, 19, 20, 60, 76
 Новоселиця 6, 18, 79, 105, 107, 111, 113, 114, 135, 137, 146, 157, 179, 192, 197, 198, 200, 210, 214, 241, 286, 288, 290, 296, 299
 Новосілка на Пруті 15, 17
 Одеса, Одесса 61, 90, 197, 198, 202
 Ожево 143, 180, 220, 242
 Ока 34
 Окниця 244, 254
 Околи 192, 193
 Олешківська фортеця 35
 Ольмюц 112
 Онуг 18, 65, 116, 165, 201
 Орошани 287, 299
 Оршівці 160, 170, 218, 287, 314
 Оселівка 14, 18, 22
 Османська імперія 3, 60, 86
 Остриця Глибочького р-ну 26, 36, 174
 Остриця Новоселицького р-ну 20, 48, 201, 213
 Острог 80
 Ошихліби 286
 Панка 87
 Панка-Забагна 174

- Панковці 53
 Париж 6, 237
 Перебиківці 15, 20, 28, 34, 39, 42
 Переворськ 134
 Перемишльське князівство 34
 Переу Негру (див. Чорний Потік) 253
 Переяслав-Хмельницький 40
 Перківці 246
 Петрашівка 48
 Петрівці 66, 114, 174
 Петербург 78, 167, 237
 Петроград 47, 57, 206, 213, 216, 217, 219, 240, 241
 Підзахаричі 81
 Підлісне 158
 Плоешті 296
 Плоска 23, 96, 287
 Пнів, фортеця 69
 Поволжжя Середнє 31
 Погорилівка 201, 295
 Погорилівці 53
 Поділля 52, 56, 64, 106, 176, 199, 202, 255, 256
 Подільська губернія 3, 111, 114, 193, 197—199, 202, 203, 244
 Подніпров'є Середнє 8, 34, 40
 Подністров'є, Подністров'є Верхнє, Середнє 8, 13, 14, 17—20, 22, 29, 32, 34, 41, 316
 Подунав'є 25, 26, 39
 Подунав'є Нижнє 31
 Покуття 58, 68, 69, 208
 Поливанів Яр 16
 Полісся 15
 Полтавська губернія 112, 200
 Поляна 4, 23, 44, 46, 48, 50, 51, 56, 63, 67, 72, 73, 74, 84, 258, 262, 263, 281, 282
 Поляна 180, 245
 Поляни 142, 155
 Понт (Чорне море) 26
 Попруття Буковинське 35
 Попруття Верхнє 13, 19, 20, 37
 Поток 46
 Почаїв 80, 81
 Прага 26, 112, 136, 208, 237
 Привіслінський край 183
 Пригородок 256
 Прикарпаття 8, 10, 15, 17, 18, 23, 32, 34, 36, 71, 316
 Прикарпаття Буковинське 8
 Прилипче 17, 18, 87
 Прип'ять 28, 316
 Причорномор'є Північне, Причорномор'є Северное 8, 18, 20, 21, 38
 Просіка 17
 Прусія 90
 Прут 13, 15, 17, 18, 22, 32, 35—39, 42, 43, 46, 50, 55, 60, 82, 84, 86, 88, 90, 111, 196, 197, 198, 205, 206, 210, 211, 294, 316
 Прут-Дністровське, Прутсько-Дністровське межиріччя 21, 41, 72, 87
 Прут-Серетське межиріччя 87
 Путила 81, 96, 97, 99, 119, 130, 132
 Путильський район 23
 Путна 54, 66
 П'ядиківці 67, 169, 177
 Радівці 60
 Раранча (Рідківці) 77, 105, 114, 153, 168, 172, 218, 253, 290, 292, 296
 Раранча-Слобода 160
 Рашків 23, 26, 47
 Рашковці 53
 Реваківці 192, 201
 Ревне 28, 30, 32, 34, 37, 39, 65, 155, 171, 204, 213, 290, 294 296
 Репужинці 67
 Рибницький район 13
 Рим 21, 24
 Римська імперія 21, 23
 Рингач 17
 Рівня 159, 218
 Рівняк, урочище у с. Ревне 37
 Ржавинський ліс 30
 Ржавинці 105, 179, 193, 210
 Рогатин 56
 Рогізна 23, 65, 88, 165, 201, 247
 Родна 31
 Роздільна 197
 Розкопинці 54
 Розтоки 70, 96, 97, 117
 Рокитне 54, 179
 Романківецька волость 143
 Романківці 108, 109, 179, 242, 245, 268
 Російська держава 111, 114—116, 198, 201, 203—205
 Російська імперія 85, 106, 110, 112, 141, 92, 205
 Росія 3, 9, 48, 60, 63—65, 75, 76, 78, 84, 87, 106, 107, 110—113, 115, 116, 126, 140, 142—144, 146, 157, 167, 168, 172, 177—179, 181, 183, 188, 191, 194, 196, 197, 199, 201—206, 210, 213, 214, 218—220, 244, 246, 247, 275, 276, 289, 304, 314, 317, 318
 Росія Радянська 241, 247, 256, 259, 265, 275, 293
 Россія Юго-Западна 68
 Росoshки 108
 Роттердам 197, 198
 Роша 87, 117, 138, 288
 Руда (р.) 50
 Рукшин 178, 180, 245, 254, 255, 256
 Рукшинська волость 143
 Румунія, Румунія (România) 3, 7, 9,

10, 18, 22, 23, 57, 63—65, 72, 118,
126, 135, 140, 144, 146, 197, 199,
205, 206, 248—253, 255—264, 266—
271, 275, 276, 278, 279, 281—285,
288, 290, 293—298, 301—307, 318
Русь 29, 31, 34, 36—40, 42, 46, 50, 51,
56, 184, 205, 316
Русь Буковинська 5
Русь Угорська 138
Русь Южная 73
Руська земля 32
Русько-Кимполунзька округа 158
Русько-Кимполунзький окіл 85, 95
Рухотин 20, 108, 296
Рязань Стара 34

Савка 109
Садгірська волость 304
Садгора 77, 80, 87—89, 94, 112, 114,
117, 138, 168, 172, 199, 200, 201, 203,
214, 237, 264, 277, 280, 283, 292
Салоніки 197
Самуцін 165, 201
Санківці 18, 48, 65, 178
Саскачеван (провінція у Канаді) 141
Селище 178
Селятин 54, 99, 213, 221, 283
Семигород 84, 90
Семиграддя 87
Сербичани 143, 179, 220
Сербія 207
Середземне море 197
Середземномор'я 197
Серет 75, 184, 275
Сірет (р.) 15, 34, 42, 46, 49, 53, 86,
155, 209
Серетський повіт 85, 208, 218
Синжер (див. Жилівка) 242
Синівці 241
Сібіу 279
Сілезія 125—127, 199
Скіфія 20, 21
Слободзія 192
Словаччина 23
Снятин 39, 46, 56, 64, 77
Снятинська фортеця 35
Совиця 38
Совиця (р.) 35
Сокиряни 109, 143, 146, 220, 248, 254,
288, 290, 299, 306
Сокирянська волость 220, 242, 254
Сокирянський район 13, 14, 16, 28,
34, 35, 79, 317
Сороки 73
Сороцький повіт 244
Спаська 36
Ставчани 17, 20, 78
Ставчани Хотинського повіту 105,
114, 220, 241, 242, 245, 251, 254,
256

Сталінешти 220
Стальнівці 105, 242, 245, 255, 256
Станівці 157, 159, 201, 247
Старий Вовчинець 48
Старі Бросківці 253
Сторожинець 66, 138, 168, 172—175,
177, 196, 201, 235, 249, 253, 257, 264,
275, 276, 280, 281, 288, 292, 297, 306
Сторожинецький повіт 124, 130, 134,
153, 155, 158—160, 174, 201, 208, 210,
212, 218, 221, 247, 253, 277, 286, 295,
296, 299, 302, 304
Сторожинецький район 23, 135
Стрий 188
Срілецький Кут 177, 213
Стройніці 54, 65, 178, 179
Стратин 80, 81
Суботів 75
Суховерхів 18, 158, 299, 313
Сучава (Suceava) 50, 52, 55, 73—75,
197, 199
Сучава (р.) 49
Сучавська волость 49
Сучавський повіт 85, 208
Схід Близький 90
СР Румунія 8
СРСР, Радянська держава, Радян-
ський Союз 3, 8, 10, 14, 23, 57, 168,
179, 181, 280, 285, 289, 290, 294, 297,
301—306, 318
США 64, 140, 317

Табани 108
Таврійська губернія 204
Талергоф 207
Тарасівці 105, 180, 242, 245
Тарашани 247
Тарнавка 241
Теребовльське князівство 34
Теребовлянська земля 68
Тернопіль 262
Тернопільський повіт 115
Тиса 206
Товтри 17, 95, 168, 213
Толбуряни (див. Крутеньке) 242
Топорівці 48, 61, 62, 114, 170, 171,
201, 213, 218, 247
Тринка 109
Турецька імперія, Туреччина, Тур-
ція 3, 48, 60, 63, 67, 72, 73, 76,
78, 80, 84, 317
Турятка 303

Угерці 80
Угорське королівство 31, 36, 45
Угорщина 31, 32, 36, 42, 44, 51, 133
Угорщина Радянська 259, 260
Ужгород 7, 8, 213
Унгени 197
Україна 10, 15, 16, 22, 52, 57, 63, 64,

- 65, 67, 72, 73, 74, 75, 82, 83, 90, 116, 135, 145, 150, 187, 191, 193, 195, 201—204, 222, 230, 243, 245, 248, 254, 256, 258, 259, 263, 264, 269, 281, 317
- Україна Закарпатська 212
- Україна Західна 213, 228, 262, 285, 317
- Україна Лівобережна 114
- Україна Наддніпрянська (Наддніпрянська (Наддніпрянина) 4, 6, 58, 67, 119, 176, 196—199, 204, 220, 228, 229, 230, 318
- Україна Південна 114
- Україна Правобережна 20, 25, 68, 72, 114, 200, 316
- Україна Радянська (Українська РСР) 7, 240, 243, 247, 249, 256, 257, 258, 259, 260—265, 268—270, 275, 277, 280—282, 285—287, 293—295, 309—312, 318
- Україна Східна 176
- Українська РСР, УРСР 8—11, 41, 50, 129, 136, 143, 145, 180, 217, 256, 257, 259, 266, 278, 295, 297, 302, 305, 315, 318
- Усть-Путила 81
- Ушиця 41
- Ушиця (р.) 34
- Ушиця, фортеця 34, 35
- Фальков 288
- Фанар 76
- Філадельфія 6
- Флордорень 253
- Форосна 242
- Фошки 97
- Франція 198, 206
- Франція Південна 197
- Хабалівка (р.) 35
- Харків 7, 168, 216, 248, 312
- Харківська губернія 112, 200
- Хатчинці 53
- Херсонська губернія 112, 114, 197, 198, 199, 200, 202, 203, 204
- Хлівиче 48, 160, 234
- Хмелів (Хмеловь) 46, 47
- Хмельницька область 13
- Холм 43
- Хом, урочище у с. Василів 41
- Хорватія 32
- Хотин (Хотъль) 6, 42, 46, 50—52, 55, 61, 63, 64, 68, 72, 73, 75—79, 81, 103, 104—107, 109, 110, 143, 146, 178—180, 193, 214, 219, 220, 241, 243, 244, 248, 254—256, 274, 280, 281, 288, 299, 304, 312
- Хотинська волость 49
- Хотинська райя 3, 60, 76, 85, 95, 103, 104, 105, 106, 107
- Хотинська фортеця 56, 58, 59, 73, 77, 79, 106, 108, 113
- Хотинський острог 109
- Хотинський повіт 3, 34, 43, 47, 55, 67, 68, 69, 71, 79, 107, 113, 114, 143, 144, 145, 178—181, 192, 211, 212, 217, 220, 242, 243, 244, 245, 251, 253, 263, 268, 269, 276, 277, 280, 282, 292, 295, 296, 300—304, 306, 319
- Хотинський район 17, 18, 20, 21, 23, 26, 28
- Хотинщина 7, 10, 11, 47, 80, 103, 104, 106, 110, 112, 113, 119, 141—146, 178—181, 210, 216, 217, 219, 220, 240, 241—244, 246, 249, 250, 253—256, 314, 317, 318
- Хрещатик (див. Звениччин) 66, 134, 135, 174, 281
- Чагор 115, 154, 218
- Чепопоси 18, 180, 256
- Черемош (р.) 6, 47, 86, 88, 90, 111, 277, 299, 316
- Чернівецька волость 49
- Чернівецька губернія 208, 214
- Чернівецька область 3, 8, 13, 15, 17—20, 22, 23, 33—35, 40, 47, 50, 136, 143, 145, 180, 241, 242, 245, 255—257, 266, 302
- Чернівецька округа 85
- Чернівецький повіт 47, 56, 60, 68, 69, 71, 77, 79, 85, 130, 153, 165, 166, 170, 174, 208, 210, 218, 221, 253, 277, 286, 292, 295, 296, 299, 300, 302
- Чернівецький цинут 85
- Чернівці (Czernowitz, Cernauți) 4, 5, 6, 9, 10, 16, 18, 19, 23, 24, 28, 35, 37—40, 43, 46, 49—52, 55, 60—63, 66, 73, 75, 82, 83, 85—91, 93, 95—100, 110, 114, 116—119, 125, 127, 128, 131—139, 146, 149, 150, 152, 153, 158, 161—164, 167, 169, 170, 172, 173, 175, 176, 183, 184, 188, 190—193, 196, 197, 199—204, 210, 214—217, 223, 226, 228, 232, 235—239, 242, 246—250, 252, 253, 255, 257, 258, 261—264, 266—268, 270, 272, 274—277, 279—281, 284—286, 288—292, 294, 297—304, 306—308, 312—314, 316, 317
- Чернівців 34, 40, 58, 80, 81
- Чехія 89, 126, 199
- Чехословацьчина 281, 282
- Чікаго 237
- Чорне море 15, 78
- Чорний Потік 201, 253, 302
- Чорнівка 41, 48, 54, 114, 213, 299
- Чорногузи 159, 246, 280, 294, 296
- Чорторія 218

Чудей 87, 135, 169, 174
Чуньків 119, 124, 171, 258, 295

Царина, мис у с. Ревне 37
Царьгород 33
Цедино (Цещюнь, Чещюнь) 17, 46
Цедин, град 46
Цѣцинська держава 47
Цедин, гора 36
Цецора 72

Швейдарія 191
Шебутинці 108, 109, 178, 179, 220
Шепіт 169, 246
Шерівці Верхні 170
Шилівці 180
Шипинецька земля (Țara Șipinețu-
lui) 45—47

Ширівці 105, 114, 247
Широка Поляна 19, 28, 34
Шишківці 65, 180, 312

Штірія 121, 127
Шубранець 47, 77, 153

Шербинці 65, 105, 242
Щовб, урочище поблизу с. Дараба-
ни 41

Юженець 67
Юрківці 170 171, 174, 258, 286, 295

Яблуниця 96, 97, 175
Ясси (Iași) 8, 45, 60, 61, 71, 73, 78,
202, 250, 268
Яська волость 49

ЗМІСТ

Передмова	3
---------------------	---

Розділ I

ПЕРВИСНООБЩИННИЙ ЛАД НА ТЕРИТОРІЇ ПІВНІЧНОЇ БУКОВИНИ

1. Стародавні мисливці	13
2. Ранняземлеробські племена	15
3. Племена бронзового віку	17
4. Племена ранньозалізного віку	19
5. Ранньослов'янські племена	21

Розділ II

ФОРМУВАННЯ І РОЗВИТОК ФЕОДАЛЬНИХ ВІДНОСИН (VI — СЕРЕДИНА XIV ст.)

1. Слов'янське населення в VI—IX ст.	26
2. Північна Буковина — складова частина Київської Русі	31
3. Північна Буковина — складова частина Галицької Русі	34
4. Соціально-економічний і культурний розвиток в X—XIII ст.	37
5. Монголо-татарська навала	42

Розділ III

РОЗВИТОК ФЕОДАЛЬНИХ ВІДНОСИН У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIV — ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVI ст.

1. Шипинська земля	45
2. Соціально-економічний розвиток	47
3. Посилення феодального гніту	52
4. Антифеодальна боротьба	55
5. Культура	57

Розділ IV

ПОСИЛЕННЯ ФЕОДАЛЬНО-КРІПОСНИЦЬКИХ ВІДНОСИН ТА ГНІТУ ІНОЗЕМНИХ ЗАГАРБНИКІВ. БОРТЬБА НАРОДНИХ МАС ПРОТИ СОЦІАЛЬНОГО Й НАЦІОНАЛЬНОГО ГНОБЛЕННЯ (ДРУГА ПОЛОВИНА XVI — ТРЕТЯ ЧВЕРТЬ XVIII ст.)

1. Становище краю	60
2. Соціально-економічний розвиток. Економічні зв'язки з іншими українськими землями та Росією	62

3. Посилення феодального гніту і піднесення боротьби проти соціального та іноземного гніту	65
4. Участь буковинців в антитурецьких війнах запорожців і російського війська	72
5. Культура	80

Розділ V

РОЗКЛАД ФЕОДАЛЬНО-КРІПОСНИЦЬКОЇ СИСТЕМИ І ЗРОСТАННЯ КАПІТАЛІСТИЧНИХ ВІДНОСИН (КІНЕЦЬ XVIII — ПЕРША ПОЛОВИНА XIX ст.)

1. Загарбання Буковини Австрією	84
2. Економічне становище	86
3. Посилення феодально-кріпосницького гніту	90
4. Класова боротьба	94
5. Скасування кріпосного права	101
6. Соціально-економічний розвиток і класова боротьба на Хотинщині	103
7. Взаємовідносини Буковини з українськими землями і Росією	110
8. Культура	116

Розділ VI

ПІВНІЧНА БУКОВИНА В ПЕРІОД КАПІТАЛІЗМУ (ДРУГА ПОЛОВИНА XIX — ПОЧАТОК XX ст.)

1. Соціально-економічний розвиток	120
2. Політичний і національний гніт	146
3. Революційна боротьба трудящих	156
4. Суспільно-політичний та національний рух	181
5. Економічні та політичні зв'язки з українськими землями і Росією	196
6. Перша світова війна	205
7. Пожвавлення революційного руху після Лютневої буржуазно-демократичної революції	213
8. Культура	221

Розділ VII

БОРОТЬБА ТРУДЯЩИХ ЗА СОЦІАЛЬНЕ Й НАЦІОНАЛЬНЕ ВИЗВОЛЕННЯ І ВОЗЗ'ЄДНАННЯ З РАДЯНСЬКОЮ УКРАЇНОЮ (1917—1940)

1. Великий Жовтень і піднесення революційного руху на Північній Буковині. Встановлення Радянської злади на Хотинщині	240
2. Загарбання Північної Буковини і Хотинщини буржуазно-поміщицькою Румунією. Всенародний опір окупантам (листопад 1918—1919 рр.)	249
3. Революційно-визвольна боротьба трудящих у 1920—1921 рр.	260
4. Становище і боротьба трудящих проти окупантів у роки тимчасової часткової стабілізації капіталізму (1922—1928)	270
5. Роки світової економічної кризи (1929—1933)	282
6. Боротьба трудящих проти соціального та національного гноблення фашизму і загрози нової світової війни (1934—1940)	297
7. Культура	306
Висновки	316
Іменний показчик	320
Географічний показчик	328

АКАДЕМИЯ НАУК УКРАИНСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ СОЦИАЛЬНЫХ И ЭКОНОМИЧЕСКИХ
ПРОБЛЕМ ЗАРУБЕЖНЫХ СТРАН
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ

*Ф. П. Шевченко,
П. В. Михайлина, А. С. Романец и др.*

ОЧЕРКИ
ПО ИСТОРИИ
СЕВЕРНОЙ БУКОВИНЫ

(На украинском языке)

*Затверджено до друку вченими радами
Інституту соціальних і економічних проблем
зарубіжних країн та Інституту історії
АН УРСР*

Редактор *В. С. Трубенко*
Оформлення художника *В. І. Смородського*
Художній редактор *С. П. Квітка*
Технічний редактор *Т. С. Березяк*
Коректори *К. В. Рибалко, П. С. Бородянська*

Інформ. бланк № 3790

Здано до складання 19.02.80. Підписано до друку 04.07.80.
БФ 01078. Формат 60×90/16. Папір друк. № 1. Літ. гарн.
Вис. друк. Ум.-друк. арк. 21,25. Обл.-вид. арк. 23,72
Тираж 1000. Зам. 503. Ціна 3 крб. 80 к.

Видавництво «Наукова думка».
252601, Київ, ГСП, Репіна, 3.

Виготовлено Нестеровською міською друкарнею
Львівського облполіграфвидаву (м. Нестеров,
вул. Горького, 8) з матриць головного
підприємства республіканського виробничого
об'єднання «Поліграфкнига» Держкомвидаву
УРСР (252057, м. Київ-57, Довженко, 3). Зам. 5237.